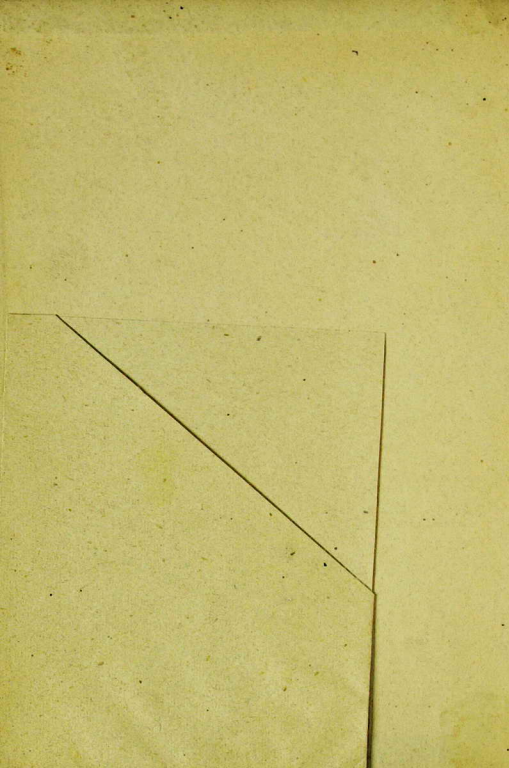

ՍՏՈՒԳՎԱՆ Է 1981 թ.

891.99

Պ-93

ՊԵՐՃ ՊՈՅԵԼՆՑ

ՍԿԻԶԲՆ ԵՐԿԱՆՑ

ՎԵՊ

ԹԻ ՖԼԻՍ

ՅՊԱՐԱՆ ԵՐՈՐՈ՞Ց Տ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

1892

Дозв. ценз. Тифлисъ, 2-го февраля, 1892 года.

Тип. „АРОРЪ“, Т. Я. Назарьянъ, Бяргинская улица.

Ս Կ Ի Զ Բ Ն Ե Ր Կ Ա Ն Ց

Զգոյշ լերուք ի խմորոյ Մագու-
կեցւոյ եւ փարիսեցւոց (Մատ. ԺԶ. 6.)

Մակայն եւ այն ամենայն սկիզբն
է երկանց (Մատ. ԻԴ. 8)։

Ա.

Ասքսնաղեսան Ռուբէնի կեանքի պատմութիւնը
շատ երկար չէ։

Նա Տաճկահայաստանի ղայմահաւանիստ փոք-
րիկ քաղաքներից մէկի ծնունդ է։

Ես ոչ նրա ծննդեան տեղն եմ տեսել և ոչ
ոտքս Տաճկահայաստանի Հողի վերայ եմ դրել. Ռու-
բէնի և իւր հալընների մասին բոլոր գրածներս
լսողանց է, իսկ գալով լուրի ստուգութեանը՝ ոչինչ
առհաւատչեալ առաջարկելու կարիք չեմ տեսնում.
գործող անձին հինգ մատիս նման ճանաչում եմ.
ինքը Ռուբէնն է ինձ մի քանի գիշեր քնահատ ա-
րել։

Վերջը կը պարզուի, թէ ո՛ւր և ո՛րպէս և կամ
ի՞նչ առիթ է ունեցել Ռուբէնն իւր ծննդեան տեղի,
ինչպէս և իւր ոտնատակ տուած երկրների անուն-
ների և տեղագրական նկարագրութիւնների մասին
Զաքարէի պապանձումը պահել և լայտնել է միայն

այնքանը, որ պատմութեան թելը և բացատրութիւնը չընդհատուի:

Եւ ուրեմն Ասքանազեան Ռուբէնի ծննդավայրից մեզ այսքանն է յայտնի, որ այդ քաղաքը, կամ աւանը կրում է իւր վերայ հին հին փառքերի թարգման մի անուն և այժմ թէպէտ իւր մեծափառութեան միայն ստուերն է նշմարուում, բայց նա այսօր ևս իւր նմանների մէջ վերջին տեղը չի բռնում և բաւականին ակնահաճոյ դիրք ու շէնքեր ունի:

Քաղաքը գտնուում է մի ձորամիջի, երեք կողմից շրջապատած է բարձրադիր, ժայռոտ, այլ ջրաւէտ լեռներով, իսկ չորրորդ կողմը բնութիւնը յառաջ է բերել մի ոչ շատ լայնանիստ հարթայատակ հովիտ, որի ուղիղ միջակէտից մի բաւականին մեծ և արագավազ գետ համբոյրներ տալով իւր ափերի մշտնջենական քարափներին և տեղ տեղ դալարագեղ տափարակ մարգաստանին, վազում է ջրելու ներքէն ընկած դաշտավայր գիւղերի հանդերը:

Գետն ամբողջացել է լերանց. շրջապատի հարիւրաւոր ականակիտ աղբիւրներից և պարզորակ ու անուշահամ աղբրակներից, որոնք խոխոջելով, կարկաչելով ներքէն են թափուել քաղաքի տների բակերից ու փողոցներից և այգւիսով այդ բնակավայրը շինել են տարուան երեք եղանակներում մի երկրաւոր նոր Եգեմ: Հաստատ կարելի է ասել, որ

եթէ հին Եդեմն էլ այս կողմերումը ցոյց տալինք, շատ չէինք մեղանչել սուրբ Գրքի ցուցումների դէմ:

Այս քաղաքի ազգաբնակիւթեան մեծագոյն և համեմատաբար ապահով վիճակի մէջ եղող մասը Հայն է. սրանց ձեռքին են նոյնպէս և տեղալին բոլոր արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնները:

Վաճառականութիւն, երկրագործութիւն, արհեստ, այս ամենի ներկայացուցիչը տեղացի Հայն է. Հետևաբար և ղայմ/աղւաժ էֆէնդու և իւր բոլոր վարչական ստորագրեալ անդամների գլխաւոր յարաբերութիւնները Հայերի հետ են անշուշտ:

Միւս սակաւաթիւ օտար քրիստոնեաները, մահմետական, Եզիդի, Զազա, Կրմանճի քրդերն և տիրապետող տարրը մարդահամարով երկրորդական և երրորդական տեղն են բռնում:

Տաճիկ ազգութեան աննշան մասն է մասնակից տեղական արտահանութիւններին և արդիւնաբերութիւններին. մնացածները պորտաբոյժ, դատարկաշրջիկ, օդ կռլ տուողներ, կամ վարչութեան անդամներ են:

Հայերը բոլորեքեան նախնաւանդ Հայ-քրիստոնեաներ են, բարեբաղդաբար դեռ. ոտ չի տուէն դրել այնտեղ մինչև օրս, կամ աւելի ճիշդը՝ մինչև Ռուրէնի հետ ծանօթանալու և իւր ինքնակենսագրութիւնը լսելու ազգապառակտումն:

Այս մասին պէտք է գոհ լինել տեղացի մի

քանի կարողութեան տէր աղաներից, որոնք թէև շատ մասում դատապարտելի են, բայց մարդորս քարոզիչների ունեւորիմ թշնամի և իրանց հայրենի եկեղեցուն ջերմ նախանձախնդիր:

Քանիցս բողոքական միսիօնարներն և եզուիզ պատերները ջանք են գործ դրել մի փոքրիկ բուն հաստատելու, կամ դալրոց բանալու, բայց աղաների ազդեցութեամբ՝ զայմաղամների շնորհիւ շալակել են իրանց ունեցած չունեցածը և յետ ու յետ դնացել:

Ահա մի այսպիսի քաղաքի ծնունդ էր պատմութեանս գլխաւոր հերոս Ասքանազեան Ռուբէնը, առաւել լաւ է՝ իւր իսկական անունովը կոչենք՝ Գաւազեան Ղունկիանոսը:

Շատ չի տեւի, մենք նրա անուանափոխութեան պատմութեան հետ նոյնպէս կը ծանօթանանք:

Գծուարութիւն չըկրելու համար՝ մենք Ասքանազեանի ծննդավայրը հայկական այլուրենի տառերից մէկով կնքենք: Թող նա կոչուի Բ. քաղաք:

Ուրեմն Բ. քաղաքացի էր Գաւազեան Ղունկիանոսը և քաղաքի առաջին հարուստներից մէկի Սեդբոս աղայի որդին:

Բ.

Ղունկիանոսի կրթութեան սահմանը մինչև արբունքի հասնելը փոխասաց տիրացուութիւնից այն կողմը չի անցել. դրա հետ միասին այդտեղ վախ-

ճան է առել և ամբողջ քաղաքի կրթութիւնը:

Քաղաքումը կանոնաւոր ասած դպրոց, ինչպէս և Տաճկահայաստանի շատ տեղերում՝ գեռ չի եղել և չըկայ: Տեղական քահանաների մօտ այս և այն վաճառականի որդին երկու երեք տարի զգզգել է ժամագիրքը, Սաղմոսն ու Նարեկը և փոքր ինչ գրութիւն սովորել և ահա նա աւարտ տունց իւր դիտութեանը և գնաց իւր հօր արհեստին տիրանալու և առւետրի ապառիկները խզբզելու:

Մի երկու ծերացած պատուելիք, ոչ բողոքականի քարոզիչներ, ալլբուն Լուսաւորչու հարազատ հին ուսուցիչներ, Պօլսից աղքատութեան ձեռքից փախած, այս և այն քաղաքում կամ մեծ գիւղերում, քունջ ու պուճախում ժողովել են մի քանի մանուկներ և աննշան վարձատրութիւնով քերականութեան մասունքը բերանացի սերտել տուել:

Բ. քաղաքում վերջիններիցս մէկի դպրոցում վարժուում էր Գաւազեան Ղունկիանոսը:

Նրա պատուելին կամ վարժապետը՝ Նշան Փաւլիկճեան մի ստորաքարշ շողոքորթ անձնաւորութիւն էր, որ անխտիր էֆէնդի բառով գերամեծարում էր ում հագուստը զանազանուում էր ժողովրդի ստորին դասակարգից, իսկ մինչև ծունկը հաւասարապէս գլուխ էր իջեցնում իւրաքանչիւր աշակերտի ծնողի, կամ ում որ լսում էր, թէ դպրոցական հասակին համապատշաճ որդի ունի: Մանաւանդ ստորանում էր Նշան պատուելին և մկան նման կծկուում և

հաճոյախօսում, եթէ մի որ և է տաճիկ ստորին ծառայողի էր հանդիպում:

Պատուելին ձեռքերը կրծքին խաչած՝ կանգնում էր այդ ժամանակ և սպասում մինչև տաճիկը գալ իրեն հասնի:

Ողջ մէկ է՝ ուշք դարձնէր էֆէնդին, կամ ոչ, մեր Պատուելին պէտք է խոնարհ երկրպագութիւն տար մինչև գետին, բարձր, բայց համեստ ձայնով տաճկերէն լեզուով ողջուն տար և սպասէր մինչ դիմացինն անցնի, կամ ողջունին պատասխանել արժան դատի:

Պատուելուն այդքանը բաւ էր. ամեն մի հանդիպողի նա հրճուանքով պատմում էր այնուհետև, թէ քնչպէս այս ինչ հարկահանը, ոստիկանը և այլն իւր երեսին ժպտաց, իւր հետ խօսեց. իրան էֆէնդի կոչեց և իւր խորհրդին դիմեց:

Այս միևնույն դէպքն առաւել պարծանքով պատմում էր իւր աշակերտներին, գովում և փառաբանում էր Օմար-բէին, Օսման աղաին և խորատներ ու յորդորներ էր կարդում մատաղ սերնդին՝ ամեն մի տաճկի յարգանք և հպատակութիւն մատուցանելու:

— Ի՞նչ ընելու է, զաւակներս, աւելացնում էր նա. „որում զհարկ՝ զհարկ, որում զպատիւ՝ զպատիւ“, „որք ենն՝ յԱստուծոյ կարգեալ են“ այն ձեռքը, որ չես կարող կտրել, համբուրիք, դիր ճակատիդ:

Պատուելու դաստիարակութեան եղանակը շատ հաճոյ էր և քաղաքի ականաւոր հարուստներին. նոյն և մի շիրքն էին բռնել իրանք, նոյն ընթացքին էին հետևում տաճիկ պաշտօնեաների հետ վարուելիս, նոյնն էին խրատում և իրանց ժառանգներին:

Ահա մի այսպիսի պատուելու և այս ուղղութեան տէր հօր գաւակէր Ղուկիիանոսը:

Սեղբոս աղան, ինչպէս ասացինք, քաղաքի առաջին հարուստ վաճառականներից մէկն էր, ընդարձակ առուտուր ունէր շրջակայ գաւառների հետ և տեղական արդիւնահանութեան գլխաւոր ներկայացուցիչն էր: Նրա և իւր նման մի քանիսի ձեռքին էր, համարեա՛, չորս կողմի գիւղացիների հօգին. վաճառելիս գիւղին և գիւղացուն, որ Սեղբոս աղաների խանութների հետ չունի իւր կապը, իւր զուտ առուտուրը, իւր ապառիկը, բայց և վաճառքը նրան, ով այս աղաների ճանդի մէջ սեղմուել է. ամենից հաւանական նմանութիւնն է՝ աղուամազը դեռ չըթափած հաւի մի շաբաթական ձագը ուրուրի ճանդերի մէջ:

Իւր ձեռնարկութիւնները շարունակող էր պատրաստում Սեղբոս աղան Ղուկիիանոսին. ուստի և տուել էր Փալլիկճեան պատուելու մօտ գրաճանաչ լինելու հետ և «ուսխէմը» (թուանշան) սովորելու:

Դեռ չէր աւարտել Ղուկիիանոսը Պատուելու աւանդած գիտութիւնները, որ նրա վերին շըրթուները սեւացան, ձայնը կոշտացաւ և կերպա-

րանքը մանկականից առնականի փոխուեց:

— Տղան մեծանում է, քա՛, մի գիշեր շշնջաց Ղուռնկիանոսի մայրն անկողնում իր գլխի տէր ամուսնուն և վճռուեց նշանելու հոգս քաշել:

Այր և կին խօսեցին, դատեցին, չափ ու ձև արին, քաղաքի բոլոր աղջիկներին կշռեցին և ամենից յարմարը գտան իւրեանց տան պատկից դրացի Սարգիս աղայի Արփիկ աղջկանը:

Շատերը չէին վստահանալ այդ յանդուգն քայլըն անելու, ըստ որում Սարգիս աղան քաղաքի առաջին հարուստն և Ղայմաղամ էֆէնդու, մտերիմ սիրելին էր, բայց Սեղբոս աղան էլ եթէ իւր հարեւանից վեր չէր, ստոր էլ չէր, թող Սարգիսը լինի առաջինը, Սեղբոսն է երկրորդը. թէպէտ շատ անգամ ծածուկ տեղերում իւր հաւատարիմների մէջ Սեղբոս աղան պարծենում էր, որ Սարգիս աղան իւր „բաքուժը“ (կօշիկ) չարժէ:

Տիկին Գաւազեանն աւելի տեղիք ունէր Արփիկի վերայ կանգ առնելու:

Այդ քաղաքումը թէպէտ դեռ նահապետականութիւն էր թագաւորում, թէպէտ կանայքն ու աղջիկներն այլ մարդկանց երես չէին տեսնում, երիտասարդների կողմից ևս անամօթութիւն էր համարուում կանացի կարմիր ջուբբայի (հագուստ) վերայ աչք դարձնելը, բայց տիկինը մի քանի անգամ սկամայից ծածուկ վկայ էր եղել իւր Ղուռնկիանոսի և Արփիկի մնջկատակութիւններին:

Հանգամանքի բերմամբ՝ Գաւազեանց տունը, կարելի է ասած, նստած էր Արփիկենց տան գլխին. քաղաքի բոլոր տները նոյն գիրքն ունէին, մէկը տանիքը միւսին բակի տեղ էր պէտք գալիս. ձորի յատակից մինչև լեռան կատարը տները միմեանց վերայ էին շինուած. հարկաւ, Գաւազեանք ուզէին, չուզէին, պէտք է տեսնէին ամէն օր, ինչ կատարուում էր Սարգիս աղայենց բակումը. վերջինիս կտուրն իրանց բակն էր, հօ չէին կարող աչքները պինդ փակել:

Մօտ մի տարի էր, որ Պատուելին սկսել էր անգոհ մնալ Ղուկկիանոսից. ուսուցիչը շարունակ յիշեցնում էր նրան իւր նախկին ջանասիրութիւնը և կշտամբում նրա այժմեան ծուլութիւնը, պատիժների անունով սպառնալիքներ էր տալիս, բայց չէր իրագործում:

Անիրաւ Ղուկկիանոսն իւր աշակերտութեան վերջին տարին մի օրինաւոր դաս չէր համար տուել և ուսուցչի „մարգարտածորան“ խրատներին իւր ականջները խուլ էր պահել:

Խեղճ պատուելին ինչ հող տար իւր գլխին, ամենաշատը կամ պէտք է «գերամեծար» ծնողին գանգատուելու սպառնալիքով վախեցնէր մոլորեալ ոչխարին, կամ «մի արկանէք զմարգարիտս. ձեր առաջի խոզաց» ասելով՝ յոգւոց հանէր և թուքը կուլ տար. խելքը հացի հետ էր կերել, որ Սեղբոս աղայի որդու իշին չօշ տսէր, քմահաճութիւններին հակա-

ռակէր. նա լաւ գիտէր, որ նոյն օրն իսկ իւր հացի
„Օրհնեալք եղերուքն“ առաց:

Այս այն տարին էր, որ Ղունկիանոսի մայրը
Մարիամ խաթունը յաճախ ականատես էր լինում
իւր որդու և Արփիկի աչք ու ունքով սիրաբանու-
թիւններին և լռում, հետեանքին էր սպասում:

Կարելի է դեռ շատ ժամանակ կըթագցնէր տի-
կին Մարիամը նորահասների հանաքները, եթէ մի
օր չըլսէր իւր գառը զաւակի երգն և մատը չըկծէր:
Ահա, ինչ էր երգում Ղունկիանոսը.

«Ա՛խ եօթն օր, ա՛խ եօթ գիշեր,

Շաղգամն ի գօտիս թողմշաւ, տնաւեր,

Եարս ի դռնէն դուրս չեկաւ,

Յորթէ տինք (որ տալի) սիրտ մզի խովնար.

Վալլմըն, Արփիկ, վայ:

— Եհէ, վաղն Արփիկի ծնողները կըլսեն սեւ-
րեսիս ձայնը և մեզ կըխայտառակեն, մտածեց Մա-
րիամ խաթունը, երկու տան տնունն էլ հողի հետ
կը հաւասարուի, աշխարհքի մէջ թքանքատեղ կը
լինինք:

Այս լուրջ մտածմունքների հետեանքն էր, որ
նոյն գիշերը Ղունկիանոսի մայրը մարդուն առա-
ջարկեց որդուն նշանելու և հաճութիւնն առաւ:

Դժուարութիւններ և արգելքներ յառաջ չե-
կան. Չէլէպեան Սարգիս աղան առաջին անգամից
կամք տուեց և նոյն շաբթումը նշանադրութիւնը
կատարուեց փառաւոր երեկոյթով:

Պատուելի Նշանի սրտին թէպէտ մեծ ցաւ էր
այն աւետիքը, որ Սեղբոս աղան արժան տեսաւ
իւր ծառայի ձեռքով տալ նրան և խնդրել որ շտա-
պի որոշեալ օրը յարգել նշանադրութեան հանդէսն իւր
շնորհաբեր այցելութիւնովը, բայց քաղաքագէտ Պատ-
ուելին Ստամբուլումն էր քաղաքակրթուել, գիտէր քա-
ղաքավարութեան բոլոր նրբութիւնները. լսելուն պէս
տեղիցը վեր թռաւ, ձեռք ու ոտքը շարժեց, ժըպ-
տաց, բազուկները վեր բարձրացրեց դէպի երկինք,
փառք տուեց Աստծուն, որ իւր յաջով իւր խնա-
մած նորատուանկ ծառի ծաղկելը տեսաւ. հաստածալ
գօտկի ծալքերը քրքրեց, գրպանները տասն անգամ
շուռէ շուռ տուեց, վերջապէս ծոցագրպանի խոր
անկիւնումը մնացած վերջին ղուրուշը ծառային
ընծայեց, հետն էլ տասն անգամ ներողութիւն խընդ-
րեց, որ ոսկի ու արծաթ չունի՝ այն իւր համար
ամենասիրելի աւետեաց համբաւն իրեն տալու փո-
խարէնը հատուցանելու։ Մի խօսքով, չըմնաց ուրա-
խական արտայայտութիւն, որ Փալչիկճեանը գործ չը
դնէր Սեղբոս աղայի ծառայի մօտ. ապա խնդրեց
որ իւր սրտալիր յարգանքը մատուցանելով հանդերձ՝
յայտնի իւր բերկրալիր պատրաստականութիւնը՝ իրեն
սիրելի աշակերտի բարեբաղդութեանն արժանանալու։

Նշան պատուելին եկաւ և լաւ եկաւ, մի փա-
ռաւոր ներբողեան էր գրել, բերեց և կարգաց բազ-
մականների մէջ, մինչև եօթներորդ երկինքը բարձ-
րացնելով իւր «ջանասէր, պարկեշտ, շնորհունակ և

բարոյականութեան տիպար՝ աշակերտին, իւր սիրելի Ղունկիանոսի յառաջագիմութիւնը և մեծ ընդունակութիւնը:

Ընթերցումն աւարտեց Պատուելին և խորին ակնածութեամբ, բարձր քաղաքավարութեամբ վարդով լցրած մի ափսէի վրայ մօտ բերեց Սեղբոս և Սարգիս աղաներին ճառը և ուսումնաւարտութեան մրցանակագիրը (վկայագիր) կարմիր մելանով գլխատուերը ծաղկագրերով զարդարած:

Խոհեմ և խելօք էր պատուելին, Սեղբոս աղան ճառը վերցրեց և տեղը մի ոսկի մէջիգիէ դրեց, իսկ Սարգիս աղան վկայագիրը վեր առաւ և հանգիսականների ներկայութեամբ հանեց իւր թիկունքից սինջաւի մեծագնի մուշտակը և Պատուելուն ծածկեց:

Ժամանակը թէև գարնանային էր և եղանակը ջեր, բայց տաճկական սովորութեան համաձայն հարուստների միջքից ամենաշոք ամուսն կիզիչ արեգակի տակ անգամ թանգագին երկնագոյն մահուդով ծածկուած մուշտակը վայր չի դրուում:

Գ.

Նշանագրութիւնը կատարուած օրից Ղունկիանոսի համար պառ եղաւ Արփիկենց բակին նայելը. ինքն Արփիկին ևս կատուի ձեռքից հալածական մրկան նման փակուեց բնումն և կուչ եկաւ մնաց:

Հազար անգամ թող իրան կտրատի, իւր միսը բարկութիւնից ծամի պատուելու աւարտավարժ սի-

բելին, թող դարան մտնի պարտիզում, փողոցում, տանիքի վերայ, ծխնելոյզների ետևը, նրան բաժին և մխիթարութիւն մնացել են քաղցր հրազները, առասել լաւ է՝ չը տրտմի, չը մաշուի, չը վշտանայ, ցորեկը գնայ իւր հօր առևտուրները սովորի, միտք զբաղեցնի, Ֆիզիքական աշխատանքներով մարմնապէս յոգնի, որ երեկոյեան ընթրիքն անելուց յետոյ՝ գլուխը բարձին դնի և մինչև որ առաւօտեան արշալոյսն իւր վերջին խաղը արեգակի ճառագայթների հետ չը կատարէ՝ նա չը զարթնի. ապա թէ ոչ, երկրի գիրքին հակառակել չի կարող, ոչ տարիներն են ներում և ոչ տեղական աւանդական սովորութիւնները. նշանադրութիւնից մինչև թագ ու պսակին արժանանալն երեք տարին անհրաժեշտ պայմանաժամ է։

Մօր օրօրոցը կրակ ընկնի, որին բնութիւնից վիճակուած է իւր որդւոց համար օրը խաւարացնել. Ինչ է արդարև մայրական հատուցումը զաւակների կողմից, որ ամենաերախտագէտ որդին աշխարհի առաջին օրից մինչև այսօր կարողացել է այդ սրտագորով, այդ քնքուշ էակի հոգեկան և մարմնական անթիւ վարանմունքների, անդադար հոգածութիւնների, անվախճան նեղութիւնների հազարերորդ մասին անգամ երախտահատոյց լինել. որքան խորամուխ ես լինում երկու սեւի բնաորոշ յատկութիւնների զննութեանց մանրամասնութիւնների մէջ, ծնողական պարտականութիւնների լայնածաւալ

գործունէութեանց ամէն ճիւղերի մէջ, կնոջ մայրական գորովը գերակշռում է այլ մարդու հայրական ամենատեսակ հոգատարութիւններին. եթէ գգուանքի, կարեկցութեան, քնքշութեան, խնամոտութեան, սիրոյ և ամենատեսակ փափուկ զգացմունքների շտեմարանը սիրտն է, ապա անկասկած է, որ կին—մայրը բոլոր մարմնով սիրտ է ու սիրտ:

Երբ կը դիմանար Սարիամ խաթունը, կարող էր համբերել Արփիկի մայրը, նրանք իւրեանց աչքով տեսնում էին իրենց զաւակների ներքին տառապանքները և դարման չէին գտնում սփոփելու:

Ղունկիանոսը թէև գնում էր հօր խանութը, բայց օրական՝ ես տասն անգամ ասեմ, դու կրկնապատիկը հասկացիր, այս ժամին տսնն էր մի չնչին աւիթով, այն ժամին հոտառու բարակ որսորդական շան նման պտոյտներ էր գործում Սարգիս աղայենց պատերի տակին:

Հայրն երբեմնապէս ներկայ էր լինում իւր տղայի շորահան լինելուն և քնելուն և դորանով ապահովուում էր, որ տղան հանգիստ քնած է, իսկ մօր սիրտը կտոր կտոր էր լինում, ինչ ժամանակ տեսնում էր, թէ սիրելի զաւակը՝ երբ հաւաստիացաւ, որ արդէն հայր ու մայր անուշ խոր քնի մէջ մրտափած են, իսկոյն սուսիկ—փուսիկ շորերը ձեռաց շտապով հագնում էր ու գնում իւրեանց տանիքը բարձրանում, կամ Արփիկենց պատերը ափափելով

ջուհլակի նման հինաժ անուամ, այս կողմից գնում,
այն կողմից դառնում:

Արեգակի պէս պարզ էր Մարիամ խաթունի
համար որդու հալումաշ ջանից ընկնելը և յա-
ռաջն առնելու ելք չէր գտնում. ինքն էլ Ղուռ-
կիանոսի հետ մաշուում էր քնահատ, աղիքը գալու-
րում էր, ոչ ամուսնուն էր ուզում յայտնել, ոչ
Ղուռկիանոսին էր սիրտ անում լոյս ընկնել. մէկի
սպառնալիքներից և կոպտութիւնիցն էր ականածում,
միւսի սիրտն առաւել խոցելուցն էր երկմտում, ճա-
րը կտրում էր՝ որդու ետեւից ինքը ծածուկ հետե-
ւում էր և հեռուից հեռու մութ խորշերից դիտում
տղայի մորմոքները:

Միւսնոյն ցաւերի մէջն էր Արփիկի մայրը, նը-
րա աղջիկն էլ զգալի կերպիւ անհանգիստ էր լի-
նում. օրիորդական ամօթխածութիւնն երբէք թոյլ
չի տուել աղջիկներին տղաների նման ամէն բանում
չափն անցկացնել, բայց նրանք իրանց լուծեամբն
և դիւրագգացութեամբն աւելի ենթակայ են սրտա-
մաշ տառապանքների:

Լաւ էր, որ Արփիկի անչափահասութիւնը փո-
քըր ինչ մեղմում էր նրա խանդաղատանքը, ասլա
թէ ոչ, որքան այժմ մտածում և հոգում է, եթէ
իւր 14 տեսած դարունի վերայ երեքն էլ. աւելա-
ցած լինէին, նա ինչ որ հիմա քաշում էր, եռա-
պատիկը կը կրէր: Արփիկն էլ նեղանում և մաշ-
ուում էր և այդ մայրը տեսնում էր:

Սկզբներումն երկու խնամի դրացի մայրերը միմեանցից կամենում էին թագցնել իրանց գործած մեծ սխալը, բայց վերջը բացուեցին և կամեցան ընդհանուր ուժով առանց հայրերին իմաց անելու՝ մի տեսակ թեթևութիւն տալու իւրեանց զաւակների մտատանջութիւններին. ինչպէս ասած է՝ սուտ կուրացան, չը տեսնել ձեացրին, չը հետեցին նըշանածների հետամտութիւններին, աղուէսաքուն տուին, որ նշանածներն երբեմնապէս իրար տեսնեն:

Ըստ որում, թէև երկու մայրերից ոչ մէկը ոչինչ նկատողութիւն չէր արել իւրաքանչիւրն իւր զաւակին, բայց փախը վերցնես, գող շունը կիմանայ. մեր գող շները գիտէին, որ իրանց արարքները՝ անգամ մտածմունքները գաղտնի չէ իրանց մայրերի աչալըջութիւնից:

Այժմ՝ երբ պատանիները պարզ տեսան մայրերի կողմից անուշադրութիւն, անմիջապէս հանգամանքից օգտուեցին և իրար հանդիպելու հնարքը գտան:

Դեռ յառաջ ու յառաջ մէկը կտրից, միւրը բակից նշանացի ակնարկներով սկսեցին շարունակել իւրեանց սիրաբանութիւնները, վերջը Ղուկիկանոսի յանդգնութիւնն այն տեղը հասաւ, որ երկու քար ոտքի տակ ամրացրեց, պատն անցկացաւ և իրան ձգեց Արփիկենց պարտիզի հաստաբուն կաղամախի ծառի ստուերը:

Սկզբներումը նշանածների մտաւոր հաղորդակ-

ցութիւնները կատարուում էին կարճ խօսքերով և անկապ նախադասութիւններով. օրինակի համար՝ մեր կատուն էս օր մի մուկը բռնեց, մեր աքաղաղը ձեր աքաղաղի հետ կռուեց, մերը յաղթեց, մեր թուխսը տասը ձագ է հանել և այլն:

Սրանք էին լինում Արփիկի հաճոյախօսութիւնները, իսկ Ղունկիանոսը ծաղիկների, պտուղների, ճնճղուկների մասին էր դատարկաբանում և կամ իւր աշակերտական կեանքի դէպքերից էր խօսում:

— Ի՞նչ կը լինի՝ ինձ կարգալ սովորցնես, յանկարծ դուրս թռաւ Արփիկի բերանից, երբ Ղունկիանոսը ծաղրում էր պատուելի Փալչիկճեանի դասախօսելու և մատներով օդի մէջ տառեր գծելու ձևը:

— Շատ լաւ, անգիտակցաբար համաձայնուեց Ղունկիանոսն և վազեց ալբրենարանի ետեւից:

Այնուհետեւ պատանի ամուլները գտան իրանց պարապմունքի առարկան. Արփիկենց պարտիզի մեծ ծառի հովանին փոխուեց ուսումնարանի:

Հէնց այս եղաւ սիրահարների վերջին հարուածը. երկու խնամի մայրերը մի օր փոքր էր մնում Գաւազենց լուսամտից գլխիվայր գահավիժուէին:

— Հոգը գլխուս, ձիւնն արեւուս, գոչեցին միաձայն խնամիքը և միմեանց մատնացոյց արին պարտիզի անկիւնում կատարուող տեսարանը:

Կանաչ խոտի մէջ նստած էին Ղունկիանոսն ու Արփիկը: Զախ ծնկնով լենուել էր աղջիկը նշանածի ծնկանն և աջ ծունկը ծալած՝ տետրակը ծըն-

կանը դրած՝ գիր էր գրում: Եռանդաշատ ուսուցիչըն երեսն յառաջագէմ աշակերտուհու երեսին կպցրւած՝ բազուկը նրա աջ ուսով իջեցրել էր թղթի վերայ և Արփիկի ձեռքը բռնած՝ տառեր էր գծում:

Որքան պարզութիւն, որքան քաղցր և սրտաշարժ անմեղութիւն. երկնային սէրն էր այդ ընպէին թագաւորում անարատ մանուկների գրկախառնութեան մէջ, երկու միամիտ հրեշտակներ էին նրանք, որոնց միտքն ու հոգին՝ ջինջ աղբրի պարզութեամբ՝ չեն բծաւորուած որ և է կասկածելի արատիքով. հարազատ եղբայրը սիրելի քրոջը գիր է սովորցնում, կը մտածէր ամեն մի օտար աչք:

Այսպէս չը դատեցին զաւակասէր մայրերը.

— Զիւնը մեր տան կտերը, խնամի, միաբերան և միաժամանակ կրկնեցին նրանք, մենք աշխարհքի խօսելիքը դարձանք, սրա ճարը տեսնելու է:

Տիկիները մի քանի օր իրանց ամուսիններից ծածկեցին իրողութիւնը, բայց վերջն ստիպուեցին խոստովանել:

Հայրերը սրդողեցան, սպառնացին, վերջը լաւ դատեցին լռել և յառաջն առնելու ճարը մտածել:

Ո՞վ է մեղաւորը, իրանք իրանց ձեռքով զաւակներին անշղթայ մի բանտում բանտարկել են, դեռ կամենում են, որ երկու կալանաւորներն երեք շարունակ երկար տարի ամէն մէկն իւր անկիւնից միւս անկիւնը աչք փակէր և չը տեսնէր, ուզում են, որ ապագայ լծակիցները 1095 ցօրեկ մթնաց-

նեն, նոյնքան գիշեր լուսացնեն և մէկը վերից ցած, միւսը ներքեւից բարձր աչք չը ձգեն:

Հեշտ չէր, ի հարկէ, բայց և մեծ դժուարութիւն չէր լինիլ սրտի ձգտումը խեղդել, եթէ մինը քաղաքի արեւելքումն և միւսը արեւմտքումը բնակելուս լինէր, սակայն ծծումբը դրել են կրակի մօտ և բռնկելու համար վշտանում. այս խելքէ:

Յաջողակ դէպքն օգնեց Սեղբոս և Սարգիս աղանքին:

Վարագումը Խրիմեանը նոր դպրոց էր հիմնել: Մի վեղարաւոր գիւղերն ու քաղաքներն ընկած աշակերտներ էր ժողովում:

Ղուկկիանոսին տանից հեռացնելու լաւմար առիթ էր. խնամիքը խորհրդակցեցին և «Գիժ մողու» ականջիցը բռնեցին, վարդապետի ձեռքով Վարագուղարկեցին:

Դ.

Դարուս երկրորդ կիսաշրջանի յառաջադիմական ճառագայթի մի ամենափոքրիկ հիւլէն ևս տաճկահայտակ Հայերի վերայ սփռուեց:

Սահմանադրութիւնն էր այդ հիւլէն, որ կապեց, միացրեց հայ ժողովուրդն իւր հոգեւորականի և հարուստ դասակարգի հետ, սահմանադրական լուսասփիւռ յօդուածների շնորհիւ միմեանց հետ բարձակից բազմեցան բարձրաստիճան սրբազնադործ պաշտօնեաներ, վսեմապատիւ ամիրաներ, մեծահռչ-

չակ վաճառականներ, իմաստնափալլ ուսումնականներ, հասարակ արհեստաւորներ և ամենից արհամարհուած շինականներ, հաւասարութեան սկզբունքը, պարտաճանաչութեան վեհ գաղափարը մակարդուեցին մեծի ու փոքրի, հարստի ու աղքատի, գիտնականի և տգէտի արիւնի հետ:

Այս միմեանցից անջատ երկու ծայրերի միաւորութեան իրագործումը խորթ և անսպասելի էր դարաւոր գերութեան ընտելացած հայի համար, բայց հետզհետէ արգելքները բարձուեցին, անսովորը սովորական դարձաւ, մեծը փոքրին ժպտաց, տէրը գործակատարի խորհրդին ամօթ չըհամարեց դիմել, ծառան որդիական վստահութիւն ստացաւ և միացեալ ուժով ազգային բարեկեցութեան և լաւաջընթացութեան ասպարիզում գործելը կարեւոր ճանաչուեց:

Ազգային սնդուկի մուտքն ալ ևս ծանրաբեռնուած չէր միայն վաճառաշահ ճոխերի պարանոցի վերայ, մեծատան ոսկու հետ չքաւորի լուման գլուխ գլխի էին տուել, ձայն, քուէ, իրաւունք հաւասարապէս բաժանուած էր իւրաքանչիւր անհատի վերայ առանց խտրութեան դասակարգի և ծագումի:

Կ. Պօլսի հայութեան կաթսայի տակ մոխրի մէջ խոր անթեղած հուրը լիտ բացուած էր՝ ի շնորհս Սահմանադրութեան:

Թաղական խորհուրդներ, թաղական դպրոցներ, թաղական սնդուկներ իւրեանց ծայրը միացրին կեդ-

ըոնական Համագումար Խորհրդի Հետ:

Այս դեռ կատարեալ չէր, գաւառների միաւորութիւնն անհրաժեշտ էր, գաւառների կարիքն առաւել զգալի էր, բայց գաւառների ցաւերը դարմանելը դիւրին գործ չէր, տաճկահայ գաւառներն ազատ շնչելու իրաւունքից էին զրկուած, տգիտութեան սղջամուղջի ամպն և հարստահարութեան սպանիչ ծանր թաթը մեռցրել էին Տաճկահայաստանի բնիկ բնակիչների մէջ պարտաճանաչութեան նշույլը. հալի պահած անբան անասունն իւր տիրոջից աւելի երջանիկ վիճակի մէջ էր, չորքոտանին մարդից առաւել իրաւունք ունէր իւր գոյութեան վերայ մտածելու, այլ ևս թնջ էր սպասելի այսպիսի մի թշուառ տարրից: Պարզ էր ուրեմն, որ ուրիշների պարտքն էր գաւառների համար հոգալը, և այդ ուրիշը լինելու էր ոչ օտարը, այլ իրաւորը, այլ ընտանին, այլ արենակիցը:

Պօլսի հայերի նուիրական պարտականութիւնն էր իւրեանց թշուառ եղբօր փրկութեան վերայ լրջօրէն խորհել, եթէ չէին կամենում, որ ամբողջութեան մեծագոյն կիսի մահուամբն իրանք էլ շունչը փչէր:

Պօլսեցիք նախատեսեցին այս անհրաժեշտութիւնը, Սահմանադրութիւնը հեշտացրել էր ճանապարհը. մնում էր միայն էական միջոցները գտնել և Պօլսի ազգային խորհուրդը չըդանդաղեց. գաւառացի հայի համաճարակ վերքն ապաքինելու ամե-

նափրկարար սպեղանին ինքնաճանաչութիւնն էր, որի բունը գրագիտութիւնն էր, անհրաժեշտ էր ապաքէն, որ սահմանադրական վարչութեան հետ միասին ալքուբենը ընդհանրացնէին, որ և արին:

Բուսան այնուհետեւ Կ. Պօլսի այս և այն թաղերում և գաւառական մեծամեծ քաղաքներում զանազան անուններով ընկերութիւններ—Դպրոցասիրաց ընկերութիւն, Կիլիկեան ընկերութիւն, Արարատեան ընկերութիւն, Համազգային ընկերութիւն, ալ և ալ մանր ու մեծ ընկերութիւններ, որոնց բոլորի նպատակն ազգային կրթական գործին նըպաստելն էր:

Վերջումն այս բոլոր ընկերութիւնները ձուլուեցին Միացեալ ընկերութեան անունով և վախեցին քաղաքական օրէնքի պաշտպանողութիւնը:

Ընկերութիւնն սկսաւ այնուհետեւ իւր հայրթալթած միջոցներով գաւառներում դպրոցներ բանալու հոգացողութիւնը, ազդեցիկ անձինքներից տընօրէններ նշանակուեցին, ուսուցիչներ ցրուեցին և ձեռնհաս եղած տեղերում կրթարաններ հիմնելու փորձեր կատարուեցին:

Այդ ժամանակն էր, ինչպէս վերն ասուեցաւ, որ Վասպուրականի Արծուին՝ հանրաժանօթ Խրիմեանը, որին այսուհետեւ սովորական „Հայրիկ“ բառով ենք կոչելու, Վարազալ վանքումն իւր բունը հաստատեց, Տաճկահայքի զանազան գաւառներից մանուկներ ժողովեց և կրթական գործին ձեռնա-

մութ եղաւ: Հայրիկն էր յիշեալ միջոցները հալթհալթողների մէջ սկզբնապատճառներից մէկը:

Միաժամանակ դիպուածով Բ. քաղաքն եկան Արարատեան ընկերութեան տնօրէն Մ. Էֆէնդին իւր հետ բերած ուսուցչի հետ և Խրիմեան Հայրիկի կողմից ուղարկուած վարդապետը: Առաջինը պարտք ունէր Բ. քաղաքում մի դպրոց հիմնել, երկրորդը մի ձագուկ էր ուզում Վարագեան բնի համար:

Դեռ այդ ժամանակը Միացեալ ընկերութիւնը չէր կազմակերպուել. ամենից գլխաւորն և Ազգային Սահմանադրական վարչութեան և օրէնքի հովանաւորութեան արտօնութիւնը վայելող համարուում էր Արարատեան ընկերութիւնը:

Մ. Էֆէնդին այս միջոցում Օսմանեան պետութեան ականաւոր հայ պաշտօնեաներից մէկն էր. նա տէրութեան կողմից ուղարկուած էր քննչական գործով գաւառի կառավարիչների զեղծումներն արտայայտելու:

Թէպէտ ամէն աշխարհում ընդհանրապէս պաշտօնական անձինքների մասին ազգային պարտաճանաչութեան կարծիքներն աննպաստ են, բայց սակաւաթիւ անձնուէր անհատներ վայելել են և վայելում են շարունակ ազգային բարերարի անուն և ազգի ընդհանրութեան շնորհակալութիւնը:

Մ. Էֆէնդին վերջիններիս մէջ առաջիններից մէկն էր, ազնիւ ձգտումներով, լուսաւոր գաղա-

փարներով, ազգային պատմութեան ծուծը ծծած, հայութեան հոգևով տոգորուած մի երիտասարդ էր. նա և իւր քաղցր ու հանրամատչելի բնաւորութեամբը սիրելի էր թէ իւրայիններին և թէ իւր իշխանաւորներին:

Արարատեան ընկերութիւնն իւր կողմից շահաւէտ դատեց մի այսպիսի լիազօր իրաւատիրոջը դիմել և խնդրել յանձն առնուլ գաւառական դպրոցական տնօրէնութիւնը:

Խոհեմ և հանճարաւոր էր Արարատեան ընկերութեան կարգադրութիւնը, Մ. Էֆէնդին ամենալարմար անձնաւորութիւնն էր ընկերութեան իղձը գլուխ տանելու և նա սիրով կատարեց: Իսկ եթէ աւելացնենք, որ Պատրիարքարանն ևս իւր կողմից լիազօրութիւն էր տուել Մ. Էֆէնդուն վերահասու լինել եկեղեցականների հաշիւներին, վանքերի, վանահայրերի և վերատեսուչների գործողութիւններին, ակնյայտնի է ուրեմն, որ ամէն փակ դռները բաց էին Մ. Էֆէնդու առաջին:

Եկաւ Մ. Էֆէնդին Բ. քաղաքն և իջաւ Չէլէպեան Սարգիս աղայի տանը:

Տասնաւոր տարիներ էր, որ Չէլէպեան Սարգիսը քաղաքի եկեղեցականը, կամ մեր խօսքով երեցփոխն էր:

Խրիմեան Հայրիկի առաքեալն ևս հիւրընկալուած էր տեղական աւագագոյն ծերունի քահանայի մօտ:

Երեկոյեան ընթրիքի վերայ, Սարգիս աղայի սեղանին սպասաւորում էր մեզ ծանօթ Արփիկը՝ Ղուենկիանոսի նշանածը:

Մ. Էֆէնդուն Հաճոյ թուեցաւ Արփիկի գեղեցկութիւնն և քաղաքավարի շարժումները:

Էֆէնդին չըքաշուեց օրիորդի իւր վերայ ներգործած քաղցր տպաւորութիւնը հօրը պատմել:

— Սա Պոլսոյ ամենահարուստ և լուսաւորեալ երիտասարդին կեանք կարող էր տալ իւր արտաքու կարգի գեղեցկութեամբն և արժանավայել վարմունքներովը, ասաց Մ. Էֆէնդին, — և խոստովանում եմ, ամենայն սիրով կը խնդրէի սօրան եղբօրս հարսնացնել, եթէ արդէն նշանած չլինէինք:

— Էֆէնդիմ, բարձրաստիճանութեանդ խոնարհ ծառայի դուստրը նոյնպէս նշանուած է և ստիպեալ եմ ասել, որ մեզի մեծ ցաւ դարձած է, պատասխանեց Սարգիս աղան, և նշանադրութեան ամէն մանրամասնութիւնները մի առ մի պատմեց՝ սկսած նշանի օրից՝ մինչև Ղուենկիանոսի հետամտութիւնները:

— Եթէ այդպէս է, խորհուրդ տուեց Մ. Էֆէնդին, շուտով ամուսնացրէք և ամէնին վախճան կը լինի:

— Ո՛չ, տէր իմ, նախ՝ երկուքն ևս դեռահաս են և երկրորդ՝ տեղական սովորութիւնը խիստ է:

— Ուրեմն պատանուն հեռացրէք մինչև ժամանակը գալը:

— Ո՛ւր ուղարկենք, Բնչպէս անենք, չըզիտենք:

— Այժմ իսկ ամենայարմար և բարեբաղդ դէպք է, վրայ բերեց Մ. Էֆէնդին, Վարագայ նուիրակի ձեռքով ուղարկեցէք Խրիմեան Հայրիկին. երեք տարուց յետոյ դուք կունենաք ազնիւ համոզմամբ, լուսաւոր գաղափարներով մի պատուական զաւակ, որ պատիւ կը բերէ ազգին և իւր ծնողացը:

Այստեղ Մ. Էֆէնդին երկար ու բարակ բացատրութիւններ տուեց Խրիմեան Հայրիկի գործառնութիւնների արդիւնաւէտութեան և պիտանաւորութեան մասին և պահանջեց իւր խորհրդի կատարումը:

Սարգիս աղան թէպէտ խիստ դժկամակեց, բայց չըվստահացաւ լալտնի դիմադրել, ընդհակառակն՝ արտաքուստ, մեծ հաճութիւն ցոյց տուեց իր կողմից. եթէ միայն փեսայացուի հայրը՝ Սեղբոս աղան հաւանութիւն տայ:

Չէլէպեանի պատճառաբանութիւնն առանց հիմունքի չէր. նա աներկմիտ էր, որ խնամին համաձայնելու չէր. ինչպէս ինքը Սարգիս աղան, նոյնպէս և իւր խնամի Սեղբոսը նմանապէս և բոլոր կեղեքիչ ու հարստահարիչ հայերը— ժողովրդի արիւնը ծծող այդ լպրծուն տղուկներից ոչ մէկն երբէք չեն սիրել և չեն սիրում ոչ Խրիմեանին և ոչ նրա նմաններին: Բայց Սարգիս աղան սխալուեց. ինքն ու իւր խնամին մի սանտրի կտաւ էին, միւս

օրը ճաշկերովթի սեղանի վերայ Սեղբոս աղան չընդ-
դիմացաւ Մ. Էֆէնդուն:

Մ. Էֆէնդին, կարծես, Հասկացել էր երկու
խնամինների խարդախութիւնը և դիտմամբ ճնշումն
գործ դրեց նրանց վերայ ու Համաձայնութիւնը
դուրս կորզեց:

— Մինչև ինքս անձամբ ճանապարհ չըդնեմ
տղալին, ասաց նա Հաստատապէս, քաղաքիցս ոտք
դուրս փոխողը չեմ. ձեր զաւակը կ'առաջնորդուի իմ
յանձնարարական թղթովը:

Սրանց սեղանակից էր այսօր և Ղուկիկիանոսի
ուսուցիչ պատուելի Նշանը: Սորան հրաւիրել էր
ինքը Մ. Էֆէնդին՝ իւր դպրոցի մասին պատուէր-
ներ տալու:

Խրիմեանի մասին իւր ջատագովութիւնները
Հաստատելու համար՝ Մ. Էֆէնդին շուտ շուտ դի-
մում էր պատուելի Նշանի վկայութեանը:

— Այո՛, տէր իմ, հանճարեղ է խորհուրդդ և
իմաստուն կարգադրութիւնդ, վաւերացնում էր
Պատուելին և բազմաբարդ խօսքերով գովասանե-
ներ շուայում Հայրիկի Հասցէին:

Պատուելին մինչև այն աստիճան չտիպազան-
ցացրեց, որ Խրիմեանին համայն աշխարհի առաջին
աստուածաբանը համարեց, ըստ որում, ասաց նա,
Խրիմեանն այդ գիտութիւնը սովորել է ձեր նուաստ
ծառայէն, որ երկար տարիներ դեգերուել է մեծիմաստ
Բաղդասար դպրի ոտքը գնալ գալով. ծառաներնիդ

բարերար, ազգասէր, իմաստնափայլ Բաղդասար դպրի
յառաջագէմ աշակերտն էինք և նորա յօրինած տա-
ղարանը բերան գիտէինք:

Մ. Էֆէնդին ընչացքի տակին ժպտաց, բայց
յարմար չըդատեց դիմադրել:

Այսպիսով վճռուեց Խրիմեանի առաքելի ձեռ-
քով Ղուկիկանոսին վաղ ընդ փոյլ՝ ճանապարհ
դնել դէպի Վարազ:

Ե.

Երեկոյ է, ժամանակը բաւական ուշ է, արևը
լեռների ետևն է անցել, մութը սկսում է իւր թե-
ւերը տարածել երկրի երեսին:

Գաւազեան Սեղբոս աղայինց տանը մեծ իրա-
րանցում է, երկու ծառայ ձեռք ձեռքի տուած՝
բազուկների վերայ են առել թխուացքների համար
շտեմարանի մի անկիւնում խնամքով պահուած բա-
րակ աղացած ալիւրի պարկն և տնքալով բերում,
վայրեն ձգում թոնրատանը. երկու ջահէլ կին-արմատ
կռները կիսամերկ, բրդէ կարմիր ներկած գոգնոցը
կապած՝ անթարու քղանցքը լեռ ծալած, տնագործ
դօտու մէջ ամրացրած՝ նաշիհ ալիւրի մաղը ձեռ-
քին պատրաստ՝ սպասում էին պարկին:

Առանց ժամանակ կորցնելու՝ նրանք լեռ քա-
կեցին պարկի բերանը. նրանցից մէկը բռնով ալիւ-
րը մաղի մէջն էր լցնում, միւսը մաղում էր ահա-
գին փայտէ տաշտի մէջ:

Թոնրատանը թոնիրը նոր կրակ են դրել, անասունների չորացած աղբի ծուխն ամպացել, թանձրացել, բարձրացել է մինչև առաստաղն և վայր իջել յատակին մօտեցել: Տան մուխը քաշելու համար բաւական չեն առաստաղի միջակէտումը բացած փոքրիկ երթիկն և դուռը, այդ պատճառաւ թոնրատան պատերը, գերանները, կոճերն և սիւները սև են ներկուած: Տունը համարեա մութն է, սիւնի վերայ ամրացրած միայնակ ձիթի ճրագի աղօտ լոյսը միանգամայն նսեմացել է թանձր ծխի մէջ. աղախիները հազալով՝ մինչև գետինը խոնարհած՝ դառը ծխից պատճառած մրմռացող աչքերի արտասուները յաճախ դոգնոցի ծալքով սրբելով՝ մառանից տուն և տանից մառան են ներս ու դուրս անում. մէկը մաշնակով իւղն է գրկել բերում, միւսը կողովով հաւկիթը, երրորդն աղի պուլիկը, չորրորդը ներքուստ մաքուր արծաթափայլ կլայեկած, իսկ արտաքուստ մխում ապուխտացած, սևացած կաթսաները, սաներն ու ավսէները: Ժողովում են ամեն բան ծխացող թոնրի շրթան մօտ նստած հրամաններ արձակող տիկնոջ առաջին:

Ինքը Մարիամ խաթունն է տիկինը, որին թէպէտ նստած լինելու պատճառաւ ծուխը չի նեղացնում, բայց աչքերից դառն արտասուքը շարունակ կաթիլ-կաթիլ ցած է գլորուում և թաց անում ասդնէգործ նկարէն գոգնոցի լանջտպանակը:

Երկու կին լռիկ նստած են Մարիամ խաթու-

նի մօտ և փետրահան են անում մորթած հաւերը:

Եւ ահա, մլմլացող թոնիրը լանկարծ որոտընդոստ դղրդիւնով դուրս պալթեց գալարուն ծխի միջից անհամար բոցեղէն լեզուներ. հազարաւոր կայծեր անջատուեցին մայր բոցից և ծխի ամպը պատառելով, խաղալով՝ վեր բարձրացան մխի կոյտերի միջով դէպի օդահան երթիկը: Կապուտ երկնակամարի սահանքումը փայլ փայլի տուող հեռաւոր մանրիկ աստղերի կատարեալ նմանատիպն էին ակնախտիդ պէծերը:

Երեկոյեան վերջնալոյսի վերջին արձակած ճառագայթներից յառաջացած մուգ կարմիր լոյսի լուսաւորութիւնն ստացաւ մխալից տունը բոցավառ հնոցի շնորհիւ:

Հետզհետէ ծուխը նօսրանում և պակասում էր, կորագլուխ ման եկողների գլխներն աստիճանաբար ուղղահայեաց դիրք էին բռնում:

— Ել մի ուշանաք, աղջիկներ, թոնիրն սկսում է իջնել, խաչ—երկաթները գրէք, կաթսաներն ու տապակները շարեցէք, քաղցրեղէնները շինուին վերջանան, տնօրինեց Մարիամ-խաթունը. դուք ևս շուտ արէք, եղովի (իւղահաց, գաթայ) խմորը հունցեցէք, ձուն ու իւղն առատ արէք. մի խնայէք զաւակիս ճանապարհի պաշարը համեղ անել, այսուհետեւ երեք տարի Ղունկիիս բերանը մօր պատրաստած անուշեղէն ալլ ևս մտնելու չէ. կուրանան մօրդ աչքերը, Ղունկիանո՛ս, ամեն հինգ նաւակա-

տեացը մեր տանը սովորաբար այս քաղցրեղէններն ու խմորեղէնները կը շինուէին և մեծ մասը դու կուտէիր, օրէս լետոյ՝ մենք այստեղ անուշներով ճաթելու, պատուուելու ենք, իսկ դու օտար աշխարհում, օտար աստղի տակ, օտարութեան մէջ, օտարի ձեռքի պիտի նայես և, աւանդ ինձ, գուցէ տաք կերակրի կարօտ պիտի մնաս. չէ, քաղցրիկս, չէ, այսօրից քո մօր բերանը թխուածքներ ու անուշներ մտնելու չեն մինչև վերադարձդ, ուխտում եմ քեզ, գառնո՛վս, դուք ևս, Սալվի-բաջի, (քոյր), աղջիկներ, վկայ եղէք ասութեանս:

Մարիամ-խաթունն աղջիկներ անուանում էր միւս ծառայող կանանցը, իսկ Սալվի-բաջին իւր մօտ նստած երիցագոյն և ամենքից հասակն առած կիներ էր:

Սա Սեղբոս աղայենց տանտիկինը, կամ քէյ-վանին էր, սրան էին ստորագրուած Գաւազեան տան կին սպասաւորներն և սրա ձեռքին էին մառաններէ փականքները:

25 երկար տարիներ էր Սալվի-բաջին Սեղբոս աղայենց տանն էր, նրա ձեռքին էր ծնուել և սընուել Ղուենկիանօսը, որին որդու նման սիրում էր Սալվին:

— Մեռնի՛ Սալվին Ղուենկիիս գլխուն, Խաթնէն, թառանջ արձակեց դայեակը, դու կարծում ես, թէ օրէս լետ մինչև Ղուենկիիս գալուստը իմ կոկորդովս համեղ պատառ պէտք է մտնի՞. ես երեկուանից՝ Տի-

ըոջս բերանից տխուր լուրն առնելէն հետէ, պահքս բռնել եմ. այսուհետեւ կերածս լինելու է պահոց կերակուր, իսկ պահքս խախտելու եմ տարեկան երկու անգամ՝ Զատիկի և Ջրօրհնէքի նաւակատիկներին, այն պատճառաւ միայն, որ հայութիւնից չըզըրկուիմ. այնուհետեւ իմ բերանս մտնող առաջին իւղեղէնը կըլինի այն անուշեղէնից, որ Ղուծկիիս վերադարձած օրը ձեռքովս պիտի պատրաստեմ:

— Հոգն իմ նման մօր գլխուն, Սալվի-բաջի, որ այդքանը չեմ մտածել. եթէ այդպէս է, ես ևս պահքս կըլուծեմ քեզ հետ միասին կրկին անգամ զաւակիս գրկած օրը, հեկեկաձայն լաց եղաւ Մարիամ-խաթունը:

Նրան ձայնակցեցին Սալվին և միւս կին ըսպասաւորները:

— Աման, բաւական է, դադարեցէք, աղջիկներ, արտասուէք սրբեց տիկինը, Ղուծկիիս հօր ոտնաձայնը կըլսեմ, երեկ խիստ բարկացաւ վերաս, երբ որդուս գնալու լուրն ասաց և լացի:

Արդարեւ Սեղբոս աղան ներս եկաւ, պատրաստութիւններին նայեց և ասաց. այս երեկոյ ամէն բան վերջացրէք, վարդապետը մտադիր է վաղը նախաճաշիկից յետոյ անշուշտ ճանապարհ ընկնել:

Թոնրատան կարգադրութիւններն արեց Գաւազեանը, գնաց իւր առանձնասենեակն և դուռը ծածկեց:

Մի քանի պտույտներ արեց մտմտալով Սեղբոս աղան սենեկի մէջ և մօտեցաւ անկիւնում դրուած երկաթեայ արկղին:

Նա Հանեց գրպանից արկղի բանալին և բաց արեց: Արկղի մէջ կարգաւ շարուած էին երեք կերպասեայ քսակ և բաւականին շատ արծաթեայ ոսկեզօծ դարդեր, կալին և երկու երեք Հատ նեղածալ տետրակներ, որոնց մէկի ծալքումը դասաւորած էին Հաստակաւ քառածալ փաթեթներ:

— Այս մուրհակներից շատերի ժամանակը լրացած է, խօսեց ինքն իրեն Սեղբոս աղան՝ Հանելով մատենի միջից պարտամուրհակի կապոցը, վաղն այս գրաւական արծաթեղենից շատերը վաճառ Հանելու Համար շուկայ տանելու է, նալինք՝ թէ որոնք են:

Գաւազեանը կամեցաւ թղթերի կապը քակել:

— Ինչո՞ւ Համար դրամարկդս բացի, ինչ եմ անում, կապոցը տետրակի մէջ կրկին ամփոփելով ասաց Գաւազեանն և սկսաւ բանալ ամենից մեծ քսակի բերանը:

Քսակը լիքն էր ճաճկական անագախառն պղնձեայ աժանագին դրամներով:

Նա Հանեց նրանցից մի քանի բուռը, առանց Հաշուելու տեղաւորեց գրպանից Հանած կապտագոյն թաշկինակի մէջ և գրեց գորգի տակը՝ ասելով. անկարելի է, վարդապետի ծառային և ղլաւուզին

(ուղեցոյց, կարապետող) մի քանի ղուրուշ ընծայ տալը հօրկէ, ճանապարհին նրանք են որդուս դիւրութիւններ տուողը:

Ապա Սեղբոսը բաց արեց միջակ մեծութեամբ քսակը: Բոլորն արծաթի դրամներ էին:

Նա վերցրեց մի բռնաչափ, համարեց և ասաց. վարդապետին աջահամբոյր պատշաճ է, և աւելացրեց. Ղուկնկիանոսին չլտալ չի կարելի, տղայ է, թող մօտը ստակ ունենայ:

Նա հանեց գրպանից մի կապոյտ կտաւի քսակ, արծաթէ դրամները մէջը լցրեց, բերանն ամրացրեց և գրպանը դրեց:

Գաւազեանն ամենից վերջը լետ արեց փոքրիկ քսակի կապը, բայց առաջինների նման շուտ չըկարողացաւ բերանը բացանել: Նա մի քանի անգամ գլխի բացասական և յուսահատական պտոյտներ արաւ, յոգւոց հանեց և աչքերը քսակին յառած՝ անշարժ մնաց. երևում էր, որ ձեռքը չէր զօրում քսակին մերձենալը:

— Է՛հ, չեմ հասկանում, բաւական երկար ժամանակ տատամսելուց լետոյ փնթփնթաց նա, այս ամէն մի մուրհակիցն արիւն է կաթում, հազարաւոր տներ եմ քանդել և փող եմ դիզել, որ այսպէս հեշտ ու հանգիստ ցրուեմ. արածս մեծ լիմարութիւն էր, քնչ ժամանակն էր տղայիս նշանելու, կամ ինչ հարկ կար դրացու՝ այն ևս ինձանից առաւելապատիւ դրացու աղջիկն ուղելը, մօրուքս

կնոջ ձեռք եմ տուել, իմ կինս ինձ ճանապարհից
հանեց, եթէ ինձ մնար, կամ դեռ չէի նշանիւ և
կամ քաղաքի միւս ծայրից հարսնացու կընտրէի.
արու զաւակ ունենամ, թէ չէ աղջիկը Բաղդադից
կը բերէի, ասում է թուրքի առածը: Այս Մ. է-
ֆէնդին ճրտեղից բուսաւ, ձեռքն օդի մէջ թափ
տուեց Գաւազեանը, եկաւ ու որդիս ձեռքիցս խլեց,
դեռ ստիպում է, որ միանուագ քսան ոսկի նուէր
ուղարկեմ Խրիմեանի նորահաստատ դպրոցին. ինձ
համար՝ թող այսօր հիմն ի վեր տապալուի՜ր այդպիսի
դպրոցը, բայց ինչ արած, Մ. էֆէնդու բարեկա-
մութիւնը շահելը մեծ ապագայ շահել է նշանա-
կում, ճար չըկայ, պէտք է տալ:

Սեղբոսն արձակեց փոքրիկ քսակի բերանը:

Դեղին մէջիտիէնների փալն ելեքտրական հո-
սանք տուեց նրա ջղերի ցանցերի մէջ և նա ամ-
բողջ մարմնով սարսուաց:

Նա աջ մատների պտղունցով հատիկ հատիկ
վերցնում էր զգուշութեամբ ոսկիներն և համարե-
լով դարսում ձախ ձեռքի ավումը:

Դեռ տասը հազիւ էր վերցրել, որ լանկարծ
նրա ահանջին դիպաւ սենեակի դրան ճռնչիւնի ձայնը:

Շտապով յետ ածեց Սեղբոս աղան ոսկիներն և
մինչ արկղը փակում էր, մի մեղմ հազոց լսեց:

Փոքր մնաց, ձեռքն արկղի տակն էր թողնում.
որպէս և իցէ, բանալին հանեց և դէպի դուռը
նայեց:

Դրան առաջին ձեռնափայտին լենուած ծերունի անձնաւորութիւնը մինչև ծունկը խոնարհ երկրպագութիւն իջեցրեց Գաւազեանին:

Վաղո՞ւց է այստեղ ես, կամ ընչո՞ւ այսպէս ուշ, հարցրեց Սեղբոսը:

—Մի երկմտիր, Տէր իմ, արկղն արդէն ծածկած էիր, որ նուաստ ծառայդ ներս մտայ, պատուիս վերայ կերդնում, ոչինչ տեսած՝ կամ լսած չունիմ, մեծութեանդ քաղցր ներողամտութիւնը կը հայցեմ այսչափ անսպասելի և յանկարծակի այցելութեանս համար, անխտաձգելի հանգամանքն ինձի ձեր ոտքը քարշել է, լուսամ թէ մարդասիրաբար չէք սրդողիր:

—Ա՛խ, դո՞ւ ես, պատուելի Նշան, ճրագի շառաւիղն աչքերս խտտղեցրեց, քեզ գործակատարիս տեղ ընդունեցի, ներիր խնդրեմ, քաղցրացաւ Սեղբոսն, երբ բոլորովին ապահովուեց, թէ Փալէիկ՝ ճեան պատուելին ոչինչ չի տեսել և լսել:

—Հրամմէ, հրամմէ նստիր, պատուելի, թամաննա՛հ 1) տուեց Սեղբոսը:

—Օ՛Ֆ... խոր հառաչ քաշեց Պատուելին և մնաց տեղումն անշարժ կանգնած:

—Անշուշտ մի ցաւ ունիս, պատուելի, պատկերդ քեզ մատնում է, նստիր և պատմիր. միամիտ եղիր, քեզ քաջ լայտնի է, որ հրամանքիդ ոչ մի

1) Թամաննահը Տաճկական բարևի կերպն է. աջ ձեռքը տանում են դէպի բերանը, ապա դէպի աչքը և վերջը՝ դէպի գլուխը:

խօսքն ու խնդիրն իմ կողմանէ անկատար չի մընացել:

— Ե՛հ, էֆէնդիմ, ոչ Վոսփորի մըրկածուի ալիքներն ի չիք դարձնելուն դարման կալ և ոչ իմ աղէկտուր վշտերիս փարատում:

— Ի՞նչ կալ, ջանմ, ստանկդ պակաս է, աշակերտներդ կըյափշտակեն.— ալդ է, սյո՛, Հիմա Հասկացայ, Արարատեան ընկերութիւնն ուղարկել է Մ. էֆէնդուին մեր քաղաքումը դպրոց Հիմնելու, մենք ևս խօսք ենք տուել. ի Հարկէ՝ ճերմակ շունը բամբակավաճառին վնաս է. մտածում ես, որ քո դըպրոցիդ վերջն է, այնպէս չէ: Բայց մի վհատուիր, Նշան պատուելի, խրախուսեց Սեղբոս աղան, ալդ նորամտութիւնն ինձ և Սարգիս աղային ընդդէմ է, և եթէ մենք արտաքուստ չէ չասացինք, ալդ Մ. էֆէնդու պատուի Համար էր. մարդը բարձրագոյն Դրան Հետ սերտ կապեր ունի, Սէրասկէր փաշայի մօտ ելումուտ է անում. տարճկերէն ասած է՝ ստտանի իրեն տունն է, ներս էլ կը մտնի, դուրս էլ կը գայ, մենք չենք կարող այնպիսի նշանաւոր անձի կամքին Հակառակ գնալ. ինքը Ղայմաղամ էֆէնդին Մ. էֆէնդու դէմ ոտքի է ելնում, աղուէսութիւններ է անում, միթէ կըցանկայիր, որ մենք քո օգտին մեր Հացից զրկուէինք: Սակայն սրտիդ մի առնիլ, պատուելի, թող Մ. էֆէնդին մէկի փոխարէն տասը դպրոց բանայ, թող ամէն մէկի մէջ Հինգ ուսուցիչ կարգէ ու գնայ, երկու շաբաթ չի

անցնիլ, մենք բոլորին էլ բոբիկ ոտքով մինչև Պո-
լիս կըփախցնենք. բաւական է՝ որ երկու քրդի նը-
րանց դուռը ցոյց տանք:

Չէ, աղաս, ես այդ մասին կասկած անգամ
չունիմ, ինձ յայտնի է, որ գերազնիւ Հրամանքնիդ,
մեծարոյ Սարգիս աղան և տիրապահ քաղաքիս Հա-
մակ չորքաչիք, նոյնպէս և Տաճիկ յարգելի էֆէն-
դիններն ամենեքեան անարժանութիւնս կը սիրեն
Հոգւով և կը մեծարեն սրտով. իմին ցաւս իմ վար-
ժոցս չէ, ձեր խնամօք՝ ալսօրուլնէ մինչ աղցաւոր
կենցաղոյս Հակիրճ ուղևորութեան ընթացքը լցու-
ցանելու վայրկեանս՝ մի ցամաք պատառ տմենայն
տեղ ինձնէ չի խնայուիր՝ ընչո՛ւս պէտք այնպիսի
վարժոցը, որին մէջ դրած բազմամեայ ճգունքս և
աւանդած բարոյակրթութիւնքս Մարմառեան ծովին
փրփուրին պղպճակին պէս դիւրափխրուն են և դէ-
պի սատանայի գիրկը կառաջնորդեն սաներս. ալլևս
ինձի պէտք չէ այդպիսի Հոգեսպան Հիմնարկութիւնն:
Վաղիւն իսկ՝ ցաւի սիրտ, արտօսը յաչս, անմռունչ գառ-
նուկներուս, Հոգւոյս Հատոր սանիկներուս վերջին
Հալլական աղէտալի օրհնութիւնը պիտի ընձեռեմ
ու ցրուեմ. իսկ ինքս անյապաղ մի մաղախ և մի
սատանդականի գաւազան առած՝ երկրէ երկիր տա-
րադիր թափառելու եմ:

— Ընչո՛ւ, ջանմ, սիրելի Նշան պատուելի:

— Ասացի, որ իմին չորս տարուան աշխատու-
թիւնս փոշի եղաւ, յօգս ցնդեց, աղաս, ինչպէս ու-

ընմն համբերել կարող եմ այսպիսի մահահրաւէր հարուածին. միթէ, թող ներուի լանդզնութեանս, ազգիս ողջախոհութեան և սուրբ Լուսաւորիչ բարայի աւանդած կրօնքին նախանձախնդիր ճաղատ ծերունուս երակներուն մէջ մի կարգ սառնասիրտ ծնողաց պաղ արիւնը կը հոսէ: Ես, թէպէտե՛ ատած եմ աշխարհիս անզուսպ ցանկութիւնքը, թէպէտ զանձն իմ արարի ներքինիս վասն արքայութեանն Աստուծոյ, բայց „ոչ ապաքէն հոգի առաւել է քան զմարմին“, ո՛վ հինգ, տասը զաւակաց հայր է, ես հազարաց հոգեւոր ծնողն եմ, իմին ձեռնասուն սիրելի աշակերտքս այսօր տիրաւորեալ Կ. Պօլսոյ փառաւորութիւնն են ու պարծանքը: Նոքա ազգիս թագն ու պսակն են. Բիւզանդեան մայրաքաղաքի վսեմաշուք և հայրենասէր ամիրայք, մեծափարթամ վաճառականք, սրբասուն, սեւսքեմ վեղարակիր, արհի սրբազան և աստուածաբան ծալրագոյն վարդապետք, սրբազնագործ, ծոմապահ և աւանդապահ քահանայք բոլորեքեան իմ հոգեանունդ զաւակունքս են, համեստութեան և փառատեցութեան դրդիչ առիթներն ինձ ստիպեցին Պօլսոյ երկրային դրախտէն գաղտնապէս փախուստ տալու, ապա թէ ոչ, ո՞ր խելառն իւր աչքը կոյր կը ցանկար և իւր աշակերտներէն մատուցած գորովայիր սիրոյն ու պատուոյն երես կըթեքէր: Այսօր ևս կը լսեմ, որ սուրհանդակներ համայն Փոքր Ասիա ետևս կըստտին, տեղս գիտել կըջանան:

—Ուրեմն ի՞նչ է հոգսդ, պատուելի Նշան:

—Ի՞նչ անեմ, տէր բարեգործ, ցաւս մեծ է, մի մեղադրեր զիս աղաչեմ, եթէ առնական ձիւնափայլ ալեաց մէջ կանացի գթոտ սիրտ գաղեալ է և կըբաբախի. կին մարդն իւր վշտաց սփոփանքն իւր թափած արտասուքէն կառնու, իսկ այս հանգամանքին մէջ ես կին՝ և, ինչպէս ասացի, հոգևոր ծնող եմ, կարողութենէս վեր է բաց աչքով ականատես գտնուել հոգեհարազատիս ակնյայտնի գալթակողութեանն և կորստին և չըվշտանալ:

Պատուելին աչքերից արտասուքի փոխարէն, կարծես, աղբիւր էր հոսեցնում:

Նա այժմ ուղղակի դողդողում է, ձեռնափայտը ժամացուցի ճօճանակի նման ձեռքումն աջ ու ձախ է տարուբերուում:

Սեղբոս աղէն վախեցաւ Փալչիկճեանի վայր ընկնելուց, շտապով լառաջ շարժուեց, որ ձեռքը բռնի, բայց Պատուելին ժամանակ չըտուեց, ծնկի վերայ եկաւ և Գաւազեանի ոտքը պինդ գրկեց:

—Ոտքդ պագնեմ, Սեղբոս աղայ, ողորմած Տէր, խնայիր չորս տարուան հոգածութիւնս, զաւակիդ կորստեան պատճառը մի լինիր, թախանձում էր Փալչիկճեանը:

—Ի՞նչ է, Պատուելի, բացատրի մտքինդ, ոչինչ չեմ հասկանում, գոչեց. Սեղբոսը, բարձրացնելով վարժապետին:

—Իրաւ վճռէր էք, հարցրեց Փալչիկճեանը:

— Ի՞նչ:

— Իրաւ է, որ իմին հոգեսնունդ Ղուենկիանոսին որոշած էք ձգել անաստուած անհաւատի կորըստեան բաւիղը:

— Ձեմ հասկանում, Պատուելի, խօսքերդ:

— Կասեմ՝ Ղուենկիանոսիս ազգամիտս Խրիմեանի դպրոցը պիտի ուղարկէք:

— Միթէ քեզ մօտ և քո խորհրդատուութեամբն ու քաջալերութեամբը չը վճռուեց այդ խնդիրը:

— Ուրեմն դու ամենէն քարասիրտ ծնողն ես, որ հարազատդ մոլորեցուցիչ հերիտիկոսին կըլսանձնես:

— Ո՞վ է մոլորեցուցիչն ու հերիտիկոսը, Խրիմեանը:

— Հապա թնչ կարծեցիր:

— Ի՞նչ ես ասում, պատուելի, դու չէ՞ր որ Մ. Էֆէնդու ներկայութեամբը Խրիմեանին հայրենեաց փրկիչ անուանեցիր, դու չէ՞ր, որ նորա առաքինութիւնը հրեշտակներից վեր դասեցիր, դու չէ՞ր պարծենում, թէ Խրիմեանը քո ձեռնասուն աշակերտն է, դու չէ՞ր, որ խնդրում էիր ինձ ու Սարգիս աղային, որ Մ. Էֆէնդու առաջարկութիւնն անպատճառ կատարենք:

— Այո՛, այո՛, բայց...

— Ի՞նչ բայց, մենք աւելի քո խօսքերից, քան թէ Մ. Էֆէնդու յորդորանքից համոզուեցինք:

— Վա՛յ ինձ, վա՛յ հոգուս, „հարկ է գալ գալթակղութեան, ասաց Յիսուս, բայց վա՛յ մարդոյն,

յոյր ձեռն գայցէ, լաւ էր նմա՝ եթէ կախիցէր երկան իշոյ ընդ պարանոցն և արկանիցէր ի ջուր՝։ Ուրեմն ես եմ արժանի ջրախեղդ կորսուելու։

— Զարմանում եմ, Պատուելի, ի սէր Աստուծոյ, հանիր ինձ այս տարակուսանքից, անցեալ օրուան ասածներդ այս աւուր գործողութեանդ չեն համաձայնում։

— Այո՛, այո՛, ես սկերես մեղաւոր եմ, Սեղբոս աղայ, կըխոստովանիմ յանցանքս, սակայն ասա՛, ալլապէս ի՞նչ կը համարձակէի գործել, ի՞նչ ձև խօսելու էի Մ. Էֆէնդու նման լիազօրին ներկայութեամբ. մի՞թէ դու ինքդ մի վայրկեան առաջ չասացիր, որ Մ. Էֆէնդին մեծ Եպարքոսին աջ աչքն է, դու չէիր, որ մինչև կեղծաւորութիւն հաճոյախօսութիւն կանէիր. իմին նման չնչին մուկը առիւծ Մ. Էֆէնդու առջև ալ ևս ի՞նչ լեզու պիտի գործդնէի. մի կշտամբեր զիս, Սեղբոս աղայ, գերայարգի Մ. Էֆէնդին այսօր պատրիարքարանի կողմանէ եկելեցեաց և դպրոցաց ընդհանուր տեսուչ է կարգած, եթէ կամենայ՝ մի կաթիլ ջրի նման զիս կը գոլորշիացնէ հողագնդէս. Մ. Էֆէնդին ոչ միայն իմին պէս ապիկարներուն ահարկու է, խօսքը հրամանքիդ մօտ գաղտնիք մնայ, մեր զթառատ և բարեպաշտօն Զէլէպեան չօրբաչի Սարգիս աղան, որ այս աստուածապահ քաղաքի առաջին ականաւոր և ազգասէր հայն է (ի հարկէ քեզնէ աղէկ չէ ես), երեկ կը խնկարկէր զՄ. Էֆէնդին և կը ճկէր ու կը խո-

նարհէր նորա մեծափառութեան առջև. Բնչառիթէ դրդեալ, գիտէք. — ըստ որում Սարգիս աղան եկեղեցւոյն է, իւր ձեռքին է տեղիս ազգային սնտուկը և պարտաւոր է հաշիւ ներկայացնել Մ. Էֆէնդիին: Ի՞նչ ընելու է, բարեւորդ իմ, Սեղբոս աղայ. «վասն մեղաց իւրեանց խոնարհ եղեն յոյժ», կը գրէ սուրբ գիրքը՝ Եթէ մեծարգի Սարգիս աղան Մ. Էֆէնդիին պատշաճաւոր յարգանքը չըմատուցանէ, նա հաշուետեսութիւնն անաչառութեան կը կապէ և շատ պղտոր ջրեր կը պարզին. ինքս ևս նոյնպէս. եթէ ոգնիի նման չը կծկուիմ, չը շողոքորթեմ, համայն տաճկահայոց մէջ անօթի կը մեռնիմ:

— Տեսա՛ր, Մ. Էֆէնդին այնքան ազնիւ գտնուեց, որ քեզ իրաւունք տուեց վարժոցդ շարունակելու, միայն թէ իւր նոր հաստատուելիք դպրոցին ձեռն-ձիգ չըլինիս:

— Ի՞նչ կը կարծես, տէր իմ, Մ. Էֆէնդին այդ աստիճան գթասիրտ կը գտնուէր, եթէ իւր գովասանած ազգակործան, հայու հաւատին թշնամի, անարժան վարդապետին համար աննպաստ վկայ էի:

— Եւ միթէ այդչափ վնասակար մարդ է Խրիմեանը, Պատուելի, հարցրեց Սեղբոսը, ես այդ վարդապետի մասին ամէն բերանից գովութիւն եմ միայն լսել:

— Կաղաչեմ, Սեղբոս աղայ, ոտքդ կը լիզեմ, խոստովանահայր եղիւր, թող ամէն լսածներդ օրհնեալ յարկիդ չորս պատերէն դուրս չելլեն. եթէ

որդուդ բարիքն ինչի չթելագրէին, գաղտնիքներս չէի մերկանար, բայց այժմ անհրաժեշտ հարկէ ըստիպեալ՝ ճշմարտութիւնը պարզել ոչ ամօթ համարիմ, ընչու որ՝ զաւակիդ վերայ ջանք դրած եմ, քրտինք թափած եմ:

— Հաւատարիմ եմ անկեղծութեանդ, Պատուելի, և կը խոստանամ գաղտնապահ լինել, պատմիր այդ Խրիմեանի մասին բոլոր գիտեցածդ:

— Ի՞նչ պատմեմ, ջանմ, ոչ Աստուած ունի, ոչ հաւատք ունի, ոչ բարեպաշտութիւն ունի, խռովարարին մէկն է, որդիքը կըստահակնցնէ ծնողաց դէմ, թեթեամիտ երիտասարդները կը զրգուէ բարեխնամ Տաճկի կառավարութեան դէմ, պահք խախտողին թողութիւն կը խոստանայ՝ միայն թէ իւր թիւր հասկացողութեան համեմատ՝ իբր ազգասէր լինի. Խրիմեանի լեզուով ազգասէր նա է, ով թողած ճարտասանութիւնը, տրամաբանութիւնն և աստուածաբանութիւնը՝ կուսանի և կուսուցանէ բնագիտութիւն, բնախօսութիւն, աստղաբաշխութիւն և նորելուկ, բազմատեսակ, հոգեկորոյս ուսմունքները. իւր աշակերտներէն կորզեր է Սաղմոս, Ժամագիրք, Նարեկացի և աշխարհիկ լեզուաւ վնասակար դիւրմբունելի գրքեր է տուեր. Քրիստոս կասէ. «որ սուր առցէ, սրով մեռցի», այդ անխիղճը Քրիստոսի հակառակ սուր առնել կըքարոզէ. առաքեալը մարմնաւոր տէրերուն հնազանդութիւն կըպատուիրէ, այդ պատուիրանազանցը թերուս համբալկներու սրտե-

րուն մէջ տիրատեցութիւն կըսերմանէ։ Ես սուտ չէի ասեր, որ Խրիմեանն իմ աշակերտ էր. ես Բնչ գիտնամ, թէ սատանայի սերունդին մէջ ինչ չարութիւններ են բունած, վարդապետ էր՝ որ օրին մէկը դուռս բաղխեց։ Ելայ, իբրեւ սրբասնեալ կրօնաւորի ընդունեցի և կամեցայ աջը համբուրել. օծեալ Տեառն էր, մերին սլարտքն էր. բարեբաղդ էի, որ թող չըտուեց իւր անարժան ձեռքին մաքուր շըրթունքս մօտեցնելու, և դիմեց ինձի, որ իրեն իրաւունք տամ քովս յաճախել՝ Կովդինի տրամաբանութեան չորս հատորն ուսանելու և հոգեշահ խրատներէս օգտուելու։ Մեղայ Տեառն, ասացի՝ հայր սուրբ, ես անարժան եմ այդ շնորհացը, ազգիս վերջին հոգեւորականին ոտքը մեր գլխէն վեր է, ինձ է անկ քեզնէ խրատ առնել։ — Զէ, ասաւ Յիսուսի խօսքերով, «թող տուր այժմ, զի այսպէս վայել է մեզ լնուլ զամենայն արդարութիւն»։ Ինչ ընելու էի, կամայ ակամայ համաձայնութիւն յայանեցի և խոստացայ ինքս իւր ոտքը գնալ, որ և կըկատարէի։ Քանիցս մօտն եղայ։

— Լսեցի, Մ. էֆէնդին ասաց, որ Խրիմեանն երբ քո փթած գաղափարներդ ստուգել է, երբ տեսել է՝ որ դու յամառի մէկն ես, նոր ուսում և գիտութիւն ատում ես, Տաճիկների ոտքը լիզում ես, լրտեսութիւն ես անում, այս ու այն Տաճիկ դըռներումը գիշեր ժամանակները քարշ ես գալիս, այն օրից նա քեզ բացէ ի բաց արգելել է իւր մօտ գա-

լը և ամէնքին պատմել է քո ինչ լինելդ, որով և ծաղրատեղ ես դարձել Պօլսումն ու փախել:

— Կըտեսնե՞ս անիրաւը, իւր ստորաքարշու-
թիւններով պարծեցեր է եղեր, հապա ի՞նչ ընելու
էի, իմ տէրս դաւաճանէի, այսօր ամենքնիս Օսման-
ցիին հացը կուտենք, ելնենք Իսլամին խէթ նալինք.
այո՛, չեմ ժխտեր, ես ևս ի վրէժ ինքեան՝ օրին մէ-
կը Խրիմեանին քարոզները եկեղեցու մէջ ծածուկ
գրի առի և թարգմանաբար ոստիկանատունը ներ-
կայացուցի. պէտք է ուղիղը խոստովանել, ես միայն
չէի, ինձի հետ այս գործում համակից էին մի վե-
ղարաւոր և երկու աշխարհական:

— Ուրեմն, Պատուելի, քո խորհուրդներդ ան-
կեղծ չեն կարող լինել, դու Խրիմեանի հետ անձնա-
կան հաշիւ ունիս, պարզ ասեմ, այս անգամ ես
քեզ լսելու չեմ, տղան իւր նշանածին շատ մօտ է,
պսակաժամը երեք տարի է որոշուել, հարկաւոր է
գալթակղովթեան պատճառները մէջտեղից բառնալ.
Մ. էֆէնդու ասութեամբ, Վարագն ամենից յարմար
տեղն է, և ես Մ. էֆէնդիի խորհուրդն աւելի եմ
գնահատում, քան թէ քո բամբասանքներդ: Վճըռ-
ուած է, վաղը տղային ճամփելու ենք Վարագ. այդ
է և իմ խնամի Սարգիս աղայի կամքը:

— Ուրեմն իմ կողմանէ ևս որոշուած է՝ այս
գիշեր ձեր քաղաքէն ինձ կը մնայ անհետ կորսուիլ,
ցանկամ ձեզ ամենայն բարիք՝ ասաց Փալչիկճեան՝

և աչքերը օրբելով դողդոջիւն քալերով դէպի դուռն ուղղուեց:

— Ընչո՞ւ այդպէս յուսահատ ես, Պատուելի, յառաջը կտրեց Գաւազեանը:

— Որովհետեւ աներկմիտ եմ, որ վաղն իսկ Մ. Էֆէնդին Տէրութեան զարթիին (ոստիկան) մտրակաւն ինձ քաղաքէս պիտի արտաքսէ. նա Խրիմեանին մտերիմ աշակերտներէն է, իսկ դուք իմ անկեղծ խոստովանութիւնս նորան կը յայտնէք:

— Այժմ՝ ես իմ պատուովս եմ երդում, Պատուելի, որ քո ատած մարդին ինքս էլ ատում եմ, և եթէ տղայիս ուղարկում եմ՝ ինչպէս ասացի՝ Մ. Էֆէնդիի կամքը հաճելու համար է: Խրիմեանն երբէք չէ կարող մեր դասակարգի մարդկանցը դուր գալ, նրա կուսակիցներն են՝ անհեռատես երիտասարդները, անփորձ պատանիներն և կամ խորամանկ խաբեւանները. վերին երկու կարգը գրաւուած են նրա փքուն բառերից եւ ճարտասան լեզուից, իսկ վերջիններն օգտուում են նորա դիւրահաւան բնավորութիւնից, Խրիմեանի անունով իւրեանց քսակներն են ծանրացնում:

— Ըսել է՝ թէ ես ի՞նչ ընելու եմ, ողորմած Տէր իմ:

— Դու գնա և ապահով քնիր, դու այս քաղաքի մշտական վարժապետն ես՝ քանի ես և Սարգիս աղան օդ ենք շնչում, իսկ իմ որդուս մասին անհոգ եղիր, ես իմ զաւակիս հինգ մատիս պէս

եմ ճանաչում, նա եթէ իմ որդին է՝ երեք չէ՝ 13 տարի էլ որ մնայ Խրիմեանի մօտ, չի խմորուիլ և մօլորուիլ:

Պատուելին անընդհատ երկրպագութիւններ կրկնելով յետ յետ գնաց, հասաւ դրանը, դուռը բացեց և մթութեան մէջ լանհետացաւ:

Է.

Յունիսեան պարզ ու աստղաճաճանչ խաղաղ գիշեր է. տարուան այս եղանակին յունիս ամիսն Անատօլիայի ալ և ալ տեղերում, զանազան կլիմաների տակ՝ տարբեր ներգործութիւն է անում մարդի վերայ՝ ընդհանրապէս ամէնն էլ հիացուցիչ, ամէնն էլ ոգեցնցուղ, ամէնն էլ զմայլելի:

Մենք Բ. քաղաքումն ենք, ուր բուսականութիւնն իւր կենսապարար գահույքն է բազմացրել, ուր այն վիլայէթութեան ամենաբարեխառն տեղերից մինն է համարուած:

Ինչ հոգեպարար է յունիսի հով ու զով գիշերը ծիրանեծածփն Արշալոյսի արեւելքին ողջոյն տալու ժամերումն՝ այն երջանիկ քաղաքացու համար, որ իւր գործի առաջի օրուան յաջող ընթացքից ոգևորուած, երեկոյեան ուրախ ընթրիք է արել իւր սիրասուն ընտանիքի հետ և խաղաղ հոգւով, միտքը հանդարտ, սիրտն ուրախ՝ քնի Աստուծոյ գրկումըն՝ անուշ անուշ մրափում է: Քաղցր երազները մեղմիկ զեփուռի թւերին նստած՝ ներս են մտել

բաղդաւոր էակի պատուհանովն և սիրամարգի հա-
զարերանգ հովհարով օրօր երգելով՝ նրա թւիցը
բռնած՝ առաջնորդում են դէպի բաղդի թագաւո-
րութիւնը:

Ինչպէս հոգեգուարճ են այսպիսի գիշերներն
այն կարաւանի համար, որոնք երեկոյեան դէմ խո-
տաւէտ ու ջրաւէտ դաշտերում իւրեանց զրաստն
արօտի թողած՝ իրանք ևս իրանց յոգնած անդամ-
ներին են հանգիստ տուել, և Լուսաստղը գլուխն ե-
րևեցնելուն պէս՝ բարձել են բեռներն ու միապա-
ղաղ քայլերով, անասունների վզերից կախոտած զան-
գակների ու զանգուլակների զօղանջիւնի արած տը-
պաւորութեան ներքոյ՝ իւրեանց երկար ու ձիգ ճա-
նապարհորդութիւնն են շարունակում:

Որքան կազդուրիչ ու սիրելի են յունիսեան
գիշերներն աշխատասէր ու ժիր երկրագործների հա-
մար, որոնք երեկոյեան մութը գետինը կոխելու
հետ միասին՝ իրանք էլ բազմավաստակ եզների սա-
մոտէններն են քակում, սամին նրանց կոշտակալած
պարանոցներից հանում են, քշում են նրանց ջա-
հէլ հօտաղների ձեռքով դէպի հանդի արօտաշատ
տեղերն ու վարած ցելի ակօսի առակումը գը-
լուխը փափուկ հողի վրայ դրած՝ հանգստանում են:

Հօտաղներն էլ քչքչան աղբիւրների ակների
մօտ, կամ կանաչ դաշտի վերայ են քթերը ծաղիկ-
ների մէջ թաղել, փայտերը կողքներին դրել՝ խռմ-
փացնում:

Մէկ էլ յանկարծ՝ մի կողմից Արշալոյսի կարապետը՝ բարակ ու սուր քամին ծաղիկների հոտովն է քնով անցած հոտաղների թթածակերը գրգռում, միւս կողմից՝ խելացի, զգաստ ու պարտաճանաչ եզներն են հաստլիկ շրթունքներով ու ռնգունքներով նրանց գլխի, կողքի, ոտքի տակերի խոտերը դիւրաշարժ մսալի լեզուով բերանները քաշում և եղջիւրներով նրանց ոտքերը շարժում: Ուզում են ասել, թէ այն անհոգ ջահէլներ, հանգստութիւնն ու աշխատանքն եղբայրներ են, ամէն բան իրան ժամանակն ունի, երկուսի սիրտն էլ հարկաւոր է շահել, հերիք է որքան հանգստացաք, վեր կացէք, աշխատանքի կացէք:

Հօտաղի հոգին զգաց, նրանք ական թօթափել զարթնեցին, երկու ձեռքով աչքները տրորեցին, քունը փախցրին, քեալաշ եզներին յառաջ վարեցին դէպի մաճկալն և գտան, որ առաւօտսդէմի սառը հովը նրան նոյնպէս վեր է թուցրել: Ջերմեւանդ մաճկալն արդէն երեսը դէպի Արշալուսի կարմրաշաղ գօտին դարձրած՝ իւր աղօթքն արել վերջացրել էր ու պատրաստ սպասում էր լուծը եզների վզին դնելուն և հոռոլոն սկսելուն:

Երկինքը բոլորովին անամպ է, հորիզոնի մի ծալրից մինչև միւսը միակերպ համատարած մթութիւն է, որի միջից բիւրք բուրուց մանր ու մեծ աստղեր ու մոլորակներ գոյնզգոյն գոհարների ու ադամանդների պայծառ փայլեր ցլացնելով իւ-

րեանց հազար ու մի խաղերն են կատարում: Հասարակ մահկանացուի համար սովորական տեսարաններ են այս ամէնը, բայց բնութեան սիրահարն ամէն մի ականթարթի մէջ նոր նոր հոգեզմայլ գործողութիւններ կը դիտի և կը տեսնի:

Ահա մի մեծ ու պայծառափայլ աստղի շուրջը բոլորել են անթիւ աստղիկներ և մի փոքրիկ խումբակ են կազմել, կարծես՝ ոսկի մատանու ադամանդեայ խոշոր ական չորս բոլորքի կանաչ, կարմիր, դեղին, երկնագոյն, մանրիկ դոհարեղէններն են՝ ներդաշնակութեան համար շարուած. կամ թէ բազմաթերթ մալխեան վարդի շուրջը փնջած են բազմաբոյր երփներանգ մանուշակ, յասմիկ, նարգիզ, համասպրամ, մեխակ, լիլիֆար, նունուֆար, զանգակ, ճշնանօր, եօթն եղբօր կռան արիւն, լալազար, մէր-Սայրամի ծաղիկ, հինի ծաղիկ, թօփ ծաղիկ, ձնծաղիկ, խնկան ծաղիկ, անթառամ ծաղիկ, դանդուռի ծաղիկ, սմբուլ, պուտ, կակաչ, բացուենալուկ, բուլիբուլի, օշօշ, խաշխաշի ծաղիկ, կուժկոտրուկ, աքլորի կատար, լեզուն ծործորակովը հանած հարսնածաղիկ, շուշան, շնագլուխ, տուղտ, գիւսաբազի, դեղնածաղիկ, շաբօ, մախմուր ծաղիկ, գաթի ծաղիկ, սնձի ծաղիկ, խոտի ծաղիկ, ծառի ծաղիկ, ես ինչ գիտեմ անթիւ ու անհաշիւ մանր ու մեծ, հոտաւետ ու անհոտ ծաղիկներ՝ ու որն իւր անուշ հոտովն է մարդիս հոգին պարարում, միւսն իւր գոյներովն ու շաւաղներովն է մեր աչքերը գրաւում:

Մի ուրիշ կողմն ես աչք դարձնում, և ահա մի քանի մեծ աստղեր քնարանման շարուած, կարծես, քաջահմուտ երաժշտի դիւրաշարժ մատներին են սպասում, որ իւրեանց լուսաւոր լարերի վերայ հոգեթրթիւ եղանակներ նուազի և սոխակի դալլալիկը նսեմացնի:

Երրորդ տեղում, մի այլ աստեղախումբ խօսքը մէկ է արել, միացել և մարդի, առիւծի, թռչունի և ուրիշ մանր ու մեծ, թոյլ ու զօրեղ կենդանու նմանութիւն է առել:

Չորրորդ տեղում՝ շատ հեռու, շատ բարձրումը՝ մի բռնաչափ տարածութեան վերայ՝ աչքիդ երևում է մի մըջմի բնաբերան, որի միջից միլիօնաւոր մըջմիկ-աստղեր միմեանց հրելով, դժվժում են, վեր ու վայր են անում: մէկ էլ լանկարծ սրում ես տեսողութիւնդ և ահա բոլորն անհետացան, ոչինչ չըկայ:

Այլ ես դառնում, սարսափդ բռնում է, մի երկայն օձաստղ ծորելով դուրս է պրծնում երկնքի մթութեան մի կէտից և փռուում, գլխավերևովդ անցկենում, կարծում ես, թէ ահա, ահա որտեղ որ է՝ դիտիդ կընկնի, շնքովդ կը փաթաթուի, քեզ կը շանթի. բայց ոչ, նա գնաց ու հեռու մթութեան մէջ աներևութացաւ: դու երեսիդ խաչ ես հանում ու մտքումդ՝ Աստուած ողորմի՛ տսում նրա հոգուն, դւմ աստղն երկնքումը հանգաւ, ինքն օշխարհքիս իւր վերջին հրաժարականը տուեց:

Ձախ ես շրջում մի կշիռ ես տեսնում երկըն-
քիցը կախ, որին միայն թաթերն են պտկատ. իսկ
եթէ հնար լինէր վերցնել հեռուումը ձևացած կըշ-
ռի բոլորակ աստեղային թաթերն և միացնել առա-
ջինին, մենք կունենայինք մի անաչառ արդարու-
թեան կշիռ:

Դարձիր լիտ ու առաջ, աջ ու ձախ — այսքան
բազմաստեղութեանց մէջ պայծառագոյն հսկարտու-
թիւնով գլխները ցցել, ձգուել են ու փալլում են
մեծամեծ մոլորակներն՝ իւրեանց արբանեակների խո-
նարհ սպասաւորութիւնից դոհ, իսկ այդ ամէնի
մէջ մի գիսաւոր սփռել է իւր գիսակների փունջը
տասնաւոր, հարիւրաւոր քայլեր և շաւաղ շաւաղ
շառաւիղներ արձակում:

Ի՞նչ է, մտածում ես, երկնքի երկրորդական
լուսաւորների ըուն էական նշանակութիւնը, ար-
դեօք ուրախալի՞ անել իւրեանց աւագ եղբօր սիգա-
ճեմ Լուսնի թագի ուղեւորութիւնը, որ կանուխ երե-
կոյից, մինչև կանուխ առաւօտ՝ երկնակամարի մի
անկիւնից սկսում է իւր ճանապարհորդութիւնն և
շարունակում մինչև միւս ծայրը. թէ ամէնը միա-
սին՝ դրանց հետ էլ իւրեանց թագուհի Լուսինը
կարգուած են զուարճութիւն պարգևել Ամենակա-
րողի բոլոր շնչաւոր ձեռակերտներին, կամ թէ՛ որ
ամէնից հաւանականն ու ճիշդն է, նրանց բոլորի
նպատակն է Աստուծոյ սիրելի և երես տուած ա-
րարածին՝ ասպերախտ մարդուս յիշեցնել մեր պար-

տականութիւնը, մեր հօգին սլացնել դէպի վերնա-
լինը, դէպի երանաւէտը, դէպի Արարիչը:

Ո՛ր մէկն ասես, ո՛րը թողուս, հարկւրաւոր
տաղանդաշատ, քանքարաւոր բանաստեղծներ թող
գրիչ առնեն միւսնոյն ժամին, միւսնոյն տեղից, միւ-
սնոյն կէտից և նկարագրեն միւսնոյն տեսարանը հա-
ւաստի եմ, որ մէկը միւսից բոլորովին տարբեր ու
աննման կը կերպաւորի բնութեան Արարչի այս
վսեմ ձեռագործը:

Բայց, ահա, արեւելքում հորիզոնն սկսում է ո-
րոշուել, բաւականին ընդարձակ երկայնութեան վե-
րայ՝ երեկոյեան վերջնալոյսի կարմրագոյն ցօղը նո-
րից թոյլ լուսաւորութիւն է սփռում. կարծես, լե-
ռան ետեւը հովիւները գիշերով կրակ են վառել՝
ցրտից քուցուած մատները տաքացնելու, կամ թէ
հակառակորդի հօտից յափշտակած թխլիկ, հաստա-
գմակ, մօր կաթնով սնուած գառան գլուխը կտրե-
լու, փորձաբեր թափելու և տաք մոխրի տակին
ողջ ողջ մորթով թաղելու ու քիւլքաւտի ասած
հովուական ամենահամեղ խորովածը պտտրաստելու:

Հետզհետէ կրակի մութ լոյսն սկսում է դեղ-
նածիրանի փոխուել և փայլերն աւելի հեռուն տա-
րածել, վերջը միանգամայն դեղնում, սրփթնում է:
Այդ Արշալոյսն է, որ սարսափեց լուսաւորների թա-
գաւորի շաղ քուած սուր սուր տէգերի հարուած-
ներից և գլուխ առաւ կորաւ. դորա հետ միասին
Որփէոսի սլաշաօնեալ անգործիք երաժիշտները սկը-

դան իւրեանց ներդաշնակ երգերը։
Առաւել համապատշաճ է ասել, թէ անմեղ
արարածները—փոքրիկ երգիչները—նախշունիկ, խա-
տուռիկ, երկնագոյն, մոխրագոյն, թխագոյն, կարմ-
րագոյն, կանաչագոյն թռչնիկներն՝ իւրեանց առա-
ւօտեան աղօթքն ու գոհութիւնն են թոթովում
դէպի իւրեանց կերակուր ու կեանք պարզեւոր։ Սը-
րանցից շատերը, մանաւանդ մեր ամենամօտ դրա-
ցի, համաշխարհական ճնճղուկն օրական երկու ան-
գամ է կատարում իւր գոհացողական համերգը. ա-
ռաւօտն արեւածագին և երեկոյին արեւամտին։ Սա-
ղարթախիտ մեծանիստ ծառերն են նրանց սուրբ
առճարները։ Զեմ ստիլ, եթէ ասեմ, որ հազարներ
միասին նստում են մի ծառի վերայ և ճկճկոցով
վերն Աստծուն են ուրախացնում, վարը ծառի տա-
կըն իւր համար նուիրական շինած երջանիկ գոյգին։
Խօսքս, կարծեմ, մեկնութեան կարօտ չէ։ Բ.
քաղաքի պարտեզներից մէկում, մի այսպիսի կաղա-
մախի ծառ մեզ ծանօթ է, որի ոստերը փռունել են
դէպի ծառի շրջակայքն և ծալքերումը գլուխները
խոնարհած՝ հովանի են արել տակի նստողներին ու
նրանց թաղցրել արտաքին տեսողութիւնից։ Այս
ծառն է, որ քանի ժամանակից հետէ ուսումնա-
րան է դարձել մեր յառաջագէտ աշակերտուհուն.
Արփիկն է ուսանողը, Աունկիանոսն է ուսուցիչը։
Յունիսեան առաւօտ է. աշակերտուհին դեռ չը
կայ, ըստ որում շատ կանուխ է, իսկ վարժապետը

դարոցումն է լսել աքաղաղի առաւօտ աւետող ձայնը։
Մեզ յայտնի է, որ Մարիամ խաթունը նախըն-
թաց երեկոյին վաղուան պաշարի պատրաստութեան
հոգսերով էր զբաղուած։ Նոյն և մի հոգածութեան
մէջ էր և Սարգիս աղայի կինը՝ Փամբուխ խաթու-
նը։ Փեսայն երկար ժամանակով հեռանում էր. հեշտ
չէ ասելը, զոքանչի համար իւր նորափեսան, մա-
նաւանդ գեռ նշանած ու չքսակուած փեսան՝ տասը
հազար արու զաւակից առաւել է և քաղցրութիւն է։

Մօր ու աղայիսնների հետ զբաղուած է և
Արփիկը։ Խեղճ աղջիկ, խօսքի իրաւունքից զրկուած
ես, աղջիկ արարած ես, լեզուիդ տակին աներեւու-
թապէս ասեղներ ու սուր սուր փշեր կան ցցուած,
որ եթէ յանդգնիս լեզուդ շարժել, կը ծակծկոտեն,
կը քրքրեն քեզ. — հօր, մօր, եղբօր, իրաւորի, օտա-
րի անարգանքները, յանդիմանութիւնն ու բամբա-
սանքներն են այդ ծակոտող գործիքները։ Ճարդ
կտրել է՝ լուռ, գլուխդ կախ, տխուր երեսով, պէտք
է հնազանդուիս ու ողջ գիշերն իւղեղէններ ու խը-
մորեղէններ պատրաստող աղայիսնների կարգումը
քարշ գաս։ Բայց չը կարծես, Արփիկ, թէ քո տըրտ-
մութեան պատճառը հասկացող չը կայ, քեզ շըր-
ջապատողները բոլորը զգում են ներսդ կատարուած
ալեկոծութիւնն և կարեկցում են։

Փամբուխ խաթունն ամենից աւելի զգածուած
էր. նրա սիրտը կտոր կտոր էր գալիս սիրելի դստեր
տխրութիւնը տեսնելով, ուստի մօտ կանչեց և

յայտնեց, որ ինքն ու խնամի Մարիամ խաթունը խորհրդակցել են վաղը մի վերջին տեսութեան իրաւունք տալ նշանաճներին:

Միամիտ կին, էլ չը կարծեց, թէ դորանով աւելի ռաստկացրեց Արփիկի անհամբերութիւնը: Խեղճի մի ոտքը թոնրատանն էր, միւսը դուրսը: Շաբունակ համաստեղութեանն էր նայում: Ինքը թէև հարստի աղջիկ էր, բայց ժամացոյցը փոքր քաղաքներումն ընդհանուր գործածութեան մէջ դեռ չէր մտել: Իրաւ է, մի հատ բռնաչափ հաստ արծաթի ժամացոյց կար իրանց տանը՝ երեք պատեանների մէջ ամրափակած, բայց այդ միայն հօր հաստածայ գօտին էր ուռցնում. ով կը համարձակէր Սարգիս աղայից ժամերի որքանութիւնը հարցնելու:

Արփիկից աւելի ազատ էր Ղուկիկիանոսը: Մարիամ խաթունն աւետաւոր լուրն իւր զաւակին նոյնպէս յայտնեց առաջի երեկոյին, և խնդրեց անկողին մտնել:

Որդին չըհակառակեց, հանուեց և պառկեց:

Մայր ու որդի խօսեցին, զրոյց տուին և դեռ երկար կըշարունակէին քաղցր խօսակցութիւնը, եթէ մէկին պաշարի պատրաստութիւնը չէր քաշել, իսկ միւսին՝ իբր թէ՛ քունը:

Երբ յօրանջոցն ու ճմկոտոցը Ղուկիկիանոսի աչքերը փակեցին, տիկին Մարիամը զգուշութեամբ համբուրեց զաւակի ճակատը, խաչակնքեց նրան ու գնաց իւր գործին:

Ղուկկիանոսը մօրը ճանաչում էր, գիտէր, որ մինչև մի քանի անգամ չըգայ, իրան ակը չըտայ, սիրտը չի հանգստանալ, ուստի մի ժամաչափ տեղումը տապ արեց՝ գլուխը վերմակի տակ կոխած, և երբ արդէն հաւաստիացաւ, որ մայրը միամտել է իւր կողմից, կարծելով թէ որդին խոր քնի մէջ է մտած, ինքը Ղուկկիանոսը հագնուեց և սովորական պատն անց կացաւ, իրան պարտէզը ձգեց:

Ոչ եղանակի քաղցրութիւնը, ոչ համաստեղութեան խաղերը, ոչ Արշալոյսի բոցը, ոչ թըռչունների ու ծտերի համերգները, վերջապէս վերը նկարագրուած ոչ մի երկնային և երկրային տեսարանները նա չը տեսաւ ու չը լսեց. նրա համար յարմար էր ասել. աչք ունի, չի տեսնում, ականջ ունի, չի լսում, նա կաղամախի բունը գրկած՝ կանգնած է, նրա աչքերն անընդհատ սևեռած են դէպի պարտիզի դռնակը, որտեղից ամեն անգամ դուրս էր գալիս Արփիկը:

Վերջ ի վերջոյ՝ արևի ճառագայթներն երբ լեռների գագաթները բռնեցին, դռնակը ճռռաց և ջուլքըսյի քղանցների խշշոցը լսուեց:

Ղուկկիանոսը շարժուեց, նա կամեցաւ դիմաւորել նշանածին, բայց չըկարողացաւ, ոտները մեխուել էին կանաչ խոտի վերայ, ձեռները փայտացել էին ծառի բնին փաթաթուած:

Ի՞նչ երկարացնեմ, ահա նա, որին ամբողջ գիշեր սպասում էր:

Եկաւ Արփիկը գլուխը խոնարհած, ձեռքերը սրտին դրած և անխօս կանգնեց նշանածից երկու քալլ հեռու:

Անտեղի էր, թէպէտ, նկարագրել վերջնական տեսակցութեան մանրամասնութիւնները, բայց մաքուր սիրտը, մաքուր խիղճն ումնից պէտք է երկիւղ կրի, ինչ թագցնելիք ունեն նրանք:

Ղուկկիանոսը յաղթեց արգելքներին, ծառը թողեց, մի քալլ լառաջեց, և խոր հառաչեց ու սուս կացաւ:

— Այսօր գնում ես, այո՛, այնպէս չէ՛, առաջինը բերանը բաց արեց Արփիկը:

— Հայրս է ուղարկում:

— Լսել եմ, իմ հայրն էլ:

— Հա՛, քո հայրն ու իմ հայրը միասին են վճռել:

— Ուրեմն Աստուած հետդ, բարո՛վ երթաս, բարով գաս... բայց այդ ի՞նչ է փեշիդ մէջ:

Ղուկկիանոսը խոտի վերալ դարսեց մի քանի գիրք:

— Քո համար եմ բերել, լաւ տեղերը նշանուած են կապարէ գրչով, ասաց տղան, այս թղթերն էլ գրելու համար են, աշխատիր լաւ կարգաւ-գրել սովորիս ու ինձ նամակ գրես. շուտ-շուտ գրի՛, երկար գրի, ամեն բան գրի. գիտես, երեք տարով եմ գնում, երեք տարին երեք օր չէ, օտարութեան մէջ առանց քեզ ի՞նչպէս պէտք է համբերեմ, Արփիկս:

Ղուևկիանոսը չըկարողացաւ շարունակել, արտասուքն իրան խեղդեց:

Արփիկին մի առիթ էր հարկաւոր, նա վաղուց ոչ սակաւ յուզուած էր, խոր ախ քաշեց ու քթածակերից փղձկանքը դուրս փնչացրեց:

Ղուևկիանոսի ձեռքերն ինքնաբերաբար տարածուեցին դէպի սիրելին, աղջիկն իւր կողմից տեղիք տուեց բնական հակումին, նա ընկաւ փեսայացուի գիրկը:

Փարուել են կանգնած տեղը միմեանց պարանոցով և հեծկլտում են, ուզում են խօսքեր արտասանել, բայց թառանչքից՝ բառերը կոկորդներէ մէջ մաս-մաս են լինում, ինչպէս նորուս մանուկները վանկեր են հեգում, սրտերի տրոփմունքի հետ միայն շրթունքներն են բաց ու խուփ լինում և իրար հանդիպում:

Նշանածներն իրանք չըհասկացան, թէ որքան ժամանակ ինքնամոռացութիւնն երկարատե եղաւ. առաջին պատահումից ցալսօր՝ առանձնատեսութիւններ յաճախ էին կատարուել, բայց շրթնահանդէպումն առաջինն էր տեղի ունենում. համարձակ կարելի է պնդել, որ մինչև օրս նրանց տեսակցութիւնները մանկական բնաւորութիւն էին կրում, իսկ այսօր պատանիների մէջ մի հոգեխառնութիւն կատարուեց. բարւոյ և չարի գիտութեան ծառի պտուղը ճաշակած նախամօր գիտակցութեամբ՝ նրանց աչքերը բացուեցին և հիմի միայն զգացին,

որ իրանց մօտեցնողը սէրն է, որ իրանք հոգւոյ
ամենայն նրբութեամբ սիրահարուած են:

Այս ըօպէին Ղունկիանոսը տարփածու պա-
տանի չէր. նա բնութեան գեղեցկութիւնների վառ
սիրահար, մի քաջարուեստ նկարիչ էր, որ դաշտ,
տափ, ձոր, անտառ ոտնատակ էր տուել՝ երկնքի ա-
մենագեղեցիկ կէտը գտնելու և կտաւի վերայ ան-
մահացնելու՝ և ահա նա հասել է իւր փափագին:

Արդարեւ, սլարզ երկնքի մանրանկարն էր այս
վայրկենին Արփիկի հրաշագեղ դէմքը: Նրա չորս
մատնաչափ լայնութեամբ ճակատը մի ամենապայ-
ծառ շերտ էր՝ երկու վերջաւորութեամբ երկայնա-
ցած դէպի հորիզոնի երկու հակադիր ծայրերը. կա-
մարանման թանձր յօնքերն երկու ծիածանիկներ
էին, որ թխութեան մէջ ևս փալլում էին՝ ինչպէս
սև ներկուած և խնամքով յղկուած հալելու շրջա-
նակ. երկու կրակոտ, խոշոր և ծիծաղկոտ աչքերն
երկու արփիկներ, կամ արեգակիկներ էին, որոնք
իւրեանց երկայն ճառագայթներով—խիտ արտեա-
նունքի սուր ծայրերով գրգռել են մեր նկարչի
հոգւոյ նեարդներն և ելքտրական հոսանքի աւիւնը
նրա սրտի խորքն են լցրել. երկու կարմրաթեւ այտերն
երկնքի ամենաջինջ տեղերն էին, որոնց վերայ ամե-
նանուրբ, ամենաթափանցիկ ամպի կարմրագոյն մի
շղարշ է քաշած, իսկ անշղարշի տակից՝ սուաւօտեան
վարդակարմիր արևի ճառագայթների շնորհիւ՝ խորա-
մուխ աչքերը նկատում են երկնքի գիշերային զար-

դարանքները՝ այն բիւրաւոր աստղերը, որոնք թէւ արեգակի լուսոյ մէջ՝ մեզ թւում են, թէ անհետացել են, բայց նրանք սովորական աչքի համար անտեսանելի խաղում են երկնքի հաստատութեան վերայ։ Նմանօրինակ՝ Արփիկի կենսատու այտերի թափանցիկ մորթի տակից երևում էր ներսը կատարւող վարդագոյն արեան շրջանառութիւնը. նորա փոքրիկ բերանն Արարչի ամենամեծ տաճարի գէպի կեանք տանող դուռն է, որի աջ ու ձախ շեմքերին—երկու քնքոյշ շրթունքներին՝ հոգեւոր համբոյր է տալիս մեր ջերմեռանդ ուխտաւորը. կիսաբոլորակ փոքրիկ ծնօտը լեռան մի կտոր է, որ հորիզոնից մի պզտիկ տեղ է խլել ու ներս խցկուել բոլորակ երկնքի միակերպ ամբողջութեան գեղեցկութիւնը կատարեալ անելու. նրա փոքրիկ քթի ծայրը՝ սակաւ ինչ գէպի շրթունքը կորացած՝ մի ամպի կտոր է, որ յայտնի չէ, թէ ո՞ր քամին է կտրել և փախցրել կուտակուած ամպերի ամբողջութիւնից և կանգնացրել եթերային ջինջ տարածութեան վերայ, ոչ թէ նորա պարզութիւնը պղտորելու, այլ գեղահրաշ տեսարանի գեղն աւելի բազմակողմանի անելու։

Այո՛, Արփիկի սիրուն պատկերին երկնքի համեմատութիւնից աւելի ուրիշ յարմար նմանութիւն չէր կարելի տալ, իսկ այդ պատկերն անջինջ կերպաւորուեց Ղուկկիանոսի մտակտաւի վերայ, ինչպէս և վերջինիս առնացի գեղեցիկ գէմքը պարարեց Արփիկի սիրտն ու հոգին։

— Ես ի՞նչ կանեմ առանց քեզ, մինչև վերագառնալդ կըմեռնեմ, մըմնջաց վերջապէս Արփիկը:

— Կուգե՛ս՝ չըգնամ, ի՞նչ պէտք է անեն, շատ որ նեղեն, քեզ կառնեմ՝ սարերը կընկնեմ:

— Կըգամ, աշխարհի մինչև միւս ծայրը ղուլիդ (ծառայ) պէս ուր քարշ տաս, ետեիցդ կըվազեմ, բայց աւելի լաւ չէ՛ր՝ սրտապնդուէինք ու համբերէինք:

— Կարո՞ղ ես դիմանալ:

— Կըմեռնէի, չէի տանիլ, եթէ առաջուայ պէս կարդալ գրել չիմանայի, բայց չէ՛ որ դու ինձ գործ ես յանձնում, բերած գրքերդ շարունակ կը կարդամ, միշտ քեզ նամակ կըգրեմ:

— Այն ի՞նչ երջանիկ ըուպէ կըլինի, որ քո նամակդ ստանամ:

— Դեռ էս, դու պէտք է ինձ տեղդ ու հասցէդ յայտնես:

— Գնացած օրս չեմ միթնացնիլ:

— Վախում եմ՝ մեր ծնողներն իմանան ու արգելեն:

— Ոչինչ չեն իմանալ, արդէն գործը կարգի դրած է. իմ նամակներս քեզ կըբերէ իմ ընկեր Գառնիկի քոյրը, որ քո տիկնախաղի ընկերն է, քո նամակներն էս նրա եղբօր միջնորդութեամբ ինձ կըհասնի: Վանեցիք սովորաբար իջևանում են Գառնիկենց խանի (պանդոկ) մէջ: Պանդոկապետի ձեռքով մեր թղթակցութիւնն անընդհատ կըշարունակ-

ուի, ասաց Ղուկիանոսն և մի երկարատե համբուր փակեց երկուսի բերանը:

Լաւ էր, որ երկարատե եղաւ սիրոյ վերջին առհաւատչեան, ըստօրում Սեղբոս աղայի կոչի ձայնը թուլացրեց սիրեկանների բազուկներն և անպատրաստ գողերի նման մէկին աջ՝ միւսին ձախ փախցրեց:

Ը.

Մեծ չէր վարագայ առաքելի կարաւանը. մի թխամօրուք կարճահասակ արեղայ, իւր անբաժան սպասաւորը, վեց ապագայ դպրոցական սաներ, ձիապան վարձուորները, մի վանքի ձիաւոր ծառայ, որ ղլաւուզի (ուղեցոյց) դեր էր կատարում և մի ուրիշ պատանի, որ իւր տարօրինակ վարմունքով շարժել էր ամենքի նախ՝ կարեկցութիւնը, ապա՝ զարմանքը, վերջը՝ բարկութիւնը:

Սա նոյնպէս վարագեան ճևտերի կարգը մըտնելու էր վերցրած, բայց դեռ տեղ չըհասած՝ ուղևոր խմբի մտածութեան առարկան՝ և խմբապետ հայր սուրբին գլխացաւանք էր դարձել:

Ճանապարհորդներն ուղղակի չեն դիմում դէպի իւրեանց վերջնական կէտ նպատակին, նրանք օրական մի գիւղ, մի քաղաք, մի աւան հանդիպում են, ամեն տեղ մի օր, երկու օր հանգիստ են առնում, նոր աշակերտներ ճարելու են հետամուտ

լինում, խօսում են, հետաքրքրում են, պատմում են, իջևանում են, բայց այս ամեն նորանոր արկածքները, այսքան անծանօթ տեղերը, դալարազրուարճ մարգերը, սրընթաց ու յամրաքալ գետերն ու գետակները, բնութեան անթիւ փոփոխութիւնները, ճանապարհի երկիւղն ու ապահովութիւնը, վերջապէս ճանապարհին տեղի ունեցած այլ և այլ դիպումածքները—ոչ մինը, ոչ մինը լիշեալ պատանու համար չեն, խմբի մէջ նրա ներկայութիւնն աննկատելի է:

Զիւաւոր խումբը ծանր է շարժուում. իւրաքանչիւր անգամ բռն իւր ձիուն բարձած՝ սանձը թող է թողել և խելացի գրաստին անգատութիւն է տուել՝ իւր միակերպ քայլերով հեռուից ղաւուղին հետեւելու:

Կարաւանի ձին իւր քայլելու եղանակն ունի. քշիւր, սասաթիւր, մտրակիւր, կրնկիւր, նա իւր ընթացքը չի փոխիլ. նա քեզ չի լսիլ. նրա աչքը կարապետող ուղեցոյցի ձիուն է տնկած, իսկ ականջն իւր ետեւից ոտքով եկող ձիապանի հրամանին է սպասում:

Կարաւանի գրաստներն իրանք ճանաչում են ղաւուղի ձիու իմացականութեան առաւելութիւնն և գիտեն, որ եթէ հարկաւոր լինի սովորական ընթացքը փոխելու, ղաւուղի ձին իւր նշանը կըտալ, ականջները կըխլշացնի, գլուխը կըթափահարի, կը փռնգտալ, վտանգը մեծ եղած տեղն՝ առաջի ոտ-

քերով ծլունդ-ծլունդ կրլինի և կստիպի ամենքին շտապել, կամ հարկ եղած զգուշութիւնները ձեռք առնել: Եւ ի հարկէ, այդպիսի միջոցներում՝ ձիապանը հանգիստ սրտով ետեւից չի քարշ գալ, նա իւր կարգադրութիւնները կանի: Ել քնչ հարկ կայ կարաւանով գնացողին ընդհանուր կարգից դուրս գալ, յառաջ գնալ, լետ մնալ, իրան ել նեղացնել՝ նստած ձիուն ել:

Մեր կարաւանի մէջ ամէնքը հեծեալներ են՝ բացի մէկից, որին յատկացրած ձիու վերայ՝ վարձողի փոխարէն՝ ձիապաններն են կարգով հեծնում և ողորմի տալիս ղլաւուզից անբաժան ոտքով գնացող երիտասարդի եօթը պորտին, որ ձի չընստելով՝ միջոց է տուել սրանց դէպքիցն օգտուիլ:

Ոչ վարդապետը, ոչ ղլաւուզը, որ կարաւանի շարժուելու, կանգնելու, իջնելու, հեծնելու ընդհանուր կառավարիչն է, չըկարողացան յորդորանքով, յանդիմանանքով, սպառնանքով ստիպել հետեակ անձնաւորութեանը ձի նստելու:

Նա ոչ պատասխան է տալիս, ոչ գլուխ է բարձրացնում, ոչ աջ ու ձախ է նայում, այլ միայն աշխատում է ղլաւուզից լետ չըմնալ. ղլաւուզը կանգնեց՝ նա կանգնում է, գնաց՝ գնում է:

Անձրեւ, արեւ, կարկուտ, փոթորիկ, որոնք ճանապարհորդներին ծածկուելու, բացուելու, զգուշանալու հոգսերի մէջ են դնում, պատանի հետեակի վերայ ոչինչ փոփոխութիւն չեն անում: Ամէն

պատրաստութիւն նախատեսուած է, նրա բեռի մէջ ճանապարհորդի անհրաժեշտ բոլոր պիտուքները դրուած են, բայց նա ոչ մէկին չի մօտենում. ինչ հագուստով հայրական տանից դուրս է եկել, նրանով իւր ուղին շարունակում է: Իւր համար դըրուած առատ պաշարի համն անգամ չի տեսել. առաջին օրից իւր ուռած տուգած պայուսակը թեթեւացնելու, իւր պաշարն սպառելու իրաւունքը նա տուեց ձիապաններին և չուղեցաւ իմանալ, թէ ինչ գնաց, ինչ մնաց, կերո՞ւել է բոլորը, թէ խուրջի անկիւններումն իւր համար իւղահացերի, խմորեղէնների, հաւերի ու խաշած մսերի մի աննշան կտորը մնացել է: Տանից դուրս եկած օրից՝ նա իւր իրեղէններին մօտ չէր գնացել: Նա մտքումը դրել էր ղլաւուգի ձիուց չըհեռանալ:

Հէնց որ կարաւանն իջեւանում էր՝ նրա առաջին գործն էր լինում գիտել, թէ ղլաւուգն ո՞ւր է կապում իւր ձին, կամ ո՞ւր է դնում իւր ծանրութիւնները, և նա գնում էր դէպի այն կողմը, նստում էր առանձին և աչքերը ղլաւուգի ձիու վերայ տնկում: Մի տիրասէր զգաստ շուն էր սա ղլաւուգի համար: Նոյնն անում էր նա և իջեւաններումը. նրա հանգստանալու տեղն էր ղլաւուգի ձիու մսուրքի առաջը: Ո՞ւմ պարտքն էր, ուրեմն, այսպիսի հաւատարիմ շան հոգսը քաշել, եթէ ոչ՝ ղլաւուգի: Բայց ղլաւուգն ի՞նչ անի, մի կտոր ցամաք հաց է բերում, մօտն է դնում ու հեռանում

կուզի ուտի՝ կուզի աւելորդը ձիուն ուտացնի: Ընչով է մեղաւոր ղլաւուզը. նա սկզբներումն ունեցած ամեն տեսակ պաշարեղէնից բաժին էր բերում վայրենի պատանու, բայց սա բացի մի կտոր հացից՝ ամեն ինչ լետ էր շարտում: Եւ իրաւամբ, եթէ պատանին կամենար անուշ կերակուրներ ուտել, իրանն ընչի՞ կը վատնէր, ում պայուսակումը կարող էր մօր ու զոքանչի պատրաստած պաշարից համեղը գտնուիլ, որոնց ոչ մէկի համը չի տեսել մեր գիժ Ղուկկիանոսը:

Սա էր ահա Խրիմեանի առաքեալի գլխին ցաւ եղած պատանին:

Տանից դուրս են եկել, նա ոչ ձի է հեծել, ոչ մէկի հետ շրթունքներն է շարժել և ոչ բացի ղլաւուզի տուած չոր հացից՝ ուրիշ բան է կերել:

Բայց այսպէս չէ. նա ուտում էր և կուշտ էր. նրա քիմքը քաղցրացնող իւղահացի նման համեղն աշխարհիս ամենալաւ խոհարարը դեռ չի պատրաստել:

Մի փոքրիկ իւղահաց էր այն, որ նուիրական առաւօտն Արփիկն իւր ձեռքով նրա ծոցն էր դրել՝ ասելով. ինքս եմ իմ ձեռքով բացել, նաշխել և թխել:

Այս իւղահացն էր, որից ամեն առաւօտ մի փոքրիկ կտոր ատամով կտրում էր Ղուկկիանոսը. և նա արդէն իրան կուշտ էր համարում:

Զղջացել էր անշուշտ վարդապետն այսպիսի „աղէմաղառամագին“ (մարգամէջ չըմտնողին) ընդունելու համար, բայց չէր կարող չըվերցնել, նախ

որ լանձնարարողը Մ. Էֆէնդին էր և երկրորդ՝ որ Վարազեան սաները բոլորեքեան ձրիաթոշակ էին, իսկ սա միայն էր բացառութիւն:

Աբեղան մի քանի դժուարութիւններ յառաջ բերեց Ղուկկիանոսին ընդունելու ժամանակ. հասակն ամենայարգելի արգելքն էր. արդէն 17 տարու կէսն անցել էր և վերին շրթունքը մազակալել էր, բայց Մ. Էֆէնդու միջնորդութիւնը և Սարգիս ու Սեղբոս աղաներից ստացած առատ աջահամբու-րը բացել էին Ղուկկիանոսի համար Վարագի դռները:

Հիմա տեսանք, թէ ինչպէս էր գնում Ղուկկիանոսն Արփիկից այնքան անակնկալ բաժանուելից լետոյ. նրա լեզուն ծակն էր մտել. ճանապարհի մեծ բաժինն անցել էին, և դեռ չէր բացուել:

Հայր ու աներ մի քանի խրատներ տուին, հարցմունքներ արին, բայց խոնարհ երկրպագութիւնով, կամ գլխի վեր ու վայր, աջ ու ձախ շարժմունքներով հարցերին պատասխան էր տալիս. մայրըն ու զոքանչն էլ շատ աշխատեցին, բայց նրա բերանի փականքը լետ բաց անել չըկարողացան:

Մայրը քարշեց նրան առանձին անկիւն, ստիպեց, խնդրեց, լաց եղաւ, կրծքին սեղմեց, թախանձեց, որ մի խօսք ասի, բայց Ղուկկիանոսը լռեց ու մնաց: Վերջը մօր աղիտղորմ արտասունքները նրա բերանից մի բառ միայն կորզեցին:—Լաւ: Այս էր մօր աղերսախառն պահանջի միակ պատասխանը:

—Խօսք տուր, խնդրում էր Մարիամ-խաթու-

նը, որ դու մինչև երեք տարին այնտեղ կըմնաս, հոգս չես անիլ, մեզ չես մոռանալ և ուսմանդ կը հետևիս:

— Ո՛չ մի պատասխան:

— Ասա, սիրելի Առանկի, կըկատարեմ իմ խնդիրս, այնպէս չէ:

Տղան գլխով էր միայն համաձայնութիւն յայտնում:

— Ո՛չ, ոչ, մինչև լեզուդ չըշարժես, գոնէ մի բառ չարտասանես, կըմեռնեմ ու դուրս չեմ թողնիլ, ասում է և լալով որդու գլուխը կըծքին սեղմում մայրը:

— Ասա, թէ չէ կըմեռնեմ, հիմի ոտքիդ տակ հոգիս տալիս եմ, կըկատարեմ ասածներս, դարդ չես անիլ, լաւ կըսովորես, յետ չես գալ. հա՛:

— Լա՛ւ:

— Ինձ չես մոռանալ:

— Լա՛ւ:

— Սուրբ Տիրամայր Մարիամը քեզ օգնական, Վարագի սուրբ Նշանը քեզ պահպան, ասաց մայրըն ու իրան չըկարողացաւ պահել, ուժասպառ գետին փռուեց:

Այս ժամանակն էր, որ հօր ձայնը կրկին կանչեց որդուն և ստիպեց շտապել:

Առանկիանոսի բազուկները թուլացան, մօրը թողեց աղախինների գրկին ու յետ-յետ նայելով փութաց հօր հրամանը կատարելու:

Բարեբաղդօրէն, տան շեմքից դեռ դուրս չը

գնացած՝ տեսաւ մօր ուշքի գալը, սիրտը փոքր հանգարտուեց, գնաց հօր ու աներոջ ձեռքը համբուրեց և իւր համար պատրաստած ձին թողած՝ ոտքով ուղի ընկաւ:

Հալըը քանիցս ետեւիցը ձայն տուեց, հրամայեց ձին հեծնել, բայց Ղուկնկիանօսը չըլսել ձևացրեց ու խոտորափողոցի ծռանցումը հօր աչքերից ծածկուեց:

— Վնաս չունի, թող քիչ տեղ ոտքով քայլէ, քաղաքից դուրս գանք՝ ես կընստացնեմ, ապահովացրեց վարդապետը, բայց մենք տեսանք, որ իւր խոստումն իրագործել չըկարողացաւ:

Վարազ մտաւ Գաւազեանը հետեւալի:

Թ.

Արևի վերջին ճառագայթները դեռ չէին անհետացել սարերի երկնախառն բարձունքներից, որ կարաւանը ներս մտաւ Վարազայ վանքի պարիսպը:

Վանքի միաբանութիւնը նոր էր աւարտել երեկոյեան ժամերգութիւնը: Նրանք դեռ չէին ցըրուել իրանց մենարանները. խումբ խումբ այս ու այն տեղ կիտուած՝ ասում էին, խօսում էին, դատում էին, անմեղ զուարճութիւններ, սրախօսութիւններ ու բամբասանքներ էին անում:

Պարզ ու զով երեկոյ էր, մարդի սիրտ չէր տալիս տուն մտնել:

Եթէ մի քանի տարի յառաջ մտնէինք Վարազ, այսքան բազմութիւնի չէինք հանդիպիլ. ընդ ամէ-

նը հինգ վեց հօտաղ էին, երկու երեք ոտ ու ձեռքից ընկած վանքի հացով կեանքներն անցկացնելու դատապարտուած ծերունիք, մի Ս. վարդապետ միաբան և դրանց բոլորին կառավարող վերահացուն՝ Ռալի (գիժ) կոչուած Սարգիսը:

Բայց այսօր հաւաքուել են Վարագումը մի քանի վարդապետ, երկու երեք ալրի քահանայ, երիտասարդ աշխարհականներ, սարկաւազներ, դպիրներ, մշակներ, գործող ձեռքեր և վերջ ի վերջո՝ 40—50 աշակերտ:

Սրանց ամէնքին համախմբել էր Խրիմեան Հայրիկը՝ ոմանց դպրոցական գործը յանձնելու, ուրիշներին տնտեսական հոգսերը վարելու, մի քանիսին ժամ ասելու, աղօթք անելու և այլն:

Ահա այս բազմութիւնն էր, որ ժամից յետոյ ազատ օդ էր շնչում վանքի բակումը:

Եթէ չը հաշուենք հօտաղ մշակներին, երեկոյեան սեղանի պատրաստութիւն տեսնող խոհարարին; սեղանապետներին ու այլ և այլ գործերով բացակայող միաբանակիցներին, եթէ սրանց չը հաշուենք, ասում եմ, ներկայ զբօսանքով զուարճացողներն երեք խմբակի էին բաժանուած:

Ի հարկ է մարդահաշուում չենք առնում այդ կարգումն և աշակերտներին:

Անմեղ մանուկները հեռուումն իրանց հնարած «Զուրդ ու Հայ» անունով խաղովն են պարապած. գիւղ են դառնում, ոչխար ու հովիւ են

ձեռնառնում, գիւղ են աւերում, հօտ են յափշտակում, ծեծում՝ ծեծկուռում են, յաղթութիւնն սկզբումը Քրդի կողմն է լինում, վերջը Հային է վիճակուում և ալլն:

Խմբերի բաժանուածները զուտ միաբանութիւնն են, որոնց խօսակցութիւններին արժէ ունկընդիւր լինել:

Խմբակներից մինն անմեղ սրախօսութիւններով էր պարապած, դրանք էին ծերունի մահտեսիներն և ժամկոչը, որոնք շրջապատել էին իրանց նման մի հնադարեան երկարաքղանց տիրացուի և զարմանում, թէ ինչպէս նա մի շնչում ասում է Սաղմոսի եօթն անալը տները:

Տիրացուին ընդդիմախօսում և գերազանցում է մահտեսիներից մէկը. նա ընդհանուր հարց է աւաջարկում և ոչ ոք չի կարողանում գտնել, թէ Նարեկի մէջ Աստուած բառը քանի անգամ՝ Թնչ հոլովով է կրկնած: Վերջը ինքնաբաւական ազնիւ հպարտութեամբ մահտեսին ինքն է լուծում անլուծանելի խնդիրը: Գնացէք, ասում է, Վանայ ծովի ափից մի բուռն աւազ վերցրէք ու մէկ մէկ համարեցէք, կը տեսնէք, որ Նարեկի, „Աստուած“ բառերի թիւը հաւասար է աւազի հատիկներին:

Ամէնքը ծիծաղում և հաւանում են յաջող սրախօսութիւնը:

Այդտեղ ժամկոչի ինքնասիրութիւնն է գըրգըռուում. նա երեք ոտք չափում է գետնի վերայ

և ասում. ոտքս կոխած տեղն աշխարհիս կեդրոնն է, չըհաւատացողը թող չափի:

Սա ևս արժանանում է խրախուսանքի: Ընդհանրապէս՝ այս խմբի զրոյցները բուն վանքական հին միաբանութեան զուարճախօսութիւններ էին:

Լուրջ ուշադրութեան արժանի կարեւոր խնդրով էր զբաղուած երկրորդ խմբակը:

Սրանք ընդամենը հինգ հոգի են, քաշուել են մի հեռու անկիւն և փոքրիկ շրջան կազմած՝ շատ ցած ձայնով խորհրդակցում են, այնքան ցած՝ որ իրանց ասածը միայն իրանք են լսում:

Սրանցից ամենից աւագը Վարազայ հին միաբան Ս. վարդապետն է, երկրորդը՝ նրա ժամանակակից Դալի Սարգիսը, որը թէև Խրիմեանի վանահայրութեան պաշտօն առնելուց լետոյ հեռացել է Վարազից և Վանումն է ապրում, բայց սիրտը չի դիմանում քաղաքումը մնալ՝ յաճախ գալիս գնում է, իւր բարեկամներին այցելում է: Երրորդը՝ մի այլրի քահանայ է՝ Խրիմեանի օրով միաբանակցութեան խոստում արած: Չորրորդը՝ մի սարկաւագ է՝ նոյնպէս Խրիմեանի բերած, իսկ հինգերորդը մի ռուսահայ երիտասարդ է՝ Խրիմեանի հետ Թիֆլիզից ուսանելու մտքով եկած:

Առաջինը խօսել սկսեց Դալի Սարգիսը.

— Գիտէք, բարեկամք, մեր մէջ բացի ինձանից և Ս. հայր սուրբից՝ դուք երեքդ նոր մարդիկ էք՝ մեր վանքի ներքին և արտաքին հանգամանք-

ներին անծանօթ։ Անատօլիայի բոլոր վանքերի մէջ սուրբ Կարապետ, Աղթամարն ու մի երկու ուրիշ վանք չը հաշուած՝ մնացածներից հարուստը մեր Վարազն է. իմ օրովս վանքի բոլոր միաբանութիւնը՝ սկսած Ս. հայր սուրբից մինչև վերջին, մշակը՝ լիութեան մէջ էին։ Իսկ հիմա քանի այս մարդն եկել է (խօսքը Խրիմեանի մասին է), ո՛ւմ աչքն է փարայ տեսել։

—Ո՛րտեղից պէտք է տեսնենք, եղբօրք, շարունակեց Ս. Վարդապետը, մեր Սարգսի վերականգնութեան ժամանակ՝ ունէինք չունէինք՝ մի Սարգիս էր ու ես. սա վերցնում էր, ես վերցնում էի. հիմի հարիւր հոգի ատամնաւոր են. սրանց կերցրածը բաւական չէր՝ մի կողմից էլ դպրոց է շինել, ծծկեր մանուկներն է մէջը ժողովել. այդ էլ քիչ էր՝ այն սատանայի մեքենայ տպարանի մամուլն է տուն ձգել, անհամ ու անալի թղթեր է մրոտում, Արծուի Վասպուրական անուն է տուել ու աշխարհը տարածում։ Այսքան զուր և աւելորդ ծախքերին ստակ կը դիմանայ։

—Ինձ համար անհասկանալի է, խօսեց քահանան, վանքին դպրոցն ընչո՞ւն է պէտք. Պօլսից սկըսած՝ մինչև սուրբ Կարապետ դպրոց կա՛յ, Աղթամարայ հարուստ վանքումը դպրոց եղե՛լ է. այնտեղի կաթողիկոսն ու իւր եպիսկոպոսներն ու վարդապետները դպրոց մտե՛լ են, տպարան տեսե՛լ են. մենք հոգեւորականներ ենք, դպրոցի շեմք կոխե՛լ

ենք, Վարազ ռւր, տպարանն ռւր, Պօլիս ու Եջմիածին հերիք չէին եկեղեցական գրքեր տպելու համար...

— Ի՞նչպէս հերիք են, ջանմ, հեգնօրէն ընդհատեց Ս. վարդապետը՝ այսուհետեւ հոգեւոր գրքեր հարկաւոր չեն, սուրբ գրքերը սատանայի հակառակ են. հիմա թագաւորութիւնը Բեհզդեբուղինն է, նրա ճաշակի յարմար գրեանք են հարկաւոր, նրա ցանկութեան համաձայն զինուորներ պէտք է պատրաստել և մեր Վարազն ամենից յարմար տեղն է:

— Ի՞նչ կարօղ ենք անել, հայր սուրբ, պատասխանեց սարկաւազը. այդ մարդն իր գործը շատ քաջ գիտէ, նա իր ոտքն ամուր հողի վերայ է հաստատել, նրա սիրաշահ լեզուն ու կեղծ և շինծու ազգասիրութիւնն իւր վահանն ու զրահն են, ողջ Տաճկահայքի սիրտը գողացել է՝ նրանց մանուկները որսալով: Այս պարօնին հարցրէք՝ թէ ռուսահայերի մէջ Բ՛նջ ժողովրդականութիւն է վաստակել: Վաղը միւս օրը՝ տես՝ Տփլիսից Արծրունի Երեմիա աղէն որքան փող պէտք է ուղարկի. այս յարգելին ասում է, որ 20000 մանէթի չափ ստորագրութիւն է եղել: Հիմա Պօլիս աչք դարձրէք, այնտեղ իւր կողմն ունի քաշած Պատրիարքին, ամիրաներին, սահմանադրական վարչութիւնները, Քաղաքական և Ուսումնական ժողովները: Սրան չը սիրողներն են միայն Կրօնական ժողովի փոքրամասնութեան սրբազան անդամները, բայց սա ապահով է, որ նը-

լրանց խայթոցի ծալրը բռնած է իրան ծակելու, սա
իւր գործն ամէն տեղ կարգի է դրել: Ըստ իս՝ մենք
կամ պէտք է համակերպինք Հայրիկին և կամ
թողնենք ու հեռանանք:

— Շատ յուսահատ ես խօսում, սարկաւազ,
խօսք առաւ ռուսաստանցին, նախ՝ ես թողլ չեմ
տալիս, որ դուք այդ ինքնակոչ մարդին Հայրիկ
անուանէք: Խրիմեանի անհամեստութիւններից դըլ-
խաւորն այս է, որ ինքն իրան Հայրիկ ու Վաս-
պուրական Արծուի է կոչել: Թող ուրիշները քո ար-
ժանաւորութիւններդ տեսնելով՝ պատշաճաւոր տիտ-
ղոսը տան և ոչ թէ դու ինքդ քեզ այս ու այն
կոչումը լատկացնես: Այս թողունք, իմ կարծեօք,
Խրիմեանի շէնքն աւազի վերայ է, նա իւր բարձ-
րութեան վերայ երկար չի կարող հաստատուն մը-
նալ, շատ չի տւիլ՝ կը խախտուակուի, եթէ միայն
դուք նրան շրջապատողներդ կամենաք:

— Խնչպէս, պարոն, խօսքը խելց Դալի Սար-
գիսը, այդ բերան չէ՝ տաճար է: Խօսիր աղաչեմ,
խօսիր:

— Սպասեցէք՝ Ռուսաստանում Խրիմեանին ա-
նուանարկելն ես ինձ վերայ եմ առնում. ես ինքս
մէկն էի Տփլիսումը դրա ճռճռան քարոզներով ո-
գեւորողներից. տեսնում էք՝ գործերս բոլոր թողի
և եկայ, որ իրան աշակերտեմ, բայց երեք ամիս է
գալս և ձեր պատմածներից հիասթափուեցի ու այ-
սօր նրա յիշերիմ հակառակորդն եմ: Մենք Խրի-

մեանին ուրիշ կերպով չենք կարող մրոտել, եթէ ոչ իւր աշակերտներին լաւ ուսումնասիրելով: Մեր բաղդից՝ իւր առաջին աշակերտների մէջ իրեն հաւատարիմներ շատ ու շատ սակաւ են. ես գուշակում եմ, որ վերջը դրա անունին պակասութիւն բերողներն իւր այդ հասցրած պտուղներն են լինելու. վաղը միւս օրն այդ աշակերտներն իւրեանց վարդապետի պարզամտութիւնից օգուտ քաղելով, պէտք է ցրուեն Տաճկահայաստան և Ռուսահայաստան և ժողովրդին տղրկի պէս ծծեն, խաբեն, խարդախութիւններ անեն ու մի անջնջիւի սև բիծ Խրիմեանի անուան վերայ դրոշմելով՝ քաշուին հեռանան: Ուրեմն մեր անելիքը լինելու է՝ խօսքով ու անստորագիր թըղթերով գաւառների հռչակաւոր աղաների մէջ կասկածներ ծնեցնել, և Խրիմեանի ժողովրդականութիւնը կը փլչի:

—Մեզ յայտնի է, որ Վանայ մէջ կան մի քանի աղաներ, որ այսօր պատրաստ են Խրիմեանի արիւնը ծծել, մէջ մտաւ տէրտէրը:

—Աղթամարի վանքն էլ նրան հակառակ է, վրայ բերեց Դալի Սարգիսը:

—Այս մօտ տեղերն ուրեմն անձամբ պէտք է գործել, իսկ Պօլիս, վիճակներն և Ռուսաստան թըղթերով, կրկնեց ռուսաստանցին: Ես այս գիշեր մի քանի նամակներ կը պատրաստեմ Տփլիս, Շուշի, Երևան, Ալեքսանդրապօլ և ռուսահայ քաղաքները

դրկելու, թող տէր Հայրն ու սարկաւազը Պօլսոյ թղթակցութիւնը լանձն առնուն, իսկ պարոն Սարգիսը Վանումը գործէ:

— Հապա 20000 մանէթը, որ Երեմիա աղէն ուղարկելու է, թողնենք որ Խրիմեանի ձեռքն անցնի, լաւ չե՞ լինիլ, որ գրէք Արծրունուն իմ անունով ուղարկի՝ իբրեւ Վարազայ նախկին վանահօրը, խօսքը կտրեց Ս. վարդապետը. ես Խրիմեանից շատ լաւ գիտեմ վանքի պակասութիւնն ու կարիքը. եթէ այնպէս անէք, որ այն ստակն ես ստանամ, կարգովս կերդնում, որ քեզ անմասը չեմ թողնիլ:

— Հապա մենք մարդիկ չենք, մենք քո կուսակիցները չենք, որ միայն դրան բաժին կը հանես, միաբերան շեշտեցին Դալի Սարգիսը, տէրտէրն ու սարկաւազը:

— Պարոնը պանդուխտ է, մեզ մօտ մնալու չէ, իսկ դուք իմս էք և ինձ հետ միասին կը վայելէք ամէն բարիք, միամտացրեց վարդապետն և աւելացրեց. ուրեմն անեւիքներս Քնչ պիտի լինի:

— Այն՝ որ ես վաղուանից Վանի մէջ կը տեսնեմ Խրիմեանի հակառակորդ Մ. աղային, Ս. բէգին և ուրիշներին. իսկ եթէ նրանց մասնակցութիւնը հերիք չէ, Աղթամար էլ կը հանդիպեմ, Պ. վարդապետին կը խօսիմ, բաւական է, որ Պ. վարդապետը մի երկու քրդի ցեղապետի նշանացի անի՝ և դրա արևը կը մթնի:

— Լաւ կը լինէր, որ Տաճկի պաշտօնականների

մէջ կասկածներ ծնեցնելու հնարքներ մտածուէր և Տէրութեան աչքումն անհաւատարիմ ճանաչուէր, այն ժամանակը մեր սլաքները ամէն կողմից շեշտուած կը լինէին:

— Էդ գործը կը թողնենք Վանայ աղաներին, մատնութիւն անելու մէջ նրանք վարժ են, հարադատ եղբօրը չեն խնայիլ, մօնաւանդ՝ եթէ անձնական շահը աչքի առաջ ունենան:

— Եթէ այդպէս է, ի գործ և ի վրէժ. թշնամուն զինաթափ անելու է, քահի նրա ոյժը տկար է, երդուեցէք սիրելիք և սկսեցէք, իսկ ես կաղօթեմ և ձեզ յաջողութիւն կը խնդրեմ Վարադայ սուրբ Նշանից, ասաց վարդապետը:

— Մի գլխաւոր պայման ևս, մեր երդման միւս կէտն էլ անշուշտ գաղտնապահութիւնը պիտի լինի:

— Մահ դաւաճանին, գոչեցին ամէնքը, երդուում ենք սուրբ Նշանով, որ միասիրտ և միահոգի գործենք, թող սուրբ Նշանը պատժէ եռանդով չաշխատողին:

— Ամէն, եղիցի, եղիցի, եթէ իմ արժանաւոր օրհնութիւնս բաւական չէ, սանդարամետք ձեզ թեւ, թիկունք ու աջակից, օրհնեց վարդապետն և խումբը ցրուեց:

Վէպիս ծաւալից դուրս լինելով վերոգրեալ բերեմիտներին հետեւելն՝ այսքանը միայն բաւ է:

Ի ցաւ սրանց, պէտք է աւելացնել, որ այս

մարդկանց բոլոր խորհուրդները, վերջը մի բուռը փոշու նման ոչնչացան, դադանագործութիւնը թէպէտ ճիւղաւորուեց Վանայ աղաների, Ալթամարայ ճգնաւորական խցիկների, ոսկու փալլով շլացող Տաճիկ պաշտօնականների և շատերի մէջ, բայց դեռ չարմատակալած՝ Խրիմեանը հրաւիրուեց Գլակայ վանքի՝ հռչակաւոր մոլորատաւտու սուրբ Կարապետի վանքը կառավարելու:

Երրորդ խմբի մէջ կանգնած էր վանահայրը՝ գալթակղութեան գլխաւոր խնձորը, կռուածադիկը՝ ինքը Խրիմեան Հայրիկն, և շուրջն առած երիտասարդ վարդապետներին, սարկաւագներին ու իւր նորահաստատ դպրոցի աւագ սաներին՝ հոգեբուլխ զգացմունքով, ոգևորիչ բացատրութեամբ ցուցամատով օգի մէջ հայ աշխարհի արևելքն արևմտքի հետ ուսումով կապելու, կամ հիւսիսը հարաւին լուսաւորութեամբ սահմանակից անելու մակարդակն էր ծրագծում:

Բարձրահասակ, շիկամօրուք, քաղցրահայեաց մարդ էր այդ անձնաւորութիւնը, որին ամէնքը որդիական վստահութեամբ զանազան հարցեր անել չէին քաշուում. և նա իւրաքանչիւրին իւր տարիքին, դիրքին և հասկացողութեան համեմատ պատասխաններով գոհացնում էր:

— Կարաւանը, կարաւանը, յանկարծ գոչեցին մանուկներն և խաղը մոռացած՝ վազեցին դէպի վանքի դուռը:

— Կարաւանը, ահա եկաւ Ղ. Հայր սուրբը, Հայրիկ, կրկնեց այս խմբի միջից մէկը: Ամէնքն անհամբեր սպասում էին Հայրիկի պատուէրին:

— Սիրեմ գձեզ, փութացէք դիմաւորեցէք մեր նորեկներուն, որոնք Ղ. արիաջան Հայր սուրբի ճանապարհորդութեան արդիւնքն են, տեսէք, որչափ ուրախ են մեր սիրելի մանկունք, ասաց ժպտալով Հայրիկը՝ և ինքն էլ նրանց ետեւից շտապեց դէպի կարաւանը:

— Սիրեմ գձեզ, սիրելիդ իմ Հայր Ղ., բարի գալուստդ, պատասխանեց Հայրիկը ճանապարհորդաբեղալի խոնարհ ողջունին և համբուրեց ճակատը, երբ վերջինս Տաճկաստանի Հայ վարդապետի սովորական գլխարկը հանած՝ մօտեցաւ համբուրել Հայրիկի աջը:

— Հասա՛, ճետերս, դուք նոյնպէս գրկեցէք ձեր նոր եղբայրներին ու տարէք սեղան կերակրեցէք, անօթի են անշուշտ, չը մոռանաք նոյնպէս ձեր ձեռքով ձեր անծանօթ եղբարց համար հանգիստ անկողիններ պատրաստել: Միթէ բոլորեքեան վեց են մեր նորեկ ձագովները, Հայր Ղ., դարձաւ Հայրիկը ուղևոր վարդապետին, որքան կը լիշեմ՝ քո նամակիդ մէջ եօթն էին լիշատակուած:

— Հիմակ ևս եօթն են, Հայրիկ, մէկը բոլոր ճանապարհը մեզ հոգեհան անելէն վերջ, այժմ կուզէ ձեզ անհանգստութիւն պատճառել, տնէն դուրս եկած ժամէն՝ ձի չը կարողացանք հեծցնել,

ընկերութեան մէջ չը լաջողեցանք խառնել, անտաշին մէկն է. ահա դրան ետեւ կանգնել է, ներս չի մտնիր:

—Օ՛ն ուրեմն, սիրելիքս, ձայն տուեց Հայրիկը մանուկներին, փութացէք գրկել ձեր միւս եղբօրը, որ կերելի ձի նստելու անսովոր՝ ստիպուած է եղեր հետեակ քայլելու և լոգներ՝ դադար կառնու պարսպէն դուրս՝ դրան ետեւ:

Երեխայքը նորեկներին թողին և դուրս վազեցին:

—Բարի գալուստդ, սիրելի եղբայր, մօտեցաւ աշակերտներից մինն անկիւնումը կանգնած պատանուն. բայց հարկադրուեց կրկին լետ ու լետ գնալ: Օտարոտի պատանին աչքերն ոլորեց, դէմքը խոժոռեց, լոնքերը մթնացրեց և ձեռքը թափահարելով՝ նշան տուեց չըմօտենալ իրեն:

Բոլոր մանուկները շրթունքներն ուռցրին և մնացին որոշ հեռաւորութեան վերայ կանգնած. նրանք աչքի պոչով խռոված երեխայի պէս՝ խորթ հայեացք էին ձգել իւրեանց կոպիտ ապագայ ընկերի երեսին և սպասողական դիրք էին բռնել:

—Հայրիկ, սա ո՞վ է, որ մեզ մօտ չի թողում, թոթովեց մի ութ տարեկան մանուկ՝ վազելով և գրկելով պարսպի դռնից դուրս եկող Հայրիկին. էնպէս քիթ ու մուկ է արել՝ կարծես մեր մեծ կատուն է, որ մեր շան հետ կռուում է:

—Սխալ ես, Ռշտունիդ իմ Թէոդորոս, դա ձեզ-

նէ չի խռոված, դա կուզէ իւր առաջին համբոյրը իրեն սիրող Հայրիկին տալ, այնպէս չէ, գառնողկա, Ասքանազեան Ռուբէն, ասաց Հայրիկն և մօտեցաւ դէպի Ղուենկիանոսը:

— Գողտրիկ անոն, ներդաշնակ կոչում, շատ լարմար անուանափոխութիւն, ձայն ձայնի տուին մանուկները:

— Այո՛, սիրելիքս, թող այսուհետեւ Ասքանազեան Ռուբէն կոչուի ձեր նոր եղբայրակիցը, ասաց Հայրիկն և ձեռքը ձգեց դէպի Գաւազեանը:

Ղուենկիանոսը շտապաւ գլխարկը հանեց, չոքեց Հայրիկի առաջին և իրեն տարածած աջը բռնեց, երեք անգամ ջերմ համբուրեց, ճակատին դրեց:

— Եւ վեր, սիրեմ գբեզ, Ասքանազեան Ռուբէնիկա, ձեռքով բարձրացրեց Գաւազեանին Հայրիկը:

— Իմ անունս Ասքանազեան Ռուբէն չէ, խոնարհութեամբ պատասխանեց պատանին, այլ Գաւազեան Ղուենկիանոս:

— Գաւազեան Ղուենկիանոս մեզի համար վերածնաւ և եղաւ Ասքանազեան Ռուբէն, սիրելիս, դու մեզի համար նոր աշխարհ եկած մանուկ ես և մենք քեզ մեր աւագանի մէջ մկրտեցինք: Ահա, մանուկներ, Վասպուրականի ճետեր, ես առաջին համբոյրը կըդրոշմեմ մեր նոր ձագուկի ճակատին, դուք ևս սիրեցէք ու գրկեցէք ձեր եղբօրն և գո-

չեցէք. կեցցէ՛ Ասքանազեան Ռուբէն, մեր թշուառ հայրենիքի ապագայ յօյսերէն մէկը:

— Կեցցէ, ճշացին մանուկներն ու կարգով համբուրուեցին Ասքանազեան Ռուբէնի, կամ մի վերջին անգամ էլ ասենք, Քաւազեան Ղուկիմանոսի հետ:

Ընկերների սրտալիր ընդունելութիւնն արդեօք, թէ Հայրիկի անկեղծ հայրական գգուանքը մի ըուպէի մէջ մեղմեցին բիրտ Ռուբէնի կամակորուստիւնը՝ աւելորդ է առարկելը, ըստ որում ո՞վ է այն տարօրինակ Ադամորդին՝ ինչ ազդէց ու կոչումից, ինչ հասակի ու հասկացողութեան կուզէ թող լինի, որի բնաւորութեան վայրագութիւնը կրակի տաքութեան ենթարկուած մեղրամօմի փափկութիւնը չըստանայ՝ Հայրիկի ժպտածիծաղ հայեացքի անուշ տպաւորութեան ներքոյ:

Այդ բնատրոշ յատկութեանն ենթարկուեց իւր ուղեկիցների հանգստութիւնը թունաւորող Ռուբէնը: Նա տարիներով նախածանօթ սիրելի և մտերիմ ընկերի պէս՝ ամէն մէկի հարցին կարճ բաւականութիւն տալով՝ Վարագեան աշակերտների ուղեկցութեամբ մտաւ վանքի բակը և գնաց վանքի դուռը համբուրեց:

Այդ ժամանակն էր, որ փոքրիկ զանգակի ձայնն ամէնքին հրաւիրում էր ընթրիքի:

Մի քեւասայ կամ քերեղան տաքտաք թանապուրը խիստ դուր եկաւ յոգնած ու քաղցած Ռուբէնին:

ժ.

Քարից էր շինուած Ռուբէնը. քանի որ է ճանապարհ են գալիս, ուրիշները ձի նստելով յոգնել են, իսկ սա իբրեւ թէ երկու քալլ չըլինի արած:

Հէնց որ մի քանի ընկերի հետ իրան յատկացրած սենեկի մէջ նկատեց կաղամարն ու գրիչը, էլ քունը չըտարաւ. անկողնի մէջ գլոր-գլոր էր գալիս. երբ բոլորեքեան քուն մտան, նա նստաւ տեղի մէջ, ծոցիցը հանեց թուղթը, ծնկան վրայ դրեց և գործի կացաւ:

Ի՞նչ էր անում.

— Ոչինչ. գրում էր, գրում կրկին ջնջում, ջրնջում էր ջնջում՝ դարձեալ գրում:

Ժամեր սահեցան, աքաղաղը կանչեց, բայց նա դեռ թղթի առաջին երեսը չէր շրջել:

Ե՛րբ կարող էր շրջել, այն ինչ մի տողի վրայ երկու ժամ էր մտածում, այն էլ չէր աւարտում, նորից ջնջում էր:

Ենչարիտ, ցաւալի էր ողորմելու դրութիւնը, երևում էր, որ կամ իրանում շնորհք չըկար, կամ մոլորուած էր և խելապատակը խառնաշփոթուած:

Ռուբէնի բաղդիցն էր, որ սենեկակից ընկերները յոգնած էին և չէին նկատում նորա արած յիմարական շարժումները, ապա թէ ոչ, աղմուկ կըբարձրացնէին, վարչութեանը կը յայտնէին որպէս

դի իրանց գլխին մի փորձանք չըհանդիպի խելքը
կորցրած ընկերից։

Ուրիշ ինչ անուն կարելի է տալ մի մարդի,
որ ողջ գիշերը թղթի ու գրչի հետ կռիւս է տը-
ւել, մազերն է քաշքշել, ճակատով լաճախակի սենեկի
պատին հարու է տուել, իր միսն է ճակթել, ատամ-
ներն է կրճտեցրել, երեսն է ծամածռել ու զար-
հուրելի կնճիռներ կուտակել ողորկ պատկերին։
Ո՞ր մինն ասեմ. կատարեալ ցնորուածի շարժումներ
էին, որ կատարոււմ էր Ռուբէնը չորս հինգ ժամ
շարունակ։

Հէր օրհնուածի գրածն եթէ կարդայիք, ամե-
նայն կասկած կըփարատուէր, կասէիք՝ գիժ է՝ որ
կայ։

— Իմ սիրելի Արփիկ... ես...

— Ոչ, էս չեղաւ, գրիչը թղթին էր զարկում
Ռուբէնն ու գրած բառերի վրայ մի հաստ գիժ
քաշում։ Բայց տառերն երևում էին, գրածը կարե-
լի էր կարդալ. պէտք էր իսպառ անվերծանելի ա-
նել. և նա թաթախում էր գրիչը մելանի մէջ ու
գիժը հաստացնում։

— Ձեզաւ, գրերի ծայրերն երևում են...

Այժմ գծի վերայ է ուղղահայեաց խազեր քա-
շում, լետու կոր գծեր է խզմզում դէպի աջ, ապա
դէպի ձախ է գրիչը տանում բերում։ Այդ էլ չի
հաւանում, լուռ քիթ է թափ տալիս գրածին,
գրչի ծայրով թուղթն է ծակում։

— Հը'... հը... լաւ եղաւ, առ քեզ:

Իբր թէ, սիրտը հովացաւ, թշնամուցը վրէժն առաւ, հեգնական դէմք է շինում նա ու մի երկու րոպէ հանգիստ առնում:

Նորից լուրջ գծագրութիւնը նրա կերպարանքի վերաջ նշմարուեց, ձեռքը ճակատին դրեց և փիլիսոփայական տրամախոհութեամբ գտաւ ցանկացածը և շտապաւ զրիչը խաղացրեց թղթի երեսին:

Երեք չորս բառ գրուեցին: Ռուբէնը գոհ է իւր ստեղծագործական հանճարից, նա կարդում է, այսինքն՝ չի կարդում, այլ միայն շրթունքներն է շարժում:

— Հոգւոյս հատոր Արփիկ...:

— Հա՛, լաւ է, շատ ներդաշնակ է, բառերը շատ ողորկ դասաւորուած են, շշնչում է նա և պատրաստուում՝ նշանածին գրելիք նամակի սևագրութիւնն անելու:

Բայց արի տես, որ այս տողն էլ առաջինի վիճակին մատնուեցաւ, չիք դարձաւ: Գծերն այժմ ուր մոլոր կռմաններ են կազմում:

Սակայն, ահա ընկերներն անկողնումը շարժուում են, առաւօտադէմ է, զարթնելու ժամանակն է, Ռուբէնին հարկաւոր է նշանածին տեղեկութիւն տալ իւր տեղ հասնելու մասին:

Ի՛նչ եղաւ՝ եղաւ, ի գործ ուրեմն:

Ռուբէնը ճմուռեց, ճմլեց բռան մէջ փոստայի լայնադիր թերթը, գրպանը կոխեց և ծոցիցն երկ-

ըորդ թերթը հանեց, շտապով երկու տող գրեց, նամակի ձևով ծալեց, մածուցիկ հացի թերթիկով կնքեց և հասցէն գրեց:

Բ. քաղաք, հասցէ գիրս խանչի (պանդոկապետ) շանճակերենց Գալուստին, որ իւր ձեռամբը յանձնեսցէ պանդոկատիրոջ որդի Գառնիկին, իսկ նա իւր քրոջ ձեռքով հասուցանէ ըստ պատկանելոյն, Աստուծով, ամէն:

Հասցէն միջի բովանդակութիւնից երկար էր, բայց ինչ պէտք է արած, խեղճը ողջ գիշերն աշխատել էր և այսքանն էր գրչի տակից դուրս բերել. «Վարադ ենք, Հայրիկն անունս փոխեց, այսուհետև Ղուկիսիանոս չեմ, այլ Ռուբէն Ասքանազեան. ողջ լեր ի տէր. ամէն: Պատասխան կուզեմ»:

Առաւօտեան ժամը նոր էր արձակուել, որ Հայրիկի խուցը մտաւ մի պատանի և մօտեցաւ, աջն առաւ:

— Ի՞նչ է, զաւակս, քաղցրութեամբ հարցրեց Հայրիկը:

Պատանին անխօս գրեց Հայրիկի սուաջ մի նամակ և գլուխը կախեց:

Հա, Հա, Հա, Հա, Հա, Հա...

Եւ Հայրիկը չէր կարողանում ծիծաղը զսպել՝ քանի նամակի հասցէին էր նախում:

— Շատ բարի, սիրեմ զքեզ, թող քո առաջին նամակդ այսպէս անփոփոխ տեղ հասնի. երկրորդ

անգամին դու կանոնաւոր նամակ կուղարկես: Նը-
շանածիդ կըզըես՝ այնպէս չէ:

Պատանին չըպատասխանեց. նա ամօթխածու-
թիւնից շառագունեց:

— Այդպէս սպասելու էր, ծնողիդ այս անգամ
ես կըզըեմ, թող երկմիտ չըմնայ. այսօր իսկ քո
նամակդ Վան կերթայ՝ փոստատարին յանձնելու:
Ռուբէնը Հայրիկի աջը համբուրեց և դուրս եկաւ:

ԺԱ.

Փալլիկճեան Նշան պատուելին մեծ իրաւունք
է ունեցել անհանգիստ լինելու, նա իւր փորացաւն
իմացել է: Առաջին իսկ շաբաթը՝ առաջին ոտնամու-
տին Ասքանազեան Ռուբէնը որոշեց իւր նախկին
Պատուելու ուսումնարանի և Վարազայ դպրոցի
մէջ եղած անհուն տարբերութեան անդունդը: Չը-
կան այստեղ նորա տեսած ոչխարի մորթու կտոր-
ները, որ գետնին՝ հողէ յատակին փռուած՝ գորգի տեղ
էին ծառայում. այսօրուայ տեսածն աշակերտական
նստարաններով սեղաններ են, կանոնաւոր շաբ-
ուած տախտակամածի վրայ: Դասարանի անկիւննե-
րում ջրի կթեր, ֆալախայ ու պատժական մահակ-
ներ չեն ի ցոյց դրուած՝ աշակերտների ոտքերը խո-
ցոտելու և սառը ջրով ծեծուողի սիրտն ու վէրքե-
րը զովացնելու. այստեղ մի անկիւնում մեծ գրա-
տախտակն է կանգնացրած՝ կաւիճն ու սպունգը
վերան պատրաստ:

Այնտեղ՝ իր հայրենի քաղաքում՝ Փալչիկճեան Պատուելու դպրոցի պատերի վրայ խոշոր տառերով աշակերտաց պատիժների թիւն ու չափն էր սրոշած. տակերին էլ մի տող առանձին բոլոր գրերով զատած էր. «*կարդա՛ ու դողա՛*». իսկ Վարազի դպրոցի պատերը զարդարուած էին աշխարհագրական քարտէսներով: Փալչիկճեանի դպրոցի ճակատին բերրի վերայ մի դարակ էր ամրացրած, վրէն փալլում էր Նշան պատուելու ամենասիրելին՝ ապակեայ դալլոնը: Շիշտ ժամը մի անգամ դալլոնին փաթաթուած երեք գազաչափ կաշուեայ աղիքը լետ էր բացուում, փոքրիկ ունելիքով կրակը շարուում էր դալլոնի գլխին և բազմացնուում Պատուելու առաջին:

— Եօօօֆ... կեանք է, կեանք, աշխարհէս Բնչլուր է տանելու դէպի լաւիտենականութիւն դալլոնի դառն ծխի անմահական ճաշակէն զուրկ տխմարը. ինքնաբաւական, սրտի հրճուանքով արտասանում էր Փալչիկճեանն և ղլղլացնելով ծուխը ծծում:

Իսկ Վարազումը՝ դպրոցի ճակատին, դալլոնի փոխարէն տարածուած էր դպրոցի սաների ձեռքով նկարուած երեք գազաչափ մի քարտէս «*Հայաստան*» խորագրով:

Վարազում քարտէսի ներքոյ դրուած են ուսուցչական սեղանն ու աթոռը և վրէն նստած դասախօսում է մի երիտասարդ վարդապետ կամ քահանայ, դուրս կանչելով և դաս հարցնելով ժպտածի-

Ծաղ գէմքով Գարեգնին, Գագիկին, Վահանին և միւս հայ կոչումով և հայ անունով աշակերտներին: Իսկ Բ. քաղաքումը՝ նոյն տեղը՝ Փալչիկճեանի հազար կարկառաններով ծածկուած քառանկիւնի փոքրիկ մահիճն էր ձգած, որի վրան երկու ծնկով չոքել է ինքը Նշան պատուելին ու առջևը չոքացրել լիբբ, անդգամ, ատէփսիզ (անամօթ), շունին զաւակ: Մարտիրոսին, Գրիգորին և ուրիշ ծոյլ, անշնորհք, Աստուծոյ երեսէն ընկած, աշակերտներին:

Ոչ ոք Ասքանազեան Ռուբէնին Վարագի դըսլորոցի անուանափոխութեան պատմութիւնը չէր արել, բայց հէնց առաջին իսկ օրն ինքը հասկացաւ Հայրիկի դպրոցումն ընդունուած կանոնը: Անհրաժեշտ է, որ Խրիմեանի դպրոցը ոտք մուտք դնողը մոռանայ իւր հօր տանից հետը բերած կոչումն և նոր անուն ստանայ:

Տօնացոյցից քաղուած օտարազգի սրբերի անունները Հայրիկը թողում էր եկեղեցումն յիշատակելու, հարևան ազգերից ներմուծուած այլազգական կոչումները Հայրիկը վերադարձնում էր իւրեանց տէրերին: Նրանց տեղը փոխարինում էին Հայոց պատմութիւնից քաղուած զուտ հայկական անուններ ու մականուններ:

Առաջին իսկ շաբաթում Ռուբէնը զգաց, որ ինքն այլ ևս նախկին կոպիտ Ղուենկիանոսը չէր, որն իւր կողմից օրական տասն անգամ պղտորում էր խեղճ ծերունի Փալչիկճեանի արիւնը. այստեղ

իւր անտաշ և բիրտ բնաւորութիւնը մեղմացել և չքացել էր՝ ուսողիչներէ սիրաժպիտ նայուածքից ու գրաւիչ խօսքերից։ Արգարեւ, բաղդը խռոված է եղել թշուառ Փալչիկճեանից. անպիտան չար աշակերտները՝ մինը հէնց մեր չաբաճճի Ղուկկիանօսը, որ այսօր Ռուբէն է փոխուել, հոգին բերանն էին բերում Պատուելուն ու ամբողջ ամսով մի երկու տուն շարականը կամ ժամագիրքը բերանացի չէին սերտում՝ չընալեցեալ՝ որ ի պատիժ՝ օրական 5—10 անգամ ֆալախալ էին ուտում։ Իսկ հիմա թշուառական Ռուբէնը մի ժամի մէջ անմոռ տպաւորում է յիշողութեան տախտակի վերայ աշխարհագրութեան, պատմութեան, թուաբանական չափերի ու բնական դիտութեան և այլ առարկաների դժուարարտասանելի անուններն ու կանոնները։ Եկեղեցական երգեցողութեանց ու ընթերցմունքների համար յիշողութիւնն աւելորդ է, երեկոյ առաւօտ ընկերների հետ կարգով եկեղեցի յաճախելով՝ նա մի քանի օրից արդէն անգիր երգում էր և իւր քաղցր ձայնով ունկնդիրներին բաւականութիւն պարգևում։

Մի խօսքով՝ մեր Ասքանազեանը թէև ինքն էլ գիտէր, որ Փալչիկճեան Նշան պատուելու գովասանական մրցանակագրին արժանի չէր, իրեն էլ յայտնի էր, որ Փալչիկճեանի շողօքորթ ազուէսութեան արդիւնքն էր իւր մրցանակագիրը, բայց հիմի իւր սեպհական կարծիքն անձնականի վերաբե-

ըութեամբ՝ փոխուում է Վարագում. այստեղ նա գտնում է, որ շատ պակաս էին Փալլիկճեանի ներբողեաններն ու յառաջադիմութիւն արտայայտող բառերը. բանից դուրս է գալիս, որ Ռուբէնը մեծ ընդունակութեան տէր է եղել: Շատ չքաշեց՝ նա առաջինների կարգն անցաւ և օրինակելի վարք ու բարքով ուսուցիչների, ընկերների և Հայրիկի սիրելին Համարուեց, բոլոր միաբանութեան մէջ նա հռչակ ստացաւ:

— Ընչէն պէտք է վերագրել իմ մէջ կատարուած անակընկալ փոփոխութիւնը, մտածում էր մի քանի գիշեր Ռուբէնը. Փալլիկճեանի վարժոցի ծոյլ, անընդունակ ու վայրագ Ղուենկիանոս՝ Վարագայ դպրոցի ջանասէր, յառաջադէմ ու հեզ Ռուբէնի եմ վերածուել:—Ո՛չ, իմ շնորհքը չէ, վճռեց նա, իմ ուղղուելովս պարտական եմ այստեղի ուղղութեանը:

Միւս օր իսկ՝ նա երկրորդ նամակը գրեց Արփիկին՝ դեռ չըստացած առաջին ինքնուրոյն բարեազրի պատասխանը:

»Սիրելի Արփիկս, գրում է նա, ես չըգիտեմ, Էնչ Հանգամանք դրդեց մեր ծնողներին ինձ քեզանից բաժանել: Այդտեղ քեզ ոչինչ չէի ասում՝ սիրտդ չըվշտացնելու համար, իսկ իմ մէջ անիծում էի այն ժամն և ըոպէն, երբ ծագել էր մեր ծնողների մըտքումն ինձ հեռացնելու դիտաւորութիւնը, այդտեղ միշտ հայհոյում էի մեր հայրերին խորհուրդ տուողին. ձեր տանն իջած Մ. Էֆէնդին ձեռքս ընկնէր,

արիւնը կըխմէի. մօրս բերանից փախաւ մի խօսք, նորա ասելով՝ ինձ հեռացնելու գլխաւոր պատճառը, այդ Մ. Էֆէնդին է եղել. իսկ այսօր օրական հինգ անգամ եմ աղօթում Մ. Էֆէնդու համար, որ իւր տուած օգտակար խորհրդով կարողացել է երկու կողմի մի անգամից աչքեր տալ: Այո՛, իմ աննման Արփիկս, մենք կոյր էինք և Մ. Էֆէնդին մեր առաջին բարերարն է, որ ինքնաբերաբար մեզ լուսաւորելու հոգսը քաշեց: Դու առ այժմ չես հասկանալ, բայց շուտով քո առաջին կըպարզուի իմ ասածներս. դու այսօրուանից օրհնիր, եթէ ինձ սիրում ես, Մ. Էֆէնդու կեանքը: Այս անգամ բաւ է. Քո Ռուբէնդ եմ: Նամակ գրիր անպատճառ՝:

ԺԲ.

Առաջին նամակը, որ Ռուբէնն ստացաւ իւր նշանածից, շատ կարճ էր, բայց համառօտութիւնն է՛նչ նշանակութիւն ունի. սիրահարի սրտին այդքանը բաւական էր՝ օտարութեան մէջ յարատեւելու համար:

Ահա, է՛նչ է գրում Արփիկը.—Շատ ուշացրի պատասխանդ, չէս տեսնում, որ ծալքերով թղթեր մրոտելուց ու պատառոտելուց լիտոյ՝ դեռ ևս վարժու գեղեցիկ չեմ կարողացել գրել: Մասամբ դու նոյնպէս մեղաւոր էիր, մի շաբաթ քաշեց՝ մինչ նոր անունդ ու ազգանունդ կարդացի. է՛նչ անուշ ա-

նուն, բայց թող ուրիշների համար լինի Ասքանա-
զեան Ռուբէն, ինձ համար ես Ռուբիկ, որպէս զի
հետը ներդաշնակ հնչուի—Արփիկ:

Յ. Գ. այսօր ստացայ երկրորդ նամակդ. վաղը կը
սկսեմ պատասխանը գրել, երբ կը վերջացնեմ չը
գիտեմ:

Երկրորդ նամակի պատասխանն Ռուբէնին զար-
մացրեց. կարճ միջոցում որքան յառաջադիմութիւն,
տառերը մարգարտի նման շարուած էին միմեանց
ետեւից:

Արփիկը գրում է, որ ինքը գիտէր Ռուբէնին
Վարազ ուղարկելու հանգամանքը, բայց չէր կամե-
նում նորա սիրտը ցաւացնել: Նա խոստովանում է
իւր մտաւոր կուրուցիւնը և խոստանում է լուսա-
ւորուել: Նա Ռուբէնի հետ միաբան սիրով օրհնում
է Մ. Էֆէնդու կեանքն և ալլն:

Այսպիսով՝ նամակակցութիւնը նշանածների մէջ
անդադար շարունակուում է և աստիճանաբար խը-
տանալով՝ ուրիշ կերպարանք է առնում. վարժա-
պետ և աշակերտ զգալի յառաջադիմում էին և կա-
տարեւագործւում: Ռուբէնը Վարագումն ուսման
հետ և աշխարհայեցողութեան մէջ հսկայական
քայլեր անելով՝ նոյնը դասաւանդում էր նամակ-
ների միջոցաւ իւր ապագայ լծակցին:

Որչափ ուրախ եղաւ Ասքանազեանը, երբ մի
օր կարդաց Արփիկի գրած հետեւեալ տողերը.—եթէ
ինձ սիրում ես, (ամօթ ինձ, որ եթէ ուր եմ հետդ

(խօսում), շուտ չըվերադառնաս, երկար մնա՛ ալդ լուսաւորութեան տանը: Նոր նոր եմ հասկանում Մ. Էֆէնդու մեզ պատճառած բարերարութիւնը: Որքան մեծ փոփոխութիւն իմ մէջ (խոստովանիր և քո մէջ) գնալու օրիցդ մինչև այսօր:

Մեղքս ինչ թագցնեմ, սկզբներումը քո բացակայութիւնն ինձ մաշում էր, գիշեր ու ցորեկ աչքերիս աղբիւրակները չէին ցամաքում, օրերը համարում էի, երեք տարին երեք դար էի կարծում, ցանկանում էի մի երկայն քուն, որի թօթափելուց լետոյ՝ դու լինէիր աչքիս հանդիպող առաջին առարկան. բայց, իհարկէ, քունս չանցնէր առանց սովորական դարձած քաղցր երազների:

Այսօր էլ գիշեր չի անցկենում, որ քեզ հետ միասին մեր պարտիզումը քո սիրած կաղամախի ծառի շուաքի ներքոյ չընստինք ու չըգրենք: Այնուհետև գալիս է հեռանալուդ վերջին հրաժարականը: Պարանոցիցդ չեմ պոկուում, մինչև մօրս լանդիմանիչ ձայնն ինձ չի զարթացնում. լիշո՞ւմ ես մեր գրկախառնութիւնը, հօրս կոչը քթներիցս հանեց: Սուտ չեմ ասում, երազն իրականութիւն է փոխուել. քո գնալու ըոպէից ցայսօր մի անգամ չեմ զարթնել, մինչև մայրս ինձ շարժելով չի զարթնացրել: Մի ժամանակ մօրիցս շարունակ լանդիմանութիւններ էի լսում՝ վաղ վերկենալուս համար, մայրս ինձ անվախտ խորոզ էր անուանում, հիմա քնուկ մուկն է կանչում և նեղանում է, թէ ընչի՞ համար

քնի մէջ շարունակ խօսում եմ և քո անունն եմ կրկնում: Սև երեսի ձեռքից, (ասում է մայրս քո մասին) իւր այստեղ եղած ժամանակը հանգիստ չունէինք, հեռացել է՝ աւելի է մեզ անհանգիստ անում:

Հաւատա՛ ինձ, Ռուբիկոս, մայրս իրաւունք ունի ստուերիդ դէմ թոնթորալու (տրտնջալ): Քեզ յայտնի է, որ ես մօրս տնային գործերի օգնականն էի. այժմ քո գնալուց յետոյ՝ միանգամայն անպէտքացել եմ: Ո՞վ է մեղաւոր. կարգալուց աչք թափո՞ւմ եմ, որ մօրս գործերին հասնիմ: Մի օր այնտեղը հասաւ, որ մայրս կամենում էր հօրս գանգատուել իմ շատ պարապելուս համար, բայց մայրական սէրը խեղճին արգելք եղաւ. ախար ո՞նց յայտնեմ, ասաց, հօրդ, եթէ հայրդ տեսնի՝ ինչ որ ես սուաջին անգամը տեսայ, բոլոր գրեանքդ կրակը կըձգի և քեզ ծեծելով մահուան դուռը կըհասցնի:

Հարցրու՛ ի՞նչ էր խեղճ մօրս տեսածը.— ոչինչ, շատ հասարակ դէպք. պարտիզում խորանուզուած եմ եղել պարապմունքի մէջ, երբ մայրս շատ ձայն է տալիս ու ես չեմ լսում, ներս է մտնում ու մի ծառի տակից երկար միջոց դիտում իմ արարքս: Այդ ժամանակ ես առաջին շարադրութիւնն էի գրում քեզ ուղարկելու, մօտս դրած գրքերն յաճախ խառնում էի՝ օրինակներ և վկայութիւններ գտնելու համար:

Ներիր սիրելիս, մինչև այսօր սիրտդ չըվշտացնելու համար՝ քեզանից ծածկել եմ մօրս արածը:

Նա լանկարծակի յարձակուում է. տետրակը ձեռքիցս յափշտակում, պատառ պատառ ճղոտում և շարտում: Այդ քիչ է, գրքերս ամբողջ պարտիզի մէջ ցաք ու ցրիւ է տալիս ու քո սիրած ծամերի երկայն հիւսերը կուռը փաթաթելով՝ քարշ ածում ինձ դէպի տուն: Իմ կողմից՝ ո՛չ ճիչ, ո՛չ աղմուկ, ո՛չ ձայն, ո՛չ ծպտուն, ատամներս սեղմել եմ, շրթունքներս հուպ տուել ու սպանդանոց տարուող գառան նման՝ ետևիցը գնում:

—Տօ, գրողի բաժին, քեզ ո՞վ է կարդալ սովորեցրել, այն գրեանքն ո՞վ է քեզ համար բերել, ճչաց վրէս մալրս:

Ես ձայն չեմ տալիս:

—Ասա՛, ի՞նչ ես պապանձուել, չլլինք թէ գետինը մտնելու Գառնիկն է իւր անզգամ քրոջ ձեռքով քեզ գլխահան մոլորեցրել, չլլինք գողի պէս իրանց միջնապատովը վեր է բարձրանում և մեր պատիւը հողին հաւասարացնում, խա՛ւր սովորել ես, քո փուչ նշանածն իրան օգուտ բան չի խրատ տուեց քեզ:

—Գառնիկը չէ՛ իւր Պատուելին էլ իւր հետ միասին շատ ուրախ կրլինէին, եթէ իմ կիսի չափ կարդալ-գրել իմանալին, պարծեցալ ես և մի առ մի պատմեցի ամէն բան՝ սկսած այլը ճանաչացրածդ վայրկեանից մինչև այն րոպէն:

Ի՞նչ ես կարծում, Ռուբիկոս, մօրս բարկութիւնն իսկոյն իջաւ՝ նման եփման ջրի, որի վերայ ի կուժ ցուրտ ջուր աւելացնես:

— Ի՞նչքան լիմար ենք եղել, բացականչեց մայրս.
Ես ու Մարիամ-խաթունը—նշանածիդ մայրն ամիս-
ներով միտք ենք զբաղեցրել ու չենք կարողացել
հասկանալ, թէ ընչո՞ւ համար Ղուենկիանոսը պէտքէ
տետրակը քո ծնկանը դնէր և ձեռքն աջ ուսովդ
անցկացրած՝ գիր գրէր:

— Այո՛, ասացի, նա ինչ գրել էր սովորացնում:
Այն օրից սկսած՝ քո բոլոր նամակներդ մօրս կար-
դում եմ, շատ անգամ իւր ձեռքով եմ իմ նամակ-
ներս Գառնիկին հասցնում:

Ուրախ ես, այնպէս չէ, որ մօրս մեր կուսա-
կից եմ արել, մայրս ինքն էլ այժմ շատ ուրախ է
այս մասին, բայց խեղճին հանգիստ չի տալիս եղ-
բօրս՝ մեր Աւետիքի ասպազան...

— Ո՛չ, ո՛չ, այս անգամ մնայ, եղբօրս մասին
լետու կըգրեմ, այսքանը միայն իմացիր, որ շատ
ժամանակայարմար էր անցեալ նամակիդ մէջ գոր-
ծածած առածը՝ թէ «աշխատանքի սկզբնաւորու-
թիւնը գործը կիսել է նշանակում»:

ԺԳ.

Այսպիսով Վարագեան դպրոցը միաժամանակ
անգիտակցաբար երկսեռ ուսումնարանի պաշտօն
էր կատարում, աշակերտների գոյութիւնն ու պատ-
մութիւնը յայտնի էր հիմնադրին, իսկ աշակերտու-
հեաց մասին ցուցակների ու մատեանների մէջ ո-

չինչ լիշողութիւններ չըկային, որովհետեւ իգական սեռի ներկայացուցիչը միայն մի հատ էր՝ այն էլ վարագուրի ետեւը, Վարագից շատ հեռու:

Շատ չըքաշեց՝ Վարագայ սաների թուումը մի նոր աշակերտ ևս աւելացաւ, բայց նոյնպէս Վարագութեանն անյայտ և Վարագից չորս հինգ աւուր ճանապարհով անջատուած: Ուրեմն և սա վարագուրի ետեւն է թագ կացած:

Այս տեղ կատարեալ ամերիկական սիստեմ էր, տղայ աղջիկ միասին էին ուսանում, կամ լաւ է ասել՝ աղջիկն ինքը պատրաստեց իւր համար մի ընկեր, որ իր գործը հեշտացնէ:

Պարզենք: Մի օր Արփիկը գրում է Ասքանագեանին, որ իւր եղբայր Աւետիքն անառակ որդունման մոլորութեան ճանապարհից դարձ է եկել, որ ահա մի ամիս է՝ իւր մեծ եղբայրն իւր մօտ ուսանում է, լաւ ուղեղի և ընդունակութեան տէր է, մեծ յօյսեր է խոստանում և զգալի յառաջադիմութիւն է անում:

Աւետիքը հայերէն կարդալ չէր իմանում. Սարգիս աղան ղայմաղամի հրամանը կատարած լինելու և նրան հաճոյանալու դիտմամբ՝ Աւետիքին տուել էր Տաճիկ ղաղու մօտ ուսանելու: Այնտեղ նա երեք տարի մնալով՝ քաջ կարդում էր արաբական լեզուով ղուրանը և ուսել էր մահմետական կրօնի սկզբունքները, որոնց ճշմարտութեան մասին մեծ ոգևորութեամբ շարունակ խօ-

սում էր մօր և քրոջ ներկայութեամբ և հակումն էր ցոյց տալիս Իսլամական կրօնին յարգելու: Այսքանով դեռ գոհ չէր Աւետիքը. նա աշխատում էր մոլորութիւնից իւր հետ միասին փրկելու ամբողջ իւրեանց տունը: Իւր ասութեամբ՝ նա համոզուած էր, որ հայրը պատրաստ է ուղղափառ (մուսիւլման) կրօնը գրկաբաց ընդունելու, բայց ինքն Աւետիքը հօր փրկիչ լինելու յաւակնութիւնը դեռ չունի. նա մտածում է այս ցանկալին հաւատափոխութիւնը կատարել իւր ուսուցիչ Ղադու ձեռքով, սակայն դեռ վաղաժամ է համարում:

— Երբ զգացի, որ նամակներիդ միջոցաւ կոյր աչքերս տեսնում են, ասում է Արփիկը, երբ ապահովուեցի, որ Հայրիկի ազգասիրական և Քրիստոսասիրական հոգին քո ձեռքով իմ մէջս արմատական վերանորոգումն է արել, երբ հաւատացի, որ ներշնչուել եմ մի անընկճելի զօրութեամբ, ես առանձին խօսակցութիւններ սկսեցի եղբօրս հետ, և մի քանի օրուան վիճաբանութիւնից յետոյ՝ յաջողեցայ ոչ միայն արմատախիլ անել նրա ներսից ազգասպան և հոգեսպան սկզբունքները, այլ և մայրենի լեզուի ուսումը քաղցրացրի նրա համար:

Հայ գիւրը, հայ գրքերն այնքան սիրեց եղբայրս, որ ծալրէ ի ծալր միասին կարդացել ու մարսել ենք թողած գրքերդ և այժմ ուրիշ գրքեր ենք ձեռք բերում ու կարդում: Մեր ուսումնարանը, քանի եղանակները տաք էին, քո սիրած կաղամա-

դի ծառի ներքոյ էր։ Աւետիքը երեկոները խանութից վերադառնում էր թէ չէ, իսկոյն միասին շտապում էինք պարտէզ՝ մինչև մութը գետինն առնելը։ Կիւրակի օրերը բացառապէս նուիրուած էին ընթերցանութեան։

Բայց այժմ ցրտերն ընկել են, ճրագի աղօտ լուսոյ տակը հօրս բացակայութեան միջոցին մօրս ներկայութեամբ ենք ուսանում։

Այս անգամ բաւականացիր Աւետիքին ինքնաձեռագիր երկու տող ստորագրութեամբը, նա քեզ այժմ ինձանից ոչ պակաս սիրում է. (մի բարկանար)։ Նա առիթ կունենայ ոչ անագան իւր սիրոյ ապացոյցը ներկայացնելու։

— Ի՞նչ հետաքրքիր առարկայ է եղել աշխարհագրութիւնը, շարունակում է Արփիկը, ոչինչ դժուարութիւն չենք կրում, գրած դասերդ երկրորդ ընթերցումից յետոյ ըմբռնում ենք, բաւականին ընտելացել ենք քարտէսներ ու հայրենագիտական մակարդակներ գծելու հմտութեան մէջ։ Անշուշտ լաւ լիշում ես մեր թաղը՝ մինչև գետի ափը. այս իմ գծածն է։ Եղբայրս գծել է քաղաքի արևելեան մասը՝ դէպի լեռան կատարը բարձրանալով։ Երկուսն էս քեզ եմ ուղարկում, տես և կարծիքդ գրիր. ի հարկէ, իբրև ուսուցիչ՝ ուղղելու իրաւունքը քո անբռնաբարելի սեպհականութիւնն է։ — Զէ որ այդպէս ուղղելով իմ շարագրութիւններս՝ այսօր քիչ

ու շատ գրեց շարժելու շնորհք ես տուել, իմ սիրելի ուսուցիչս:

— Որքան ուսանելու նիւթ է պարունակում իւր մէջ բնական պատմութիւնը, ինչպիսի քաղցր և դիւրամբունելի ոճով էլ կարողանում ես աշակերտներիդ սիրելի անել այդ վսեմ առարկան: Դու գիտես, որ ինձ տանից դուրս գնալ չի լինիլ, իսկ մեր Աւետիքը այս ամառ օրուան մեծ մասը հիւանդութիւն կեղծելով՝ խանութից փախուստ էր տալիս և դաշտերն ու սարերը թափառելով՝ ժողովում ամենատեսակ միջատներ և բոյսեր: Նա մի քանի քարացած խիտունջներ ևս գտել է. նա բերում է՝ ես չորացնում եմ: Ափսոս՝ պահելու տեղ չունեմ, մօրս աղաչել ենք՝ մեր դարակներից մէկը դատարկել է: Բանալին վրայից չենք հանում. վալ մեզ, եթէ հայրս իմանայ, բոլորը ոտնատակ կըտայ:

— Կարո՞ղ ես երեւակայել, թուաբանական գիտութիւնը դու առաւել մեծ գոյաբութեամբ իմ ուղեղումս հայեցիր՝ քան թէ ես եղբօրս հասկացրի: Այժմ միասին երկու աշակերտի հետ ես դու պարապում, տուած խնդիրներդ Աւետիքն ինձանից աւելի յաջողակ և արագ է լուծում. մթնութիւնները նա է բացատրում: Ես չեմ տխրում, Աւետիքն ասում է, և ես ընդունում եմ, որ հաշուի գործի մէջ կանանց խառնուելը մեր ազգի համար շատ վաղ է:

Ընդհակառակն, ուղարկածդ Մանկատաճու-

Թիւնը, ես սիրով կարգացի, իսկ Աւետիքը տհաճութեամբ մի քանի գլուխ լսեց և դուրս գնաց։ Անպիտանն ինձ կարմրեցրեց. այդ ձեր իգական սեռի գործն է, ասում է. ես ոչ ամուսնանալու դիտաւորութիւն ունիմ և ոչ մանուկ կրթելու հոգսը քաշեմ. նշանուել էք, ասում է, վաղը միւս օրը զաւակների տէր կըլինիք, օրին մէկը մայր պիտի դառնաս, հիմիկուանից պատրաստ եղիր։ Ինքն էլ հասկացաւ, որ ամօթխածական զգացմունքս վիրաւորեց։ Երբ աչքերս փակեցի և ամօթից գետին նայեցի, զղջաց ու ճակատս համբուրելով՝ ասաց.— ներիր, սիրելի բուրիկ, այսուհետեւ խօսք եմ տալիս՝ սրտիդ քնքոյշ լարերը չը շարժել։

Աւետիքը պատասխանի չըսպասեց, հապճեպով հեռացաւ։

Մի քանի օր փշահան էի լինում Աւետիքի առջևը, Մանկատաճութեան գիրքը մէջ տեղից վերացրել էի, բոլորը քնում էին, ես ձիթի ճրագը մօտս էի դնում և զգուշութեամբ կարդում, որ եղբայրս չըզարթնի, տեսնի ու ծիծաղի։ Բայց նա խօսքը պահեց, առաջին և վերջինն էր. այդ առարկայի մասին երբէք խօսք չի բացել, և ըստ երևոյթին՝ չի էլ բանալու։ Ուղիղն ասած՝ շատ ավստի, մեղքս ինչ ծածկեմ, ամաչեցի, բայց մէջս մի տեսակ ախորժանք զգացի՝ երբ Աւետիքը սրտիս մէջ անդադար լեղլեղած գաղտնիքս ինձ լիշեցրեց։ Ասում են՝ արջը 1001 առակներ ունի, բոլորը տանձի

մասին է, ինչ է՝ թէ շատ է սիրում: Ծշմարիտ չէ, որ ամէն ոք իւր համար մի սիրած, փափայած, նուիրական առարկայ ունի—տանձ է, խնձոր է, կենդանի է, անկենդան է, ծնող է, եղբայր է, քոյր է, ամուսին է, նշանած է, ինչ կուզի, լինի՝ միայն որ սրտի սիրածը լինի:

Իսկ էլ մի այդպիսի սէր ունիս, այնպէս չէ...

Արփիկդ.

Յ. Գ. Մի քանի օր էր հայրս մեր Աւետիքին շարունակ նախատում էր: Եղբօրս ուսուցիչ Ղադու միջնորդութեամբ մեր քաղաքի դպմադամ Օսման էֆէնդին եղբօրս իւր դիւանատանը քնաթիռութիւն (գրագրութիւն) էր առաջարկում. հօրս ոտքերն ուրախութիւնից գետնից կտրուել էին, որդին մեծ փառքի էր տիրանում: Բայց արի տես, որ Աւետիքը հակառակում էր, չէր ուզում գնալ:

Վերջն ես եմ համոզել. ահա երկու օր է, որ շարունակում է:

Նոյն:

ԺԳ.

— Ներեցէք, հայրիկ, չեմ կարող վաղուան ուսումնական ուղևորութեանը մասնակցել:

— Այդ դ՛ու ես, տղաս:

— Զրգիտեմ՝ ընչո՞ւ մի ներքին թախիծ ճնշում է սիրտս, ուշք ու միտքը կորցրած շուարուածի նման եմ, դասերս անգամ դժուարութեամբ եմ պատրաստում:

— Տնէն եկած նամակներդ անմխիթօր են:

— Ընդհակառակն՝ նշանածս այժմ աւելի ուրախ է, ձեզ պատմեցի իւր եղբօրը ճանապարհի բերելը. երկուսով միասին էին պարապում և բաւականին յառաջադիմել են: Այժմ վեց ամսից աւել է՝ եղբայրը ղայմադարմի մօտ գրագիր է:

— Ուրեմն իրաւունք չունիս վաղուան ուղևորութիւնից խոյս տալու, անցեալները ոտքով Աղթամար գնացած ժամանակներս՝ քո գծած քարտէզը մեծ լոյս է սփռել մինչև այժմ ուշադրութիւնից փախած մի քանի կարևոր կէտերի, այդպէս կը գրեն ինձ Պօլսէն. շատ գովութեան արժանացել է նոյնպէս քո Վանայ ծովանկարը:

— Այս անգամ ոչ աշխոյժ ունիմ և ոչ ոյժ:

— Այժմեան ուղևորութիւններդ շատ հեռու չէ լինելու, մեր շրջակայ գիւղացիք քանիցս դիմել են մեզ, որ Վարապայ ձեռերից երբեմնապէս իրանց այցելութիւն ուղարկեմ եկեղեցիներում երգելու և հոգեպէս մխիթարելու, իսկ դու երգելու և խօսելու մէջ առաջիններից մինն ես:

— Այս անգամ ոչ մինն ընդունակ եմ անելու և ոչ միւսը:

— Շատ լաւ, գնա՛ գիշերս լաւ մտածիր, վաղն եկ պատասխան տո՛ւր, այս անգամ դու քեզ չես նմանում, Հայրիկը բան հրամայէ և դու չլիառարե՛ս: Քանիցս քեզ պատուիրել եմ՝ տղայական ցընորքներէ ձեռք քաշել, բայց այդ քո մէջ մի պար-

բերական հիւանդութիւն է դարձեր. գնա, գնա՛, հերիք դիմադրես:

Սրտաբեկ, անխօս դուրս եկաւ Ռուբէնը Հայրիկի սենեկից և գնաց գլխիկործ ընկաւ իւր անկողնի վերայ:

Բաւականին ուշ էր, ընկերներէց ոմանք քուն էին մտել, այլք պատրաստուում էին քնելու, և միայն մի քանի աւագները նստած ննջարանի մէջտեղը դրուած սեղանի առաջին՝ սպարապած էին ընթերցանութեամբ:

— Էլի՛ այծերը տուն են եկել, շշնջացին այս վերջիններն իրար հետ և ժպտալով իրանց գործին կացան:

Սուտ չէին ասում. առաջինը չէր՝ որ առանց շորահան լինելու՝ երեսի վերայ ընկած՝ գիշերներ էր լուսացնում Ասքանաղեանը:

Սկզբներումը նրա տրտմութեան պատճառը միայն Արփիկն էր և ուրիշ ոչինչ, բայց գնալով գնալով՝ նշանածի մասին մտածմունքներին միացան աւելի մեծ ցաւեր, որոնք նրա զգայուն հոգու վերայ վշտերի խոր ակօսներ էին փորում: Շաբաթ չլինէր, որ Ռուբէնն իւր աչքով չլսէր Վանայ շրջակայ գիւղերից Հայրիկի մօտ եկած Հայերի աղիողորմ հառաչանքները:

— Ոտքերո՛ւդ մատաղ, Հայրիկ, օգնիր, դ՛ու ես մեր պաշտպանը, դ՛ու ես անտէրների տէրը, քուրդը տներս կոխեց, ունեցածներիս կէսը փչացրեց՝ կէսը քաշեց տաբաւ:

— Տանեն աչքները կոխեն, գոչում էր մի ուրիշը, թող լափեն՝ փորները պատուով, բայց Հայրիկ, նշանած աղջիկս յափշտակեցին, կնոջս քաշեցին...

Լալիս էին բոլոր լսողներն և դառն արտասուք էին թափում, զգացումում և հառաչում էր Հայրիկն և ճանապարհ ընկնում դէպի քրդերի վրանը, կամ Վանայ փաշայի ոտքը:

Ռուբէնին առաջին անգամները զարմանք էր թուում, երբ, ըստ իւր կարծեաց, հասարակ հարըստահարութիւններն ազդում էին իւր շրջապատողների և Հայրիկի սրտին. նրա համար այդ ամէնը Հայի ճակատագիրն էր, պէտք է կրէր:

Իրաւունք ունէր Ասքանազեանն ախպէս կարծելու. 17 տարեկան էր նա, երբ իւր հայրենի քաղաքը թողեց. նրա առաջին ամէն ժամանակ կատարուում էին աւելի ցաւալի դէպքեր, բայց այդ բոլորը նրան բնական էին թուում: Նրան ախպէս էին հասկացրել:

Շատ անգամ էր իւր աչքովը տեսնում Ռուբէնը, թէ ինչպէս մի տաճկական ստորին զաւթիէ (ոստիկան) յանդգնաբար մօտենում էր մի նշանաւոր հայ վաճառականի խանութի և առանց սակարկութեան, կամ գինը վճարելու՝ փաթաթել էր տալիս ապրանքն ու կոնատակը դրած գնում: Ռուբէնին թուում էր, թէ կարգն ախպէս է: Նա ինքը բազմիցս ծառայել էր դիպուածաբար իւրեանց

դռնովն անցկացող քրդերի, որոնք նիզակը ճօճեցնելով փողոցումը՝ հանդիպել են իւր հօրն և կոպիտ հոյհոյական խօսքերով հրամայել կերակուր ուտացնել իրանց: Հայրը խոնարհ երկրպագութիւնով, անանց հակառակելու հիւրընկալել է քրդերին, ոտք ու ձեռք է ընկել, հաճոյախօսութիւններով պատուասիրել և ճանապարհ է դրել: Այս բաները ոչ հօրն են ցաւ թուացել և ոչ Ռուբէնին:

— Ե՛հ որդի, թնչ կարող ենք անել, որ պատիւ չըտանք, քուրդ է, թուրք է, իրաւունքն ու ոյժը նրանց կողմն է, հայը որ կալ՝ ոչխար է, ոչխարը մսացու, մատաղացու է. մենք քրդի ու թուրքի մատաղն ենք:

Եսպէս է պատասխան տուել Ռուբէնի հարցմունքներին հայրը, էս է քարոզել դպրոցումը Նշան Փալչիկճեան պատուելին, էս էր լսել իրաւորից ու օտարից:

Բայց այժմ Ռուբէնը փոխուած է, նա այլ ևս ի. քաղաքի տգէտ պատանին չէ, հայի ամենափոքր ցաւն անգամ՝ նրա սրտին մեծ վէրք է պատճառում և նրա վրայ ազդում: Մտածում է նա, մտածում և ուրիշ սպեղանի չի գտնում, այլ միայն երեսի վերայ անկողնումն ընկնել և մինչև ի լոյս մտախոհութեան մէջ անցկացնել:

Մի քանի օր էր, որ Ռուբէնը սովորականից աւելի տխուր էր և ինքն էլ չըգիտէր պատճառը. ինքն էլ չէր հասկանում, թէ ընչի համար իւր մտած-

մուկները շարունակ կեղերոնանում է Արփիկի վերայ։
Դպրոցում դասի ժամանակ, սեղանատանը՝ ճաշի վերայ, ազատ ժամերին զբօսանք անելիս՝ գիշերներն անկողնումը՝ նրա աչքի առաջին միայն Արփիկն էր։

Շատ օրեր չէին անցել, որ նա Արփիկից և Աւետիքից նամակներ էր ստացել։ Աւետիքի նամակները խիստ հետաքրքիր էին. նա Տաճկաց մէջլիսն էր նկարագրում. նա գրում էր, որ Ղայմաղամի քիթարչի ըաշին՝ Օմար էֆէնդին իրեն շատ սիրում էր։

Ուրեմն ինչն էր Ռուբէնի վարանմանց պատճառը՝ ինքն էլ չըգիտէր. ինքն էլ չէր հասկանում թէ ընչո՞ւ է կարծում, որ իւր ապագայ ամուսնացուն, իբր թէ, ձեռքիցը խլուած է ու տեղաւորուած մի քուրդ ցեղապետի, մի տաճիկ միւղըիրի, Ղայմաղամի, կամ հէնց Վալու հարեմումը։

Այսպէս չի լինիլ, մտածում էր այս գիշեր Ռուբէնը, գառս թողել եմ գայլերի ճանկումն ու ինքս անհոգ հեռուից զուարճանում, թէ ինչպէս քաղցած գազանները լափում են անուշ պատառը. վաճճ իսկ կըլայտնեմ Հայրիկին իմ ցաւերս, Վարագն իսպառ կըթողամ և կերթամ իմ նուիրական պարտականութիւնս կատարելու։

Այս մտածումներն իւր մէջ որոճելով, երկար ժամանակ անկողնի վերայ անշարժ մնացել էր Ռուբէնը։ Բաւական միջոց անցկացաւ։

Պարապող ընկերներն իրանց գասերը վերջաց-
րին ու պարկեցին:

Ամէն ինչ լուռ էր. միայն ննջող աշակերտնե-
րի շնչառութիւնն էր պարզ լսուում:

Յանկարծ վերթուաւ Ռուբէնն և այս բացա-
կանչութիւններն արեց.

Օ՛, օ, օ՛, ես չեմ կարող համբերել, կըգամ
քեզ մօտ, Արփիկս, կազատեմ գազանների ճանգից...
Աղաչում եմ, Հայրիկ, հերիք համարի ինձ այստեղ
բանտարկելը, թող տուր, որ էս ըոպէին ճանա-
պարհ ընկնեմ իմ պարտքս կատարելու:

Ռուբէնը չոքել էր, բազուկները տարածել էր,
և աչքերը վեր բռնած՝ պատասխանի էր սպասում:

Նա առաւ իր պտտասխանը. ցնորք չէր. նա
ուղիղ խօսում էր Խրիմեանի հետ:

Հայրիկը սովորութիւն ունէր քնելուց լառաջ
անպատճառ մտնել աշակերտաց ննջարանները, գը-
լուխ քաշել, գիշերապահ ծառային պատուէրներ
աալ և ապա հանգիստ սրտով անկողին մտնել:

Այս երեկոյ մի ուրիշ մտածմունք ևս աւելա-
ցաւ, նա Ռուբէնի մասին անհանգիստ էր և եկաւ
այցելելու:

Բայց Հայրիկը նոր չի տուն մտաւ, 20 ըոպէից
աւելի է, որ նա կանգնած է Ռուբէնի անկողնի
մօտ և լսում է, թէ ինչպէս է զառանցում Ասքա-
նաղեանը:

Այո՛, նա զառանցում էր, անկապ ու անհաս-

կանալի խօսքերն էր կիսատ—պռատ ցնորաբանում:

Միակ հասկանալի բանը՝ որ նա արտասանեց, վերջին խօսքերն էին, որ ուղղեց նախ իւր նշանածին և ապա Հայրիկին:

—Շատ լաւ, համաձայն եմ, սիրեմ զքեզ, վաղը քեզ ճանապարհ կըդնեմ, գնա՛ նշանածդ՝ գտիր, քաղցրութեամբ պատասխան տուեց Հայրիկն անգիտակցաբար արտասանած խօսքերին:

Հայրիկի ձայնը զարթնացրեց Ռուբէնին: Նա զգաց իւր դրութիւնն և տեղիցը կանգնեց: Ներդրութիւն, Հայրիկ, կմկմաց նա...

—Ոչինչ, սիրեմ զքեզ, եկ փոքր ինչ նստենք այս սեղանի մօտ, ասաց Խրիմեանն և Ռուբէնի թւիցը բռնեց, մօտ տարաւ նստարանին ու նստացրեց իւր կողքին:

Այժմ ասա, Ռուբէնիկս, ի՞նչես լսել հայրենի՝ քեզ, ո՞վ է նշանածիդ խլող:

Ռուբէնը ձայն չի հանում, նա գլուխը կախ սուս է կացել:

—Մի ամաչիր, սիրեմ զքեզ, յայտնիր ինչ ցաւը:

Ռուբէնը երդուեց, որ ինքն ևս չըգիտէ՝ թէ ընչո՞ւ վերջին օրերն անհեթեթ մտքերն իրան նեղում են:

—Այդ քո չափազանց սիրոյ հետեանքն է, ուրիշ ոչինչ, ասաց Հայրիկը, առաւել լաւ է՝ այս գիշեր մի նամակ գրես, հաստատ լուր առնես տանէն, և եթէ, արդարեւ, գնալդ հարկաւոր է, ինքս քեզ

ճանապարհ կըդնեմ: Սակայն սիրտս կը վկայէ, որ ոչինչ չըկայ, դու ինձ լսիր, վաղն ընկերացդ հետ գնա մեր Վանքի շրջակայ գիւղեր մի պտոյտ անելու:

— Զեր հրամանն ինձ համար սուրբ է, Հայրիկ:

— Ուրեմն, բարի գիշեր, նամակ գրիր ու հանգիստ քուն եղիր:

ՃԵ.

Վարագեան սաների ուսումնական ճանապարհորդութիւնը մերձակայ գիւղերի համար սիրելի սովորութիւն էր եղել. տրտմում էին գիւղականներն, եթէ ուշ ուշ էին կատարում այդպիսի այցելութիւնները:

Երեք երեք, չորս չորս, հինգ հինգ գործից ու դասերից ազատ օրերը վարժարանի աւագ աշակերտները թուղթ ու մատիտ հետներն առած՝ մի մի փայտ ձեռներին՝ առանց մի կտոր հացի՝ բուսնում էին այս ու այն գիւղում և ուղղակի դիմում քահանայի տունը, գիւղի ռէյսի (գիւղապետ) ու առաջաւորների մօտ, աղքատի խրճիթը և իրանց հօր տան պէս դուռը բաց անում, բարև տալիս:

Ո՛վ էր նա, որ այսպիսի թանգագին հիւրից երես թեքէր, շներն անգամ ճանաչում էին Վանայ շալի անթարին (վերնահագուստ) հագին երիտասարդներին:

— Հապա՛, Սհօ եղբայր, մարէ, քուրիկ, հարսիկ, հիւր չէ՞ք ուզեր:

—Մեր դլխի, մեր աչքի վերայ, բարով հազար բարի, ձեր ոտքը մեր դռնէն անպակաս:

Տնտես տանտիկնոջ պահած համեղ սերոցքները, արաժանը, անարատ մածուներ, իւղն՝ երեսին կանգնած պանիրը, տապակած հաւը, սխտորով ու մածնով ձուածեղը, ամէն հազուագիւտ կերակուր անխնայ բաշխուում էր Աստուծոյ հիւրերին:

Դեռ հացը չը ժողոված՝ գիւղականները նըրանց գլխին կիտուում էին, կարծես թէ հոտով էին իմանում Վարագեանների գալուստը:

Առաջին սովորական ողջոյնատուութիւններից յետոյ՝ խօսակցութիւնն ընդհանուր էր դառնում:

—Ի՛նչ կայ, խուրբան ձեզի, Կիրացուներ, կռիւ է, դինջութիւն է, սո՛վ է, լիութիւն է, զրսէ՛ն՝ ներսէն, Փրանգէն՝ Ինգլիզէն՝ Բ՛նչ խաբրիկներ կան:

Եղած տեղեկութիւնները նրանց հասկացողութեան համեմատ հաղորդուում էր հետաքրքիր շինականներին:

—Հապա՛, խուրբան ձեզի, գիրն Բ՛նչ կասալ, մեզի անօրէնների ձեռքէն փրկութիւն կա՛յ, դեռ շատ պիտի մեր ձեռով մեր խոգեհաններուն ուտեցնենք, գիրցնենք, որ ելլեն՝ մեզ կոտորեն:

—Այդ այն օրը կըվերջանայ, երբ օր գիւղերը վարժարաններով կըլցուին ու գիւղացին կըճանաչի իւր պարտականութիւնը:

Եւ Վարագեանները ժամերով խօսում էին հալի սրտին մօտ խնդիրների մասին:

—Ժամանակ է ժամ կանչելու, արեգակին նա-
յում էր վերջապէս քահանան և գլխով վեր կենալու
նշանը տալիս:

Գիւղի տները դատարկուում էին, այդ երեկոյ
եկեղեցումը տեղ չէր մնում, այդ օրն այդ գիւղի
համար հանգիսաւոր օր էր: Ժամը զրնգզրնգում է:

—Ջան, ջան, մեռնի՛մ հրեշտակի ձէներուդ,
մեր գլխէն անպակաս եղնիք, շատանան ձեր պէս-
ները, գեղջկական պարզութեամբ բազկատարած
արևշատութիւն էր խնդրում ամէն բերան քաղցրա-
ձայն երգիչներին:

Ժամն ահա վերջանում է, բայց ոչ ոք ա-
ւետարան համբուրելու պատրաստութիւն չի տես-
նում, ընդհակառակը բոլորեքեան նստոտում են:

Քահանան ինքն էլ նստեց իւր ոտքի տակ
ձգած փալասի կտորի վերայ:

Վարագեաններից մինն ատեան կանգնեց: Նա
քարոզ է խօսում Աստուծոյ խօսքին կարօտ ժամա-
ւորին: Աստուածասիրութիւն և ընկերասիրութիւն,
գիր և աշխատութիւն, ազգ և եկեղեցի. այս են
նրանց քարոզների նիւթերը:

Ժամում թերի թողածը լրանում է ամառ-
ուան գիշերները՝ կալերումը, իսկ ձմեռները՝ քահա-
նայի կամ ռէյսի տաք օդումը:

—Վաղն ո՛ւր պէտք է գնաք, կամ ի՛նչ պիտի
անէք, տիրացու եղբայրք, հարցնում է բարի գի-
շեր մաղթելուս քահանան:

—Առաւօտեան ժամից լետոյ՝ ձեր գիւղի և հանդերի պատկերը պիտի նկատենք, բայց դեռ Զանան մարիկին տեսնելու փափագ ունինք:

—Գիտեմ, գիտեմ, էլի գիւղի սովորութիւնները պէտք է գրի առնէք:

—Ես էլ կըզամ ձեր սիրած հեքիաթներն ու մեր գիւղի հին հին պատմութիւնները կանեմ:

Հետաքրքիր և կարեւոր տեղեկութիւններով բեռնաւորուած՝ Վարագեանները մատիտները սրում էին և գիւղի ու իւր շրջապատի մակարդակը գծում, քարտէսը քաշում, սահմանները որոշում և անցնում ուրիշ գիւղ:

Խրիմեան Հայրիկի բարերար կարգադրութիւններն երկու օգուտ էր բերում, աշակերտները դըպրոցումը տեսականապէս ուսածը գործնականապէս իւրացնում էին, որով ինքնաճանաչութիւնը սակաւաւ սակաւ մուտ էր գործում իւր սաների ոտք դրած կողմերը: Վանի շրջակայքն ամէն տեղից շուտ պարտաճանաչ եղաւ:

ԺԶ.

—Լսեցիք:

—Այո:

—Զարմանալի և զարհուրելի բան. ահա մէկ էլ, ահա երկրորդ, երրորդ, չորրորդ:

—Բայց շների հաչոցը հրացաններից պակաս զարհուրելի չէ:

—Շտապէ՛նք:

Վարագեաններն արագացրին քայլերը: Նրանք գնում էին ուսումնական ուղևորութեան. այսպէս էին կոչում նրանք իրանց պարբերական շրջանառութիւնը:

Դեռ նոր էին մօտենում գիւղին:

—Ի՞նչ է այն. նայեցէք, նայեցէք:

Բազմաթիւ կանայք ու մանուկներ, գլխաբաց, դաբաբերիկ, ճիչ ու հրոցով դաշտն են լցուել և անկարգ ու աննպատակ փախչում:

—Եաման, մարէ, յուշիկ գնա՛, լալով ճչում է մանուկը մօրը:

—Քա՛ արի, գրողի խեղդած հարս, ի՞նչ կը մնաս:

—Ի՞նչպէս դամ, տղոց մէկը գրկիս, միւսը ձեռքիս, ինքս լէ էս օրիս, լալով պատասխանում է յղի մանկամարդ հարսն անխիղճ սկեսրոջը:

—Տօ ճժեր, էնատեղ իշկեցէք, խիմի էլ ուրիշ քրդեր չոմբախն (գաւազան) ՚ի ձեռն, թըխ մեզ (դէպի մեզ) կը վազեն:

—Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, զարկեցին, նանէ:

—Ո՛չ ո՛չ. մարիկ, քուրիկ, կը սխալուիք, մենք քրդեր չենք, Վարագի ճետերէն ենք, ձեր ետեւն եկող չը կայ, պատմեցէք՝ ի՞նչ է պատահել:

Վարագեանները սրան են դիմում, նրան են հարցնում, բայց ոչ մէկից ուղիղ պատասխան չեն ստանում:

—Եաման, Աստծու սիրո՛ւն, փախէք, լետ փախէք:

—Ո՛ւր, ո՛ւր փախչենք, մարիկ, ասացէք, ինչ կալ:

—Ձէք ուղեր դառնալ, գնացէք ձեր աչքով տեսէք, մեր սև օրը լացէք, կցկտուր պատասխաններ էին տալիս պառաւներն ու փախը քարշ տալով՝ դէպի գաշտը շտապում:

—Քրդեր զմեր ուէս սպանին, զաղջիկ քաշեցին, զտէրտէր վիրաւորեցին:

Այսքանը հազիւ դուրս կորզեցին Վարագեանները փախստականների բերանից:

—Ել ո՛ւր գնանք, տղա՛յք, հինգ հոգով ինչ անենք, մեր գլուխն էլ այնտեղ կը թողնենք, լաւն այն է՝ լետ գնանք, Հայրիկին բօթ տանք, խորհեցին և խորհուրդ տուին Վարագեաններից երկու հոգի:

—Ամաչեցէք, կնամարդիկ, գոչեց Ասքանաղեանը, ձեր արարքը պատիւ չի բերում ոչ ձեզ և ոչ ձեր վարդապետին, գուք Հայրիկի կեղծ սուաքեալներն էք, եթէ կուգէք, բոլորդ էլ վերադարձէք, երկչոտներ, ես ահա գնացի:

Ռուբէնն արագ արագ փութաց դէպի գիւղը:

Ընկերները մի ըոպէ կանգ առան ու անգիտակցաբար հետևեցին նրան:

Լերդապատառ վազում էր Ռուբէնը. նա գիւղն էր մտել և ուղղակի դիմում էր դէպի շների հաչոցը: Նրան պատահեցին մի քանի երիտասարդ հա-

յեր, որոնք մի փողոցով փախչում էին։ Նրանց մի երկուսի ձեռքին հրացան կար։

— Կացէք, աղայք, գողաց Սաքանագեանը և ինքը գնաց գէպի փախչողները։

— Ի՞նչ կենալու ժամանակ է, ձեր քարոզները ձեր համար պահեցէք, գլուխներդ ազատեցէ՛ք՝ եթէ չէք ուզում մեր ուեսի օրն ընկնել։

— Սպասեցէք, սիրելիք, ասացէք, ո՞ւր էք փախչում, չէ՞ք տեսնում, որ այստեղ ձեր ետեւիցն եկող չըկալ, առաջները կտրեց Ռուբէնը։

Փախստականները շշկլած յետ նայեցին. նրանք երբ տեսան հեռուից յառաջացող Վարագեաններին, կանգնեցին։

— Ի՞նչ կալ, վրդովուած հարցրեց Ռուբէնը։

— Էլ ի՞նչ պիտի լինի, քրդերը ուեսի աղջկանը քաշեցին, իրան սպանեցին, տէրտէրին վիրաւորեցին։

— Ո՞ր կողմը գնացին։

— Ի՞նչ էին շտապում, ուեսի տունը Վանայ ծովն է, մինչև կէսը չը դատարկեն՝ ընչո՞ւ կերթան։

— Դեռ այնտեղ են։

— Մինչև ուեսի եղած-չեղածը ժողովեն, ժամեր կը քաշի։

— Շատու՞ր են։

— Զորս հոգի են։

— Ընդ ամէնը։

— Աւելի՞ կուզէիր. այն ժամանակը գիւղը կաւիւրէին։

— Զրահաւորուած են:

— Հապա առանց զէնքի գիւղ կը կոխեն:

— Իսկ դուք զէնք չունիք:

— Հապա այս հրացան չէ, ասաց մէկն և մէկ-
նեց փողը դէպի Ռուբէնը:

— Ձեզ պէտք է գնդակահար անել, անպիտան-
ներ, ճչաց Ասքանազեանը. նա հրացանը տղայի
ձեռքից խլեց և ինքը վազեց ասելով.

— Հետս եկէք, քանի ուշ չէ, Արսէն, Գարեգին,
Տաճատ, Հմայեակ, ձայն տուեց Ռուբէնն իւր ըն-
կերներին, վերադարձրէք այդ թշուառականներին
և քամակիցս հասէք:

Մեծ դժուարութեամբ Վարազեանները յաջո-
ղեցրին դարձնել շինականներին:

Քանի յառաջ էր գնում Ռուբէնն, այնքան
շատանում էին փախստականների բազմութիւնը:

Ասքանազեանը չէր դիմադրում, մի քանի կարճ
խօսքերով ամէնքին հրամայում էր իրան հետեւել, և
չսպասած պատասխանի՝ ձայն էր տալիս ընկերներին,
որ պատահողին լեռ բերեն ու ինքը յառաջէր գնում:

Այդպիսով Ռուբէնին յաջողեց մի մեծ խումբ
իւր ետեւից քարշ տալ:

Գիւղականներից և Վարազեաններից կազմուած
մի ստուար բազմութիւն, որն ատրճանակով, որը
հաստ մահակներով զինուորուած՝ յառաջանում էին
դէպի գիւղապետի տունը:

Ռէյսի տունը գտնուում էր գիւղի միջնավայ-

ընդ. առաջը լայն հրապարակ էր:

Առաջին շունչ կենդանին, որ հանդիպեց Ռուբէնի աչքին, մի գունատ, բայց գեղեցկատեսիլ օրիորդ էր: Նա ընկած էր պատի տակին: Նրա ոտք ու ձեռքը պինդ կապած էին: Աղջիկը չէր լալիս, ձայն չէր հանում, երևում էր, որ խղճալու ձայնը կտրուել էր: Նրա կրծքի բաբախումից և թախիծից դէմքի վրայ տեսնուում էր ներսը կատարուած ակեկածութիւնը: Ամէն ոք կարող էր գուշակել, որ կամ լալուց օրիորդի ձայնը կտրուել է, կամ թէ սպառնալիքը նրա լեզուին փակ էր դրել:

Երկրորդ անձը, որ տեսաւ Ռուբէնը՝ խոփոռ դէմքով մի պնդակազմ քուրդ էր, որ ձիու սանձը քաշելով մօտենում էր աղջկանը:

Քուրդն երեսը յետ շրջած ունէր դէպի տան բակը և այս կարգադրութիւնն էր անում:

— Բաւական է, ուշանալն օգուտ չի բերիլ, բռններդ բարձեցէք, թող ձեզանից մէկը գայ աղջկանն իմ գաւակիս կապի, ես ահա ձի եմ հեծնում:

— Ի՞նչ ես անում, անիծուած անօրէն, գոչեց Ասքանագետներ և հրացանի փողն ուղղեց դէպի խօսող քուրդն ու հրացանի ոտքը վեր քաշեց:

Քրդի խօսքը բերանում սառած մնաց. նա եթէ դուրսը չէր թեքել, գնդակն ուղեղը ցրուում էր:

— Գեալմուր, սրանք ռոտեղից դուրս եկան, կակազեց քուրդն ու մոռանալով աղջկանը, ոտքը դրեց ասպանդակի մէջ՝ ուղում էր թուշել ձիու վրայ:

Բայց նա չը կարողացաւ: Փոքր մնաց՝ վայր էր ընկնում. շփոթմունքն և ձիուն բարձած բաւականին մեծ բեռը նրան արգելք եղան:

— Ա՛յ, դու նզովից արմատ, գոչեց Ասքանազեանն ու յառաջ վազեց, միսնգամայն մոռանալով որ հրացանը դատարկ է և բացի իւր ճանապարհորդական գաւազանից՝ ձեռքին ուրիշ զէնք չունի:

Քուրդն իսպառ իրան կորցրել էր, ապա թէ ոչ, նա իւր պատենից հանած սրով փոխանակ բեռան պարանները կտրատելու և ծանրութիւնը վայր ձգելու, Ռուբէնին միւս աշխարհքը կ'ուղարկէր:

Ճակատագիրն այսպէս էր տնօրինել, քուրդը թռաւ ձիու քամակն և սանձը թողեց:

Բայց աւերիչը զրկուեց իւր սրից. դեռ նոր էր ասպանդակներով ձիու կողերը խշտում, որ Ասքանազեանի մահակի հարուածը թուլացրեց իւր բազուկը: Սուրը քրդի ձեռքից վայր ընկաւ:

Մինչ Ռուբէնը գետնից կը վերցնէր քրդի սուրը, անօրէնն արդէն մի ասպարէզ գիւղից հեռացել էր:

Շատ օգուտ չը տարան քրդի միւս ընկերները: Նրանք լսելով հրացանի ձայնն և բարձրացած աղմուկը, աւարները թափեցին, ձիանքը հեծան և հալածուեցին գիւղապետի միւս դռնով:

Փախչողներին տեսաւ Ռուբէնն իւր աչքով, նա սուրը ձեռքին՝ ներս ընկաւ տանուտէրի բակն և բաց դռնով դուրս նայեց:

Կողոպտողները շատ հեռու էին, միայն կը հասնէր նրանց ետեւից հրացանի գնդակը, որ չուներ Ասքանազեանը:

Նա գլուխը պտըտեց, յոգւոց հանեց և արտասուեց:

Ռուբէնն ալ ևս ներս չը մտաւ ռէյսի տունը, նա դուրս եկաւ հրապարակ, ուր հաւաքուած էին իւր ընկերներն և գիւղացիք:

Ամբոխն երեք խմբի էր բաժանուել. մի մասը ժողոված էր աղջկայ գլխին. օրիորդի ձեռք ու ոտքն արդէն արձակուած էին. Ռուբէնի ընկերները կտրատել էին կապանքը: Միւս բաժինը ձեռքները ծնօտներին՝ գլուխները խոնարհած՝ նայում էին սպանուած ու գետնին տարածուած գիւղապետի դիակին և չէին վստահանում մօտ գնալ: Իսկ երրորդ խմբակը դիակից ոչ հեռու՝ վիրաւոր քահանային օգնելով էին պարապած:

Եւ ահա այսպէս, աղջիկն ազատուեց, քահանան խնամք տարուեց և ռէյսի տան կողոպուտը յետ պահուեց:

Ասքանազեանի ընկերները խորհուրդ էին տալիս գիւղացիներին՝ աղէտի մասին, առանց յետաձգութեան, տեղեկութիւն տալ Վանայ փաշային, բայց Ռուբէնը չը թողեց:

Դեռ այդ մնա՛, կարգադրեց նա, դեռ գնացէք, ժողովեցէք ձեր ցրիւ ընկած ընտանիքը:

Երբ մեծ ու փոքր, այր ու կին, հարսն ու

աղջիկ խմբուած էին գիւղապետի դրանն և ռէյսի գիւակը տեսնելով՝ գլխները ծեծում էին, Ռուբէնն յառաջ եկաւ և դողդոջիւն, բայց բարձր ձայնով մի ժամաչափ նրանց հետ խօսում էր։

Խօսեց, խրատեց, փաստը մատնացոյց՝ արեց։ Նա խօսում էր և արտասուում։

— Հայեր, գոնէ այսուհետեւ պատրաստ եղէք, ձեր ընտանիքի պատիւն ու երեխաներին պաշտպանեցէք. արիւնի հոտը վարդահոտից գերադասեցէք, մեռէք ու ձեր սիրելիներին թշնամուն կեր մի տաք։

Ես չեմ ասում, որ ինքներդ յարձակողական դիրք բռնեցէք, այլ միայն ձեր տան հսկողութիւնն առաջին պարտականութիւններդ համարեցէք։

Ամբողջ խօսակցութիւնն այս նիւթի վրայ էր։

Այս դէպքից լետոյ՝ Ռուբէնն էր օրուայ հերոսը. Վանայ փաշայութեան մէջ՝ բոլոր տեղերը նրա անունն էր կրկնուում։

Վարազայ ուխտաւորները կրկնապատկուեցին, այս անգամի ուխտի առարկան Ռուբէն Ասքանազեանն էր, բոլորը ցանկանում էին հետը տեսնուել, խօսել։

Ամէն բերան գովաբանում էր ծակ ու ծովերումը գլուխը թազցնող համեստ երիտասարդին, իսկ նա խիստ տխուր էր. հետը խօսել չէր լինում։

Երկու շաբաթ էր անցել և Ռուբէնն իւր նամակի պատասխանը չունէր։

ժէ.

—Ահա՛ ուզածդ, երեսիդ կնճիռները թո՛ղ ան-
հետանան:

Ռուբէնը խլեց, քան թէ ստացաւ. Հայրիկի
ձեռից հաստածալ փաթեթն և դուրս թռաւ:

Նա էլ ուշք չըդարձրեց Խրիմեանի իւր ետևից
արձակած քրքիչներին:

Հայրիկի ծիծաղը բռնեց Ռուբէնի անզիտակ-
ցական գլուխ իջեցնելու վերայ, կատարեալ գծի
շարժում էր արածն և ոչ երկրպագութիւն:

Սրտին կպցրած թանգագին գիւտը՝ նշանածի
նամակը՝ նա ներս ընկաւ ննջարան:

Ննջարանը դատարկ էր, աշակերտները դասա-
րանումն էին:

Դողդոջուն ձեռքերով նա պատռեց ծրարն և
մի ծալք թղթեր կիտեց իւր անկողնի վերայ:

Նրա փափագածը բարակ փոստի թղթի վերայ
հատ հատ գրուած մարգարտաշար նամակն էր, որ
անյազարար կարդում էր:

Երկու վայրկեանում թերթը շրջեց:

—Վահ, բացականչեց զարմացած Ռուբէնն և
Արփիկի նամակի չորս երեսն էլ նայեց:

—Այսքան միայն, գոչեց նա:

Ասքանազեանն աչքերին չէր հաւատում, նա-
մակը շատ կարճ էր, միւս երեսի միակ տողից լե-
տոյ՝ Արփիկի ստորագրութիւնն էր:

— Մինչև այսօր երբ է իւր սիրուհին կարճ նամակ գրել, որ հիմա մի քանի տողով վերջացրել է. չէ, երևի, էլի կըլինի, երևի, Աւետիքի երկարաբանութեան մէջ է:

Ռուբէնը քրքրեց անկողնի վրայի թերթերի ծալքերը, իւրաքանչիւր երեսն ուշադրութեամբ դիտեց: Ուրիշ նամակ չըկայ՝ բացի իւր կարգացածից: Եւ հէնց բովանդակութիւնից յայտնի է, որ ուրիշը չը կայ:

Արփիկը համառօտապէս իւր սիրային զգացմունքը յայտնելից լետոյ՝ առաջարկում է նշանածին բաւականանալ իւր կարճ նամակով և ուշադրութիւն դարձնել եղբօր գրած հարցասիրական նկարագրութեան վերայ:

— Կարծել է, թէ կըձանձրանամ, կամ շատ կարգալով աչքերս կըցաւեն, չէ, հոգեակս, չէ, դու որքան կարող ես՝ շատ գրիր, որ շատ ուրախանամ:

Մի քանի անգամ համբուրեց Ասքանազեանն Արփիկ ստորագրութիւնը, նամակը խնամքով ծալեց, ծոցագրպանը դրեց՝ ասելով. այդ է քո տեղը, հանգստացիր, որպէս զի քո մերձաւորութիւնով հանգիստ բաբախի այդ մի բռնաչափ մտի կտորը, որին ամէնքը սիրտը են անուանում, իսկ ես՝ սիրտոյ տուն:

ԺԸ.

— Ներքի, սիրելի, այսօր ես ուզում եմ գլուխդ

ցաւացնել իմ պաշտօնատեղում կատարուած սովորական ծածկագործութիւններով:

— Մեր ղայմաղամ՝ Օսման էֆէնդին մօտ 50 տարեկան մի տաճիկ է:

Այսպէս է սկսում Աւետիքն իւր նամակը, կամ տեղեկագիրը:

— Վաղուց է, որ Օսման էֆէնդին ծառայում է մեր Բ. քաղաքում ղայմաղամութեան պաշտօնով: Սրա օրով մի քանի վալիներ և փոխ վալիներ (նահանգապետ) եկել, գնացել են, և սա ամէնքին իւր պաշտօնումն ընդունել և իւր տեղից ճանապարհ է դրել: Հաւասարապէս սիրուել է իւր բոլոր մեծաւորներին:

Նայելով սրա մեծաթիւ ընտանեացն և ստացած աննշան ամսականին՝ սրա ապրուստն ինձ համար մի հանելուկ է: Ամէնքն ինձ հետ կարող են հաստատ համոզուած լինել, որ սա կամ հայրենական հարուստ ժողանդութեան տէր է, կամ մեծ պարտքերի ներքոյ ծանրաբեռնուած: Իսկ եթէ աւելացնենք, որ Տաճկական կառավարութիւնը, շնորհիւ իւր անկուշտ պաշտօնակալների, ամիսներով ու տարիներով յաճախ անվճար է թողնում իւր պաշտօնեաների ռոճիկը, այն ժամանակ բոլորովին զարմանալի կըթուի Օսման էֆէնդու կենցաղավարութեան գաղտնիքը:

Եւ իսկապէս, ի՞նչպէս է ապրում և տուն պահում մեր էֆէնդին, երբ գանձարանից ուղարկուած՝ ռոճ-

կի երեսը չէ տեսնուամ: Այսպէս իւր
բարեսրտութեամբը նախապէս խնդրել է վալի փա-
շալից, որ ռոճիկն ստացուելուս նեղութիւն չըկրի
իրան ուղարկելու, թող բաշխէ նա իւր ստորա-
դրեալ ծառաներին՝ ուս ինչ չափով արժան կըդա-
տէ իւր Ողորմածութիւնը:

Դորանով Օսման էֆէնդին զիտէ, թէ ինչպէս
ընդմիշտ ամրացրեց իւր տեղը նորեկ նահանգապե-
տի մօտ: Հէնց այդ է ամուր պատնէշը, որին զայ-
մադամը լսնուած՝ շարունակում է իւր կենցաղա-
վարութիւնը:

Եւ ապրում է Օսման էֆէնդին շատ շուալու-
թիւնով ու անհաշիւ: Քաղաքի առաջին հոյակապ
կացարանը նրանն է, ամէնքից նշանաւոր հարեմը,
գեղեցիկ հարճերը, սանձակոտոր թանգազին արա-
բական նժուգները, տասնաւոր սպասաւորներն ու
հարեմի աղախիւները Օսման էֆէնդունն են:

Ես ինքս անձամբ ականատես չեմ եղել,
բայց իմ պաշտօնակից ականատեսները պատմում
են, որ Օսման էֆէնդու տանը կեանքի պիտոյքնե-
րին խնայողութիւն չըկայ. դորա հետ անբաժան՝
նորա քսակը չի թերաւորում: Ընդհակառակն, յա-
ճախ յաճախ արծաթի դրամները ոսկու են փոխ-
ուում և քսակ քսակի վերայ աւելանում ու Օսման
էֆէնդու երկաթակապ դրամարկղի մէջ կարգ կարգ
տեղաւորուում:

Ասում են՝ որ այդ քսակներից մէկ-երկուսը

ժամանակ ժամանակ տեղերիցը շարժուում են և Օսման էֆէնդու հաւատարիմ տան կառավարչի ձեռքով բարձր պաշտօնատարներին՝ Վալուհ, իւր օգնականին, մինչև Պօլիս անգամ՝ բայրամների օրերը շնորհաւորական նուէրներ ուղարկուում։ Բայց տեղերի դատարկութիւնը շատ չի աչքի ընկնում, միւս օրն ուրիշն է տուաջինի տեղը բռնում։

Օսման էֆէնդու մէջլիսն ու իւր բնակարանը մի չարկի ներքոյ է. նրա առանձնասենեակը գրտնուում է իւր կացարանի և մէջլիսի միջակէտումը։

Նրա սենեակից երեք դուռն է բացուում. մէկը մտնում է մեր դիւանատունը, ուր մի քանի քնաթիռներ (գրագիր), նրանց հետ և ես, ծնկներիս վերայ մատեանները դրած՝ գրում ենք՝ ինչ որ կոտրած սեղանի առաջ նստած քնաթիռչիք (քարտուղար) ժանգոտ Օմար էֆէնդին է հրամայում։ (Ափսոս, նամակս երկարում է, ապա թէ ոչ, այս մարդի կենդանագիրը խիստ հետաքրքիր է։)

Երկրորդ դուռը բացուում է դէպի զայմաղամի գրասենեակը, որ օրերով դատարկ է ընկած և ձևի համար մի սեղանի վերայ մի քանի հնադարեան անկատար թղթեր փռուած են։

Առանձնասենեակի անհրաժեշտ կահ կարասիքի և գործնական ընթացիկ թղթերի թուում անբաժան են նարգիլէն և զայֆէի ֆինջանը։ Առաջինի գալարուն ծիրանի ծուխը վերջինի թափանցիկ

ամսական ման գործը շուրջ խառնուած՝ սենեակ մտնողի հոտառութեան գործարաններին մի ամբողջ են շնչում: Տաճկական անուշահոտ թամբաքուի ծուխը մի ախորժելի թմբիր է զարթնացնում զայմադամի տղեկների մէջ:

Օսման էֆէնդու առանձնասենեակն երրորդ դռնով կապուած է զայմադամի բակի ու արտեղից փողոցի հետ և այս դռուն է առաւել գործածականը:

Դիւանատուն մտնող դռան նիզը միշտ ներսից պինդ փակուած է, մինչև քէթիբչիբաշին տասն անգամ դողդողալով զգուշութեամբ չըբաղխի, չի բացուիլ, իսկ նիզը փակուում է՝ երբ այցելու է լինում:

Մի քանի կարգի մարդիկ են երրորդ դռան շէմքերը մաշողը. դրանք են խնդրարկուները, հիւրերն և Օսման էֆէնդու սեպհական գործակալները:

Խնդրարկուներից նրանք են երրորդ դռնով մտնում, որոնք ձանձրացել են մեր դիւանատունը ելումուտ անելով, որոնք տարիներով իզուր տեղն իւրեանց քսակները դատարկում են մեր գրագիրների և քէթիբչիբաշու գրպանումը: Նրանք վերջն երբ զգում են իրանց մեծ սխալը, երբ հասկանում են, որ ըստ տաճկական յայտնի առածի՝ «Հարիւր մարգարէի աղաչելուց աւելի ձեռնտու է միակ Աստծուն դիմելը» վճռական քալն են անում և զայմադամի երրորդ դռնովը ներս մտնում, լիքը քսակն անխօս

վայր դնում և անխօս դուրս գնում:

Պատիւ մեր ղայմաղամի ազնուութեանը, առաւաելն երեք օր այնուհետեւ՝ և խնդրարկուն բաւակոնութիւն է ստանում մեր դիւանատանից: Արի ու բաւականութիւնմի տալ, քեաթիբէիբաշուց ըսկսած՝ մինչև վերջին քեաթիբը շամփուրն է քաշում ղայմաղամն ու խորովում:

Ղայմաղամի առանձնարանի բուն հիւրերը պատահական են. նրանք կարճ միջոցով մտնում են Օսման էֆէնդու առողջութիւնը հարցնելու և դուրս են գալիս:

Նրանք քաղաքումս գտնուած երեւելի հարուստ Տաճիկներն են: Նրանք իրանց հաշիւն ունին. իւրեանց այցելութիւնով նրանք կամենում են Օսման էֆէնդու հետ կապ պահպանել, որ տեղին օգտուին ձրիաբար: Նրանց ընդունելութիւնը Օսման էֆէնդու կողմից սիրալիւ է լինում, ինքը երբեմնապէս կարօտում է նրանց միջնորդութեանը. վալիներն ընդհանրապէս նրանց յարգում են:

Սեպհական գործակալներ ունի Օսման էֆէնդին երկու տեսակ. առաջինները տաճիկ են և ըստորին դասակարգից: Սրանք բոլորը ղայմաղամի շրնորհիւ են մարդամէջ մտած, զաքթիուլթեան (ոստիկանութեան) կամ ղաւազուլթեան (տասնապետ) պատուին հասած. մի խօսքով՝ սրանք են ղայմաղամի հացկատակները:

Սրանք ուղարկուում են այս, կամ այն երկրոր-

դական Հարուստներին սպառնալիքներ տալու, որ Օսման էֆէնդուն չըմոռանան, կամ թէ ուղարկուում են քաղաքի գիշերաշրջիկների, կամ ճանապարհ կտրող աւազակների գլխաւորների մօտ:

Այդ լինում է այն ժամանակն, երբ վերջիններէս կողմից տուրքն ուշանում է:

Երկրորդ կարգի գործակալներն են մեր Հալ չորըաջիներն ու առաջաւորները:

Սրանց մասին, սիրելի Ռուբէն, առ այժմ լռում եմ, երկրորդ նամակիս նիւթ թողալով՝ այն էլ՝ եթէ քաջութիւն ունենամ գրելու:

Թէ ընչո՞ւ. լետոյ կիմանաս:

Աւետիք:

ՃԹ.

Սաքանազեանի յանդիմանութիւններն, երեւի, ազդել էին Արփիկի վերայ:

Հետեւեալ անգամին երկու մեծագիր թերթ լի նամակը հինգ անգամ կարդաց Ռուբէնն և դեռ էլի գոհ չէր, դեռ քիչ էր համարում:

Նա բնաւ չէր մտածում, որ նամակի պարունակութիւնն անբովանդակ սիրաբանութիւններ է: Արփիկի նախկին իմաստալից փիլիսոփայութիւններն և այս նամակը, կարծես, միևնոյն անձի գործ չէին:

Ընչի՞ն է պետք, իւր սիրուհու գրածներն են, և հերիք է. նա այսքանով գոհ էր:

— Հիմա քեզ հետ խօսենք, սիրելի Աւետիք,

փափագը լցնելուց լետոյ՝ Ռուբէնը ձեռքն առաւ իւր ապագայ տներճագի նամակը:

— Եթէ լիշու՛մ ես, գրու՛մ է Աւետիքը, անցեալ նամակիս վերջաբանը մեր ղայմաղամի երկրորդ կարգի գործակալների մասին անելիք նախաբանս էր:

Խօսքս քաղաքիս հայ չորընաչիների և առաջաւորների մասին էր:

Դրանք մի ստուար խումբ են, բայց ես բոլորին թողած՝ մէկի գործողութիւնների հետ պէտք է քեզ ծանօթացնեմ:

Հարկաւոր չէ այս բարեհոգու անձնաւորութիւնը նկարագրել. ինչ պատկերի, հասակի ու տարիքի կուզէ՝ թող լինի, ինչ անուն կուզես՝ յատկացրու: Վարդան, Վահան, Վասակ, Մեհրուժան՝ բոլորն էլ հայի անուն են. բայց թէ Վարդաններից մէկը հայի սէրն է իրան գրաւում, միւսն ատելութիւնը, Վասակներից մէկն անէծք և միւսն օրհնութիւններ է տարել, անուան շնորհքը չէ այդ, անունը կրողի գործերի հետեանքն է այդ:

Այդպէս է և իմ այս նամակիս հերոս չորընաչի հայր: Ինչ անուն կրում է նա, միւսնոյն է, և դու մի հետաքրքրուիր, թէ ո՛վ է. հերիք է, որ հայ է և մեր քաղաքումը լաւ դիրք ունի:

Զեականութեան համար բարեկամիս անունը դնում եմ չորբաչի Կիրակոս Էֆէնդի:

Եւ այսպէս, Կիրակոս Էֆէնդին ղայմաղամի գիշերալին այցելուներից մէկն է. Հայերն ընդհան-

բապէս գիշեր ժամանակն են սիրում ղայմաղամի տեսակցութիւնը վայելել: Օսման էֆէնդին սրանց աւելի է կարօտում, քան իւր միւս այցելուներին, նա սրանց մեծ անհամբերութեամբ է սպասում:

Մութը գետինն առել է, ամէն ոք իր ընտանիքի հետ իւրաքանչեւ շրջանումն է, քաղաքի երթիւնքութիւնը խաղաղուել է, բայց դեռ այնքան ուշ չէ:

Անվտանգ մանգալու ամենայարմար ժամանակն է: Տուն կտրողներն ու գիշերաշրջիկները դեռ նոր են իրանց պատեր ծակելու և փականքներ կոտրելու գործիքները պատրաստում: Այս ու այն լուսամտից դեռ ճրագի լոյսը չի հանգել, ուրեմն շատ տներում դեռ արթուն են:

Գողի ամենայաջող ժամանակն առաջի քնի երկրորդ կէսն է. այդ ժամանակ քնածն ու մեռածը մէկ է:

Ահա մեր Կիրակոս էֆէնդին զգուշութեամբ հատ հատ ընդհատելով՝ բաղխում է ղայմաղամի բակի դուռը:

Ոչ ոք բացանող չըկայ:

Բաղխելը մի քանի րոպէից յետոյ նոյն մեղմութիւնով կրկնում է:

Կրկին լուութիւն:

Երրորդ անգամին ներսի կողմից մի կոպիտ ձայն է լսուում.

—Ո՛վ ես:

—Բայց, Նազիմ աղայ, համեստօրէն և ցածր ձայնով յայտնում է Կիրակոս Էֆէնդին իւր անունը:

—Ի՞նչ ես այս կէս գիշերին մարդի անհանգիստ անում, դուք հայերդ եթէ ամէն գիշեր չը ձանձրացնէք, Ղայմաղամ Էֆէնդին իւր ժամանակին քուն կըմտնի, մենք էլ մի փոքր հանգիստ կունենանք: Ձեմ հասկանում, թէ՛նչ գործ ունէք այս ժամանակ և թէ՛նչ էք խօսում, տրտունջ է յայտնում ղաւիուշի ըաշի (դռնապան) Նազիմը:

—Այդ քո հասկանալի բանը չէ, սիրելի Նազիմ աղայ, քաղցրութեամբ յանդիմանում է դռնապանին Կիրակոս Էֆէնդին, քո փորացաւանքը մի քանի փարայ է, դրան էլ կըդիմանանք. ահա ստացիր և գնա՛ յայտնիր իմ մասին:

—Յայտնելու կարիք չըկայ, դու մեր համար թանգագին հիւր ես, խղնարհութեամբ առանձնարանի դուռն է ցոյց տալիս Նազիմն և աւելացնում. մեր ղայմաղամ Էֆէնդին հայերի մէջ ամենից աւելի քեզ է սիրում:

Ոտքի մատերի ծայրերի վերայ զգուշութեամբ մօտենում է Կիրակոսն Օսման Էֆէնդու առանձնասենեակին և մի բարակ հագից լետոյ՝ եղունգով շատ կամաց դուռն երեք անգամ զարկում:

—Ներս արի՛, լսուում է ղայմաղամի ձայնը:

Մեր հայ իշխանն ամենայն երկիւղածութեամբ տուն է մտնում և դռան տակից խոնարհ երկրպագութիւն մատուցանում: Ապա Օսման Էֆէնդու

հրամանին համաձայն՝ նոյնպէս ոտքի թաթերի վերայ ման գալով՝ գնում է իւր սովորական տեղը գորգի վերայ չոքում:

Երեք անգամ ծափահարութիւն:

Ներս է վազում ծառան:

Նարգիլէ ու զահուէ չորբաջի Կիրակոսին:

Սպասաւորն իւր պարտքը կատարում, դուրս է գնում, իսկ Հիւրի և տան տիրոջ մէջ սկսում է խորհրդաւոր խօսակցութիւնը:

—Ի՞նչ արիր. աչքի ծալըր գլխի հետ դէպի փողոցի դուռը թեքելով՝ հարցնում է ղայմաղամը:

—Քո Մեծութեանդ մի չնչին խօսքը ծառայիդ գլխից վեր է, գլուխ եկած գործ էր:

—Պատմիր:

—Կանչեցի մօտս Էհրամճի օղլի Գասպարին, (այս նոյնպէս կեղծ անուն է), սրտացաւ բարեկամ ձևացաւ և ասացի՝ որ, իբր թէ, չըգիտեմ ո՛ւմ բերանով Մեծութիւնդ տեղեկացել ես, որ ինքը Էհրամճին մի քանի տեղ Օսմանցուի դատաստանը վատաբանել է:

—Ե՛... Է... Է... շատ լաւ ես սկսե՛լ, շարունակիր, շարունակիր, հետաքրքիր է, ծիծաղելով ասաց ղայմաղամը:

—Ծառայդ, Ողորմածութեանդ շնորհիւ, գիտէ խօսելու եղանակը, շողոքորթ ժպիտով պատասխանեց չորբաջի Կիրակոսն և շարունակեց.

—Խեղճ մարդի գոյնը տուեց, երկիւղից լեզուն

փորն ընկաւ, երգում—Հաւատ արեց, որ իւր բերանից երբէք այդպիսի խօսք չի դուրս եկել: Այ, եղբայր, ասացի նրան, ընչո՞ւ Համար դու զգոյշ չես. մոռացել ես, որ անցեալ շաբաթ իմ ներկայութեամբ Օսման էֆէնդու վերայ մի քանի պակասութիւններ շարադրեցիր: Ես, իհարկէ, լինելով քո բարեկամդ, ասածներդ քամուն կըտայի, ինչպէս որ տուի, բայց չէ՞ որ ամէն ոք ինձ պէս սրտացաւ չի լինիլ քեզ, ձեռնո՞ց տեղ կըՀասցնեն:

—Ես միայն քեզ մօտ մի խօսք ինձ թոյլ եմ տուել բերանիցս դուրս թողնելու, ուրիշի մօտ բընաւ չեմ լիշու՞մ, թէ ինչ և իցէ խօսեցած լինիմ, պնդում էր Եհրամճին:

—Ինձ մօտ, ասացի, իբրեւ բարեկամի, կարող ես սրտիդ ցաւերն ապահով արտայայտել, բայց, կերևի անհեռատեսութիւն ես արել, խօսքը տեղ է հասել և այսօր գլուխդ փորձանքի է մատնուում:

—Շատ լաւ, շատ խելօք, խրախուսեց զայնադամը:

—Սպառնալիք տուի, շարունակեց Կիրակոսը, որ վաղը պէտք է Ողորմածութիւնդ իւր խանութը ցրիւ տաւ և իրան շղթայակապ, իբրեւ քաղաքական լանցաւոր, Վալի փաշային ուղարկես:

—Եւ կանեմ, դու սուտ չես ասել, այդպիսի վնասակար մարդկանցը հարկաւոր է ոչնչացնել, որ իրանց չար լեզուովը չըպղտորեն միամիտ ժողովրդի սիրտը, սպառնաց Օսման էֆէնդին:

—Նախ՝ միթէ ես մեռած եմ, որ ժողովրդի մէջ Օսմանլուի գահի դէմ չար խորհուրդներ լղանան, այն էլ ո՛ւմ մէջ—մեզ նման ճանճ ու մոթեղ ազգի մէջ, որին Աստուած ստեղծել է ձեր ոտքի հողն ու մոխիրը լինելու, կծկուելով լեզուն ծամ-ծմոտեց չորբաչի Կիրակոսն, և երկրորդ՝ Էհրամճին երբէք ալդալիսի խօսք չի ասել:

—Այդ միւսնոյն է, մինչդեռ ալդալիսի խռովարար մարդիկը շունչ են քաշում, ամէն բան ըստասելու է. փառք Աստծոյ, դու ինքդ եկար ինձ յայտնեցիր, ուրիշներն ինձ ոչինչ չեն ասել:

—Ես Մեծութեանդ հաւատարիմ ծառան եմ, հրամանքդ ինձ ընդունում, պատուում ես, և ես պարտական եմ գլուխս ոտքիդ տակին մատաղ անել, դու ինձ հրամայել ես լսածներս քեզ յայտնել, և ես կատարում եմ:

—Շատ շնորհակալ եմ, ինձ քաջ յայտնի է քո հաւատարմութիւնը, դու մեզ բարեկամ ես, բայց այդ փուչ Էհրամճիների ոտքը սլիտի կտրել:

—Էհրամճիները, ծառայ եմ, հարկաւոր մարդիկ են, սխալուեց, մի լիմար խօսք բերանից թըռցրեց, այսօր յանցանքը քաւում է, աւելին ինչ կուգես՝ մի դատարկ խօսքը Մեծութիւնիդ ահա այսօր քան օգուտ տուեց:

Չորբաչի Կիրակոսը գրպանից մի քսակ ոսկի հանեց և դրեց Օսման Էֆէնդու առաջը՝ ասելով.

—Այսուհետեւ Էհրամճին գլուխը քարովը կը

տայ, լեզուն փորը կըքաշի, զգուշ կըլինի, և ոչ թէ ապերախտ Տաշճի օղլի Կարապետի նման ամէն տեղ Ողորմածութիւնդ կըբամբասի, որ, իբր թէ, իւր դատը տեսնելուց առաջ՝ փողերն ստացել կերել ես և իւր Հակառակորդի օգտին ես գործը վճռել:

—Ա՛յ... էրմէնի *) կրակ կտրուեց բարկութիւնից Ղայմաղամը, նա համարձակուի իմ վերայ խօսել, ես նրան հողի հետ կըհաւասարացնեմ, հէնց այս րոպէիս երեսի վերայ քարշ տալով՝ արեւի լոյսից կըզրկեմ: Է՛...է...է... բարձրաձայն գոչեց և մի անգամ ծափահարեց Ղայմաղամն ու կամենում էր ծափը շարունակել: Չորբաշի Կիրակոսն իսկոյն վեր թռաւ տեղիցն ու Ղայմաղամի երկու ձեռքը պինդ բռնեց և ծափահարութեան շարունակութիւնն արգելելով՝ ասաց.

—Հանգստացէք մի րոպէ, էֆէնդիմ, աղաչում եմ, երկու խօսք, և եթէ նուաստիս խնդիրը Տէրութեանդ հաճելի չըլինի, նորից ծառաներ կանչեցէք և տնօրինեցէք՝ ինչ որ ձեզ հաճելի է:

Այդ խօսակցութեան մէջ էր, որ դռան ետեւից մի թեթիւ բաղիխին լսուեցաւ:

Ղայմաղամի ծառան էր նա, որ իւր տիրոջ կոչին պատրաստ՝ սպասում էր երեք անգամ ծափահարութեան, որպէս զի տուն մտնի:

*) Անարգ անուն է, որ տաճիկները հային տալիս են:

— Խստէմէ՛ք (հարկաւոր չէ), ձայն տուեց Ղալ-
մաղամն, և ծառան ներս չեկաւ:

— Այժմ խօսիր ասելիքդ, տեսնենք, դարձաւ
Օսման էֆենդին դէպի Կիրակոսը:

— Տաշճիներն անատամ շներ են, տէր իմ, տե-
ղը նստելով՝ ասաց Կիրակոսը, կըհաչեն, կըհաչեն ու
շուաքներումը կըպարկեն: Դու երբէք մի նեղանալ,
վաղն ալս ժամանակ մի ալդպիսի քսակ ևս նրա
կողմից քեզ պարտական լինեմ. բաւական ես:

— Վնաս չունի, ժպտալով պատասխանեց Ղալ-
մաղամը. գործ դիր՝ որքան շնորհք ունիս, ապա թէ
ոչ, ուղիղն ասեմ, վրադ բարկացած եմ, և եթէ
մեր սիրելի չորբաչի Կիրակոսը չլլինէիր, ալս երեկոյ
քեզ ընդունելու չէի:

— Ի՞նչ կալ, որորմած Տէր... ոտք ու ձեռքը
դող ընկած՝ կակուղեց Կիրակոսը, ես քո դռան շու-
նը... քո ոտքիդ հողն ու մոխիրը... երդունում եմ...

— Ոչինչ, ոչինչ, մի նեղանալ, չորբաչի, կա-
տակ էր արածս, խօսքդ շարունակիր:

— Ի՞նչ պիտի շարունակեմ, Տէր իմ, մի քանի
ըոպէից փոքր ինչ ոգի առնելով, բալց նոյնպէս դող-
դողիւն ձայնով ասաց Կիրակոսը, ոչ գլխիս մէջ
խելք մնաց, ոչ մարմնիս մէջ կարողութիւն:

— Եթէ ալդպէս է, բարի գիշեր, դնա, հան-
գստացիր, վաղն երեկոյին քեզ կսպասեմ՝ Տաշչուն
չըմոռանաս:

— Բալց ես չեմ հանգստանալ, մինչև բարերար

տիրոջս բարկութեան պատճառը չիմանամ:

—Աչքիս վերայ, խոստանում եմ, անպատճառ վաղն այս ժամանակ ամէն բան քեզ պատմել. այս-
քանը միայն միամիտ եղիր, որ ես իբրև ներողամիտ
մարդ, ամէն ինչ մոռացութեան եմ տուել և քեզ
առաջուան պէս իմ բարեկամն ու հաւատարիմ սի-
րելին եմ ընդունում. բարի գիշեր, ապահով կարող
ես քնել:

Չորբաչի Կիրակոսը մի քանի անգամ զլուխ
տուեց ու հեռացաւ մտամոլոր:

—Չընեղանաս, սիրելի Ռուբէն, եթէ գլուխդ
ցաւացրի մեր դիւանատան մէջ շարունակ կատար
ուող ներքնագործութիւններից մի երկու էջը քեզ
հաղորդելով, հետևեալ նամակովս թոյլ տուր չոր-
բաչի Կիրակոսի երկրորդ երեկոյեան տեսակցութիւ-
նով ընդ միշտ դադար տալ այսպիսի զգուանք յա-
րուցանող թղթակցութիւններին:

Այսպէս էր վերջանում Աւետիքի նամակը:

Ի.

Անհանգիստ էր Ասքանազեանը. մի շաբաթ
էր քնահատ էր: Նա անհամբեր սպասում էր ա-
ռաջիկայ կիւրակէին: Այդ նրա սպասած օրն էր:
Նրա թղթակցութիւնները կարգի են ընկել. ճիշտ
տասն օրը մի անգամ սիրելուց նամակ է ստանում.
սպասած կիւրակէն այդ ցանկալի օրն էր:

Բայց այժմ նրա մտատանջութեան առարկան ոչ այնքան Արփիկի նամակն է, այլ նրա եղբայր Աւետիքինը:

Զորբաջի Կիրակոս էֆէնդին Ռուբէնի օրաին մի ծանր քար է դարձել և իրան ճնշում է. ուզում է անպատճառ վերջաբանն իմանալ, ինքն էլ չըգիտէ՝ թէ ընչո՞ւ:

Վերջապէս կիւրակէն հասաւ և Ռուբէնը հաստածալ ծրարը ձեռքն առաւ ու քաշուեց մութն անկիւն:

Նա ուրախացաւ, երբ իւր սիրելին մի քանի տողով միայն յայտնում էր իւր առողջութիւնը՝ վերջացնելով այս խօսքերով.

— Բաւական է, որ առողջութեանս մասին ապահովացար. թող շարունակութիւնն Աւետիքն անի, նրա գրածն աւելի հարցասիրական է:

Եւ արդարեւ, Արփիկի կարճ գրութիւնից լետոյ՝ նոյն թերթի վերայ սկսուում էր Աւետիքի նամակը:

— Երկրորդ երեկոն է. այսպէս է սկիզբն առնում Աւետիքի գրութիւնը, նոյն դռնաբաղխումն, նոյն Նազիմը, նոյն փարաները, նոյն երկրպագութիւնը, նարգիլէն, ղայֆէն:

Կիրակոս էֆէնդին իւր տեղը չօքած է:

— Ի՞նչ կայ, չորբաջի, սառը ժպտում է Օսման էֆէնդին:

Կիրակոսն անխօս հանեց երեկուանից կրկնապատիկ մեծ քսակ և դնելով ղայմաղամի առաջ՝

Հաղիւ լսելի ձայնով շշնջաց. Տաշչի օղլու ընծան է:

— ԱՖէրիմ չօրբաչի Կիրակոս, խօսքիդ տէր ես:

— Յոյս ունիմ, որ Մեծութիւնդ էլ քո անսուտ խօսքը կըկատարես, սրտամնացութեանդ և արդար բարկութեանդ պատճառն անարժան ծառայիցդ չես ծածկիլ:

— Մի պայմանով, որ սիրտդ ամուր բռնես, ինձ չընդհատես և վերջն՝ ասածս կատարես:

— Ես, կարծեմ, միանգամ ընդ միշտ Մեծութեանդ յայտնել եմ, որ քո խօսքդ ինձ հրաման է:

— Ուրեմն լսիր: Դու անցեալ օրը՝ ձեր եկեղեցու բակումն Եհրամչի օղլու հետ խօսեցածդ ժամանակ ինձ շուն ես անուանել:

— Ը... ը... ը... Ես... ալդ... մտքով...

— Մի ընդհատիր, հասկանում եմ, դու օրինակ ես բերել, ասել ես՝ շան բերանը ոսկր պէտք է ձգել: Եւ ճշմարիտ, միսն ինքդ ես կերել, ոսկրն ինձ բերել. դու Եհրամչուց ստացածիդ երրորդ մասն ես ինձ բերել, այնպէս չէ:

— Տէ՛ր իմ...

— Ոչ արդարացիր և ոչ հետաքրքրուիր իմանալ, թէ դու երեկ ինձ մօտ դեռ չեկած՝ ես դրտեղից գիտէի:

— Ես եմ լիմարը, տէր իմ, գիտեմ, որ թշնամի է, բայց բարեկամի տեղ եմ ընդունել և հետն ազգակցութիւն եմ ուզում հաստատել:

— Այս Հաշիւների մէջ էլ գուցէ սխալ ես.

չըզիտեմ՝ ո՛ւմ ես յայտնել գաղտնիքդ, կամ ո՛ւմ վերայ ես կարծիք տանում, գուցէ և իրաւունք ունիս անհաւատարիմ բարեկամների վերայ տըրտնջալու, բայց ես միայն մի տեղից չեմ իմացել, ամէն մի քալլափոխդ ինձ յայտնի է, այն էլ զիտեմ, թէ եկեղեցուց մինչև տուն գնալդ քանի մարդի հետ ես խօսեցել, ո՛ւմ ես ողջոյն տուել, ո՛ւմ վերայ ես մատդ թափահարել, ո՛ւմ ես հետդ մինչև ձեր տունը տարել ու այնտեղից մի մարդի մօտ բանագնաց ուղարկել. վերջապէս նոյն մարդի տուած բացասական պատասխանն էլ զիտեմ:

— Սակայն այդ բոլոր իրողութիւններն ես միայն մի մարդի եմ յայտնել, որի անպիտանութիւնը թէև զիտէի, բայց կարծում էի, թէ բարեկամ է, գաղտնիք կըպահի:

— Քո ակնարկած բարեկամիդ ես չեմ ճանաչում, նոր խնամուցդ թէպէտ ինքդ գանգատաւոր ես, սակայն նրա վատութիւնն ես միայն քեզանով զիտեմ. երեսանց ճանաչում եմ, իսկ հետը յարաբերութիւն չունիմ, նա երբէք մօտս չի յաճախում և ոչ արժան կըտեսնեմ թոյլ տալու: Այլ բան է, եթէ դու սրտանց սիրէիր և միջնորդէիր, բայց չէ՞ որ ինքդ ես միշտ ասում, թէ խնամիդ իր առութիւնը ու հալերի մէջ վայելած պատուովը քո համար մի սպիտակ շուն է, որ բամբակ ծախողին վնասում է:

— Ո՞վ է ուրեմն:

—Աւելորդ հետաքրքրութիւն. դու այսքանն ինձ ասա՛, ճշմարիտ է, թէ ոչ. ուղիղ խոստովանիր, ճշմարիտ է և այն, որ Տաշչի օղլուց բերածդ այս ծրարի մէջ 25 ոսկի էր և հինգը քո քսակն է մտել: Ի՞նչ երկար ենք խօսում, որպէս զի ասածս սուտ չըլինի, ահա քո առաջևդ համարում եմ:

Մինչ Օսման էֆէնդին ոսկիները համարում էր, Կիրակոս էֆէնդու երեսին մահուան դալուկն էր թագաւորում:

Ղայմաղամն աչքի պոչով տեսնում էր նուաստ հայի շփոթմունքն ու իւր մէջ փառաւորութեամբ էր:

Այժմ Կիրակոս էֆէնդին իւր ամենահպատակ և կոյր գործիքն էր. չորբաչուս հոգին իւր ճանկումն էր:

—Տասն ութ. տասն ու ի՞նն, այս էլ քեզ քսան, իմ սիրելի չորբաչի Կիրակոս էֆէնդի, բարձրաձայն շեշտեց Ղայմաղամը, ուղիղ է, սխալուած հօ չեմ, կուղես՝ ինքդ համարիր:

—Տէր իմ, հեկեկաց Կիրակոսն և չոքէչոք մօտեցաւ, երեսի վերայ վայր ընկաւ Ղայմաղամի առաջին ու գրկել էր նրա ծնկները:

—Վեր կաց, սիրելի չորբաչի Կիրակոս էֆէնդի, վեր կաց, միամիտ եղիւր, երեկ քեզ ասացի, որ ես ներողամիտ մարդ եմ և գիտեմ գնահատել իմ հաւատարիմների փոշտեսակ սխալանքները, հոգ չէ, մեղը ծախողը մատը կըլսստի, մինչև քո քսակիդ պատիւը չիմանաս, իմիս համար մտածել չես կարող:

—Բայց, Տէր իմ, զըսլարտանքներ են, թշնամիներս շատ են, մէկը հնգով բազմապատկած՝ գալիս Մեծութեանդ առաջ ինձանից չարախօսում են:

—Հոգ չէ, ել սիրելիս, ել, իմ փորս անհուն ծով է, շատ բաներ կուլ են գնում այս փորի մէջ ու մարսուում ոչնչանում: (Ղայմաղամն երկու ձեռքով իւր փորին զարկեց): Ես հարիւրաւոր աչքեր ունիմ, հազարաւոր աւանջներ, ամէն բան տեսնում եմ, ամէն խօսք լսում եմ, բայց մէկն ուշադրութեան եմ առնում, միւսը մոռացման սլարկի մէջ ամփոփում, ինչպէս և արհամարհեցի սորանից մի ժամ յառաջ քո տեղդ նստած մի պատուական հայի քո մասին արած ծանր զրախօսութիւնները, որոնց եթէ քառորդը ճշմարիտ լինէր և եթէ ես քեզ վերայ հայրական խնամք չունենայի, դու կորած էիր:

—Ողորմածութիւնդ օրհնուած բերանովդ վրկայեցիր, որ զրախօսութիւն է, բարերար Տէր, իմ միակ լանցանքն այն է, որ քո սիրոյն արժանացել եմ, և այդ մեծ ցաւ է իմ թշնամի ազգակիցների նախանձոտ սրտին:

—Եւ հէնց դորս համար նեղացած եմ քեզանից. դու ինքդ քաջ գիտես իմ անչափ սէրս դէպի քեզ, գիտես, որ հարստութեանդ գլխաւոր աղբիւրներն այնքան քո առուտուրդ և ազգիդ մէջ վարած պաշտօններդ չեն, որքան իմ շնորհիւ և իմ անունով ստացած եկամուտդ է. այս ամէնը գիտես, ասում եմ, և չես ուզում ինձ մխիթարած պահել:

— Ի՞նչ հրաման ունիս, տէր իմ, կեանքս քեզ զոհել պատրաստ եմ:

— Կեանքդ ափսոս է, դու իմ համար շատ ապրիս, դու ոչ մի *ալչաք* (ստորաքարշ) հալի նման չես:

— Սուտ չէ, տէր իմ, շատ յարմար անուն է, որ *խալամ* ները տալիս են մեզ հայերիս. մեր հայն եթէ *ալչաք* չըլինէր, պէտք է ուրախանար ձեր շնորհքին արժանանալու բաղդաւորութեանս համար, և ոչ թէ կոյր նախանձից դրդուած՝ աշխատէր Տէրութեանդ աչքից ձգել ինձ:

— Այո՛, ճշմարիտ ես ասում, *ալչաք* խօսքը Հայի վերայ չափած, ձեւած է, շատ լաւ են յարմարացրել մեր պապերն և մեզ կտակել, որ Հային *ալչաք* անուանենք, բայց դու ուրիշ հայերի չափ *ալչաք* չես, և եթէ իմ մի առաջարկութիւնս, որ հիմի պիտի անեմ, կատարես, իմ ամենասիրելին կը դառնաս:

— Տնով, տեղով, զաւակներով քո գերին, քո մատաղը, ասա՝ ինչ որ կամքդ է:

— Եթէ այդպէս է, դու պէտք է քո փողովդ այս քաղաքում մի այնպիսի մզկիթ շինես, որ բոլոր եղածներից գերադանցէ իւր շքեղութեամբը: Ես մի գեղեցիկ հարսնացու աղջիկ եմ ընտրել, ուզում եմ նրան իմ հարեմիս ծաղիկների վարդը շինել: Նա մի փոքր անչափահաս է. մինչև քո մզկիթի շէնքը վերջացնելը՝ նա կատարելահասակ կըլինի: Ուխտ եմ արել,

կամենում եմ գիւզէլիս (գեղեցիկ) հետ քէքին կտրել (պսակուել) հալի ձեռքով շինուած մզկիթի մէջ, Զը գիտեմ՝ այս ինչ տարօրինակ ուխտ է, բայց մի անգամ սրտիցս բղխել է, ուխտադրուծ չեմ կարող լինել. իսկ քեզանից լաւ հալ ես ումը կարող եմ ունենալ: Սրանով քեզ շատ չի պակասիլ, քո հարըստութիւնից 2000 ոսկի վերցնելը մի և նոյն է՝ թէ ծովից մի կաթիլ ջուր. այն էլ՝ ես խոստանում եմ՝ միջոց տալ քեզ լրացնելու:

— Իմ աչքի, իմ գլխի վերայ, ողորմած Տէր իմ, վաղն և եթ հիմքը փորել կըտամ: Ամենից յարմար տեղն իմ տան առաջի մեծ հրապարակն է, ուր, թէպէտ, հայերս մտադիր էինք եկեղեցի շինել, եղածը խախտուել է, փոքրութիւն է անում և անպատշաճ տեղում է շինուած, բայց ինչ վնաս, մզկիթին աւելի արժանավայել տեղ է հարկաւոր, մենք լետ ընկած անկիւններումն էլ կաղօթենք:

— Շնորհակալ եմ, Կիրակոս էֆէնդի, արժան տեսաւ թամնաննար անել (շնորհակալութիւն անել) Ղալմաղամը, քո բարեպաշտական ձեռնարկութեան համբաւը վաղ առաւօտ կըհաղորդեմ Վալի փաշային և մեծ Միւֆթուն: Աստուծով, երբ տաճարն իւր մինարէյով պատրաստ կըփայլի արեգակի տակին, Վալին ու Միւֆթին կըգան, բացման հանդէսը կը կատարեն և մօտդ ճաշելու պատիւը կանեն քեզ: Այն օրը քո հռչակը ողջ ալէմ՝ Ռէինեան (աշխարհը) կըտարածուի, Օսմանլուի հողի մի ծալից միւ-

սը կըհասնի, մինչև Փառիշտահի գահի ոտքը կը բարձրանայ: Դրանից այն կողմը լինելիքը պահում եմ յետոյ:

— Անարժան եմ այդքան շնորհքին, տէր իմ, էգուցուանից մշակները գործի կըդնեմ:

— Ուրեմն, բարի գիշեր, վաղուան անելիքդ յետ թող, մինչև ես մեր Ղազու և տեղական մուֆթու հետ խորհրդակցեմ, չափ ու ձևի վերայ մտածեմ, այնուհետև քեզ իմաց կըտամ:

Կիրակոս էֆէնդին ոտք ելաւ, սեղմուելով մօտեցաւ, Օսման էֆէնդու քղանցը համբուրեց և յետ ու յետ գնալով՝ դուռն իւր երեսին ծածկեց:

— Այսուհետև ես ձեր կերակուրը կեփեմ, ոտքիս տակ դարան փորողներ, բոլոր կարողութիւնս կըդնեմ և ձեր ո՛վ լինելը կիմանամ, դո՛ւք՝ որ աղուէսի խորամանկութեամբ ներս էք սողում Ղայմաղամի մօտ միսս ծամելու՝ դուք ամէնքդ գողացէք ձեր ահեղ ու վտանգաւոր թշնամու լուռը:

Այս սպառնալիքն էր որոճում Կիրակոս էֆէնդին՝ Ղայմաղամից վերագառնալու:

Յանկարծ նա մի տեղ կանգ առաւ: Նրա աչքերը չուեցան, ճակատը խորշոմակեց և շրթունքներն յետ բացուեցին: Այս այն դրութիւնն է, երբ մարդի մէջ մի սարսափելի միտք է ծագում և նա ամբողջ, մոլորուում, ուշքը լարում է մտքի մէջ ծագած բանի վերայ:

— Չէ, չեմ կարծում, խնամիս այդպէս բան չի

անիլ, Ղալմաղամն ինքն էր ասում, որ հետը լարաբերութիւն չունի... Բայց եթէ հէնց նա լինի, եթէ խորամանկ Օսմանցին գլխիս տակը բարձ է դնում, եթէ տակս փորողը նոր խնամիս է... եթէ մի ժամ լառաջ Օսման էֆէնդու մօտ գտնուած. հայը դու ես, իմ սիրելի նոր խնամի... օհ, դողա, դժոխքի կատաղիքը չեն կարող քեզ իմ ճանգբերից խել, վերջացաւ արհուհեաւ մեր արեւնակցութիւնը, թուրքի կրտամ, քրդի կրտամ աղջիկս և քո դռնիցը ներս չեմ թողնիլ:

Կիրակոս էֆէնդին շտապ շտապ քալլերն ուղղեց դէպի իւր տան կողմը:

Մի տեղ նա լանկարծ կանգնեց և մի տան վերայ ցուցամատը լուռ սպառնանքով թափ տուեց:

Իւր հարեանի, իւր նոր խնամու տունն էր այդ:

Երկու օրից յետոյ՝ բոլոր հայերը զգուանքով տեսան Կիրակոս էֆէնդու անարգ գործը, տեսան, թէ նա ինչ արտիճան փծնի կերպիւ Ղալմաղամի և տեղական ճաճիկ գլխաւոր հոգեւորականի ներկայութեամբ՝ հայ եկեղեցուն յատկացրած հրապարակի վերայ վազէ վազ էր անում և մզկիթի տեղը չափ-չրփում:

Բոլոր հայերը տեսան և սրտաբեկ յետ գնացին, ոչ մէկը չըվստահացաւ թիթու երես ցոյց տալ Կիրակոս էֆէնդուն:

ԻԱ.

Տրտում է Հայրեկը, քանի որ է նորա դէմքի վերայ ուրախ ժպիտ չի նշմարուում, երկու խօսքով իւր տնօրէնութիւններն անում է և մտնում Վարազայ սաների համար որոշած հիւանդանոցի սենեակը:

Շատ ժամանակ չէին ի գործ ածուում այս սենեկի երկու մահճակալները, որոնք պատրաստ դրուած էին հիւանդ աշակերտների համար:

Վարազայ օգն ու ջուրը, Վարազայ պարզ, սննդարար և դիւրամարս կերակուրները, այն տեղի հայրական խնամատարութիւնը հազուադէպ երևոյթ էին անում ամենատեսակ տկարութիւն:

Վարազայ աշակերտաց կայտառ ու վռշնած դէմքի գծագրութիւնը ոչնչով չէր նմանում իւր ժամանակի, և թէկուզ ներկայիս, աշակերտական նիհար, սփրթնած և հիւժուած ու մաշուած արտաքին կերպարանքին:

Այդ իսկ պատճառաւ, երբ միաբաններից մէկը հիւանդանում էր, ամբողջ եղբայրութեան վերայ մեծ և անախորժ տպաւորութիւն էր անում: Հայրեկը մանաւանդ՝ իւր գլուխը մոռանում էր:

Այսօր ինքնամոռացութիւնն ընդհանուր է, դաշտ գնացող մշակը վաղ առաւօտուն եղները գոմից հանում էր ու դեռ իւր համար օրուան պաշար չըվերցրած՝ նախ վազում էր դէպի հիւանդա-

նոցի դուռը, մէկն ու մէկից հարցնում էր հիւանդի դրութիւնն և ապա երեսը դէպի սուրբ Նշանը դարձրած՝ անսեթեւեթ խօսքերով հիւանդին արեւշատութիւն էր մաղթում և յետոյ իւր հացն ու պանիրն ստանում, վարողը ձեռքն առնում ու տխուր տրտում եղներն յառաջ վարում:

Այսօր դպրոցի աշակերտի սիրտը չի քաշում դաս սովորելու, ուսուցչի բերանից խօսքերը դժուարութեամբ են դուրս գալիս, ամէնքին մի ծանր թախիծ, կարծես, խեղդում է, որովհետև աշակերտական հիւանդանոցում, մի շաբաթ է, դժուար հիւանդ կայ և ամեն մէկը ցանկանում է հիւանդասպահի դեր կատարել, իւր կողմից հիւանդ եղբօր կարիքին հասնելու պարտքը լցնել:

Բայց այդ քաղցր պարտականութիւնն ամէնին անմատչելի է, այդ պաշտօնը հերթով կատարում են վանքի միաբան աշխարհական մահտեսիներն ու տիրացուները, միւսներին չի թույլատրուում ամէն ժամանակ ներս մտնել և հիւանդին նեղութիւն պատճառել:

Կայ միայն մէկը, որի առաջին փակ դուռը չը կայ: Նա ժամերով հիւանդի գլխավերեւից չի հեռանում և դիտում է տկարութեան բնաւորութիւնն և յաճախակի կատարուած փոփոխութիւնը և կարևոր կարգադրութիւններն անում: Նա բժիշկ չէ, բայց բժշկում է: Նրա հրամանաւ մէկը ջուր ու քացախ է բերում, միւսը թաց քաթան է դնում

այրուող ճակատին, երրորդը ոտքերն է ծածկում
և այլն:

Վերջապէս սառը թրչոցները ցանկալին ազդե-
ցութիւնն արին, իմաստուն բժշկի հմտութիւնը ջեր-
մութեան աստիճանը մասնաւորապէս պահասացրեց.
հիւանդն աչքերը բաց արեց, աչքը դէպի խնամա-
տար ու ճարտար բժիշկը դարձրեց ու շշնջաց.

— Հայրիկ, դ՞ու ես:
— Ես եմ, սիրեմ զքեզ, Ասքանազեանդ իմ
Ռուբէն. քնչ կուզես:

— Կուզեմ, որ հետս գաս, գնանք մեր քաղաքը:

— Շատ աղէկ, սիրեմ զքեզ, կուգամ, ժպտաց
Հայրիկը, առողջացիր, կերթանք:

— Բայց գիտես, Հայրիկ, թէ ընչո՞ւ համար
պէտք է գաս հետս:

— Ոչ գիտեմ, սիրելիս, և ոչ իմանալ կը ցան-
կամ, հարկաւ, կարեւոր է իմ գալուստ, որ հետդ
կը տանես:

— Այո՛, շատ կարեւոր է, Հայրիկ, դ՞ու միայն
անել դրութեանը մի հնարաւորութիւն կը տաս,
ես անզօր եմ առանց խոհուն խորհրդատուի պարտքս
յաջողապէս կատարել, կացութիւնը ծանր է, հերիք
չէ անձնազոհութիւնը, խոհեմութիւն է հարկաւոր
վտանգի առաջն առնելու: Եթէ չես հաւատում,
ա՛ռ, կարդա և տես:

Ռուբէնը մահճի տակից հանեց մի ծրար և
տուեց Հայրիկին:

—Նշանածիցդ է, արնպէս չէ:

—Այո:

—Ուրեմն դեռ մնաց, կառողջանաս, ինքդ կը կարդաս, բովանդակութիւնն ինձ կը յայտնես, նշանածների գաղտնիք երրորդին գիտել անթույլատրելի է:

—Ոչ, Հալըիկ, դու պէտք է գիտենաս, որ ցաւը դարմանես, եթէ գնահատում ես կեանքս, կարդա՛, եթէ կուզես որ առողջանամ:

Հալըիկը բացեց նամակը, կարդաց, սրտալուրջ բալց անխռով ծալեց և իւր ձեռքով հիւանդի բարձի տակը դրեց:

—Հիմի ես կարող եմ առողջանալ, Հալըիկ, ասա՛ դու ի՞նչ կանէիր իմ փոխարէն:

—Կը ցաւիմ վրագ, Ռուբէն, պատասխանեց Խրիմեանը, երրորդ տարին է Վասպուրական Արծուին ճետն ես, ամէն օր աչքիդ առջև նմանօրինակ աղէկտուր տեսարաններ կը կատարուին և նոցանէ ոչ մին քո սրտին կամ չեն ազդեր և կամ շատ սակաւ զգացեր ես:

—Ես զգացել եմ և սիրտս կտոր կտոր է եղել, ուէյսի աղջկայ դէպքը քանիցս ինքդ ես կրկնել:

—Ուրեմն ընչո՞ւ այս աննշան դէպքէն այդչափ յուսահատ ես:

—Ի՞նչպէս չը յուսահատուիմ, վաղն իմ նշանածին զայմաղամի հարեմն են կոխելու:

—Ո՛չ, կը սխալուիս, Ասքանազեան, նա՛ որին դու մի անգոր կին կը կարծես, առաւել հերոսական

սիրտ է ունեցած, քան թէ իւր անփորձ և դեռ մանուկ ամուսնացուն. դու նշանածիդ կոխոտած հողը չարժես, նա առիւծասիրտ կտրիճի մը թագու պսակն արժէր լինելու և ոչ մի լալկան և երկչոտ նապաստակի կենակից:

Հայրիկի յանդիմանական խօսքերը հիւանդին փոխանակ վհատեցնելու, առաւել զգաստացրին:

Ռուբէնն աչքերը Խրիմեանի երեսին յառած՝ զննում էր նրա գծագրութեան փոփոխութիւնը:

Հայրիկը մինչև օրս այսպէս բարկացած ոչ մի անգամ չէ եղել, իսկ այժմ նրա երեսի խորշոմներն աւելի մեծանում են, ճակատի կնճիռներն ստուարանում և հաստանում են, աչքերի բերն անհանդիստ լողում են սպիտակուցների վերայ, ջղերը ձգուել, լարուել են, և, կարծես, ուզում են ճարճատուփի ու կորատուփի:

Ամէն ոք կը սասանէր համբերատար և հեղադէմ Հայրիկին առաջին անգամն այսպէս տեսնելով, բայց Ասքանազեանը սպասողական դիրք առած՝ հետեանքին էր մնում:

Հայրիկն էլ չը խօսեց, վեր կացաւ և կամեցաւ գնալ:

Նա արդէն դրան մօտ էր:

— Հայրիկ, ձայն տուեց ետեւից Ռուբէնը:

— Ի՞նչ է, անարժան որդեակ:

— Խնդրեմ յետ գաս:

— Ասա՛:

— Ընչով արժանացալ արհամարհանքիդ:

— Քեզի նման ճետեր չեն պէտք Արծուին:

— Ինչ է յանցանքս:

— Շատ մեծ:

— Խնդրեմ, շնորհ անես յայտնելու, մի մոլոր-
ուած ոչխարի գիւտն աւելի ուրախութիւն պատճա-
ռեց իւր տիրոջը՝ քան չը կորած իննսուն և իննը:

— Այժմուս դարձեալ սիրեցի և հարազատս կը
տեսնեմ, դարձաւ Հայրիկն և խոնարհեց, համբու-
րեց Ասքանազեանի արդէն հովացած ճակատը:

— Ռուբէնիկս, ասաց Հայրիկը, դու Վասպու-
րականի ճետերէն ամէնէն երջանիկն և ոչ ապա-
բաղդն ես՝ մինչ վիճակուած է քեզի նամակիս հե-
ղինակին նման ընկեր: Իրաւ է, փառքն ու պատիւը
նորա ուսուցչինն է, քոյդ է, որ կարողացեր ես հե-
ռուէ հեռու այնպիսի լծակից պատրաստել քեզի
համար, բայց նա ամբողջ գլխով բարձր է իւր ու-
սուցչէն: Երկիւղ կրելով նշանածիդ անձնական ա-
պահովութեան առթիւ, փոխադրել ելքի մը հնար
մտածելու, ինքդ մերձ ի մահ անկողին կը մտնես
ու չես ուզեր սիրոյդ վսեմ գործերէն օրինակ սու-
նուլ: Թող աղջիկը կը լսէ իւր ականջով անագորոյն
հօր համաձայնական վճիռը՝ զինքը տաճիկ գաւա-
ռապետին գիրկը նետելու՝ և առնական սառնու-
թեամբ գօտէպնդուած՝ մայրը կը մխիթարէ, իսկ դու
մտամոլոր կը տապիս, կը տառապիս զառանցանք-
ներու մէջ:

—Բայց եթէ բռնութիւն գործ դնեն վրան, Բնչ կարող է անել, Հայրիկ:

—Իւր անելիք նա արդէն գրած է քեզի, կը կանչէ, որ իրեն գործակցիս:

—Նա իրաւունք ունի, վաղն Լեթ կառնեմ Հայրական օրհնութիւնդ և կը փութամ, ուր կանչում է ինձ պարտականութիւնը. ես այժմ ինձ բոլորովին առողջ եմ զգում:

—Ո՛չ, դու այդքան շուտ չես երթար, Արփիկդ թէպէտ ժամ և ժամանակ է որոշած, թէև դեռ մի տարի ունիս, բայց ինձ կը մնայ քեզ ճամփելու օրը նշանակել. այդ շատ չի տւեր, քանի մ'օրէն յետոյ դու ուղի կանկանիս, ճանապարհին կատարելիքդ քեզ կսպասէ: Այդչափ շուտ մտադիր չէի, բայց ժամանակ է, զայս պարտ է առնել և զայն չը թողուլ:

—Հնազանդ եմ որդեսէր Հայրիկիս պատուէրին:

—Համբուրիր Հօրդ ձեռք, մի ելներ անկողնէդ, մինչ իսպառ չը կազդուրուիս:

—Հայրիկն իւր աջը տարածեց դէպի Ասքանազեանը:

—Այժմ Բնչ պատասխան տամ այս նամակին:

—Ինչ որ տեսար և լսեցիր, ասաց Հայրիկն և դուռը հիւանդի երեսին ծածկեց ու դուրս գնաց, ասելով՝ մինչև կատարեալ չառողջանաս, մօտդ չեմ գար:

Հայրիկը խօսքին տէր էր. նա՝ որ Ռուբէնի հիւանդութեան օրից շարունակ ներս ու դուրս էր անում, երկրորդ օրն է՝ տուն չի գալիս:

Ասքանագեանը կարծես ոգևորուեց. Հայրիկը համաձայն է իրեն ուղարկելու, պայմանը միայն իւր առողջութիւնն է. ընչո՞ւ ուրեմն հոգս անել, մտախոհութեան մէջ վհատուիլ. առաւել լաւ է՝ սիրտ առնել և առողջանալ:

Արդարեւ, երրորդ օրը Ռուբէնը բաւականին առողջ է զգում իրեն: Հիւանդապահի պէտք էլ չը կայ. նա ինքը խնդրեց բոլորեցունց՝ միայն թողնել իրեն: Նա բացեց նամակն և նորից կարդաց:

Նա կարդում էր բարձրաձայն:

— Շտապիր, գլուխդ այդ տեղ թաց արա, այստեղ գերծել տուր, հասիր՝ քանի ուշ չէ:

Այսպէս է սկսում Արփիկն իւր նամակը: Ապա աւելացնում է.

— Ո՛չ, մի գալ, մի ճանապարհ սովրեցրու տանել այս խաչը:

— Տեսնում եմ, որ Աւետիքի գրածից շատ քիչ բան ես հասկացել. քեզ վերայ միայն ազդել են հայ աղաների ստորաքարշութիւնները, դու միայն զգուանք ես յայտնում գործողութեան դէմ, առանց գործողի անձնաւորութիւնը ճանաչելու հետաքրքրութեան:

Այդ պատճառաւ այս անգամ առանց Աւետիքի

գիտութեան շտապում եմ ուշքդ դարձնել դէպի
Կիրակոս Էֆէնդին:

Բայց դեռ չասած՝ թէ ո՛վ է այն ցած արա-
րածը, որ բռնակալի կոյր գործիքն է դարձել, ես
քեզ մտաւորապէս հրաւիրում եմ մեր քաղաքումը
մի հարստի տուն և թագցնում եմ ծալքատեղը, վա-
րագոյրի տակ, որտեղից պարզ երևում է տան տի-
րոջ սենեկի ներսը:

— Տէս, ահա նստած են սեղանի շուրջը մեր
քաղաքի տաճիկ պաշտօնեաները, ահա՛, իրար ետե-
ւից դատարկուում և մաքրուում են համեղ կերա-
կուրների պնակները, տես, մեծ Մարգարէի հարա-
զատ և ուղղափառ զաւակներն ինչպէս խիղճը հան-
դարտ ծծում, ցամաքեցնում են ոչ թէ շաքարով
քաղցրացրած վարդաջուրը (շերբէթ), այլ բացարձա-
կապէս արգելուած, իսկ միջնախորշերում և գնա-
վուրների ծածկի տակ թոյլ տրուած խաղողաջուրը,
կամ գինին, և նորահետ քաղցրախում հեղուկի ոգին—
դառնախում օղին, որին սովորաբար *ասլանի կաթն*
անուն են տալիս: Լսիր, թէ ինչ ստորութեամբ
տան տէրը շողոքորթում և հաճոյախօսութիւններ
է անում նստած Ղազուն, մօլլային, ոստիկանին,
քէթիբին: Զգուանք ես զգում չէ՛, Ռուբիկա, երբ
շուտ-շուտ կրկնուում են քո ազգի հասցէին *գնա-
վուր* և ուրիշ անարգական խօսքերը. հաւատում եմ
թքում ես այնտեղ ներկայ միակ ստուերի վերայ, որ

տառնութեամբ տանում է իւր անձին և արենակիցներին ուղղած հայհոյանքները:

Մտիւր իմ դրութեան մէջ, Ռուբիկս, խղճա՛ ինձ, ցաւիւր վրաս. տաճիկների ոտքերը լիզող, իւր հացը շներին ձգող այդ ստոր էակը—տանտէրն՝ ինձ կեանք տուող ծնողն է:

Այո՛, սիրելի Ռուբէնս, մեր հացն է, որ անկշտօրէն լափում են իսլամի աւանդապահները: Այս գործողութիւնը մի օր չէ, երկու օր չէ, հինգ օր չէ. իմ կուրանալու աչքերս յաճախակի են վկայ լինում վերոյիշեալ նողկալի տեսարանին: Օր չի լինի, որ մեր սեղանի շուրջը մի քանի Օսմանցի չը բոլորուին:

Բայց գիտե՛ս՝ ինչն է ամենից հոգեմաշը:

Իմ պատուական հայրս, որ տաճկի առաջին չնչին մկան նման սողում է, մի և նոյն սենեկում, մի ժամ յառաջ առիւծ էր կտրուած. գոչում, մռնչում և յօխորտում էր դիմացի կանգնողների վրայ: Հայ վաճառականը, հայ իշխանը, հայ գիւղացին էին այդ մարդիկը, որոնց պատիւն անգուսպ և անպատկառ ոտնատակ էր տալիս հայրս: Նրանցից մէկի առևտրին վնասել, միւսին բանտումը փթեցնել, երրորդին հողից հողի կորցնել էր սպառնում Բ. քաղաքի առաջին հայ իշխան չորբաչի Կիրակոս Էֆէնդին, կամ որ նոյնն է՝ Զէյէբեան Սարգիս աղան՝ անարժան նշանածիդ հայրը՝ քեզ անպատուութիւն բերող աներդ:

Հա՛, Ռուբիկա, Հա՛, Աւետիքի նկարագրած գիշերաշրջիկ հայր՝ Կիրակոս էֆէնդին՝ Աւետիքի հարազատ ծնողն է։

Իմ ազնիւ Աւետիքս դիտմամբ փաստերը լեղաշրջում էր, կամ ուրիշից լսածի պէս էր պատմում։ Սուտ է, նա ինքը մի քանի գիշեր իրանց դիւանատան դրան ճեղքից իւր աչքով տեսել և ականջով լսել է քեզ պատմած դէպքերը։

Անբաղդ իմ եղբայր, անցեալ շաբաթ նա անխոհեմութիւն ունեցաւ հարեանցի նկատողութիւն անել հօրս իւր արարքների մասին։

Ի՞նչ ես կարծում, Ռուբէնիկա, կատաղի մարդը մի այնպիսի ապտակ խփեց եղբօրս երեսին, որ ուշքամաղ գետին փռուեց։

Անգուլթ ծնողը գազանի նման լարձակուեց իւր թոյլ որսի վերայ և աքացու հարուածներով ուզում էր սպանել։

Լաւ էր, որ ես ու ջրատար մայրս մէջ մտանք, ընկանք Աւետիքի վերայ և մեր մարմնով ծածկեցինք անշունչ գիակը։ Ի՞նչ վնաս, թէ կօշկի երկաթի պայտերը մեր կողքերն ու ոսկրներն էին փրշորտում։

Անխիղճ և անսիրտ մարդ, դեռ կամենում էր ծառաներ կանչել և կիսամեռ եղբօրս բանտն ուղարկել։

Եւ կանէր հայրս, եթէ ես վեր չըթռչէի եղբօրս վրայից, դուռը չըկտրէի և շեմքի մօտ իւր ոտքերը չըգրկէի։

Թող չըցաւի սիրտդ, Ռուբիկա, աքացիից պատ-
ճառած գլխիս բացուածքն այժմ ծածկուել է և
ես ինձ կատարեալ առողջ եմ զգում:

Աւետիքս էլ շուտ ուշքի եկաւ, ջուրը նրան
շունչ տուեց. այժմ նա ևս լաւ է և խելքի է ե-
կել, սուսիկ-փուսիկ ձայնը կտրել է և իւր պաշտօնը
շարունակում է:

Այժմ քեզանից ծածուկ չէ, Ռուբիկա, որ մեր
քաղաքի հրապարակի վերայ բարձրացող տաճկական
աղօթատունը շինուում է իմ հօր ծախքով:

Անշուշտ լսած կըլինիս. այդ տեղը լատկացրած
էր հայ եկեղեցու համար: Մզկիթը դեռ չըհիմնարկ-
ուած՝ հայրս պատճառ եղաւ հինգ հայ իշխանի
կորստեանը: Մեր քաղաքի անաջնակարգ վաճառա-
կաններէից մի քանիսն լիմարութիւն ունեցան
մզկիթի հիմքը չափ ու ձև անելու օրը գալ մեր
տունն և հօրս համոզել, որ լետ կենայ իւր չար
նպատակից, և գործակցի իւրեանց հետ եկեղեցու
հիմքը դնելուն:

Ես լսեցի, թէ ինչպէս ճչաց նրանց վերայ
հայրս և սպառնաց, իւր որդւոց գլխովն երգում
արաւ՝ ամէնքին քանտ կոխել:

Ի՛նչ ես կարծում, սիրելիս, արեգակի շառա-
ւիղը դեռ չէր թռել արեւմտեան հորիզոնից, երբ
մեր տանն եղած հայերից հինգը կալանաւորուեցին:

Ազատուողները նրանք էին, որոնք խոհունա-
կութիւն ունեցան կրկին վերադառնալ մեր տունն

և իրանց լիքը քսակը հօրս առաջին դատարկել:

Այդ ամէնը շատ գեղեցիկ, բայց արի տես, որ սիրտս բարակել է, վախենում եմ, թէ չըկարողանամ համբերութեամբ կրել ծանր հարուածը: Եւ չէի տանել, եթէ Աստուած չըխղճար ինձ, Աւետիքիս կորստեան ճանապարհից իմ գիրկը չըդարձնէր: Այսօր եղբայր ու քոյր իրարու սիրտ տալուց յետոյ՝ երկուսով միասին մեր թշուառ մօր արտասուէնքներն ենք սրբում:

Քաջութիւն ունեցիր, Ռուբէնիկս, լսելու մի նոր գէպք, աղաչում եմ, սիրտդ պինդ պահիր, արեացիր և փոխանակ կանացի թուլասրտութեան՝ քո կողմից մի խորհուրդ տուր:

Այսօր առաւօտ, ըստ սովորականին, մայրս պատուէր է ստանում հօրիցս մեծաճոխ ճաշ պատրաստել՝ քաղաքիս Մուֆտու և եղբօրս իշխանաւոր բաշքեաթիբ Օմար էֆէնդու պատուին ու կոչմանը վայել: Յարգոյապատիւ հիւրերը սեղան են նստած, Աւետիքը ոտքի վրայ սպասաւորում է:

Ես քեզ մտաւորապէս թագցրած ծալքատեղումը նստած՝ վարագոյրի տակից նայում եմ:

Յանկարծ Մուֆթին Օմար էֆէնդուն աչքով է անում և Աւետիքի վերայ է դարձնում քեաթիբի ընդունու ուշադրութիւնը:

— Մի քանի ընդհատումներով մեզ, ներս չըգնա՝ մինչև քեզ չըկանչենք, իշխանաբար հրամայում է եղբօրս իւր մեծաւորը:

Աւետիքը հնազանդուեց և դուրս եկաւ: Ի՛նչ լաւ եղաւ, որ դուռը բոլորովին չըծածկուեց, երկու մատնաչափ արանքից ես ամէն բան տեսնում էի:

— Սարգիս էֆէնդէի, սկօեց Մուֆթին, ի՛նչ երջանիկ աստղի տակ ես ծնած, որքան բաղդաւոր ես:

— Փառք Աստծու, տէր իմ, ձեր շնորհիւ, մեր ողորմած Ղայմաղամ էֆէնդու շնորհիւ, ոչինչ պակասութիւն չեմ զգում և բաղդաւոր եմ, պատասխանեց հայրս:

— Դու մեր Ղայմաղամ էֆէնդու աչքի լոյսն ես, նրա շնորհիւ մեր մեծ Մարգարէի օրհնութիւնը ժառանգեցիր հաւատացեալների տաճարը շինելով ջէննէթումը (դրախտ) ուղղափառ իսլամների կարգումը տեղ ունիս, և եթէ մեր մեծապատիւ Ղայմաղամի երկրորդ առաջարկութիւնն էլ կատարես, դու այս աշխարհումս բոլոր ուղղափառների շնորհակալութիւնը կը վայելես:

— Հրամայիր, սուրբ հայր, որ լսի քո խոնարհ ծառան, ժպտում է հայրս:

— Քեզ յայտնի է, որ մեր ողորմած Ղայմաղամ էֆէնդին ուզում է քո հիմնած մզկիթի վերջանալու օրն ամուսնանալ մի գիւզէլի (սիրուն) հետ, այնպէս չէ:

— Այո՛, մեր տէրն արժանի է տեսել այդ մասին իւր սրտի ցանկութիւնը հաղորդել իւր նուաստ ծառային:

— Բայց նա չի յայտնել քեզ իւր սիրոյն արժանա-

ցած, իւր քաղցր ուշադրութիւնը գրաւող զիւզելի անունը:

— Հետաքրքիր էր այդ երջանիկ բիւբիւլին ճանաչելու բարեբաղդութեանն արժանանալ, բայց ես չքվստահացայ թափանցել նորա իմաստուն սրտի խորքը:

— Այսօր մենք բերել ենք քեզ այդ արտօնութիւնը, եկել ենք Ղայմաղամի սրտի գաղտնիքը քեզ յայտնելու:

— Ուրախ կըլինեմ և իմ կարեաց չափ մի պատուական ընծայ կըպատրաստեմ, որ Ղայմաղամ էֆէնդին իւր ձեռքով նուիրի իւր սիրուն թռչնիկին:

— Քո ընծան բիւբիւլիկն ինքն է, որ ոսկի վանդակի մէջ դալլալու մէջ:

— Խօսքդ փոքր ինչ մութն է, սուրբ հայր:

— Խօսքս շատ պարզ է. Ղայմաղամ էֆէնդին վաղուց լսել է քո աղջկայ գովքը, նա բարեհաճել է քո դատերն իւր հարեմի գլխաւոր զարդերից մինը շինել և ուխտել է այդ շնորհքը քեզ անել քո մըղկիթի վերջացած օրը. ես ինքս իմ օրհնութիւնով պէտք է ամրապնդեմ երջանիկ ամուսինների սուրբ կապը:

— Ձարմանում եմ, Ռուբէնիկս, իմ քաջասրտութեան վերայ, ուրիշն իմ փոխարէն ուշագնաց կըլինէր, բայց ես միայն մի սարսուռ զգացի և կարողացայ սառնասրտութեամբ լսել հօրս տուած դրական պատասխանը:

Քարասիրտ ծնողս առանց սասանելու և խղճահար լինելու՝ առաջին անգամից ուրախութեամբ համաձայնութիւն յայտնեց և խոստացաւ մինչև մըզկիթի շինութիւնը վերջանալը՝ փոքր առ փոքր նախապատրաստել ինձ այդ մեծ փառքին հասցնելու:

Ես այլ ևս չըմնացի ծածկարանում, թքեցի հօրս ստուերին և փութացայ պատմել մօրս և եղբօրս: Խեղճ կինը կաթուածահար էր լինում՝ եթէ ես և եղբայրս չըմխիթարէինք:

Մայր և որդիք խորհրդակցեցինք ընդհանուր ուժով դիմադրել դաւաճանին:

Վճռեցինք մի առ ժամանակ չըդրել քեզ, բայց ես ուխտադրուժ գտնուեցի, չըկամեցայ քեզանից ծածուկ պահել. սիրով լծակցուածներին յանցանք է իրարից դադտնիք ունենալ. ինձ է՛նչ, թէ դեռ միայն նշանածներ ենք. նշան դրած օրից՝ ես քեզ գլխիս տէրն եմ համարել:

Մի յուսահատուիր, սիրելիս, և մի շտապիր դալ, մզկիթի բացման հանդէսը կատարուելու է միւս մալխին, որ դեռ մօտ մի տարի կայ. մինչև այն օրը՝ դեռ շատ ջրեր կըպղտորուին ու կըպարզուին:

Մայրս խորհուրդ էր տալիս քո հօրը յայտնել ցաւալի համբաւը, ես ևս ընդդէմ չէի, բայց Աւետիքը նորածիլ ընչացքի տակից ժպտաց և հակառակեց: Եղբայրս իրաւունք է ունեցել, բանից դուրս է գալիս, որ Վասակը միայն իմ հայրս չէ, Ռուբէնիկս, Եղիշէի ապածին պէս՝ Այս Վասակն իրան գործակից

գտաւ միւս Վասակին՝ մեծամեծ չարիքների մէջ, որի համար և միաբանուեցին երկուսն էլ։

Միւս Վասակը քո հայրն է եղած, Ղայմաղամի ակնարկած երկրորդ մատնիչն իմ ապագայ ակեսւրայրն է, Աւետիքն իւր աչքովն է տեսել Ղայմաղամի ընդունարանի բանալու ծակից. գիշերները պարապելու պատրուակաւ նա գնում էր հայերի գիշերագործութիւններին ներկայ լինելու։

Երկու Վասակները միմեանց հետ միացած՝ քանդեցին մեր քաղաքը, հայի արիւնը վամբիրի նման ծծում են։

Նրանք արտաքուստ սերտ սիրով բարեկամ և կամակից են, բայց ներքուստ, ինչպէս տեսնում ես, իրար էլ չեն խնայում։

Թէ ընչով կրվերջանայ երկու բարեկամների վտանգաւոր խաղը, չըգիտեմ։

Այսօր չէ, մի քանի օրից, ի հարկէ, ծածուկ չի մնալ և Ղայմաղամի նշանագրութիւնը, թուրքերն իրանք կըհրատարակեն հայերին վերաւորելու համար և կամ հայրս պարծանք կըհամարի հռչակելը։

Այն ժամանակն աշխարհը սասանելով հանդիսատես կըլինի վալրադ ցլերի ճակատէ ճակատ եղջերահարութիւններին։

Ե՛հ, ինչ կուզի, թող լինի, ես քոնն եմ և կը լինեմ միշտ և հանապազ։ Արփիկդ։

Յ. Գ. Չըգիտեմ՝ ստակի կարօտութիւն ունե՞ս թէ ոչ, բայց չըբարկանաս, եթէ ասեմ, որ մեր Ա-

ւետիքի գլուխը մտաւ իւր ռոճկի մի աննշան մասը՝ հարիւր ղուրուշ քեզ ուղարկելու Երբ մայրս աւելացրեց իւր հոգեպահ հոգսից նոյնպէս 100 ղուրուշ, ես նախանձեցի և ցանկացայ իմ կողմից էլ մի քանի փարայ խառնել քեզ սիրողների սիրոյ գրաւականի հետ։ Ներիր, Ռուբիկոս, պարզասիրտ և անկեղծ խոստովանութեանս. ես փող չունէի, քեզ յայտնի է, որ աղջիկ արարածը փողի մասին զաղափար ունենալու իրաւունքից զրկուած է. ինչ արած, անպատճառ ուղղում էի իմ լուծման խառնել հարազատներիս գումարի մէջ։

Ունէի, չունէի, մի հատ կէս լիւրանոց կանթած ոսկի ունէի. մայրս անցեալ տարի հանեց իւր մանեկից և ինձ ընծայեց շապկի կոճակ անելու. այն օրից շարունակ կրծքիս վերայ կախ էր. ծեցը մտաւ մէջս, փոքրիկ ազնիւ մետաղը տասը հոխանոց քարի ծանրութիւն արեց պարանոցիս, չըհանգստացայ, մինչև չազատուեցի։

Գիտես՝ ինչ դժուարութիւն կրեցի, հալումաշ եղայ, կարմրեցի, սփրթնեցի, գոյն տուի, գոյն առայ, մինչև որ սրտիս վառ ցանկութիւնն Աւետիքին յայտնեցի։

Իմ սրտակից ու ազնիւ եղբայրս, կեցցեն դու. հաւանութիւն տուեց սրտիս բորբոքին, մօրիցս ծածուկ ոսկին վերցրեց ինձանից, տարաւ ստակ շինեց և խառնեց ընդհանուր գումարի մէջ. բոլորը կայացաւ 300 ղուրուշ։

Երեք սրտի անկեղծ սիրոյ արտայայտութեան
այդ աննշան առհաւատչեան Աւետիքն այսօր ու-
ղարկեց Վան Գառնիկենց պանդոկապետի եղբայր
Բրնոյի անունով, որ պանդոկապետ է Վանում Հա-
ջի Մնէի պանդոկում:

Բրնոյին պատուիրած է իւր ձեռքով ստակը
քեզ բերել: Ստացիր և մի վիրաւորուիր:

Կարող ես երևակայել. այժմ պարանոցիցս մի
աւելի մեծ ոսկի է կախուած:

Մայրս նկատեց կոճակիս պակասութիւնն և
Հարցրեց ոսկու մասին. չարաճճի Աւետիքս, իսկոյն
գողութիւնս յայտնեց:

Ես կարծում էի, թէ մայրս կըբարկանայ. բայց
ինքս եմ անպիտանը, որ իմ պատուական մօր մա-
սին աննպաստ կարծիք եմ ունեցել. ծիծաղեց, ճա-
կատս Համբուրեց, մի քանի կաթիլ ուրախութեան
արտասուք աչքերից ցօղեց և անխօս ներս մտաւ
արդուզարդի սենեակը, մի Հատ կանթած լիբայ
կտրեց իւր զարդերէց ու իւր ձեռքով վզիս կախեց:

Արփիկդ.

Կրկին Յ. Գ.

Մինչև այժմ ոչ մի նամակումս ինձ թոյլ
չեմ տուել Համեստութեան սահմանից
անցնել: Այսօր առաջին անգամն եմ
գրում. սեղմում եմ քեզ իմ արդէն բարձ-

րացած օրիորդական ստինքներիս, որոնց
միջև պէտք է իւր հանգիստը գտնի քո
մտատանջ գլուխը:

Արփիկը:

ԻԳ.

Երկու օր է Ասքանազեանը Վանումն է. նա
իջած է քաղաքի բազմամարդ պանդոկներից մէ-
կում: Այն պանդոկի կառավարչին էր ուղղած Ա-
ւետիքի կողմից Արփիկի լիշած 300 դուրուշը:

Ռուբէնը ստացել է իւր փողերը: Իւր ասու-
թեամբ՝ նա Վանումը մնալու դիտաւորութիւն
չունէր, բայց երկրորդ օրն է, և նա դեռ ուշա-
նում է:

Նրան այստեղ կապողն է մի ուրիշ անծանօթ
երիտասարդ, որ առաջին անգամ պանդոկը մտնե-
լուս՝ գրաւել է Ասքանազեանի ուշադրութիւնը:

Անծանօթը օտարական է. նորա տարազից և
երեսի գծագրութիւնից ակնյայտնի է, որ նա տաճ-
կական հող ու ջրի ծնունդ չէ:

Երիտասարդը բարձրահասակ էր, բայց գեղեցիկ
կազմուածքով, շիկակն, խարտեաշ և շագանակագոյն
մազերով: Նա հագած ունէր ուղտի բրդից գործուած
չուխայ, նրա կրծքին երկու կողմից շարուած էին
եօթնական արծաթեայ վազմաններ, կամ մասրէք,

որ մի ժամանակ վառօդաման են և Ձերքեզի չուխայի անհրաժեշտ զարդարանքը:

Արծաթի դօտին, արծաթի երախակալով, լայն ու երկայն երկնայրի դաշոյնը, կողքից կախուած վեցաձիգ ատրճանակը, արծաթապատ Ձերքեզի թուրը, երկայնավիզ ճանապարհորդական կօշիկները, սպիտակ նոխազի երկայնամազ չերքեզի գլխարկը, այս ամէնը միասին երիտասարդին ընծայում էին լեռնական Լեզգու կերպարանք:

Կատարեալ Լեզգի էր նա, եթէ անձանօթի տարազի ներդաշնակութեանը չըվնասէին նորա ընչացքն և գերծած երեսը: Քիթածակերից սկսած՝ աստիճանաբար սրանում էին նրա հաստ ընչացքի ծայրերը, որոնք նրա դէմքին տալիս էին քաջ տղամարդի ինքնավստահ արտայայտութիւն:

Տաճկաստանցու համար դժուար էր որոշել երիտասարդի ազգութիւնն ու ծննդավայրը, իսկ Կովկասեցի վարժ աչքը կըճանաչէր Ղարաբաղցի հային:

Ասքանազեանն երեկուանից գիտէր օտարականի հայութիւնը. պանդոկապետը գոհացրել էր նրա հարցասիրութեան այդ մասը, բայց Ռուբէնն այդքանով գոհ չէր. նա ինքն էլ չէր կարողանում հաշիւ տալ իրան, թէ ընչո՞ւ համար մտադրուել է չըհեռանալ Վանից՝ մինչև մօտ ծանօթութիւն չունենալ անձանօթի մասին:

Պանդոկապետը օգնեց գործին, նա փոխեց Ասքանազեանի իջած սենեակն և պատկից դրացի արաւ:

Պանդոկի սենեակներէ արտաքին մուտքը չը հաշուած՝ միմեանց հետ կապուում էին միջնադռներով, որոնք երկու կողմից ամուր փակուած էին երկաթեայ ագռաւակտուց կոչուած կարթաձև նիգերով և բացուում էին, եթէ սենեակիցները ցանկային միմեանց հետ հարեանութիւն անել:

Երեկոյ է, մութը գետինն առել է. ամէն ոք մտել է իւր տունն և դուռը ներսից փակել: Ռուբէնն էլ հետեւել է ընդունուած սովորութեանը, բայց չեմ կարծում, թէ պանդոկաբնակներէց մէկն ու մէկը Ռուբէնի արածն անում էին:

Մի ժամից աւելի է, որ նա կանգնած է երկու սենեակները միացնող դրան մօտ և ճակատը դրանն է կպցրել:

Մկան աչքի չափ մի ծակ կայ դրան մէջ. Ռուբէնն աչքը դրել է ծակին և լրտեսում է դրացու կացարանը:

Ի՞նչ կարող է նա տեսնել օտարականի սենեկումը՝—և ոչինչ: Ռուբէնն իր տեսածովը դռն է: Օտարականը շարունակ գնում գալիս է իւր անշուք խցիկի մէջ: Անցուդարձին՝ ճրագի աղօտ լոյսը լուսաւորում է անծանօթի երեսը: Հէնց վերջինիս երեսին էլ նայում է Ռուբէնը. նա կամենում է արտաքին կերպարանքի մէջ իրան հետաքրքրութիւնը գրգռող անձի ներքինն իմաստասիրել:

Եթէ լոյս լինէր և եթէ կարողանայինք մենք տեսնել Ասքանաղեանի պատկերի վերայ ցոլացող ու-

ըստ ժպիտը, կըգուշակէինք անշուշտ, որ նա հասաւ իւր փափագանացը:

Այդ այն ըոպէն էր, երբ նա լսեց օտարականի բերանից մենախօսած քաղցրաբան ծեր Նահապետի նուազած բանաստեղծութեան առաջին տողերը.

„Հայոց աշխարհիկ, գարունդ է հասել,

„Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել...

—Ել երկիւղ չունիմ, մտածեց Ռուբէնն և բաղիսեց դրացու դուռը:

—Ո՛վ էք, ի՞նչ էք կամենում, ձայն տուեց անծանօթը:

—Թոյլատրութիւն եմ խնդրում մի քարի ըոպէ անհանգիստ անել ձեզ, պատասխանեց Ռուբէնը:

Օտարականն արձակեց իւր կողմից ագռաւակտուցը: Ռուբէնն էլ նոյնն արեց: Դուռն ինքն իրան լետ բացուեց:

—Խնդրեմ նստել, Ռուբէնի ողջոյնն ընդունելուց յետոյ՝ հարցական հայեացքով սառնութեամբ ասաց անծանօթն իւր հիւրին՝ ոտից գլուխ նրան աչքով չափելով և այս հարցն առաջարկեց.

—Խնդրեմ ապացէք, ո՞ւմ քաղցր ուշադրութեանն եմ բաղդ ունենում արժանանալու:

—Ձեր նուաստ ծառայ Ռուբէն Ասքանազեան՝ Վասպուրական Արծուի ճետերից մէկը:

—Եւ, ի հարկէ, ո՞չ Վանեցի, ժպտալով շեշտեց օտարականը վանեցի բառը:

—Ոչ Վանեցի, այլ Բ. քաղաքացի:

— Շատ ուրախ եմ: Այժմ ասացէք, թէ Բնչ ծառայութիւն կարող եմ մատուցանել յարգութեանդ:

— Կըխնդրէի գոհացնել իմ փոքրիկ հետաքրքրութիւնը՝ արդեօք ուստահալ չէք դուք:

— Հասկացալ, կամենում էք Ռուսահայքի տեղագրութեան հետ ծանօթանալ, անշուշտ ուղևորում էք դէպի սուրբ Եջմիածին:

— Ո՛չ, որքան և իւրաքանչիւր հալի նուիրական պարտքն է Արարատեան Մայր Աթոռի քարերը համբուրել, բայց ես առ այժմ ժամանակ և յարմարութիւն չունիմ, ես գնում եմ իմ հայրենի քաղաքն ամուսնանալու, ինձ սպասում է նշանածս:

— Այժմէն իսկ շնորհաւորելով ձեր նոր և երջանիկ կեանքը՝ համարձակուում եմ ասել, թէ այլ ևս կարիք չեմ գտնում տեղեկութիւն տալու ձեզ՝ Ռուսահայքը, թէ Պարսկահայքն էր իմ ծննդավայրը:

— Ես տեսնում եմ, որ դուք թերահաւատութեամբ էք վերաբերուում դէպի ինձ նման մի յանդուգն երիտասարդը, որ թող է տալիս իրեն գիշեր ժամանակ խանդարել ձեր խաղաղութիւնը, և, խոստովանում եմ, իրաւունք ունիք. բայց Բնչ արած, երեկուանից՝ ձեզ առաջին անգամը տեսած ըոպէիցս՝ մի տեսակ ներքին զգացմունք ձգտում է ինձ դէպի ձեզ, և, ուղիղն ասեմ, հանգստանալու չեմ, մինչև ձեզ հետ մօտիկ ծանօթանալու շնորհը չընդունեմ ձեզանից:

— Մեծ պատիւ է ինձ յարգութեանդ կողմից, չը

գիտեմ՝ ընչով արժանի եղալ ձեր մտերմական համակրանքին, բայց և այնպէս... ը՛... ը՛... ը՛...

Անծանօթը խօսքը ծամծմոտեց:

— Տեսնում եմ, տեսնում եմ, որ հաւատ չէք ընծայում անկեղծութեանս, բայց և այնպէս, յանուն գաղափարական ազնուութեան երդուում եմ, որ խօսքերուս կեղծիք չըկայ: Մեր հանրագործով Հայրիկն իւր գողտրիկ բառերով այնպիսի քաղցր զգացմունքներ է ներշնչել իւր սաների մէջ մեր ռուսահայ եղբարց մասին, որ նշանածիս չափ ցանկալի էր կաթոգին համբոյր տալ վերջին ռուսահային:

— Խրիմեան Հայրիկի սրտաբուլիս գգուանքը դէպի ամէն մի հայ, քաջ յայտնի է ամէնքիս, բայց ցաւած սրտով պիտի չըծածկեմ, որ նրա անունն և նրա անսահման զթոտութիւնը շատ ու շատ արկածախնդիրների ձեռքին մի երկսայրի գէնք է...

— Հասկանում եմ և գիտեմ. այդ խաբեբաների անարգ վարմունքը վիշտ է և Հայրիկի սրտին. ամէն մի վանեցի կամ օտար ճարպիկ գրագէտ գնում է Ռուսահայք և Հայրիկի կողմից դանազան շինծու յանձնարարականներով կեղեքում է Հայրիկի անունն յարգող ռուսահային:

— Զեր ասելով, ուրեմն, խարդախներից և ոչ մէկը Հայրիկի աշակերտ չէ՞, կամ յանձնարարականը Խրիմեանի ինքնաձեռագիր ստորագրութիւնը չէ՞:

— Զեմ ժխտում, կան և Հայրիկի սաներից, նոյն-

պէս և մի քանի լանձնարարութիւններ կրում են իւրեանց վերայ Հայրիկի մատերով տողած Հայրիկ ստորագրութիւնը:

— Ուրեմն տեսնում էք...

— Եւ տեսնում եմ և տեսել եմ, թէ՛ ⁶որքան է վշտանում մեր ազգասէր Վարդապետն, երբ լրտում է իւր թերուս սաների ոմանց շահամուլական խաբեբայութիւնը, սակայն Բնչ կարող է օգտել, վարդն ևս առանց փշի չէ: Փրկչի տասներկու աշակերտներից մէկն իւր տիրոջը մատնեց, միւսն երեք անգամ ուրացաւ, միւսին դաշտը բուսուցնում է և դժնիկ փուշ և անուշահոտ ծաղիկներ:

Մի թէ մի քանի անպիտանը պէտք է մոռացնեն Վարազայ դպրոցի տուած բեղմնաւոր արդիւնքը:

Խոնարհ խօսակիցդ Խրիմեանի ստորին և յետին աշակերտներից տրուպն եմ. ինչպէս չըթագցրի, գնում եմ նշանածիս ազատելու Ղայմաղամի մագիլներից, նա կամենում է Հայ գեղեցկուհուն իր հարեմը քարշել. տաճիկ բռնակալի և փծնի Հայ իշխանի մէջ երկուստեք համաձայնութիւն է կայացել, անպիտան Հայրն իւր նշանած դստերը Ղայմաղամի կանանոցում մաշել է խոստացել, բայց աղջկանը համոզելու և գործը գլուխ բերելու համար՝ մօտ մի տարի ժամանակ է որոշել:

Ինձ հարկաւոր էր, թէպէտ, շտապել, բայց ապագայ ամուսինս օր յառաջ ազատելու պարտքից մի ուրիշ աւելի մեծ և վսեմ պարտակատարութիւն

քարշում է ինձ դէպի այլ ճանապարհ, ուր ուղղում է ինձ Հայրիկի պատուէրը: Եթէ կըբարեհաճէք, ես կըբացատրեմ ձեզ և դուք կըհամոզուէք, որ ամէն մի «տէրտէր կոչողը չէ Քրիստոսի աշակերտը, այլ ով կատարում է Նրա կամքը»:

—Բայց նախապէս այս ասացէք ինձ, ընչո՞ւ Հայրիկն իւր ստորագրութիւնը տալիս է բաղդախոյնդիւնների ձեռքը:

—Այդ միակ պակասութիւնը քաջ գիտէ և գթասրտութեան ճշմարիտ տիպար Խրիմեանը: Նա գիտէ, այո՛, մարդկանցից շատերի անպիտանութիւնը, գիտէ, որ ճշմարտութիւնը մի ճանապարհ միայն ունի, իսկ ստութիւնը հազար ու մի, բայց և այնպէս չի կամենում չքաւորութեան անուանով իւր գթասրտութիւնը հայցող անհատին մերժած լինիլ. նա իւր մեծ Վարդապետի պատուիրանապահ աշակերտն է. «որ հայցէ իբէն տուր և որ խնդրէ իբէն, մի դարձուցաներ զերեսս»: Հայրիկը սրբութեամբ կատարում է վերոգրեալ հրամանը, թէև քաջ գիտէ, որ մի ծաղկից մեղուն մեղր է պատրաստում, օձը թոյն:

—Երջանիկ էք, ուրեմն, պ. Ասքանազեան, որ անձամբ ներկայ և վերահասու չէք եղել խաբեբաների հասցրած չարիքներին, բայց թողնենք այս բաներն և դառնանք ձեր պատմութեան թեկին. եթէ կարևոր և տեղի էք համարում, ես պատրաստ եմ լսելու ձեր ուսուցչի և ամենեցունց Հայրիկի տուած պատուէրները:

— Շատ չի քաշիլ, Վարադայ աւարտավարժ սաները պէտք է ցրուին Տաճկահայ գաւառներն և ուսումնասիրեն հայ ժողովրդի կեանքը: Այդ աւագներից մինն էլ նուաստութիւնս է, որին ընտանեկան ձախող հանգամանքներն անջատեցին իւր ընկերներից. բայց որովհետեւ, ինչպէս ասացի, առաջս դեռ ժամանակ կայ, հայրիկի պատուէրին համաձայն՝ ես գնում եմ Խիզան գաւառը միայն պտտելու, տեղեկագիր կազմելու և Հալլիկին ուղարկելու: Այս չափով լցուցած իմ պարտքս՝ պիտի փութամ, ուր կանչում է ինձ մի թոյլ արարածին տուածս խոստումը: Այժմ էլ, յարգոյ պարոն, դեռ չէք հաւատում ասածներիս և չէք յայտնում ձեր ո՛վ և ո՛րտեղացի լինելը. եթէ կամիք, ես բերեմ ձեզ Վարադեան դպրոցից ստացած ուղևորութեանս ծրարգիրը, եթէ երկմտում էք, ահա և նշանածիս վերջին նամակը:

Ռուբէնը ձեռքը ծոցը տարաւ և հանեց Արփիկի նամակը:

— Պահեցէք խնդրեմ, պարոն Ասքանաղեան, ձեր սրտի գաղտնիքը. ես բոլորովին վստահ եմ անկեղծութեանդ և այլ ևս չեմ երկմտում յայտնել ձեզ իմ անձնաւորութիւնս: Ինքս ուսուսհայ եմ՝ Արցախու նահանգից, անունս է Գարեգին Մելքիսեդեկեան. ես ևս բարեբաղդ եմ մի երկրորդ հայրիկի աշակերտը լինելով. խնդրեմ նստեցէք և ես պատմեմ ձեզ, թէ ո՛վ է այն մեծ մարդը:

Գարեգինն իւր հիւրին նստացրեց:

Ահա, ինչպէս սկսեց նա իւր խօսակցութիւնը:

Ի՞նչ.

— Նոր չէ հիմնուած Թիֆլիզի Ներսիսեան դպրոցը. նա քսանսկան թուերի ծնունդ է:

Աշտարակցի Ներսէս Արք-եպիսկոպոսը՝ Թիֆլիզի առաջնորդութեան պաշտօնն ստանձնած օրը՝ խորհեց Վրաստանի բազմահայ մայրաքաղաքը համայն Կովկասեան հայերի լուսաւորութեան կեդրոնը շինել:

Ջերմ ազգասիրի հեռատես քաղաքագիտութեան արգասիքն էր այս:

Վաղուց էր մտմտում վառվռուն երիտասարդ գործունեայ Հոգեւորականը սուրբ Լուսաւորչի և հուժկու Տրդատի Աթոռների կեդրոնական նշանակութեան վերայ հրաւիրել տիեզերքի երեսին ցրուած տարաբնակ հայ մարդկանց խորին ուշադրութիւնը:

Ոչ մի ժամանակ Հայ մարդն իր պանդխտութեան մէջ չի մոռացել Վաղարշապատն ու Էջմիածինը, բայց և ոչ մի ըոպէ նրա աչքերի աղի արտասուքը չի ցամաքել՝ մինչդեռ հայութեան այդ սիրտը խոցոտուած և շամփրոտուած է եղել օտար բռնակալների սրից և սոււինից:

Ի՞նչը կը հանգստացնէր Հային, մինչ Վաղարշապատը մի կիսաւեր գիւղ էր, մինչ մեծ Գրիգորի

մարտիրոսական յաղթանակով կանգնացրած կենդանարար Խաչը Մահմետականութեան կանաչ դրօշակով սքօղուած էր:

Հալի սիրտը կրծող այս վէրքն էր կամենում բուժել, ապաքինել մեծին Ներսիսի անուանակիցը, Վաղարշապատն ու Եջմիածինը պարսկական ծանրագիր լծից ազատելն էր անձնագիր հովուի հոգածութիւնը:

Այս իսկ գիտաւորութիւնով իւր վարդապետութեան օրից՝ Եջմիածինը կառավարող, Եջմիածնականներին պաշտօններ բաժանող Ներսէսն ինքը ցանկացաւ պաշտօն ունենալ և ընտրեց իւր համար Վրաստանի առաջնորդութեան պաշտօնը: Այս գիտաւորութեամբ նա մօտեցաւ Վրաստանը հովանաւորող պետութեանը, այս նպատակով նա հիմնեց Ներսիսեան դպրոցը:

Իմաստուն քաղաքագիտի սրտի ցանկութեան մի մասը կատարուեց, երբ Իջման տեղի գլխի քառաթեւը պայծառ փալկեց:

20 թուականների ռուս-պարսկական պատերազմը, որի առաջին խաչը ձեռքին ընթանում էր նոր Ղևոնդ երէցը, պարսկական սահմանաքարն Եջմիածնից ընդ միշտ հեռի տնկեց, Եջմիածնի շրջակայքը՝ հայութեան ամայացած կեդրոնավայրը հայերով լցրեց:

Բացուեցան այնուհետեւ Տփլիսի Ներսիսեան

դպրոցի դռներն ամբողջ Գովկասեան Հայ մանուկ-
ների առաջին։

Արդաբե, հեռացաւ մի երկար ժամանակաշրջ-
ան Թիֆլիզի լուսաւորութեան տաճարի լուսատու
լուսարարապետը, իրաւ է, 14 տարի Ներսիսին վի-
ճակուեց Գովկասեան սարերի միւս երեսին բնակա-
լած Հայերի ղեկավարը լինելու, բայց դորանով նրա
վառած ճրագն իսպառ-սպուռ չըհանգաւ, պատ-
րոյգը թէւ առկայծեալ, լոյսը թէւ աղօտ, բայց
լուսաւորում էր։

Շատ հաւանական էր, որ ձախորդ հանգա-
մանքներից լապտերի ձէթը կարող էր ցամաքիլ, ե-
թէ Նախախնամութեան հօր Աջը Ներսիսեան
դպրոցի հիմնադիր Ներսիսին Գովկասեան բարձրա-
բերձ լեռների այն երեսից այս երեսը չըթռցնէր։

Ազգի միակամ հաճութիւնն իրադործուեց,
Ներսէսը նստեց իւր ազատած Աթոռի վերայ. նա
բարձրացաւ Լուսաւորչի գահը, նա կրկին համբու-
րեց Վաղարշապատի փլատակները։

Եկել էր օրը, Ներսիսեան դպրոցը պէտք է
ծառայէր իւր հիմնադիր Ե. Ներսիսի ծրագրած նը-
պատակին, դպրոցի չորս պատերից պէտք է դուրս
ցոյլար լոյսը և սփռուէր շատ հեռու. դպրոցի սա-
ները պէտք է մի մի ջահեր դառնային և լոյս տա-
լին Ռուսիոյ հովանաւորութեան ներքոյ մտած բո-
լոր հայերին, ճշմարիտ ազգասիրութեան տարրը

շողկապուելու էր ճշմարիտ քրիստոնէական առաքինութեան հետ:

Այս վսեմ գաղափարը գլուխ բերելու համար՝ երկու բան էր հարկաւոր՝ Ներսիսի անմիջական հսկողութիւնը՝ և քրիստոսա-ազգայնութեան հոգւով տոգորուած մի խոհական տեսուչ:

Սրատես արծուի աչք ունէր Ներսէսը, նա իւր սուր տեսողութիւնը լարեց աշխարհի չորս կողմը և Ռուսիոյ մայրաքաղաքումը գտաւ իւր ցանկացած տնօրէնը:

Պետրոս Սամուէլեան Շանշեանցն էր այդ հայը, որին Ազգի Հօր հայրապետական կոնդակը փութացրեց Թիֆլիզ:

50-ական թուականներին Ներսիսեան դպրոցը բարեբաղդ եղաւ առաքինի, աստուածասէր, ազգասէր, եկեղեցասէր, գիտնական Շանշեանցի տեսչութիւնը վայելելով:

Դպրոցի ոսկի դարն էր այդ տարիները: Դըպրոցի կիսաշէջ լապտերները վերստին պայծառ փայլեցին և լոյս տուին յայսկոյս և յայնկոյս Կովկասի բոլոր հայութեանը:

Երասխի, Ախուրեանի, Թերեքի, Կուբանի, Ռիօնի, Սև ծովի, Կասպից ծովի ափերից՝ բնագաւառ հայ, ռուսահայ, չերքէզահայ, ուտիահայ մանուկները ժողովուեցին Կուր գետի ջուր խմելու, Ներսիսեան դպրոցում Շանշեանցի դաստիարակչութեան տակ կրթուելու, Շանշեանցի հոգւով հոգի ստանա-

լու, ճշմարիտ քրիստոնեայ և ճշմարիտ հայ լինելու:

Ժամանակի երջանիկ պատանիներից մինն ևս ես էի: 14 տարեկան էի, երբ Ներսէս Ե.-ի հրամանով քահանայ հայրս ձին հեծաւ, ինձ իւր գաւակն առաւ և բերեց Ներսիսեան դպրոցը:

Անմոռանալի է իմ համար այն օրը, սարերումն՝ եղջիւրների ետեւից հրացանը ձեռքիս վազող գիւղական, անտաշ պատանիս խրտնեցի, յետ դարձաւ և հօրիցս յառաջ էի դուրս թռչում, երբ տեսայ ինձ շրջապատած բազմաթիւ սևազգեստ մանուկներին:

Շատ շուտ փուքս նստեց, թափս կոտրուեց, երբ դուռը դրսեւից բացուեց և աչքիս երևաց սև աչքերով, սև յօնքերով մի գեղեցկատեսիլ, հեղադէմ երիտասարդ:

Այն ինչ հայեացք էր, որ ոտքերս կաշկանդեց: Վիզս ճկած, գլուխս թեք, ձեռներս խաչած մնացի դրան առաջին կանգնած:

Նա ժպտաց, ձեռքով գլուխս շոյեց, կուռս բռնեց, յետ տարաւ և մի քանի քաղցր խօսքերով սարերի որդուն գրոց զաւակ արեց:

Այդ սրտազրաւ երիտասարդն ինքը Շանշեանցն էր:

Ո՛րպիսի քաղցրութիւն, որքան սէր, ինչ չափ գօրովանք էր, որ ունէր նա դէպի իւր սիրելի սաները:

Այդ ժամանակը դեռ 35 տարեկան էր մեր տեսուչը: Ի՞նչ եմ ասում, և՛ տեսուչը, և՛ ուսու-

ցիւր, և՛ ընկերը, և՛ եղբայրը, և՛ հայրը: Չեմ քաշ-
ուում ասել և՛ մայրը: Կանացի սեռին յատուկ ան-
չափ մայրական գգուանքը, խանդավառանքն ու
հոգատարութիւնն ի բնէ տրուած չէ այլ մարդին,
բայց Շանշեանցը մի բացառութիւն էր:

Ոչ մոռացել եմ և ոչ մինչև մահս կրմոռանամ,
դեռ յաւիտեանս յաւիտենից հանդերձեալ կեանքումն
էլ կըլիշէ անմահ հոգիս այն հոգեբույիս ազգասի-
րական խրատները, որ Աւետարանի բնաբանից ա-
ռած, Աւետարանի վկայութիւններով ասպացուցուած՝
խօսում էր Շանշեանցը՝ դասերից ազատ ժամերին՝
իրա շուրջը մակաղուած գառներէս, իրան շրջապա-
տած որդեգիրներէս:

Այո՛, իրան շրջապատած: Այն օրը մեր համար
օր չէր. այն խաղը մեր համար տանջանք էր, եթէ
չըխօսէինք մեր հօր հետ, եթէ չըխաղայինք նրա
ներկայութեամբ և շատ անգամ հէնց նրա հետ
միասին:

Դասարանումը տեսականապէս բոլոր ուսուցիչ-
ներից սովորածներս մենք գործնականապէս իւրա-
ցնում էինք դասարանից դուրս:

Շանշեանցն էր գործնականութեան ուսուցիչը:
Կրօնագիտութեան դասատուն Շանշեանցն ինքն
էր: Քրիստոնէական կրօնի պահանջած առաքինու-
թիւնները նա իւր անձնական օրինակով, իւր առա-
քինի գործերով էր տպաւորում մեր սրտերումը:

Օր չէր անցկենում, որ Աւետարանի Սամարա-

ցու նման՝ Շանշեանցը չըմխիթարէր նեղացած չքաւորներին ու կարօտեալներին. նրա շնորհիւ՝ գործ, աշխատանք էին ճարուամ անտէրութիւնից յուսահատուածները, արհեստի տէր էին դառնում անարհեստները:

Այսօր էլ աչքիս առաջն է մի ոտքը կորցրած, փայտեայ ոտքի վերայ յենուած, մուրացիկ պատանին:

Շանշեանցն իւր ընկեր Ռ. Մ..եանցի հատ ըզբօսնում էր իւր կացարանի տանիքի վերայ, որ գտնուում էր դպրոցի հանդէսը:

Մուրացիկը փողոցից նկատեց երկու պարօններին և ձեռքը տարածեց:

Մ..եանցը ձգեց մի արծաթի դրամ:

Շանշեանցն այդ չափով չըբաւականացաւ. նա իջաւ կտրից և իւր հեռ վայր բերեց Մ..եանցին:

Անդամնալոյծը միայն ոտքերով էր անդամնալոյծ, նորա ձեռքերը քաջառողջ էին. նա ընդունակ էր նստած գործելու. նա խլուեց մուրացկանութեան կորստաբերութիւնից: Նոյն օրը նրա ցնցոտիները փոխուեցին և մուրացկան անդամնալոյծը տրուեց դպրոցի կօշկակարին աշակերտութեան:

Զըկային, համարեա՛, այն ժամանակ դպրոցում ֆիզիքական ժողովածուք: Շանշեանցը բնութեան մէջ էր ցոյց տալիս մեզ բնական պատմութեան հետաքրքիր ճշմարտութիւնները:

Գարունը բացուելուն պէս՝ Թիֆլիզի շրջակայ

լեռները, դաշտերը, ձորերն ու թփուտներն էին մեր
զբօսանատեղիքը:

Առած իւր հետ բնական պատմութեան և
ուրիշ առարկաների ուսուցիչներին՝ Շանշեանցն ա-
մէն մի բոյսի, մի քարի, մի խիունջի, մի որդնի-
կի, մի աւազի հիւլէի մէջ էր մեր դասերը սովոր-
ցնում:

Գասարանում սուրբ Գրքի հիմունքների վերայ
աւանդած Աստուածգիտութեան ճշմարտութիւն-
ները բնութեան ծոցումն էր նա ամրապնդում մեր
սրտերումը:

Իւր դասաւանդած աւետարանական վարդա-
պետութիւնները քարոզի էր վերածել տալիս մեզ,
և մեր մանկական թոթովանքներով՝ Ներսիսի բա-
րեհաճ հրամանով՝ սուրբ եկեղեցու բեմից հայ ժո-
ղովրդին մատակարարում:

Արդա՛րև, գործնական վարժապետ, ոչ միայն
Ներսիսեան դպրոցի սաներիս, այլ և Թիֆլիզի բոլոր
հայութեան համար:

Հայոց պատմութիւնն և այլ պատմական առար-
կայքը մեր մէջ մշտնջենաւորելու դիտմամբ՝ Շանշեան-
ցը դիւրմբռնելի յօդուածներ էր գրել տալիս մեզ այդ
նիւթերի վերայ և շաբաթ օրերը ճաշերից լետով՝
դպրոցի դահլիճում ժողոված Թիֆլիզաբնակ հայերի
ներկայութեամբ կարդալ տալիս:

Այդպիսով հայ խօսքն անզգալի կերպով ընդ-
հանրանում էր վիրախօս Թիֆլիզի մէջ, այդպիսով

ազգայնութեան գաղափարը հասարակաց սեպհակա-
նութիւն էր դառնում:

Այն ժամանակը գիւղերում և գաւառական
քաղաքներում հայ գաղթողներ չըկային, գիւղական
հոգեւորականութիւնը տգէտներից էր բաղկացած:

Ջըգիտեմ, մեծիմաստ Ներսէսն իւր նախաձեռ-
նութեամբ, թէ Շանշեանցի խորհրդատուութեամբ
հրաման արձակեց, որ Ղազախի, Շամշադնի և
Վրաստանի գիւղ ու գաւառներից չափահաս քահա-
նայացու տիրացուքը ժողովուին Ներսիսեան դըպ-
րոցը:

Առանձին սենեակներ յատկացան մազով—միր-
քով, կնոջ տէր, որդւոց տէր այդ աշակերտների հա-
մար:

Հայոց լեզուի, կրօնի և եկեղեցական երգեցո-
ղութեան դասերին դասարանների մուտքը բացուեց
նրանց առջևը՝ ոչ իբրև աշակերտներ, այլ իբրև
կամաւոր ունկնդիրներ:

Բայց նրանք դաս առնում էին: Կրօնն ինքը
Շանշեանցն էր առանձնապէս աւանդում, իսկ հայե-
րէնը՝ դպրոցի վերին դասարանի յառաջագէտ աշա-
կերտներն էին ուսուցանում:

Ես ինքս դեռ 17 տարեկան պատանի, դեռ
ըթուռնքս չըմազակալած՝ Աւետարտուն էի թարգմա-
նում հօրս չափ աշակերտներիս և ազգային հոգի
էի ներշնչում:

Ջարմանալի յառաջագիմութիւն արին այս մար-

դիկը, օր ու գիշեր հանգիստ չունէին, անդադար աշխատում էին. այդպիսով՝ կարճ միջոցում գերազանցեցին իրանց հայրենիքի բոլոր քահանաներից. դրանցով գաւառներն ունեցան օրինակելի քահանաներ:

Սակայն Ներսիսեան դպրոցի պայծառ հորիզոնն երբեմնապէս ամպոտում էր:

Քաջահմուտ զօրապետն իւր յաղթութեան դաբնին առանց պատերազմի չըքաղեց:

Բազմադիմի արգելքներ լեռնանում էին Շանշեանցի առաջին և նրա ճանապարհը դժուարացնում:

Մարդելոյզ հացկատակներն անձնական շահի համար սկսան իրանց թակարդները լարել:

Բաւական չէր, որ Ներսիսի ականջների թըմբուկներն էին գրգռում, ժամու և տարաժամուներս էին սողում մեծ հայրապետի մօտ և Շանշեանցի գործողութիւնները պարսաւում: Այսքանով չը կշտացան նախանձոտները, նրանք դպրոցի տարեգիրն էլ խարդախեցին:

Դպրոցի օրագրութեան մէջ էջեր կան մտքած՝ առաքինի և հայասէր Շանշեանցին անուանարկելու չար միտումներով արձանագրած՝ որ ժամանակակից ականատեսի մաղերը կը քսամենն, այնպիսի արատիքներ և սղակասութիւններ են բարուրուած Շանշեանցի անձի և կատարած գործերի վերալ, որ եթէ անաչառ պատմութիւնը չըմբոտէ, չըսեացնէ ցածահոգի վատթարներին, եթէ բանսարկուների միջնա-

գործութիւնները չըյայտնագործուին ու չըխայտա-
ռակուին, Շանշեանցն ապագայի տատամսութեան
և տարակուսութեան առարկան պիտի դառնայ:

Ինչ տեղ հասցրին անպիտան չարամիտները.
Շանշեանցի գլխով երգուող Ներսիսի մաքուր սիրտն
այն աստիճան պղտորեցին, որ գուցէ նրա կոնգակ-
ների մէջ ևս մտած լինին ընդդէմ Շանշեանցի և իւր
գործողութիւնների հրամաններ:

Պարզ էր ապաքէն, որ իրերի այս դրութիւնից
յետոյ՝ Ներսիսեան դպրոցը պէտք է զրկուէր իւր
լուսաւոր տեսչից:

Այդպէս էլ կատարուեց: Ներսիսի յանկարծա-
կան և բազմակէտ մահից յետոյ՝ չարութիւնն իւր
յաղթանակը տարաւ. Շանշեանցը թողեց Թիֆլիզը:
Մի քանի ժամանակից յետոյ՝ նա կանչուեց
Ղարաբաղը լուսաւորելու:

Այստեղ էլ նոյն ուղղութիւնը, նոյն հոգին,
նոյն սկզբունքը: Ափսոս, նոյն չարամիտների ոտն-
հարութիւնով այստեղ էլ կարճատև եղաւ Շան-
շեանցի կացութիւնը: Բայց և այս կարճ միջոցում
մեծ գործ կատարուեց:

Որոմնացաններն ուշ գլխի ընկան, նրանց աչ-
քից փախան շատ սերմեր և բեղմնաւորուեցին:

Բացի արական սեռից՝ Ղարաբաղի քնքոյշ մա-
նուկ սեռն ևս վայելեց Շանշեանցի և իւր աշակերտ-
վարժապետների դաստիարակչութեան շնորհքը:

Ուսուցչական փոքրիկ խմբակի և իւր առաքի-

նի ու ազգասէր Վարդապետի նախաձեռնութեամբ
և ջանասիրութեամբ, նոյնպէս և Ղարաբաղի Հայ
տիկինների գործակցութեամբ՝ Շուշուայ մէջ բաց-
ուեց առաջին անդրանիկ աղջկանց դպրոցը:

Տիրամայր Մարիամու անուանը նուիրուած օ-
րերորդական դպրոցի անմիջական խնամակալուհին
եղաւ Շանշեանցի հոգւով ներշնչուած տիկին Մա-
րիամ Հախումեանցը:

Հասան 60-ական թուակնները, ընդհանուր
գարգացողական հոսանքը հեղեղեց և Կովկասը:

Շանշեանցի աշակերտներն էին, որ առաջինն
օգտուեցին այդ հոսանքից: Հայ լրագրութեանց մէջ
մասնակցողներ, Հայ թատրոնական բեմ հաստատող-
ներ, Հայ ուսուցիչներ, Հայ երգը տարածողներ, աշ-
խարհաբառով Հայ գրականութիւնը ճոխացնող մը-
շակներ՝ ամէն տեղ Շանշեանցի աշակերտներն ե-
ղան: Չափն անցրած չեմ լինիլ, եթէ ասեմ, որ 60-ա-
կան թուի Հայ կեանքի մտաւոր վերակենդանու-
թեան առաջին խմորը Շանշեանցի աշակերտները
շաղախեցին, Ռուսահայոց լուսաւորութեան երկանց
սկիզբը Շանշեանցի մէջ մարմնացաւ:

Ահա, պարոն Ասքանազեան, ձեր առաջին
կանգնած է Շանշեանցի աշակերտներից, մինը, ըստ
ձեր, ամէնից տրոււյր:

Իմ սկզբնական կրթութիւնը, իմ մայրենի դաս-
տիարակութիւնն ստանալով Շանշեանցից, ես դէպ-
քի բերմամբ կատարելագործուեցի Ռուսիայի մայրա-

քաղաքի բարձրագոյն բազմաշրուհետեան դպրոցում:

Կամենայով իմովսանն կատարել իմ մեծ վարժապետիս՝ Պետրոս Շանշեանցի հոգեշնչած պարտականութիւնս, ես ընկել եմ երկրէ երկիր:

Այժմ տեսնում էք, որ սուտ չէի ասում, թէ մի երկրորդ Խրիմեան Հայրիկի աշակերտ և ճետ էլ ես եմ:

Հայի կեանքը, Հայի անցեալն ու ներկան ուսումնասիրելն էր անդադար շեշտում մեզ մեր մըտքի առաջնորդը:

Թափառականութեան մէջ ես մտադիր եմ ծանօթանալ իմ Հայրենիքին, իմ մերձաւորներին, արեւակցական և ցեղական կապերով ինձ հետ առընչութիւն ունեցողներին:

Հասկացած այժմ, թէ ով եմ ես և ինչ մարդ եմ, պարոն Ռուբէն:

—Եւ հասկացալ և սիրեցի:

Եթէ այդպէս է, այստեղ վերջակէտ դնենք գաղափարական խօսակցութիւններին և մեր մարմինը կազդուրելու հոգսը քաշենք: Եթէ դուք շնորհ անէք իմ ցամաք հացիս ամբողջ վարելու, ինձ հետ մի անպարճոյճ ընթրիք անելու, ես խոստանում եմ ամբողջ գիշերը նուիրել ձեր հարցասիրութիւնը լցուցանելու սիրայօժար պարտականութեանը:

Հետո ունիմ Թիֆլիզեցու սիրած խաւիար ու զուրզել. Եջմիածնի շրջակայքի հայերի աղը դրած Գեղարբունի Ծովակի իշխանաձուկն ու կողակ, և

ձեր աշխարհի համեղ պանիր տառեխ և այլն: Այս կը վայելենք և վրան մի երկու բաժակ Արագածի ջրով ոռոգուած՝ Աշտարակի մարսեցուցիչ գինի կը դատարկենք:

Մի կտոր հաց կուտենք մենք, Աստծուն փառք կը տանք և քաղցը քաղցը զրոյց կանենք: Այո:

— Ուրախութեամբ:

— Կեցցես ուրեմն, ասաց Մելքիսեդեկեանն և իւր պաշարի պայուսակը բաց արեց:

ԻՇ.

— Եւ այսպէս:

— Եւ այսպէս, պ. Ասքանազեան, պատասխանեց ընթրիքից յետոյ Մելքիսեդեկեանը Ռուբէնի հարցին, ես մեր և ձեր վարդապետների ուսման մէջ համանմանութիւն և միատեսակ ուղղութիւն եմ գտնում:

— Եւ ես նոյնը կրկնում եմ:

— Վասպուրականի սրահայեաց Արծուին ես անձամբ բաղդ եմ ունեցել տեսնելու և մօտից ճանաչելու. ճիշտ 60 թիւն էր այն բարեյաջող տարին:

Արծիւը թւերի վերայ առած իւր անդրանիկ ճետերից երկուսին՝ հիւր էր եկել Տիփիսեան Կռունկին:

Տարագնաց երկայնակտուցն իւր բոյնը Թիֆլիզում հաստատած՝ իւր ձագերի բերանով իւրաքանակ

Հայերից խապրիկներ էր աւետում նրանց տարա-
բնակ պանդուխտ եղբայրներին:

— Ասածդ, հարկաւ, «Կռունկ Հայոց աշխար-
հին» պատուական և իմաստալից ամսաթերթն է,
որ 60 թուին սկսուեց հրատարակուիլ Տփլիսում.
ես կարդացել եմ այդ հանդէսը, մեր Վարագի մա-
տենագարանի մէջ առաջնակարգ տեղ է բռնում
«Կռունկը»:

— Հէնց այդ «Կռունկի» աշխատակիցների մեծա-
մասնութիւնը Շանշեանցի ձեռնասուններն էինք,
խմբագիրը թէև օտարական էր, բայց Շանշեանցի
ուղղութեանը գաղափարակից էր. նոյնն էր և հրա-
տարակիչը: Մեր խմբագրատունը ձեր Հայրիկի սի-
րելի այցելարանն էր, Հրատարակչի և խմբագրի
դռները յաճախակի ուրախութեամբ բացուում էին
Թիֆլիզի թանգագին Հիւրի առջևը:

Այդ ժամանակը Թիֆլիզից բացակայ էր մեր
տեսուչը, որի մասին շատ էր ամոսոսում Վարա-
գեան Արծուին, բայց նա ուսուցչի կարօտը լրացնում
էր աշակերտների ներկայութիւնով:

— Հայրիկը մեզ պատմում էր Ռուսաստանում
գտած սրտագործով ընդունելութիւնը, ամէն տեղ՝
գլխաւորապէս Տփլիսում՝ նորա հոգեզգած քարոզ-
ները մեծ բաւակտնութիւն են պատճառել քարո-
զածարաւ ժողովրդին, այնպէս չէ:

— Ես ինքս նրա մշտական ունկնդիրն էի. ե-
կեղեցասէր հայն իւր հոգևորականի բերանից առա-

ջին անգամն էր լսում և զգում կենդանի խօսքի
էական նշանակութիւնը. մինչև այդ օրը հալի
լսածը մեծ պատի սովորական քարոզներն էին, Ա-
դամ ու Եւայից և Խիկարի առակներից այն կողմը
չէին անցնում, իսկ այժմ աւետարանի վկայութիւն-
ներով համեմատ՝ նրա կեանքի պայմաններն են
սլարգուում իւր առաջին, յաւիտենական երջանկու-
թեան ճանապարհը մտաւոր լուսաւորութեան
գիտակցութիւնովն էր հարթուում:

— Մեծ բազմութիւն էր ժողովուում:

— Քարոզի մէջ Հայրիկն ինքն էր աւետում հե-
տեւեալ կիւրակէի քարոզելու տեղը: Այսքանը բա-
ւական էր: Այնուհետև տներում, զբօսավայրերում,
վաճառանոցներում ուրիշ խօսակցութիւններ տեղի
չէին ունենում, Հայրիկի անցեալ քարոզն էին որո-
ճում և առաջիկայ կիւրակէին տեղ-խլուկ անելու
վրայ էին մտածում: «Տէր զի բազումին, ասեղ
ձգէիր եկեղեցումը՝ գետին չէր ընկնիլ, ձկան ծը-
ւարի նման իրար գլխի կիտուած էր բազմութիւնը,
ոչ ճնշուելուն և ոչ շոքին էին նայում:

— Եւ այդ դրութեամբ ժողովուրդը կարողա-
նում էր քարոզ լսել:

— Հայրիկի մի խօսքը հերիք էր մեռեալ լուո-
թիւնը թագաւորացնել. նստեցէք, սիրեմ զձեզ, ա-
սում էր սեղանի բեմից Հայրիկն և բերանը բաց անում:
Բաւական չէր, որ Խրիմեանի խօսքերը մար-
գարտի հատիկների նման խլուում էին իւրաքանչիւր

ունկնդրից, Շանշեանցի աշակերտներին մի արագա-
գիրն էլ բոլորը գրի էր առնում՝ «Կռունկի» մէջ տպա-
գրելու համար։ Ափսոս, այն քարոզները «Կռունկի»
կողմից ամենաթանգագին խապրիկները պէտք է
կազմէին, բայց... բայց ամէն բարի ցանկութիւն
չի իրագործուում... Սակայն ինչ փոխ, Խրիմեանի
գալուստից յառաջ՝ սերմնացանը նոյն սերմերը ցա-
նել էր մասնաւորների սրտերում, «Կռունկի» չի
կատարածը նրանք ապագայումը կատարեցին։

— Կարծեմ սերմնացան խօսքով Շանշեանցին
էք կենարկում, պ. Մելքիսեդեկեան։

— Իսկ և իսկ. զարմանալի համանմանութիւն
կայ այդ երկու մարդի տարածած գաղափարների
մէջ. Շանշեանցի ուսումը Քրիստոսի քարոզած մար-
դասիրութիւնն էր՝ ազգային անհատականութեան
այլ ու բնից սկիզբը դրած. նոյնը և Խրիմեան
Հայրիկի բերանից լսեցինք։ Զեր Վարդապետը Հային
մի գրչով Աւետեաց երկիրն է հրաւիրել և միւսով
Արարատեան երկիրը. խօսքս Խրիմեանի երկու մեղ-
րածորան աշխատասիրութեանց մասին է «Հրաւի-
րակ յերկիրն Աւետեաց եւ Հրաւիրակ յերկիրն
Արարատեան»։ Նոյն աւետիքները մեզ դասաւան-
դում էր մեր վարդապետ Շանշեանցը, իմ կարծեօք,
երկու վարդապետները միատեսակ են ըմբռնել Ա-
ւետարանի վսեմ գաղափարը։

— Խրիմեանի և Շանշեանցի մէջ միակ զանա-
գանութիւնն այս եմ գտնում, առաջ Ռուբէնը, ա-

ուաջինն իբրև հոգևորական, բացի մասնաւորապէս իւր աշակերտներին ուսուցանելուց, նա իւր առաքելութեան սլարտքը կարողանում է բարձրաբարբառ ամէն տեղ և ամէն ժամանակ կատարել. եկեղեցում, հրապարակներում, ծիսակատարութիւնների ժամանակ հոգևորականն ազատ է ժողովրդին խրատներ կարդալու. իսկ Շանշեանցը գոլով աշխարհական՝ զուրկ է վերոյիշեալ արտօնութիւններից և միայն իբրև ուսուցիչ՝ դպրոցի պատերի ներսն է իւր աշակերտներին պատրաստում բարի հայ-մարդ և բարի հայ-քրիստոնեայ լինելու:

— Ուղիղ է դատողութիւնդ, ինչպէս ուղիղ է և այն, որ Շանշեանցը ոչ միայն լուութեամբ է ուսուցանում, այլև շատ մեղմիկ, շատ ծանրև շատ ցած է խօսում: Նա երբէք իւր ձայնը չէ բարձրացնում, իւր կեանքում բնաւ վշտացած և բարկացած չէ, իւր հակառակորդին սառն երես չէ ցոյց տուել, ներողամիտ է, համբերատար է, հեզ է, քաղցր է, յուստես չէ, յուսահատ չէ, շտապող չէ, հեռատես է, նախատես է, քաղաքագէտ է և խոհեմ է:

— Եթէ մի կողմը թողնենք Հայրիկի հոգևորական կոչումը, նրա ազգու և խրոխտ ձայնը, նրա պերճախօս բեմբասացութեան մեծ ձիրքը, թուածդ բոլոր լատկութիւնները սեպհական են և Խրիմեանին, վրա բերեց Ասքանազեանը, կարծես մի համեղ խնձոր՝ երկուսի կիսած, որի մի կտորը հայասէր հա-

յի Աստուածը տաճկական Հայերին է պարգևել և միւսը ռուսական Հայերին շնորհել:

— Ես կաւելացնեմ, որ խնձորի կարմիր երեսը դէպի ձեր կողմն է, մերի գոյնը սփրթնած է: Ինչ և իցէ, գոհութիւն երկնային Նախատեսութեանը, որ այսօր երկու վարդապետների երկու ձեռնասուններին՝ մէկիս Վասպուրական լեռներից, միւսիս Արցախու ժայռերի միջից Հանդիպեցրել, մի յարկի տակ է մտցրել: Մենք երկոքեանս էլ բռնաւորուած մեր վարդապետների պատուէրներով՝ միատեսակ նպատակի ենք դիմում, գնում ենք ուսումնասիրելու տգիտութեան խաւարում թարթափող ճնշուած ու հարստահարուած մեր եղբայրների վիճակը: Դուք ընտանեկան անյաջող պարագաների հարկեցուցիչ դրգմամբ՝ ստիպուած էք միայն Խիզան գաւառը հետազօտելու: Այնպէս չասացիք, պ. Ասքանազեան:

— Աւելացրո՛ւ և նրանց մարդահամարը կադմելու, նրանց կեանքի պայմանները, կենցաղը, շրջակայ դրացի քրդերի, Շէյխերի և տիրող պետութեան պաշտօնակալների հետ ունեցած լաւ կամ վատ յարաբերութիւնները հասկանալու, տեղեկագրելու և Հայրիկին ուղարկելու:

— Իսկ ես քաջ ճանաչելով և ոտնատակ տուած լինելով ռուսահայքն ու պարսկահայքը՝ եկել եմ այժմ մեր տաճկահայ եղբայրներին մօտից ծանօթանալու և եթէ հնար է, իրարից անջատ մի հօր հա-

ըագատ զաւակների մէջ մի մտերմական կապ, մի սէր միութեան և մի բարոյական շաղկապ հաստատելու։ Այս դեռ բոլորը չէ, յաւելացրեց Մելքիսեդեկեանը, ես գծած ունիմ իմ շրջած կողմերի քարտէսը, մտադիր եմ կազմել մի լիակատար և ամփոփ աշխարհացոյց երկրագնդի այն մի կտորի, որին նախնիքը Հայաստան անուան են սեփականացրել, իսկ վերջերումը քաղաքական հանդամանքները նրան Տաճկաստան, Քրդստան, Պարսկաստան կոչմամբ են վերամկրտել։

— Միայն սենեկի զարդ անելու համար, անշուշտ, յուսահատ ժպիտ արտայայտեց Ասքանազեանը։

— Սխալուում ես, բարեկամ, և ի գուր յուսահատուում, այդպէս չէր դատում մեր Շանշեանցը։ Նրա ասութեամբ՝ հեռու չէ ժամը, երբ լուսաւորեալ քրիստոնեայ պետութիւնները պէտք է միասիրտ և միահոգի ընդլայնեն իրանց մարդասիրական ըզգացմունքը, շատ չի քաշիլ, նրանք կըտեսնեն և կըհոգան իրանց քրիստոնեայ ճնշուած ու հարստահարուած կրտսեր եղբայրների տառապանքներն և կարեկցական ձեռք կըտարածեն։

— Այդպէս է յուսատրում և մեր Հայրիկը. և երբ միևնոյն կարծիքին են մեր ուսուցիչները, մենք իրաւունք չունինք երկմտելու, սակայն խոստովանում եմ, ես փոքր ինչ թերահաւատ եմ։

— Ի՞նչ էք ասում, եղբայր, պայծառ արևի պէս պարզ է տաճկահայատակ մի քանի քրիստոնեայ

մանր ազգութիւնների ապագան, քաղաքական յոգ-
դողդ դրութիւնը գուշակում է մօտալուտ փոփոխու-
թիւններ, ըստ իս, շուտով Ռուսիան իւր դրօշակը
կրճածանէ համասլաւոնական նախանձախնդրու-
թեամբ, շատ չի քաշիլ՝ Բալկանեան քրիստոնեաներն
իրանց հզօր պաշտպանին ապաւինած՝ ոգի կառնեն,
անշուշտ Խաչի ազատութեան սուրբ գործում ան-
մասն չեն մնալ եւրոպական խաչապաշտ պետու-
թիւններից շատերը, և ոչ ապաքէն խաչապաշտ-
ներից անդրանիկը հայն է:

— Զեր ասելով, ուրեմն, հայն էլ անկախու-
թիւն կը վաստակէ:

— Ես լիմար պէտք է լինեմ, եթէ այդպիսի ան-
հեթեթ մտքեր այսօր իմ ուղեղումս անժամանակ ծը-
նեցնեմ. առ այժմ հային շատ բաւական է, եթէ նրա
վզից վերացուին տաճիկ կաշառակեր և տգէտ կառա-
վարիչները, եթէ քրիստոնեայ մեծ պետութեանց խը-
նամակալութիւնը զսպէ վայրագ քրդերի հրոսակու-
թիւնը, եթէ օսմանեան օրէնքները քրիստոնեայ
կուսակալների ձեռքով գործադրուին և հաւասարու-
թեան սկզբունքը, որ վերջին լուսամիտ սուլթան-
ների օրէնքների էական կէտն է, արդարապէս կա-
տարուի: Ես թէպէտ դեռ միայն Ալաշկերտն և
Կարնոյ մի քանի գաւառներն եմ այցելել, բայց
ամէն տեղ տեսել եմ, որ ճնշուածը ոչ միայն հայն
է, այլ և Տաճիկ հասարակ ժողովուրդն է հեծում
ու հառաչում իւրեանց արեւնակից շահամու ու ան-

կուշտ, անբարոյական դատաւորների պատճառած նեղութիւններից. գազան քուրդը միապէս նեղում է և՛ հային և՛ տաճկին, կենսական ապահովութիւնից զուրկ է և՛ հայը և՛ տաճիկը և՛ նոյն իսկ վայրենի քուրդը, որովհետեւ տգիտութիւնը համատարած է և չըկան այդ խաւարը փարատող հզօր խելացի կառավարիչներ, չըկան առաջնորդողներ, որոնք երկրի բնական հարստութիւնը ժողովրդի ձեռքով արդիւնաբերէին: Տաճկահայքի բերրի երկրից, նրա լեռների ու ձորերի ծոցումը թագցրած անթիւ գանձերի անհատնում ամբարներից օգուտ չի ստանում նոյն իսկ տաճիկը:

— Կընշանակէ, որ այդպիսի պետութեան ժողովրդի վախճանը մօտ է:

— Ո՛չ, բաւական է եւրոպական տէրութեանց հովանի աչքը և բոլոր տաճկահպատակ ազգերի քաղաքական վիճակի հետ նիւթական և կենսական վիճակն էլ կըբարւոքուի: Այսքանն այժմ տուր հային և մի քանի տարուց լետոյ նրան չես ճանաչիլ:

— Հային, որի քահանայքն իւրանց անունն ստորագրել չըգիտեն, հային, որի շաղախած խմորի մէջ շատ լաճախ ջրի հետ իւր որդու արիւնն է խառնուում, հային, որին քրդի մի լամուկը սասանացնում է, հային, որի զէնքը իւր գաւազանն է: Եւ ուրիշ զէնք էլ աւելորդ է, հայի ձեռքը եթէ հրացան տաս, նա անգիտութեամբ փողովակի բերանը կուղղի դէպի իւր սիրտը:

— Իրաւունք ունիս, այսօրուանից պէտք է աշխատել հայի մէջ գրագիտութիւն և զինավարժութիւն մտցնել. քաղաքական անդորրութիւնն առանց ինքնաճանաչութեան և ինքնապաշտպանութեան շատ ուշ կարող է նպատակին ծառայել, իսկ ինքնաճանաչութեան շարժիչ մեքենան այբուբենն է, կամ աւելի ճիշտը՝ հասարակ գրագիտութիւնն է, նոյնպէս էլ ինքնապաշտպանութեան գլխաւոր սպեղանին զինավարժութիւնն է:

Հայն եթէ գիր գիտենայ, նա կատարելապէս կրմբունի իւր նշանակութիւնը, հայն եթէ զէնք ունենայ և գործ ածելն իմանայ, քուրդը նրա դրան հաւատարիմ շունը կը դառնայ:

— Շատ քիչ բան է պակաս, այնպէս չէ:

— Այո՛, քո կծու երգիծանքների դէմ ես պնդում եմ լրջմտօրէն, որ շատ սակաւ բան է պակաս, եթէ քեզ նման մի քանի թափառաշրջիկ ուսուցիչներն և ինձ պէս տասնեակ գլխից ձեռք քաշած քաջ զինավարժները գաւառները ցրուէին և գլխաւոր գիւղերումը մի շաբաթ, երկու շաբաթ մնային, նրանք իրանց սերմերը կը ցանէին և իրանց հետեւորդները կունենային:

— Ինձ տուր քեզ տամ, գեանիցն ես բուսցանում, թէ՛ երկնքից ես իջեցնում այդպիսիներին, և եթէ հրաշքով, դիցուք, յառաջ բերիր՝ ո՛ւր է այնքան զէնք և ո՛ւր գրքեր:

— Եղբայր, ի՞նչ յուստեսն ես, ուսահայոց

բոլոր տարրական դասագրքերը դիւրմբուների աշխարհաբառ լեզուով են, նոյնն է, կարծեմ, և Պօլսում ու Տաճկաստանի մեծամեծ քաղաքներում, բաւական է Խրիմեան Հայրիկի մի գրաւոր յորդորը՝ և հազարներով կըլցուին Տաճկահայաստանի գիւղերը մայրենի լեզուի դասագրքերով և այլ ընթերցանութեան մանր տետրակներով։

— Իսկ զէնք։

— Զէնք ես շատ տեսայ Կարինում և այստեղ Վանում, լսեցի, որ բաւականին հմուտ զինագործներ էլ կան այս կողմերը, վերջապէս, իմ կարծեօք, եթէ հայ գիւղացին հաւաստիանայ, որ հրազէնն իւր կացութիւնն ապահովում է քուրդ աւազակի յարձակմունքից, նա ինքն իւր բերանի պատառը կըկտրի, զէնքի կըտայ։

— Այդ մէկն ուղիղ է, նոյն իսկ Տաճիկներն ու քրդերն իրանց ունեցած զէնքերը կըծախեն, եթէ լաւ գին տրուի։

— Հապա տեսա՞ր, ուրեմն յուսահատելու չէ։

— Բայց դուք չըցոյց տուիք և ոչ մի նախաձեռնող առաքեալ։

— Երկուսի տեղը ես գիտեմ, թող այդ երկուսն սկսեն, և հաստատ լոյս ունենան, որ իրանց օրինակին հետևողները կըշատանան։

— Եւ ո՞ւր են նրանք՝ այդ ճակատը բաց անձնագոհները։

— Դրանցից մինը կարճ ժամանակի համար,

դուք՝ իբրև գրագիտութիւն տարածող, ձեր հետեւողներն արդէն ասացիք Վարագում պատրաստ են, երկրորդը՝ խոնարհ ծառայդ՝ խօսակիցդ՝ իբրև յաջողաձեռն զինավարժ։ Ինչ հետևողներ էլ ինքս կը պատրաստեմ տեղացիներից։

— Ուրեմն դուք արդարև լաւ զէնք գործածել զիտէք։

— Դուք մոռացա՞ք, որ ես Արցախի սարերի ձագ եմ, բռնած Սիւնեաց լեռներից՝ Ղարաբաղը, Տուշին, Գանձակը, գայ հասնի մինչև Ղազախը, Շամշադինն ու Բօրչալուն, բոլորի ձեռքին զէնքն այնպէս է, ինչպէս արագագիր դպրի մատների ծայրում գրիչը, մեր մանուկների խաղալիքը զէնքն է, մեր կերածը եղջերուի ու վայրի ոչխարի միս է, մեր խմածն աւազակ թուրքի արիւնն է. ոչ մի տեղ թուրքն այնպէս խեղճ ու խաղաղ չէ, ինչպէս մեր աշխարհումը, որովհետև գիտէ՞ իւր դրացի ազգի ոլժը, մեր աշխարհի մահմեդական տարրը ուրիշ աշխարհների սարսափն է, իսկ մեր ծաղրի առարկան։

Ես իմ աչքերովս տեսայ այս կողմերում, թէ ինչպէս քրդի փոքրիկ մանուկը ոչխարը քշել էր հայի արտն և ուտացնում, այդ եթէ մեր լեռնոտ աշխարհում պատահէր, այն էլ ոչ թէ ջահել երեխայի կողմից, այլ քաջ տղամարդի յանդգնութեամբ արած, այն գլուխը կորցրած լիմարի արևը կը խաւարէր և նրանց գիւղից հնգապատիկ վնասը լետ կառնէինք։

— Երջանիկ էք ուրեմն դուք:

— Երջանիկ կըլինէք և դուք, եթէ մեր ընթացքը բռնէք:

— Ես հաւատացած եմ, որ հայն ամէն տեղ հայ է՝ եթէ միայն գիտակցութիւն ունենայ և կամենայ:

— Ի՞նչ անի Տաճկաստանի դարերով ճշուած թշուառ հայը, որի մէջ արիւնը ջուր է կտրուել, որի մէջ կեանքի ստուերն է մնացել, որի արտը կիսավար է մնացել, ըստ որում քուրդը նրա գութանի տաւարն է տարել:

— Փրկութեան ճանապարհն ես ասացի, եթէ կամենաս, փորձենք:

— Շատ բարի, ես պատրաստ եմ շարունակ ութն ամիս ձեր ուղեկիցը լինելու՝ ուր և շրջէք, այնուհետև ինձ ներիր դնալ դէպի միւս պարտականութիւնս, յուսով եմ, որ իմ ընկերներս կըլրացնեն իմ թերին:

— Շատ և շատ գոհ եմ:

— Բայց մի բան կայ. դիցուք ես և ընկերներս իբրև տաճկաստանցի՝ դժուարութիւն չունինք գիւղէ գիւղ ոտքով քարշ գալ, իսկ դու ամէն քաջափոխում արգելքի կըհանդիպես և աչքի կընկնիս:

— Ո՛չ, ես այդ կողմից միանգամայն ասպահոված եմ: Իմ սեպհական գործս այս րոպէիս վաճառականութիւնն է. իմ ընտրած առևտրի ճիւղն է Կովկասի, Պարսկահայքի և Տաճկահայքի տեղական կենդանիների և թւաւորների մորթավաճառութիւ-

նը. այդ մի շահաւէտ ձեռնարկութիւն է, Եւրոպական թանգարաններում այս ապրանքի մեծ կարօտութիւն կայ, ահագին գումարներ են ծախսուում այդ նպատակի համար: Երկու տարի է, ես այս գործովն եմ պարապում. ինքս լինելով քաջ որսորդ՝ լեռների ծերպերում ու ձորերի խորքերում սպանում եմ ամենատեսակ կենդանիներ, անձամբ պատրաստում եմ մաշկն և ուղարկում Եւրոպա: Ես ձեռք եմ բերել տիրող պետութիւններից արտօնագրեր, իրաւունք ունիմ ամէն տեղից իմ ծախքով ուղեկիցներ և առաջնորդողներ վերցնել: Կովկասում և Պարսկաստանում վերջացրել եմ գործս, իսկ Տաճկաստանից միայն Ալաշկերտից և Կարնոյ գաւառից մի քանի տեղական կենդանիների մորթեր կրկու շաբաթ յառաջ Տրապիզոնով Անգլիա ճանապարհեցի:

Մեւքիսեղեկեանը ցոյց տուեց Ռուբէնին իւր արտօնագրերը:

— Ուրեմն դանդաղելու չէ, ասաց Ասքանազեանը, կազմենք մեր ճանապարհորդական ուղեցոյցը և էգուց Աստուծոյ անունը տանք, ճանապարհընկենք:

— Այս գիշեր բաւական է այսչափը. մնացածը վաղուան թողնենք. շտապող կինը տղայ չի բերիլ, ասում է առածը:

Երիտասարդ բարեկամները միմեանց բարի գիշեր մաղթեցին:

Անուշ է օդը, քաղցր է եղանակը, հոգեպարար է երեկոն:

Ամառուտան այն երեկոներէց մինն է, որ լուսեան ցերեկուայ հրաշունչ տաքութիւնից լետոյ՝ քրտնախաշ եղած աշխատասէր երկրագործի քըրտինքն է ցամաքեցնում, ծառերի հովերում, կամ պատերի ստուերների տակ օրուան մեծ մասը քնով անցնող դանդաղ ծովերին է կազդուրում:

Այսպիսի երեկոյի է սպասում քաղաքացի նազիկ-մազիկ գեղեցկուհին, որ հսգնի իւր շղարշէ թափանցիկ շրջագգեստն և զբօսավայրերում երևեցնի մեղրամոմից սպիտակ, նուրբ, հոլանի իւր բազուկները, մարմարոնեայ լանջը և փողոսկրեայ պարանոցը ու քարշ տայ իւր ետեւից երիտասարդ երկրպագուների մի ստուար խումբ:

Այս ցանկալի երեկոն և իւր բերած հովիկ-մովիկ քամին են հարկաւոր՝ վաղ առաւօտից սկսած արեգակի տակ տապակուող կալուորին:

Նա վերջացրել է կասելը, թեղ է դրել դարմանախառն ցորենը և աչքը հիւսիս դարձրած՝ անհամբեր մնում է իւր դառը քրտնքի պտուղը քաղելուն: Քամին է գեղջուկի աշխատանքը պսակողը, անուշիկ հովը փչելուն պէս՝ նա առնում է իւր եղանն ու հորսելին և քամում է կալը:

Ո՞ւմ սիրտն այնչափ անխարդախ ուրախ կա-

ըող է լինել այդ ըողէին, ինչպէս մեր բազմավաս-
տակ գիւղացու սիրտն է: Տարին բոլոր նա ինքը,
իւր կինը, իւր եղբայրը, իւր երեխան, իւր եզը
ցուրտ ու տաքի դիմանալով, հողի հետ խաղացել
է, վարել է, փոցխել է, ջրել է, հնձել է, կասել է,
իւր ընտանիքի ու անասունների առաջիկայ ողջ
տարուան ապրուստը հաւաքել է իւր աչքի առա-
ջը և սրտատրոփ սպասում է մի մեղմ հովիկի:

Կալուրի սիրտը դող է ընկնում, երբ երկնքու-
մը մի կտոր ամպ է յառաջ գալիս. նա աղօթում է
Աստծուն խնայել իւր աշխատանքը, ցրուել ամպե-
րը, հեռացնել անձրևը:

Մայիս ամսին սպասած՝ երկնքից ցողած այդ
ցանկալի հիւրն այսօր գիւղացու աչքի կոյր գրողն
է. քամի տուր նրան այսօր քամի, թող փչէ՝ այդ
քամին և գիւղացին մի երկու ժամում շեղջի սըր-
սուռ ցորենը ամբարն է ժողովում, ուսպղան յարդը
մարագն է լցնում:

Գեղջուկի սիրտը տեղն ընկաւ. նա այժմ կա-
րող է հանգստանալ. օրանի դիզից ցորենի խրճները
քանդում է նա, փռում է, մի լըուրձն էլ գլխատակն է
դնում և շորերը հագին կալի մէջտեղը սլարկում,
անուշ քուն է մտնում, իւր խաղաղ սրտի հետ իւր
յոզնած անդամներին հանգստութիւն տալիս:

Այսպիսի երեկոներն են մի ոտքը գերեզմանի
դրան սպասող ծերերին ու ժաւորում, փայտը ձեռք-
ները տալիս և իրար մօտ ժողովում՝ անցած դնա-

յածների լիշողութիւններով մխիթարուելու:

Այսպիսի երեկոներն են մանուկներին քշում դէպի ընդարձակ դաշտը, իրար հետ խաղացնում, իրար հետ կռուացնում, իրար հետ հաշտեցնում: Ի՞նչ շատ զլխացաւանք անենք, տօթի ձեռքից մեռելութեան մէջ մրափող բնութիւնը կենդանութիւն է առնում ամառուան հով երեկոները:

Ճիշտ վերոգրեալ անուշիկ և մի սքանչելի երեկու էր, որ մի բարձրահասակ հոգեւորական, մի հինաւուրց մենաստանի պարսպից դուրս՝ կանաչ խոտի վերայ ծունկը ծալած՝ նստած էր:

Հոգեւորականն աննպատակ չէր նստած, նա միայն օդ ծծելու չէր դուրս եկել. նրա աջ ծնկան վերայ մի լայնադիր գիրք կար և գրքի վերայ թուղթ:

Մէկ աչքը ձգում էր նա դէպի ընդարձակ հորիզոնը և մէկ էլ նսլում էր սպիտակ թղթին:

Ձեռքին բռնած կապարեայ գրիչը՝ երբեմն դադար էր առնում և դարձեալ արագավազ շարժում թղթի երեսին:

Գրողը շատ ոգեւորուած էր. այդ պարզ նկատելի էր նրա երեսին արտափալած յաճախակի փոփոխութիւնից. մերթ խոժոռում էր նա, մերթ տրխրում էր, մերթ զարմացական շարժումներ էր առնում և երբեմն ժպտում ու քաղցրանում էր: Բանաստեղծին յատուկ հոգեկան թրթիռները խաղում էին հոգեւորականի իւրաքանչիւր շարժումների մէջ:

Եթէ բանաստեղծը չըլինէր հոգեւորական և

միջին տարիքի մարդ, կարելի էր կարծել, թէ նա մի սիրավառ երիտասարդ է, որ իւր սիրուհու ալքով համար սիրաշարժ լանգաւոր տողեր է շարագրում։ Բայց դու Վանականի տարազից ու տարիքից մի խաբուիր ու մտամուրդ լինիր, ընթերցող, գրողն իսկապէս սիրահար էր։

Այս առաջինը չէ, որ այդ աշխույժ ֆարաջաւորը գովեստներ ու ներբողներ է յօրինում իւր սրտանուէր սիրուհուն, առաջին օրը չէ, որ *կարի էշխով* թերախորով եղած շալիւրի նման նա հատորներ է լցնում իւր գաղափարականին։

Սիրտ գրաւելու ունակութիւնը չէ տուած միայն Ադամի բերանով *կեանք* անունը սեպհակա-նացրած քնքով աւարածին։

Գաղափարական սիրուհին աւելի սրտազրաւ է, երկնայինն իւր յաւիտենական անճառելի երանութիւնով, մարդկութիւնն իւր վսեմ նշանակութիւնով, հայրենիքն իւր հող ու ջրով, մի հայրենիքի զաւակներն իրանց ազգ ու արենակիցներով՝ դրանցից իւրաքանչիւրը մի մի սիրուհի են զգայուն մարդի համար։

Վերեն Աստուած, ներքեն իւր ազգը. այս երկուսն էին բանաստեղծ հոգեւորականին ոգի տը-ւողները։

Խրիմեան հայրիկն էր մեր հանդիպած հոգեւորականը, Վարագայ Վանքն էր մեր ասած մենաստանը։

Հայրիկը ձեռքից չէր փախցրել ոգեշունչ երե-
ուն և զով եղանակը. Գրգուռ ու Նեբրովթ լեռներն
իրանց դագաթներով ու սքանչելահրաշ տեսարան-
երով, դաշտ ու հովիտներն իրանց արծաթափայլ
սղբիւրականերով, Բզնունեաց կապուտակ ծովն իւր
երայ լողացող մակույկներով, քաղցրանուագ թռչ-
իկներն իրանց ճուռողիւններով ու ծվլոցով՝ ազգի
իրոյն սիրահար Վարդապետի աշխատասիրութիւն-
երի հատորներն էին հաստացնում:

Հայրիկի գրիչը բանդ ընկաւ, բառը կիսատ
նաց, երբ նորա ականջին հասաւ հայ մարդի՝ հայ
Վարդապետին տուած՝ սովորական ողջոյնը:

— Աստուած օգնական, Հայրիկ:

Մի դեռահաս երիտասարդ էր անծանօթը: Նա
ողջոյնի հետ միասին ցած թռաւ հաստալանջ նը-
թուկից, բաց թողեց քաջավարժ երիվարի սանձը և
արձակուեց, քան թէ մօտ վազեց Խրիմեանին,
ափշտակեց նրա աջն և ջերմաջերմ կաթոգին համ-
որներ դրոշմելուց չէր դադարում:

Երիտասարդը միայն չէր. նա իւր հետ մի
իւրացի ուղեկից ունէր ճանապարհ ցոյց տուող.
նա իսկոյն վազեց, ձին բռնեց:

Ուրիշ նմանութիւն չեմ ուզում յարմարացնել՝
անծանօթ երիտասարդն իւր վաղակարօտ սիրուհուն
գտել էր: Խրիմեանի աջն էր այդ սիրուհին, որի
կրայից տղայի շրթունքները չէին պոկուում:

— Աստուած քեզի օրհնէ, գաւակս, բարի ես

եկած, պատասխանեց Վարդապետն և աւելացրեց.
ստիկայն գլուխդ վեր բարձրացրու, մենք ալ ճանա-
չենք ու համբուրենք մեր սիրելին:

Սուր էր Հայրիկի յիշողութիւնը, մի տասնա-
մեայ շրջան բոլորուել էր, բայց նա մի հայեացքով
ճանաչեց «Կռունկի», աշխատակից, իւր նախկին բա-
րեկամ Գարեգին Մելքիսեդեկեանին և գրկեց:

Գրկախառնութիւնը կարօտակէզ Հօր ու որ-
դու էր:

Գիրն էլ մոռացուեց, գրիչն էլ:

Զին դարմանուեց, ձիաւորը մեծարուեց, հիւ-
րասիրութեան պարտքը լրիւ կատարուեց:

Խորին կէս գիշեր էր, բայց հիւրի և հիւրա-
սիրող տանուտիրոջ մէջ մտերմական խօսակցութիւ-
նը դեռ շարունակուում էր:

Մելքիսեդեկեանը պատմեց իւր ճանապարհ-
հորդութեան նպատակը. նա լայտնեց, որ ինքը
միայն չէ, որ ինքը Վանում մի ընկեր է ճարել,
որի հետ մտադիր են Տաճկահայքի մի քանի գա-
ւառներն այցելել:

Այդ ընկերին մենք ևս ճանաչում ենք, դա
Ասքանազեանն էր, որին Գարեգինը ճանապարհ էր
դրել դէպի Խիզան գաւառը:

Երկու ընկերները միասին չըպիտի ուղևորէին.
Ռուբէն Ասքանազեանը Կարապետ—Յովհաննիսի
դերը պէտք է կատարէր. նա պիտի շաբաթներով
յառաջ այցելէր գաւառները, զրազիտութիւնը տա-

րածէր և հայ ժողովրդին նախապատրաստէր Մելքիսեդեկեկեանին ընդունելու:

Ասքանազեանին Վանայ շրջակայքը պտոյտ անելու կարիք չըկար, նա Վարազեան սաների հետ քանիցս եղած էր այն տեղերում. այդ պատճառաւ հէնց Վանից նրանք բաժանուեցին. Ռուբէնը Խիզան գնաց, Գարեգինը Վանայ գիւղերն ընկաւ, գիւղերը շրջեց, վերջացրեց և սուրբ պարտք համարեց Վարագ չըբարձրացած՝ Հայրիկին չըտեսած՝ Հայրիկի խորհուրդը պաշար և ուղեցոյց չառած՝ չը հեռանալ դէպի Խիզան, ուր գտնելու էր իւր ուղեկցին:

Տնօրինուած էր՝ Ռուբէնն իբրեւ տաճկաստանցի, Վարազեան դպրոցի հագուստով հետեակ էր ման գալու, իսկ Մելքիսեդեկեանը՝ իբրեւ ազատ օտարահպատակ, ձիով էր շրջան անելու:

— Ի՞նչ տեսար, Քնչպէս գտար մեր Վանայ չորս բոլորտիք, հարց տուեց Գարեգնին Հայրիկը:

— Ես գտայ, որ մեր ուսուցիչների կողմանէ ինձ և ընկերիս լանձնարարած ծրագրի մի մասը Վանայ շրջակայ հայաբնակութեան մէջ արդէն ի կատար է ածուած, միւս մասին էլ մեծ կարօտութիւն չըկայ:

— Ի՞նչ խրթին ոճերով կըխօսիս, սիրեմ գրեց:

— Ասածս շատ պարզ է. Վարազեան Աքժուի հեռատես հոգածութեամբ՝ Վասպուրականում գործ կատարելու ինձ և Ասքանազեանին կարևորութիւն

չըկայ. մենք դիտաւորութիւն ունինք գրագիտութիւնն և գինավարժութիւնն ընդհանրացնել. առաջինն ես տարածուած գտայ Վանի շուրջը, իսկ երկրորդի համար նոյնպէս նուազ կարիք կայ. ձեր շրջապատի հայերի կենսական պայմանները համեմատաբար առաւել ապահով և յաջող վիճակի մէջ են, քան շատ տեղերինը:

— Սխալուած չես:

— Ժողովուրդը վկայում էր և այլապէս էլ ըստ պատելու չէր. հայրենասէր հօրդ հովանի աջն ու անքուն հսկողութիւնն է ցանկալին արդիւնքն յառաջացրել:

— Այո՛, Վարագի մօտակայ գիւղեր Վարագեան սաներուն ապագայ կոչման համար վարժեցուցիչ դպրոցք են, մեր տղաք շարունակ այցելութիւններ կըկատարեն այդ գիւղեր, կըմխիթարեն և կըդաստիարակեն ժողովուրդը. մենք ալ երկրիս կառավարիչներուն ու քիւրդ ցեղապետներուն հետ բարեկամութիւն պահելով՝ յաջողուած ենք, ըստ կարելոյն, նսլաստած լինել հայու բարեկեցութեանը: Իմ խորհուրդս այս է, որ դուք մեր սիրելի Ռուբէնին հետ ձեր առաքելութիւն հեռուն կատարէք:

— Այդպէս իսկ վճռել ենք. մենք շրջելու ենք Խիզան, Սղերդ, Մուշ, Բալու և Խարբերդ: Այսքանը պտըտելուց յետոյ՝ Ասքանազեանի հետ միասին պիտի գնանք նրա ապագայ ամուսնուն տաճիկ Ղայմաղամի ճանգից ազատելու: Թէ այնուհետև

ինչ կըլինի, չըզիտեմ, բայց ամէն բան մանրամասնութեամբ յաջորդաբար կըհաղորդենք Հալըութեանդ:

— Այդչափը կըզօրէ Համայն Տաճկահայք անձնապաշտպանութեան խմորով խմորելու, ձեր սկըսուածք կըլինի սկիզբն երկանց, ձեր թերին կըլցուցանեն Վարազեան ճետերէն մի քանին, որոնք մօտ օրերս աւարտած իւրեանց դասընթաց՝ կուղարկուին տաճկահայ երկիրներ՝ կըթական գործին սպասաւորելու. այդ մասին մեր Ռուբէն, կարծեմ պատմած է Ձեզ:

— Այո՛:

— Դասազրոյց պակասութիւն մենք արդէն նստամտածած ենք, դիմած եմ Արարատեան ընկերութեան, խոստացած են պէտք եղած դիւրութիւններ չըխնայել. այժմուս՝ վաղիւ քեզի հետ կարող ես առնուլ մեր քով գտնուած սակաւաթիւ ալըուրենարոսնք, այնուհետեւ կըկարգադրենք, որպէս զի գաւառական քաղաքներին մէջ դուք ամէն տեղ ունենաք պատրաստի գրեանք:

— Ուրեմն, բարի գիշեր և բարեաւ մնացէք, արշալոյսը չըբացուած՝ ես պիտի ճանապարհ ընկնեմ, ասաց Մելքիսեդեկեանն և Համբուրեց Հալըիկի աջը:

— Թէպէտեւ դու ինձնէ վաղ չես կարող արթնանալ. սակայն և այնպէս կ'օրհնեմ ճանապարհդ և կըցանկամ յաջող ողջերթ: Մի մոռանաք ամփոփ և մանրամասն վիճակագրութիւն կազմել և մեզի

ճամփել, ապագային այդ մեզի խիստ կարևոր է. քարտէս երկու հատ դժեցէք՝ մին ձեզի՝ և մին մեզի. փոքրիկ գիւղերէն չըխորշիք, լոկ տնահամար գրելով չըբաւականանաք, մարդահամար ճշտութեամբ իմացէք. տուն կայ, որի մէջ 40—50 հոգի կըբուեն. ի վերջոյ՝ ամենայն ընելիք ձեր խոհականութեան կըթողում:

Եւ հայրիկը նորից գրկեց իւր աջը լիզող Մելքիսեդեկեանին:

Արդարեւ, միւս առաւօտը՝ լոյսն ու մութը նոր բաժանուելուս՝ ծէգը չըձգած՝ Գարեգինը դարձեալ արժանացաւ Հայրիկի համբույրին:

Խրիմեանը Վանքիցը դուրս սպասում էր ճանապարհ դնելու իւր հիւրին:

Ի է.

Մտաւ Ասքանազեանը Խիզանու գաւառն և ապշեց ու զմայլուեց:

Մի լայնածաւալ դաշտ տարածուած էր իւր առաջը, առողջարար և թարմ օդ, սրավազ գետակներ ու առուներ, ծառազարդ գիւղեր, հերկուած ու խոպան արտեր, անդ ու անդաստան, կամ հանդ ու հանդաստան, դալլալող թւաւորիկներ՝ ճանապարհորդի ուշքն ու հոգին էին զրաւում:

Քանի մի օր է Ռուբէնը թափառում է Խիզանու գաւառումը, բայց ո՛վ զարմացք. ուր գնում

է, որ գիւղին մօտենում է, հանդիպողները քրդեր են: Խիզանի մասին նա թէպէտ Հալիկի ասուլի-նից մի մռայլ և աննպաստ գաղափար կազմել էր, բայց այս դրութեան մէջ լինելը չէր երևակայում:

Հարիւրաւոր գիւղեր են ցրուած Խիզանու դաշ-տումը, բայց ինչպէս ասացի, բոլորը քրդեր են. Խիզան քաղաքը, որի բարեշինութեանն էր սպա-սում Ռուբէնը, կիսաւեր հողակոյտի մէջ, իրար վե-րայ թափուած քրդի որջեր է նա տեսնում. այս-տեղ կար միայն մի տուն հայ, երկրորդ գիւղում՝ երկու տուն, երրորդում՝ հինգ տուն, տասը տուն, ամենաշատը քսան տուն: Ահա ճիշտ տների թուա-համարը. բայց այդ բոլոր քրդաբնակ գիւղերում ա-ւերակների մէջ մնում էին կանգուն, կիսականգուն, աւեր և կիսաւեր եկեղեցիներ, որից յայտնի էր, թէ մօտիկ անցեալում այստեղ հայեր են բնակուել, թէ տաճարներումը մի օր ժամասացութիւններ են եղել, սակայն աւանդ, այսօր ոչ ժամ օրհնող կայ, ոչ ծունր դնող. քրդի ոչխարն է առաւօտադէմ դուրս գալիս Աստծու տանից, քրդի լամուկներն են սրբու-թեան յարկը ապականութեան տեղ շինել:

Իսկ այդ եկեղեցիքն ու վանքերը, կարծես, մնացել են վկայ լինելու, թէ այս չարաբաստիկ եր-կիրը մի օր հալութեան կենդրոն է եղել:

— Սակայն չէ՞ որ հայեր այնու ամենայնիւ կան Խիզանումը, հարցնում է ամեն ոք. — կային այժ, և

Հէնց այդ մնացածների մասին էր կամենում տեղեկագիր կազմել Ռուբէնը:

Եւ ահա ինչ է նա իւր լիշատակարանումը համառօտ նշանագրում. «Տեղիս հայերը, թող Աստուած հայ համարի, ոչ լեզուներն է հայի, ոչ հագուստը. արեւախանձ, երեսը սևացած, մորթը կոշտացած, բոկոտն, թափառական լեռնաբնակ քրդերի նմանութիւն են առել, հագուստ բոլորովին չունին, ունեցածները քրդերի ցնցոտիներ են:

„Վարում են այս մարդիկը, ցանում են, այգի են տնկում, ծառատունկ են մշակում, բայց ոչ մէկն իւրեանցը չէ. հայ մարդը, հայ կինը, հայ երիտասարդը, հայ աղջիկը քրդերի անվտրձ մշակներն են, քրդերի հաճոյքների առարկաներն են“:

— Այս ինչ նորութիւն է՝ մինչև այսօր չեղած, չըլսած, հարցնում է ամէն տեղ Ռուբէնը, ի բնէ լեռնաբնակ, խաշնարած, վրանաշրջիկ քուրդը Խիզանումն այգու, արտի տէր է դարձել, հաց ունի, գութան է պահում, լծկան եզներ ունի, իսկ հայն իւր պասպական հողերն է ձեռնաթող արել և քրդին հօտաղ է մտել:

— Այդ մեզ հարցնելու չէ, պատասխան է տւում նա մեծ ու փոքրից, բաւական է, որ Պէյթամեցի Մուրատի տան պատմութիւնն իմանաս և դու կըզգաս մեր ցաւը:

Շատ չի հետաքրքրուում Ռուբէնը Մուրատ անուն անձը գտնելու և ոչ կարիք է տեսնում իւր

գաղափարի և նպատակի մասին ում և իցէ, ուր և իցէ խօսք բանալու: Ում ինչ ասի, օրական հացի կարօտ գերի ստրկին երբ ժամանակ ունի ինքնապաշտպանութեան վերայ մտածելու:

Ասքանազեանի սրտիցն արիւն է կաթում. նա այն էլ մեղք է համարում, որ գիւղերում հիւրասէր հայն երեխի բերանի ցամաք պատառը բաժանում է իւր հետ: Հաց չէ, որ նրա կոկորդիցը ստամոքսն է իջնում, թոյն է, որ նրա արիւնի մէջ է խառնուում:

Վերջապէս նա չըտարաւ աղեկտուր հոգեմաշ վիշտը, չըկարաց խիզանու բոլոր գաւառը շրջագայել, մի քանի գիւղեր միայն այցելեց առանց ոչ ոքի ոչինչ ասելու և եկաւ գաւառի ծայրի գիւղերից մէկում սպասելու Մելքիսեդեկեանին:

Այդտեղ էր տեսակցութեան ժամադրեալ վայրը:

Գիւղը, ուր Ռուբէնը սպասում էր ընկերին՝ միայն ութ տուն բնակիչ ունի, որոնցից եօթը քուրդ են և միայն մինն է հայ:

Այդ հայի հիւրն է Ռուբէնը:

Միայն Ասքանազեանը չէ խեղճ հայի ընտանիքի բաժինն յափշտակողը, մի ուրիշն ևս կայ:

Աստծու տուած օրը, ճիշտ կէս-օրին՝ մի զառամեալ ծերունի՝ փայտի վերայ յենուած՝ դողդոջիւն անդամներով, յարաշարժ գլխով, անխօս մօտենում է հայի տանը, անխօս թիկնում է փայտին ու անխօս կանգնում է դրան առաջին: Նա գալիս է գիւ-

դափնով՝ առանց գիւղը մտնելու և վերադառնում է նոյն ճանապարհովը. դառնում նա է իրան յատկացրած սև հացի կտորն ստանալից լետոյ:

Ոչ մարդ է ուշք դարձնում թշուառ արարածի վերայ, ոչ գիւղի շներն են հաչում, ոչ հարցնում են՝ ո՞րտեղից եկար, ո՞ւր ես գնում, և ոչ էլ ինքն է իւր կողմից մի խօսք արտասանում, կամ ողորմութիւն տուողին շնորհակալութիւն յայտնում:

Ո՞ւմնից գոհանար ողորմելին, ո՞ւմ ինչ ասէր. հացի կտոր բերողը չորս տարեկան մի աղջիկ է, որի հագուստը մի հին փալասի կտոր է, որ երկու ծայրերից այծի մազից հիւսուած դերձանով վրան ամրացրած է. այդ ծուէնքը ծածկում են երեխայի փոքրափորից մինչև ծնկները:

Երեխան համբուրում է ծերի չորացած ջղոտ ձեռքը և հացն իրան տալիս:

Ծերունին մի քանի վայրկեան մնում է կանգնած, մինչև որ երեխան աչքից հեռանում է: Այդ ժամանակ նա ինքն էլ քաշում է իւր փասսալիուսէն, վերադառնում, գնում է:

Ջրգիտեմ՝ նկատել են ուրիշներն էլ, թէ ոչ, բայց Ռուբէնը նշմարեց, որ երեխայի ձեռքից հացն առնելիս՝ ծերի ցամաքած և կուչ եկած աչքերի աղբրակներից երկու կաթիլ արտասուռնք միշտ զլորուում էր և նրա շրթունքները շարժուում, իրար էին դիպչում:

Այս օտարոտի դէպքն առիթ տուեց մի օր

Ռուբէնին տան տիրոջից հարց ու փորձ անել ծերունու մասին:

— Խնդրեմ չըհարցնես, տիրացո՛ւ, կարճ կտրեց տանուտէրը, պատասխանելու չեմ քեզ:

— Ընչո՞ւ համար:

— Ծերունին ինքն արդպէս է ցանկանում:

— Ի՞նչ:

— Որ ես քեզ չասեմ, թէ ո՞վ է ինքը:

— Ե՞րբ եղաւ ձեր մէջ արդ խօսակցութիւնը:

— Ամէն օր:

— Ես, համարեա, միշտ ներկայ եմ լինում, երբ նա գալիս է:

— Հէնց քո ներկայութեամբ էլ կրկնում է նա իւր խնդիրը:

— Այսօր էլ:

— Այսօր էլ:

— Այսօր նա քեզ ոչինչ չասաց:

— Լեզուով, այո՛, չասաց, բայց նրա սառած աչքերն ինձ շատ բան հասկացրին:

— Նրա աչքերը շարունակ գետնին է լառած. նա երբէք իւր գլուխը չըբարձրացրեց:

— Հէնց այն կորացած աչքերը մի-մի գիրք են, գիտեցողը շատ բան է կարդում մէջը, իսկ ինձ նման տգէտը, կամ քեզ նման անփորձը ոչինչ չի տեսնում:

Ել չըհարցրեց Ասքանազեանը, ըստ սովորակա-

նին, ուսն առաւ իւր ճանապարհորդական պայուսակն և ուզեց գնալ:

— Ընչո՞ւ ախօր ախպէս անժամանակ, հարցրեց տան տէրը:

— Գնամ ծառերի հովում փոքր ինչ պարապիմ, գրելիք ունիմ, ասաց Ռուբէնը:

— Հասկանում եմ, դու ծերի քամակիցն ես գնում, բայց զուր է աշխատանքդ. ապառաժ քարից եթէ խշխշան աղբիւր կըբղխի, ալևորի բերանիցն էլ խօսք դուրս կըգայ, սակայն վնաս չունի, գնա և փորձիր:

Տան տէրն, իրաւ որ, հասկացել էր. Ռուբէնն աչքով պահելով ծերունուն, հեռուից հեռու նրան հետևում էր:

Գիւղից բաւականին հեռի՝ մի թփոտ ձորակ էր իջնում, որի յատակում հոսում էր մի փոքրիկ վտակ: Ծերունին մտաւ ձորակը:

Ռուբէնը կանգնեց ու մոլորուեց, տերևալից մացառուտները ծածկեցին ալևորին նրա տեսութիւնից:

Ասքանազեանը նստեց շլորենոնց մացառների մէջ և ցաւում էր իւր կորուստի մասին:

Յայտնի չէ, որքան ժամանակ էր նստած, կամ դեռ ո՞րքան պէտք է մնար նոյն դրութեամբ, մէկ էլ՝ ուրէն ը տեսաւ մի ոչխարի շուն:

Շուն չէր ալդ, գալլից մեծ մի ահագին գազան էր:

Իւր ժամանակին դժուար էր անձանօթին գալլ-

խեղդ ոչխարապահի ժանիքներից ազատուել, բայց կենդանին գլուխն անգամ չըբարձրացրեց: Ոչ մոմը-
ռաց, ոչ հաչեց: Ասած է՝ „շուռն իր շնութիւնը
կանի“, բայց ուժից ու զօրութիւնից ընկած, բուրդը
տուած, ատամները թափած, կաշի ու ոսկր մնա-
ցած քաւթառած գազանին մենք ընչի՞ պէտք է
շուռն հաշուենք. տարիներն իրանց անողորք կնիքը
դրել էին մեր տեսած ալեոր մուրացկանից աւելի
զառամած գամփուի վերայ:

Կենդանին հոտոտեց, հոտոտեց ու երեսը շըր-
ջեց Ռուբէնից և ծանր քայլերով մտաւ թփուտնե-
րի մէջ:

Ասքանազեանի ուղեղում մի միտք ծագեց: Նա
վերկացաւ և շանը հետևեց:

Ձորակի լատակում, ջրի ափից ոչ հեռու, մի
բարալը երևեցաւ: Այնտեղ մտաւ շուռն:

Ռուբէնը լառաջեց դէպի ալըը, բայց շան նը-
ման միանգամից համարձակ ներս չըմտաւ: Այլի
մուտքի առաջին կանգնել մտածում էր նա:

— Ինչ կըլինի, թող լինի, վճռեց նա և ներս
մտաւ:

Քարալրի խորքումը՝ չոր խոտի վերայ նստած
էր ալեորը:

Նրա առաջին դրուած էր ջրով լիքը մի կա-
ւեայ պնակ, կամ քերեղան: Իւր բերած հացի կտո-
րի մի մասը ջրի մէջ թրջած՝ լմմալով ծամում էր

ծերունին. միւս մասը՝ նորնպէս ջրում թաթախած՝
ծամծամում էր գամփուր:

Իրաւ որ՝ «շունն իր շնութիւնը կանի». Ռու-
բէնի բարեւին ծերն աչքերով պատասխան տուեց,
շունը մոմռալով: Գազանը մտադրուեց յարձակում
գործել անժամանակ և անկոչ եկաւորի վերայ, բայց
տիրոջ ցուցամատով արած լուռ սպառնալիքը խե-
լացի կենդանու դիտաւորութիւնը խափանեց:

Նա պոչը ամբամբացրեց և շարունակեց իւր
ճաշն անել:

Ծերունին ձեռքով նշանացի արեց իւր հիւրին
նստել և հետը սեղանակից լինել:

Ռուբէնը նստելը նստեց, բայց ճաշելուց հրա-
ժարուեց:

— Հիւրասիրութեան պարտքը, ծերունի հայր,
խապառ կատարած կըլինիս, ասաց նրան Ասքանա-
դեանը, եթէ շնորհ անես ինձ քո կեանքի պատմու-
թեան հետ փոքր ի շատէ ծանօթացնել:

— Ընչիդ է պէտք, հազիւ լսելի ձայնիւ շշն-
չաց ալեւորը:

— Պէտք է և շատ կարեւոր, մի քանի օր է՝
ես քեզ շարունակ տեսնում եմ՝ ինձ և քեզ պատ-
ուասիրող յարգելի տան տիրոջ դրանը՝ և փափա-
գում եմ հետդ ծանօթանալ: Տան տիրոջիցս չը յա-
ջողեցրի խօսք դուրս քաշել, դու արգելած ես եղել
և նա քո հրամանդ սրբութեամբ պահել է, իսկ
այժմ ինքդ պէտք է գոհացնես իմ հարցասիրու-

թիւնս, աղաչում եմ, հայրիկ, մի խնայիր մի օտարական հայ երիտասարդի խնդիրը կատարել:

Ռուբէնը մօտ գնաց, բռնեց արևորի ձեռքն և համբուրում էր:

— Թէև աւելորդ էր, բայց թող քո ցանկութիւնդ կատարուած լինի, ասաց ծերն և այսպէս սկսեց իւր գլխի անցքի նկարագիրը.

ԻԸ.

— Մի հարցնիլ, թէ ո՞վ եմ ես, կամ ինչ անբաղդ, կամ բաղդաւոր մարդ եմ, հետաքրքիր օտարական, այլ ցանկացիր իմանալ, թէ ընչո՞ւ Խիզան գաւառը չի նմանում Օսմանցուի ձեռքի տակ եղած միւս երկիրներին:

— Ի՞նչ կողմանէ ես ուզում համեմատութիւն անել, հարցրեց Ասքանազեանը ծերունուն:

— Այ, ինչ կողմանէ: Տաճկաստանի ո՞ր կողմերը գնաս, ո՞ր առկիւնն այցելես, հայ ու քուրդ եղած տեղերում՝ մի բան ամենից շուտ աչքի է ընկնում. այս է՝ որ Հայը դաշտային ժողովուրդ է, իսկ քուրդը լեռնային:

— Ի՞նչ է:

— Ես ինքս մի անգրագէտ, աշխարհիս հետ իմ հաշիւը վերջացրած, փթած արևոր եմ, բայց իմ կարճ խելքով գտնում եմ, որ այս պատահմուն-

քի հետեանք չէ, կամ տէրութիւնների կամքով
կարգադրած գործ չէ:

Ինչպէս երևում է, երբ Աստուած քրդին ու
Հային ստեղծել է, մտիկ է տուել երկուսի պատկե-
րին, տեսել է, որ քուրդը գազանի կերպարանք ու-
նի, իսկ Հայն եզան նման խոնարհ է: Որպէս զի
արենխում գազանն ու աշխատասէր կենդանին միա-
սին չը մնան, մէկին սարերն է ձգել, միւսին
դաշտերն է բաժին տուել: Են օրից էսօր՝ դաշտը
Հային է մնացել, լեռները քրդին, էն օրից սկսած՝
Հայը հողին է սիրել, հողը Հային. Հայի գործը հո-
ղի հետ է, քրդինը ոչխարի, Հայի ձեռքին գութա-
նի մաճն է, քրդինը հովուական ցուպը:

— Շատ ուղիղ նկատողութիւն է արածդ, ի-
մաստուն ծերունի:

— Այո՛, Հայը որ կայ՝ քրիստոնեայ է, այդ իսկ
պատճառով Աստուած Հային հողն է բաժին տուել,
որ իր ճակատի քրտինքով մշակի, ցորեն ու խաղող
լառաջ բերի: Երկրիս բերքերի մէջ այս երկու պը-
տուղներն ամենից զլիսաւորներն են. առաջինը մար-
դին քաղցածութիւնից է փրկում, երկրորդը նրա
քիմքն է քաղցրացնում և ուրախացնում, երկուսը
միասին քրիստոնէին էս կեանքումն էլ են ապրա-
ցնում, էն աշխարհքի փառքին էլ են արժանացնում:
Հացը Քրիստոսի մարմինն է, զինին նրա արիւնը,
դրա համար էլ Հայն իր քրտնքով վարած ու ցա-
նած, աղունած ու մաքրած սրսուռ ցորենից

ալիւր է աղում, իր նշխարքն է գործում, և իր ձեռքով քամած քաղցր խաղողներից գինի է շինում, բաժակացու է սպտրաստում:

Ռուբէնը հիացած նայում էր ծերի աչքերին, նա իւր մտքումը դատաւարտում էր այն ազգերին, որոնք Հայի բնական յատկութիւնների վերայ ստոյգ գաղափար չունին և հային համարում են շահասէր, մանրավաճառ, վաշխառու և հարստահարիչ տարր:

— Սակայն այդպէս չէ բուրդը, շարունակեց ծերունին. բուրդը հող ու ջրի հետ կապուած չէ, նա կատարեալ դազան է, իսկ գազանի բնակարանը լեռներն ու ձորերն են: Գազանը մի տեղ բոյն չի դնում, նրա որջը մի օր քարայրներն են, միւս օրը անձաւներն ու խորշերը: Քուրդն էլ՝ նոյն և նման էս օր իր վրանը սարի թմբին է տնկում, վաղը ձորի հովտի վերայ, ուր որ կանաչ խոտ է տեսնում, այնտեղ է իր ոչխարի հօտը քշում, ուր որ ամուր սպաստան է գտնում, այնտեղ է իր որջը շինում:

— Քո ասելովդ՝ հայը ոչխար ու անասուն չի պահում, հայը հովուական կեանքն արհամարհում է, հարց տուեց Ռուբէնը:

— Ես չեմ ասում, թէ հայը կաթն ու մածու-նը չի սիրում, իւր ու պանիր չի շինում. երկրագործը չի կարող անասուն չը պահել. հայը տաւար էլ ունի, նրա հօտերը քրդի հետ համեմատած՝ կրկնապատիկ են: Աստուած հային ամէն գործի մէջ ջը-

նորհք է տուել, խելք ու միտք է պարգևել. հայր լաւ երկրագործ լինելուց յետոյ՝ լաւ արհեստաւոր է, լաւ հովիւ է, լաւ վաճառական է. նա ինքն երկիրն է մշակում, որդին առւետրով է պարապած, եղբայրը հովուական գաւազանն է ձեռք առնում, իսկ եթէ նրա ձեռքը չի հասնում և այս և այն անել, տան բանալին գողին է յանձնում, սարից քրդին քարշ է տալիս, հովիւ է շինում: Ընդհանրապէս կարելի է ասած՝ որ ամէն տեղ մեծ մասամբ հայի հովիւը քուրդն է:

— Բայց Խիզան գաւառումը հակառակն եմ տեսնում, պատուական ծերո՛ւկ, ընդհատեց Ասքանազեանը:

— Ես էլ հէնց այդ տեղ եմ գալիս, սկզբումն ասացի, որ Խիզան գաւառը զանազանուում է տաճկահայատակ միւս գաւառներից: Այսօր դու տեսնում ես, որ Խիզանի դաշտի բոլոր բարիքները քրդի ձեռքին են. քուրդ ու այգի, քուրդ ու արտ ու ագարակ:

— Իսկ մշակողները հայերն են, վրայ բերեց Ռուբէնը, գոնէ իմ եղած բոլոր տեղերումս այդպէս տեսայ:

— Ա՛խ ու վա՛խ... յոգւոց հանեց ալւորը, սուտ չես ապում, ազնիւ երիտասարդ, Խիզանու հայն այսօր իւր տնկած ու հասցրած այգու մէջ, իւր պտպենական հողի վերայ քրդի ծառան է. նա իւր սեպհական կալուածքը մշակում է քրդի համար:

— Ինչպէս թէ իւր սեպհականը:

— Այո՛, սիրելիս, շատ ժամանակ չէ, որ Խիզանու դաշտը իր վրայի բոլոր գիւղերով հալինն էր. օրիցս 15 տարի յառաջ՝ այսքան չէր Խիզանի հալը, դեռ տասը բաժնից մէկը չի մնացել. 15 տարի յառաջ՝ Խիզանի դաշտի վրայ ապրող սակաւաթիւ քրդերը միմիայն հալի հովիւներն էին, գլխաւոր ժողովուրդը քո արենակից հայ-քրիստոնեան էր. եւ միթէ չըտեսար, թէ քանի՛ քանի վանքեր ու եկեղեցիք աւերակ են մնացած և ոչխարանոցներ են դարձած:

— Շատ եմ տեսել և շատերին եմ հարցրել, բայց և ոչ մէկից պարզ պատասխան չեմ ստացել, ում հարցրել եմ, կարճ ու կտոր խօսքեր եմ լսել, իբրեւ ապացոյց՝ լիշել են մի պէլթամցի Մուրատի պատմութիւն, և էն էլ չեն ասել, թէ այդ Մուրատն ո՞վ էր և ի՞նչ էր արել:

— Մուրատին հանգիստ թող, ինձ լսիր. Դու իմացար, որ 15 տարի յառաջ՝ Խիզանը հայաբնակ էր ու շէն էր. այն ժամանակը ոչ քուրդն էր հալին նեղում և ոչ Օսմանցին, սէր ու խաղաղութիւն էր, գառն ու գայլը, կարելի է ասել, միասին արածում էին:

— Ինչպէս որ պարզ ու պայծառ օրը մաճկալն ուշադրութիւն չի դարձնում, թէ կապոյտ երկնքի երեսին՝ հեռու հորիզոնումը մի աննշան կտոր ամպ է երևում և չի էլ մտածում, թէ այդ մի բռնաջափ

ամպը կարող է իր գործին արգելք լինել, ուստի և միամիտ սրտով իր գութանը լծում է, դաշտն է գնում. այդ միևնույն նմանութիւնով՝ Խիզանի հայերից ոչ մինը ուշք չըդարձրեց, երբ մի օր՝ մօլլա Սաբադուլլահ անունով մի քուրդ, ոտաբորիկ, փորը քաղցած՝ իւր չորս հինգ լամուկների ձեռքը բռնած՝ Մոկաց երկրի Արվազ գիւղից գաղթեց և մտաւ Խիզան գաւառը:

Ո՞ւմ ինչ ցաւն էր կտրուել, հա՛ գայ, հա՛ գընայ, օրտկան հարիւրաւոր քրդի կին ու մարդ հայ գիւղերն ընկած՝ հայի հացը լափելով՝ քարշ են գալիս, այդ մօլլէն էլ նրանցից մինը: Հայն երբէք իր հացն ուզողին չի խնայել, չէ՛ չի ասել, տուել է, թող մի պատառ էլ մօլլէն կերած լինէր:

— Ներիր ինձ ասել, որ հայի լիմարութեան նշանակներից մինը հէնց այդ է, որ իր ձեռքով իւր երեխայի հացն առնում, շներին է ձգում, խօսքը կտրեց Ասքանազեանը:

— Դատողութիւնը մի կողմը թողնենք, եղածն ասենք, Մօլլա Սաբադուլլահն ամէն տեղ հայ գիւղերում մեծ պատիւներ է տեսնում և քաղցր ընդունելութիւն է գտնում:

Այդ հիւրընկալութիւնից սիրտ առած՝ Սաբադուլլահն իւր ընտանիքը տեղաւորեց մի հայ գիւղում և ինքը ոտքով շրջեց ամբողջ Խիզան գաւառը: Նախապէս սկէսք է ասեմ, որ քուրդը թէպէտ

փոքրամասնութիւն էր կազմում Խիզանումը, բայց
ամէն տեղ կային բնակալած:

Գալիս էր մօլլա Սաբադուլլահը գլուխը կախ,
աչքերը գետնին ձգած և վիզը ծռած: Նա խոնարհ
էր ինչպէս Վանայ լիճը՝ քամի չեղած ժամանակը:

Յանկսրծ բազմամարդ գիւղերում անխօս գա-
ռը քաղցած գալլի նման ոռնում էր, մեռեալ լիճը
սկսում էր ալեծփուել, փրփրակալել և աղմուկ
բարձրացնել:

Մօլլէն լայն տարածում էր իւր ձեռքերը, աչ-
քերն երկինքն էր դարձնում, հրապարակի վրայ
դնում գալիս էր, աջ ու ձախ պտույտներ էր գոր-
ծում, ղլղլացնում էր, կլկլացնում էր, անկապ ու
անհասկանալի հնչիւններ էր արձակում և իւր ա-
հագին երկար հասակով միանգամից գետին ընկնում:

Քուրդ ու հայ խմբուում էին մօլլի շուրջը:
Այդ ժամանակն, իբր թէ, նա երկնքից պատգամ-
ներ էր ստանում:

Մէկից չորս եղջիւրանի ոչխար էր մատաղ պա-
հանջում, միւսին հարստութիւն էր խոստանում,
երրորդին սպառնալիքներ էր տալիս: Հանդերձեալ
կեանք, դրախտ, դժոխք շարունակ լսուում էին նը-
րա ուղտի նման հաստ ու կախընկած ջրթունքնե-
րից:

Մօլլա-Սաբադուլլահն այնուհետև անլալտ չը
մնաց, հետզհետէ նա իւր շուրջը հաւաքեց քուրդ
հաւատացեալների մեծ բազմութիւն: Մեծացաւ մա-

նաւանդ Սաբադուլլահի նշանակութիւնը, երբ քրդերի մէջ ամենից աւելի յարգանք վայելող Շերվանու Օլէք գիւղի մօլլա-Խալլդին իր իրաւունքը նրա ոտքի տակ դրեց:

Այլ ևս Սաբադուլլահը հասարակ մօլլա չըմնաց, մի օր լալտնեց նա, որ երկնքից իրան և իւր սերընդին պարգևած է յաւիտենական շէյխութեան արտօնութիւն և իրաւունք:

Հիմա արդէն շէյխ Սաբադուլլահը հիմնաւորուեց Խիզանումը, նրա գետնափոր խրճիթը փոխուեց ուխտատեղի. ոչխար, եզը, գոմէշ, ձի, օրական մօնում էր նոր շէյխի օջաղը: Եւ հիմա օջաղ էր Սաբադուլլահի տունը, օջաղզաղայ էր ինքը, իր որդիքը, իր կանայքը, իր շուկն, իր կատուն:

Շատ չանցած՝ Խիզանի բոլոր քրդերից հարուստը շէյխ Սաբադուլլահն եղաւ:

Բայց Սաբադուլլահին օրըստօրէ յաղթում էր ծերութիւնը, շատ երկիւղ կար, որ ինչպէս շուտ բարձրացաւ, արագ էլ կարող է կործանուել, քրդերի մեծամեծներն սկսել էին փոքր առ փոքր թերահաւատիլ դէպի Սաբադուլլահի մօտաւոր և բարոյական ոյժը. մի կողմից ևս հին շէյխերն էին նախանձից թերահաւատութեան սերմը ցանում:

Բաղդաւոր էր Սաբադուլլահը, բնական խելքով, ճարպիկութեամբ, սպառնութեամբ և կեղծաւոր խորամանկութեամբ հօրը գերազանցեց մեծ որդին Ջալալադդինը:

Հօր մահից յետոյ Ջալալադդինը չը բաւականացաւ Հօր նման գուշակութիւններով և ապագայ կեանքի խոստումներով կշտացնել անկուշտ քրդերի փորը. նա երկրաւոր բարեքնների յորդառատ աղբիւրներ բաց արեց իւր հաւատացեալների համար:

Իւր Հօր ժողոված հօտերից օրական զոհագործութեան անուանով մորթոտում էր նա զանազան քրդաշատ կեղծոններում և եփում, բաժանում հասարակ դասակարգին. իւր ունեցած թանգագին նժուգներն ու պատուական եզները չէր խնայում ընծայ ուղարկել յայտնի քուրդ ցեղապետներին. հետն էլ մի եռանկիւնի ծալած, կարմիր ու դեղին փաթոյթի մէջ կարած օրհնութեան յուռութք: Բերողը հաւատացնում էր, թէ որ տունն այս թիւսմը մտաւ, խէրն ու քարաքեւածը (օգուտն ու արդիւնքը) հետ կը մտնի:

Այդպիսով գողացաւ Ջալալադդինը Խիզանու և լեռնական քուրդ ազգաբնակութեան և դաշտայինների սիրտն ու համակրանքը:

Բոլորեքեան շէյխ Ջալալադդինին իբրեւ Աստուծոյ մարգարէ էին ընդունում, որովհետեւ նրա քարոզածներն ամենքի գրպանին ձեռնառու և շահ էր:

Նա քարոզում էր կրօնական պատերազմ Խիզանու հայերի դէմ, նա պատրաստում էր մեծ հրոսակութիւն, ուզում էր մի յանկարծական յարձակումն գործել Խիզան գաւառի հայերի վերայ և աւար տալ ու ասպատակել:

Շատ հեշտութեամբ նա գլուխ տարաւ իւր ա-
ւերիչ մտադրութիւնը, երկիւղ ոչ մի տեղից չկար,
հայերը տեղեկութիւն չունէին և եթէ ունենային
էլ, անգոր էին դիմադրելուն, որովհետեւ զէնքի
մասին զաղափարը մեռած էր նրանց մէջ, իսկ
տաճիկ պաշտօնականները բոլորեքեան կաշառուած
էին:

Մտաւ Զալալադդինն ինչպէս թեւաւորուած
մորեխ և ոչնչացրեց Խիզանու դարաւոր ժողովրդին:
Կոտորուածք, աւեր, սպանութիւնք անխնայ
կատարուում էին, արիւնն առու եղած՝ գնում էր.
ուժաւատ ծերերի, անտէր մնացած այրիների, կի-
տսսպան մանուկների գոչիւնն ու աղաղակն երկինքն
էր հասնում, բայց երկինքն ականջները փակել էր
այս աղիողորմ աղաղակը չը լսելու, ինչպէս և Զա-
լալադդինի ու իւր մոլեռանդ հաւատացեալների սրտի
դռներն էր ամրացրել՝ իրանց գազանային անգթու-
թիւններն անողորմաբար կատարելու:

— Ա՛խ, Աստուած, ա՛խ, արդեօք ի՞նչ մեծ
յանցանք է գործել հայը, որ մինչև էսօր չը կա-
րաց զղջալ ու դարձ գալ, աւաղեց, զոյգ ձեռներով
գլուխը թակեց ծերունին:

— Խօսքդ շարունակիր, պատուական ծերուկ, և
յոյս ունեցիր, որ հեռու չէ ժամը՝ Աստուծոյ աչքը
մի օր հայի վերայ կը քաղցրանայ, յուսադրեց Աս-
քանազեանը:

— Շատ լաւ ես ասում, սիրելի, ես մեղայ Աս-

տուճոյ... Էն էի առում, Ջալալագինը քանդեց,
քարատակեց Խիզանի շատ գիւղերը. հօտեր, նա-
խիրներ, ձիանց ջոկեր, շարժական գոյք՝ բոլորն ա-
ւար տուեց:

Կոտորուածը կոտորուեց, մնացածն առաւ իւր ըն-
տանիքն և յաւիտեանս թողեց Խիզան գաւառը,
գնացին իրանց արևի ձէնն ածելու, մի պատառ
ցամաք հաց ճարելու:

Մեծ աւար ժողովեց Ջալալագինը Խիզանից,⁹
բայց և ոչ մի աննշան մասն այդ յափշտակածից ի-
րան չէր վերցնում: Բոլորը բաժանում էր իւր խմբի
ամբամներին:

Ինքը շէյխ էր, անհաւատի ձեռք դիպած ա-
ռարկան պիղծ էր շէյխի համար, երկինքը կը զրկէր
նրան շէյխութիւնից՝ եթէ շահամոլութեամբ օգ-
տուէր գնավորի ունեցածից:

Վերցրած սուարի մեծ բաժինը հասնում էր
ցեղապետներին, որոնց կտրիճ երիտասարդներից
Ջալալագինն իրան համար սօֆիններ էր ընտրել,
որպէս թէ երկնքի նախատես տնօրէնութեամբ:

Ահա այդ սօֆի կոչուած սրբազան դասն էր
ամենից անխիղճ արենարբուն:

Այսպէս էր հռչակում իւր սրբութիւնն և ան-
շահասիրութիւնն իւր սօֆինների ձեռքով:

Այնուհետև մի քանի ժամանակ դադար էր
առնում Ջալալագինը, որպէս զի աւելի կատաղաբար
ու բարբարոսաբար իւր աւերուածքը շարունակի:

Մի ժամանակից յետոյ՝ լանկարծ՝ մի ընդհանուր տեսիլ սօֆիսների ձեռքով հրատարակուամ էր բոլոր քրդերի մէջ:

—Ջալալադդինն երազ է տեսել, որ Աստուած հը պատժի այն քրդին, ով որ իւր մաքիներից ամենալաւերը հնգից մէկը չուղարկի շէյխի տունը՝ սերուհդ աճեցնելու համար. ում պատուական եզներից ու կովերից ամենապատուականները տասիցը մէկը շէյխի օջաղում չը մշակեն ու կթուին, որ ամէն մի հարուստ քուրդ իւր մատակ ձիանոնցից ամենից թանգագինը շէյխի ջոկի համար նժոյգներ յառաջացնելու չը շնորհէ և ալլն:

Անմիջապէս մի ուրիշ երազ շէյխին հրամայում էր զօրաթողով լինել, Խիզանի երկրորդ ասպատակութիւնն սկսել և աւարը բաժանել նրանց, որոնք շէյխին պարգև են ուղարկել:

Նոր աւերուածք, նոր յափշտակութիւն, նոր հարստութիւն: Քիչ քիչ հայերի կալուածքները քրդերի ձեռքն են անցնում:

Եւ որովհետև Ջալալադդինն էլ անչափ հօտերի անասունների տէր է դարձել, նրան էլ առանձին արօտատեղիներ, արտեր, այգիներ են հարկաւոր:

Այս անգամ յարձակումը լինելու է միայն մի գիւղի վրայ, վերնային տեսչութիւնը արժան է տեսել շէյխի օջաղը հաստատել Խիզանի Պէյթամ գիւղի մէջ:

իթ.

Երբ Ասքանազեանը Պէլթամի անունը լսեց, նա իւր լսողութիւնը լարեց: Մուրատը նրա մըտքում կենդանացաւ.

— Պէլթամը մեծ գիւղ չէր, շարունակեց ծերունին, բայց բարեկից գիւղ էր և ողջ Խիզանի մէջ անուանի էր:

Տաճկահայ գիւղացիների մէջ ամենից հարուստ, առատաձեռն, մարդասէր և ամէնից սիրուած Մուրատն այնտեղ էր բնակուում:

Եօթանասնամեայ անտուածավախ և առաքինի ծերունի էր իւր տան նահապետ Մուրատը:

Այս տարիքում ծերութիւնն սկսում է ընկճել, կորացնել մարդին, սակայն այդ Մուրատին չէր վերապահուած. նա բարձր և ուղղահայեաց էր՝ ինչպէս մի դեռատունկ խնձորենի՝ փթթած գարնանազարդ անուշաբոյր ծաղիկներով:

Զինափալլ ալիքն ու ճերմակ գեղմից առաւել նուրբ մետաքսանման մազերն էին Մուրատի գլուխն ու երեսը զարդարող ծաղկունքը:

70 տմառ ու ձմեռ անցել գնացել էին Մուրատի գլխովը, բայց նա իւր զուարթ տեսքով ու հայեացքով, կենդանի ու աշխույժ աչքերով նմանում էր աշխարհիս ունայնութիւններն արհամարհող կայտառ երիտասարդի, տղամարդի:

Ոչ ոյժն էր տկարացել, ոչ երեսն էր կնճռա-

կալել, ոչ թիկունքն էր կորացել, քայլում էր ինչպէս պատերազմի դաշտից վերադարձած հերոս. ոտքերը փոխելուն՝ գետինը ոտքի տակ դոփում, դրոփում էր, հսկայ, էր հսկայ:

Հսկաները հասարակ մահկանացուներին սարսափ են եղել, բայց Մուրատն իւր սրտագրաւ պատկերով, պարզ ու անպաճոյճ խօսքերով վստահութիւն է վաստակել մեծ ու փոքրի, ճոխ ու տնանկի մէջ:

Հարստին սրտանց սիրողներ շատ սակաւ են, ի պատիւ նրանց առ երեսս կեղծ ու օլատիր հաճոյախօսութիւններ են խնկարկուում, իսկ Մուրատին ամենեքեան սիրում են:

Սիրում են, որովհետեւ սիրելի է, սիրում են՝ նորա համար, որ շատ հարուստների նման չի գոռոզանում, հարստին չի նախանձում, աղքատից երես չի թեքում, սիրում են՝ ըստ որում հաց ունի և հացը միայն իւր ու ընտանիքի համար չէ, հացը տուողն Աստուած է, բոլոր մարդիկն Աստծու որդիքն են, Աստծու տուածը Աստծու որդւոց համար է:

Պէյթամ գիւղն ամբողջութեամբ Մուրատի սեպհականութիւնն էր, այնտեղ ուրիշ ժողովուրդ չը կար, միջի բնակիչները Մուրատի ազգ ու ընտանին էին և իւր դրանը ծառայողները, բայց Պէյթամի տարեկան եկամուտը հասարակական էր:

Մուրատն իւր ձեռքերով էր գիւղիս հիմքը

դրել, ինքն էր անուն տուել: Պէլթամ ասել է հասարակութեան տուն. մի տուն՝ որի դռները լայն բաց է միշտ ամէն ճանապարհորդի, ամէն կարօտեալների, ամէն քաղցած ու ծարաւ եկաւորի համար:

Մեծ ճանապարհի վերայ էր շինուած Պէլթամը՝ մի ալնպիսի կեդրոնում, ուր յարմար է ճանապարհորդին հանգստանալ, կշտանալ, գրաստը դարմանել, քնել, վեր կենալ և ճանապարհ ընկնել:

Հայ աշխարհումն այդպիսի տեղերում, անմարդաբնակ անցքերում հնուց շինուած քարվանսարայք կան, որոնց մէջ գիշեր ու ցերեկ ճանապարհորդներով լիքն են: Կատարեալ քարվանսարայ էր Պէլթամը: Զանազանութիւնն այս էր, որ քարվանսարայում եկաւորները կերակրուում էին իրանց քսակի ներածի չափով, իսկ Պէլթամումը քսակ հանելու պէտք չը կար. վայելի՛ որքան կարող ես, մնա՛, հանգստացիր՝ որչափ սրտիդ ցանկութիւնն է. փող ու փարայ շարժելու տեղ չէ Պէլթամը, Աստուծոյ հիւրն ես, տան տիրոջ գոյգ աչքի լոյսն ես, Մուրատի զլխի, աչքի վերայ տեղ ու սլատիւ ունիս:

Ծառի հովումը, ճանապարհի վերայ փռուած են քրդի կապերտները, տան տէրը նստած է այնտեղ, նրա շուրջը ժողոված են յարգելի հիւրերը, ծանօթ ու անծանօթ հայ, թուրք, քուրդ, ասորի ճանապարհորդները:

Մի նալիր, թէ օրուայ ինչ ժամանակն է, սփռոցը փռուած է, հաց, կերակուր վրան շարուած է, ուտող ուտողի է, տանող տանողի է, ճանապարհորդին պաշար ևս հարկաւոր է:

Մուրատը միայն սիրաշահելու համար չէ բանից գործից ընկել. նա անքուն պահապանի դեր է կատարում. չը չինի՞ թէ պատահին այնպիսի ճանապարհորդներ, որոնք փախս տան և իջևանել չուզենան. զուր կըլինի այսպիսիների ջանքը, թէ ձիաւոր են, Մուրատն ինքն է անձամբ դիմաւորում, ձիու սանձն իւր կողմը քարշում. թէ հետեակ են, Մուրատն ինքն է ընդ առաջում, ճանապարհը փակում և կուռը բռնած՝ ծառի հովը հրաւիրում:

Հազար աղաչիր, որ շատ ժամանակ չէ ճաշել ես, ախորժակ չունիս, պնդիր, որ պաշարի կարօտութիւն չունիս, պայուսակդ լիքն է պաշարով:

—Ախորժակն ատամի տակին կը լինի, պատասխանում է Մուրատը, իմ սիրտս ուզում է քո պաշարից ուտել, խլում և տանում է պայուսակը:

Առանց ակելացնելու կարող եմ ասել, որ Մուրատի տանն օրական միջին հաշուով հարիւր ճանապարհորդ իջևանում և մեծարուում էր:

Սպասաւորողները ծառաներ ու վարձկաններ չեն. վարձկան կոչուած դասակարգը Մուրատի համար չըկար, փողով մշակ բռնել, աշխատեցնել լսուած չէր Պէյթամում:

Ով ուզում էր գտնել պատրաստ հաց, պատրաստ հագուստ, պատրաստ տուն ու տեղ, պատրաստ դրամ իւր ընտանիքի պէտքերը հոգալու, իւր արքունի հարկերը վճարելու և վերջապէս երկրիս երեսին կարօտութիւն չըքաշած ապրելու, Պէյթամ էր դալիս:

Ի՞նչ է հարկաւոր անխոնջ երկրագործ գեղջուկին՝ հող, գութան, ոչխար, տաւար՝ այս բոլորը կայ, գնա՛, գործիր, բեր, դու էլ կեր, ինձ էլ ուտացրու:

Այս էր Մուրատի ուղղութիւնը. Խիզանու ամէն կողմերից ցանկացողները հաւաքուել էին և յօժարակամ կապել իրանց վիճակը Մուրատի հետ:

Մուրատի իւր սեպհական գերդաստունը 75 հոգուց էր բաղկացած. սրանցից էին նշանակուած հիւրերին սպասաւորողները:

Իրանով ութն եղբայր էին Մուրատեանք, որոնցից իւրաքանչիւրը բազմաթիւ որդւոց ու թոռների տէր էին. ամէնից աւագ եղբայրը Մուրատն էր:

Գերդաստանի անդամների գործը միայն հիւրերին սպասաւորելը չէր, նրանք բացի դրանից՝ ուրիշ սեպհական յատկացրած պաշտօններ ևս ունէին:

Եղբայրներից մէկը նախրի վերահսկողն էր, միւսը՝ ոչխարի, հօտերի, որը երկրագործներին է գլուխ քաշում, որը այգիների իրաւունքն էր վայելում, կանանցից մէկը սարն էր գնում՝ իւղ ու պանիր շինելուն նայելու, երկրորդը տների մաքրու-

Թեան, մառանապետութեան, տնտեսութեան, կերակուր պատրաստելու, մշակներին հաց տանելու, հիւրերին կերակրելու, գորգ ու կապերտներ գործելու ու շատ ու շատ տնային գործերին գլուխ քաշելու: Ո՛վ ինչ գործի յարմար էր, իւր սիրած պաշտօնն էր ընդունում: Գերդաստանի արական սեռին պաշտօն տուողը Մուրատն էր, իգական սեռինը՝ մօտաւորապէս նրան հասակակից, բայց աւելի գրաւիչ, աւելի թարմ ու կայտառ իւր ամուսին Զանան-Մարիկը:

Ահագին կաթսաներ էին ամէն օր քլթքլթում մի թոնրի վրայ, տաշտերով հացը շարունակ թրխուում էր միւս թոնրումը, երկու երեք ծծում (խընոցի) կախուած հարուում էին, իւրը մեծ մեծ պղնձներով հալուում էր, այդ բոլորի գլխաւոր վերադիտողը Զանան-մարիկն էր:

Խտրութիւն չըկար հիւրերի, տնեցոնց և մշակների մէջ, միեւնոյն կերակուրն էին բոլորեքեան ուտում. Մուրատի համար իմ ու քո չըկար, բոլորին իւր որդիքն էր համարում, Զանանի համար ամէնքն աչքի լոյս էին. տան վերջին երեխայի մատը խրուած աննշան փշիկը Զանան-մարիկի սրտի մէջ էր տնկուում, Մուրատ-ամուստածութեան առարկան էր դառնում:

Տուն չէր Մուրատի տունը, ծով էր՝ որ կար, ինչ եմ ասում՝ թէ տուն, մի իշխանական պալատ էր: Ոչ միայն Խիզան գաւառի մէջ, այլ և հայաս-

տանի շատ դիւղ ու աւանների գետնափորների հետ համեմատած՝ Մուրատի տունն այնպէս էր՝ ինչպէս մի հաստաբուն կաղնի ծառ՝ թփերի ու մացառների մէջ կանգնած։

Ինչ մեծ մեծ սենեակներ, հիւրատուն, հացատուն, մառան, նկուղ, գոմեր, մարագներ տեղին ու կարգին մարդիս հոգին փառաւորում էին, տան առաջի մեծ սլարտիզի ծաղիկներիցը դրախտի հոտ էր բուրում։ Բակի մեծ դուռը, կարծում էիր, թէ մի նորահարս լինի, քարերի վրայ փորուածքները, կարծես, թէ ակն ու մարգարիտ լինէին՝ հարսի ճակատն ու երեսը զարդարող, դրան ճակատին դրուած մարմարեայ արձանագրութիւնը, հէնց իմանաս, մի մեծ ալմաստ քար էր՝ էնքան ակունքների մէջ յարմարացրած։

Այս ամէն հարստութիւնը Մուրատն ինքն էր աշխատել, այս շքեղ սլաւատներն իր աչքի առաջին իր հրամանովն էին շինուել։

Աստուած մարդին խելք էր տուել, որ կարողացել էր ոչինչ տեղից էն փառքին հասնել։

Հալըը մեռնելուս՝ Մուրատը լինում է մօտ 20 տարեկան, մնացած եղբայր ու քույր ամէնքն անչափահաս որբեր էին իր գլխին ածած։

Ընդամէնը հալըը թողել էր տասը, տասն ու հինգ կով ու եզր, մի մատակ ձի, երեք մատակ գոմէշ, հարիւր ոչխար։

Մուրատն ինքը յառաջ բերեց ու աճեցրեց հօ-

տերով ոչխարները, նախիրները, ձիանց ջոկերն ու սեպհական կալուածքը:

Ախ Մուրատ, ախ... քո գերեզմանիդ մատաղ, արդեօք ո՛ւր մնացիր, արդեօք ժամ պատարագի արժանացար, թէ Պօլսի թիավարների ձեռքով ծովի ձկներին կերակուր գնացիր...

Ծերունին չըկարողացաւ շարունակել, գլուխը դրեց քարայրի ժայռին և աչքերը փակեց. հեծկըլտանքն իրան խեղդում էր:

Ասքանազեանը չէր կարողանում հաշիւ տալ իրան, թէ ընչո՞ւ արտասունքն ինքնաբերաբար հոսում էր իւր աչքերից:

Երկար միջոց յուզուած էր ալևորը, և Ռուբէնը չէր վստահանում մի մխիթարական խօսք արտասանել:

Լ.

Վերջապէս ալևորը հանգստացաւ, նա իւր պատառոտուն ցնցոտիների քղանցով աչքերը սրբեց և այսպէս սկսեց իւր պատմութիւնը:

Վարդավառ կիրակի օրը Պէյթամում առաւօտադէմին կարծես մեռելութիւն է. ոչ մի տղամարդ չի երևում ոչ փողոցներում և ոչ հանդում. ոչխար ու անասուն դաշտի երեսը փռուած՝ իրանց համար արածում են. չը կայ հովիւ, չը կայ նախորդ. միայն տներում մի մի կին կամ հարսն

գլխահները քաշ իրանց գործին են:

Հարցրու յարգևոր տնպահներից՝ թէ ո՛ւր են իրանց տղամարդիկը՝ քեզ նշանացի կը հասկացնեն, որ բոլորեքեան ժամ են գնացել:

Այո՛, ժամ են գնացել այսօր ոչ միայն պէյթամեցիք, այլ և շրջակայ գիւղերի բնակիչներից շատերը: Այսօր Վարդավառ կիրակին է, այսօր Պէյթամի եկեղեցու մեծ ուխտն է:

Եկեղեցին լիքն է ջերմեռանդ աղօթաւորներով. իսկ եկեղեցուց դուրս՝ ծառերի ստուերում՝ ահագին կաթսաների մէջ եփուում են մատաղները:

Այսօրուայ զոհագործութիւնը ուխտաւորների բարեպաշտութեան պտուղը չէ. Պէյթամի հիմնարկութեան օրից՝ Վարդավառ կիրակին որոշուած է Մուրատի հին և նոր ննջեցելոց յիշատակութեան օր: Ամեն տարի էս օրը՝ մի շաբաթ առաջ՝ գիւղերում տեղական քահանան ժամակոչին տունէ տուն շրջեցնելով՝ խնդրում է հաւատացեալներին Մուրատի կողմից գիւղահաւան բոլոր հասարակութիւնով առաջիկայ Վարդավառի օրը շնորհ բերել Պէյթամ:

Սուրբ սուրբի ժամանակն է, դուրսը կանանչ խոտի վերայ երկար ու մէկ սփռոցներն են փռուած՝ անթիւ բարիքներով պատրաստ վայելելու, իսկ ժամում սուրբ պատարագի ահեղ խորհուրդն է պարտաճանաչ՝ ժամուորին մտքով երկինք վերացրել և մոռացրել երկրաւորը:

Այսպիսի հանդիսաւոր ժամասացութիւն՝ դա-

Լառի հոգևորականութեան մեծամասնութեան ներկայութեամբ՝ Խիզանումը ոչ մի տեղում չի պատահում։ Պատարագից յետոյ՝ քահանայքն ամենքը շուրջառաւորուած՝ եկեղեցական գասը համախմբուած թափօրով՝ գնալու են գերեզմանատուն՝ Մուրատենց գերեզմանների վերայ հոգեհանգիստ կատարելու. այն տեղից գնալու են վայելեն Մուրատի կողմից սլատրաստած ճոխ ճաշը և ապա ցրուելու են իւրեանց գիւղերը։

Այս սովորութիւնն այնպէս արմատակալել է Պէյթամի շրջակայ գիւղականների մէջ, որ ամեն տարի շարունակ կրկնուում է։

Պատարագի այդ խորհրդաւոր ժամին՝ մի օտարոտի և անսովոր արկածք այնպէս շփոթեց եկեղեցու բազմութեանը, որ սրբազնագործութեան պաշտամունքը խափանուեց։

Հէնց իմանաս կայծակներ էին, որ պարզ երկնակամարից առանց բնութեան կարգը խանգարուելու, առանց ամպ ու մրրկի, պայծառ օրը տրաք-տրաքեցին և եկեղեցու դռնից ու լուսամուտներից թափուեցին ժողովրդի գլխին, ծուխը ամպացաւ եկեղեցու մէջ, պալթիւններն ականջներ էին խլացնում. հասած ծիրանի նման մարդիկն այստեղ այստեղ գետին էին ընկնում։

Շփոթն այնչափ մեծացաւ, որ քանի ըոպէ ոչ ոք չէր հասկանում աղետի պատճառը. գիտակցութիւնը զարթնեց ամէնքի մէջ, երբ պատարագիչ

քահանան ձեռնամած աղօթելիս ծնկան վերայ եկաւ
և բեմի վերայ երեսն ի վայր անշնչացաւ:

Մի գնդակէր, որ պատուհանից շեշտեց և ծա-
կեց ժամարարի ձախէրաթաթը:

Ժողովուրդը խռնուել է եկեղեցու դրան ա-
ռաջին, բայց դուրս գնալն անհնարին է. հազարա-
ւոր քրդերի աջ ու ձախ շողացող կեռակտուց
սրերը գնդակներից ոչ պակաս զոհեր են անում:

— Գեավուրների գլուխը թող մի մի սոխի
գլուխ համարուի ուղղահաւատ սօֆիների համար,
յուրեք դրսեւից շէյխ Ջալալադդինի բարձրագոյն հրա-
մանը, բայց Մուրատի գլուխը ձեր գլխից թանգ
եմ գնահատում, Մուրատի գլխին՝ վնաս տուողն
իր գլուխը կըկորցնի, աշխատեցէք Մուրատին կեն-
դանի կենդանի իմ առաջը բերել:

Մուրատը մինչև այդ ժամանակը դասի ա-
ռաջին՝ ուրիշների նման շփոթուած՝ ինչպէս մը-
տամոլոր՝ ապուշ կանգնած մնացել էր. այժմ, հէնց
իմանաս, նա քնից զարթոնեց, սթափուեց, ուշքի ե-
կաւ և գոռաց. սուրբ պատարագը սիրողը թող ճա-
նապարհ տալ ինձ:

Մի րոպէում ամբոխը մէջը ճղեց և Մուրատին
յառաջ ձգեց:

Աներկիւղ հետս եկէք, ձայն տուեց ծերունին:
Ոչ, նա ծեր չէր, նա այս վայրկեանին լաւզարդ
գլխով, լաւզարդ մօրուքով, քառասնամեայ կտրիճ
երիտասարդի էր նմանում, որ իւր ձեռնափայտը

դէնք արած՝ վեհանձնաբար խրոխտ քալլերով գէպէ դուռն էր ընթանում։

Խուռն բազմութիւնը կանոնաւոր զօրքի նման հետեւում էր իւր քաջ զօրապետին, ամէնքը մահն աչքների առաջն էին առնել։

Եկեղեցու մինչև շէմքը քրդերը ծառացած՝ կանգնած են, սրերը շողշողում են, գնդակները կարկտի նման ներս են տեղում, բայց հայերից ոչ ոք երես չի թեքում, նոյնպէս և վստահ յառաջ է գնում նրանց առաջնորդը։

Եկեղեցու շէմքի առաջին՝ դրսի կողմը՝ երեք քուրդ վայրկենական երկիր տապալուեցին, մէկի ուղիղը ցրուեց, միւսի քներակից արիւնը շռչուաց, երրորդը նոր մորթած հաւի նման, բերանը մի անգամ բաց արեց և կրկին փակեց՝ լաւիտեանս չը բանալու համար։

Մուրատի բազկի զօրութիւնն էր քրդերի արեւը խաւարացնողը, նրա գաւազանի հարուածը մահաբեր էր։

Առաւել մահաբեր եղաւ Մուրատի հարուածը տասնաւոր քրդերի համար, երբ նա գաւազանը ձեռքից ձգեց և ոտքի տակ անշնչացած քրդերի մէկի սուրը ձեռքն առաւ։

Այժմ քրդերը չը կարողացան աւելի դիմադրել, Մուրատի հերոսական սխրագործութիւնը սիրտ տուեց շատ հայ երիտասարդների, նրանք գրոհ տուին, դուրս թափուեցին եկեղեցուց, տիրացան

սպանուած քրդերի սրերին և առաջներն ընկած՝ քրդերին կարգէ կարգ կոտորեցին, կործանեցին, ինչպէս որ քաջավարժ հնձուրը գերանդուի սուր հարուածով վախճան է տալիս հասած, սպիտակած ցորենի ցօղուններին:

Այլ ևս ճանապարհը բացուեց, եկեղեցու դռան անցքը լայնացաւ, կոտորուողը կոտորուեց, մնացողներից մինչև տասը հզօրներ քրդի սրերից օգտուելով՝ կռուել սկսան, իսկ անզօրներն ու կանայք միջոց գտան ցաք ու ցրիւ փախչելու:

Բայց այս անհաւասար դրուժիւնն երկար չը տևեց, մահն արհամարհող հերոսները իրար ետեւից քրդերի սրերից և գնդակներից նահատակուեցին, երկնային պսակին արժանացան. մէջ տեղը մնաց Մուրատը, որ վիրաւոր առիւծի նման, մռնչիւնը երկինք բարձրացրած՝ ընկել էր որսորդների մէջ և ուժեղ թաթի մի մի հարուածով փշրտում էր իւր կորիւններին աչքի առաջին սպանողներին:

— Վայ նրան, ով որ Մուրատի մի հատիկ մազին կը դիպչի, կրկնուեց շէյխի սպառնալիքը, բայց և ամօթ երկչոտ սօֆիներին, որոնք չեն կարողանում մի ծերունու ողջ ողջ բռնել և ինձ ներկայացնել:

Այս անգամ օրջազան հրամանատարի յանդիմանութիւնը քաջավարժ որսորդի գնդակի նման շեշտուեց իւր նպատակին, լիսունի չափ կատաղի քրդեր վահանները խաղացնելով՝ շրջապատեցին Մուրատին և գետնից կտրեցին, բարձրացրին:

Մինչև նրա ձեռքերը բռնելն և սուրը ձերքից խլելը՝ էլի մի քանիսի ուղեղը թափուեց:

Վերջապէս առիւծը կաշկանդուած է, նրա մռնչիւնն ալ ևս սարսափ չի ազդում: Մուրատի ձեռքերն ու աչքերը սիւնդ պրկեցին քրդերն ու բերին սուրբ շէյխի առջևը զգուշութեամբ վայր դրին:

Ջալալագդինը հեծած էր Բարեձորոյ սուրբ Աստուածածին կոչուած վանքի վանահօր սպիտակ նոյսիքը, յատուկ այն ձիու սիրոյն նստ յարձակումն էր գործել վանքի վերայ և յափշտակել սրարշաւ երկվարը:

Այժմ նա իջաւ ձիուցն և աչքով արեց իւր աւագ սպասաւոր սօֆիին:

Նրա ակնարկը հոսկացուեց. իսկոյն կանաչ խոտի վերայ փռուեց ոսկեկար գորգը:

Շէյխը կանգնեց գորգի վերայ, երեսը դէպի հարաւ դարձրեց, փոս ընկած աչքերը վեր բարձրացրեց, թաւամազ և խիտ յօնքերը ժողովեց, մռայլեց և մի քանի րոպէ սկսեց արաբական անկապ ու անհասկանալի բառեր շաղփաղփել. մէկ ծունկ էր չոքում շէյխը, երեսը գորգին դրած՝ գլխակոր անշարժ մնում էր, մէկ էլ վեր էր ելնում և մոլեռանդ շարժումներ անում:

Ջերմեռանդ քրդերը մոռացել էին իրանց յարձակմունքի նպատակը, պէտք է խոստովանած՝ որ նրանք բոլորովին չը գիտէին արածների սլառճա-

ուր, Զալալադդինի կամքն էր նրանց առաջնորդում:

Հայերը բոլորեքեան ցրուել էին, բայց ոչ մի քուրդ չէր ընկել նրանց ետևից, չէին անգամ ուշք դարձնում Մուրատի և ընկերներին ձեռքով սպանուած և կիսասպան իւրեանց նիզակակից եղբայրներին: Բոլորեքեան սպասում էին Աստուծոյ մարգարէի փոխանորդ շէյխի երկնատուր պատգամներին:

Վերջապէս շէյխը ծածկեց քոլոզի (գլխարկ) վրայից կախընկած ծածանող մետաքսեայ թաշկինակն իւր երեսին, գլուխն երկինք բարձրացրած՝ երկու ձեռքերին Հորիզոնական դիրք տալով մի քանի ըոպէ անշարժ և լուռ մնաց կանգնած:

— Այո՛... օրհնեալ է քո անճառելի տնօրէնութիւնդ... Հրամայիր, որ կատարէ քո անարժան ծառան... լսուում էր երբեմն նրա բերանից:

— Աստուծոյ Հետ է խօսում, շշնջում էին իրարու քրդերը:

— Այսպէս է հրամայում Ալլահը, առանց դիրքն ու դէմքը փոխելու՝ բարձր ձայնով խօսեց Զալալադդինը. ես ընտրեցի իմ տունը, Պէյթամը պէտքէ մշտնջենական շէյխութեան օջաղ լինի, իմ սիրելի ժողովրդի հոգևոր պետը Պէյթամից պէտք է իմ պատգամները նրանց հաղորդի:

— Ալլահը պատուիրում է, ըոպէական ընդհատումից յետոյ շարունակեց շէյխը, մի առ ժամանակ դադարեցնել սրբազան և կրօնական պատերազմը, գեա-

վուրներին չը հալածել, մինչև որ Մուրատի տների սրբատաշ քարերը չը հանուին շարուածքից և այս եկեղեցու տեղը շէյխի պալատը և շէյխութեան օջաղը չը կանգնի:

Երկնային զօրութեան բարեհաճ տնօրէնութիւնն է, որ Մուրատի կարողութիւնը, նրա հօտերն ու անդեաները, նրա այգիներն ու արտերը, նրա արօտատեղիքն ու սեպհական գիւղն անցնի շէյխերի շէյխ Զալալադդինին, նրա որդւոցն ու սերնդին ժառանգութիւն լինի:

Ալլահի ողորմածութիւնը թող չի տալիս Մուրատի կեանքը բառնալ՝ մինչև որ Խնքն իր մալաքների (հրեշտակ) ձեռքով իւր յանձնած աւանդը՝ Մուրատի հոգին յետ կը պահանջի, ջաննաթից (դրախտ) կը գրկի, ջհանդամի (դժոխք) թագաւորի իրաւանց ներքոյ կը դնի, որովհետև սա գեաւուր է, և իբրև գեաւուր զուրկ է ճշմարիտ հաւատից:

Բայց եթէ գեաւուրն իր անխելքութիւնը կանի, չի կամենալ իր յօժար կամքովը թողնել Պէյթամն ու քաշուել հեռանալ, Տէրը հրամայում է այդ ժամանակը անողոք գտնուել և Մուրատի սերունդը բնաջինջ անել. միաժամանակ Ալլահը պատուիրում է իմ սիրելի նիզակակիցներին ուշք չը դարձնել կիսամեռների վայնասունին, մօտենալ սեղանին և առանց նստելու, շների նման լափել, վերջացնել գեաւուրների ձեռքով պատրաստած կերակրները,

որովհետեւ գեաւուրի մատաղն արժան չէ ուղղափառ մատաղի պէս մարդանման վալելելու:

— Դէհ, դարձաւ Ջալալադդինը դէպի իւր զօրքը, հալի հացը քրդի փորը, կշտացէք, որ քաջութեամբ գործ կատարէք:

ԼԱ.

Խօսքերը խեղդուում էին ծերունու կոկորդում, ներքին հոգեկան վրդովմունքը չէր թոյլ տալիս թշուառին շարունակել իւր պատմութիւնը: Այդ էր պատճառը, որ նա թինկնած իւր աջ արմունկին՝ մի երկար միջոց մտախոհութեան մէջ էր:

— Եթէ ալսօր տրամադիր չես խօսելու, պատուական ծերունի, ես կարող եմ վաղը գալ. մնաս բարեւ, ասաց Ասքանադեանն և կամեցաւ տեղիցը կանգնել:

— Ո՛չ, ինչ որ կարող ես ալսօր անել, էգուցուան մի ձգիլ, պապենական աւանդութիւնը մեզ խրատ է թողել: Ձեմ ուզում շատ մանրամասնութիւնների մէջ մտնել, դու ինքդ հասկացիր քաղցած դալլերի դրութիւնը, որոնց ձեռքը որսորդի դնդակից խոցուած մի որս է ընկել:

Մի ակնթարթում ամէն ինչ վերջացած էր:

— Պէյթամի եկեղեցին Խիզան գաւառի հարուստ եկեղեցիներից մէկն էր, շարունակեց ծերը, սուրբ զգեստները բոլորը Մուրատի յանձնարարութիւնով յատկապէս Պօլսումն էին պատրաստուած, արծաթի

ոսկեզօծ խաչերը, շիւթիշի թելից յերէւրած՝ Կարնոյ ճարտարարուեստ ոսկերիչների գործն էին։

Ջալալադդինն ինքը յառաջ ընկաւ և իւր ետևից հրամայեց ներս մտնել իւր ամենամօտ աշակերտ Սօֆիներին։

— Ամէնից յառաջ դուրս տարէք այս տեղից վիրաւորուածներին և սպանուածներին, հրաման արձակեց շէյխը։

Երբ այս ամէնը կատարուեց, Ջալալադդինը հրամայեց ներս բերել Մուրատին։ Ձեռք ու ոտքը կապած՝ ծերունին վայր դրուեց տաճարի կեդրոնում։

— Մի վերջին անգամ սղօթք արա քո շինած եկեղեցու մէջ, Մուրատ, շատ մի ցաւիլ տէրտէրիդ սպանուելու համար, նրա տեղը Աստուած քեզ նոր տէրտէր է ուղարկել. եթէ չես հաւատում՝ աչքովդ տես։

Ջալալադդինը առաւ սպանուած քահանայի վրաից հանած շուրջառը, ծածկեց իւր վերայ, սաղաւարտը գլուխը դրեց ու մօտեցաւ սուրբ խորհրդրդին։

Նրա հրամանով սօֆիներից ոմտնք ժամաշուպիկ հագան, այլք բուրվառակիր դարձան, մի երկուքն ևս քշոցները շարժեցին։

Անիրաւ շէյխը ձեռքն առաւ սկիհն և իւր սօֆիների հետ ճիւղաղական ձայներ հանելով՝ վերաբերումը ներկայացնելով՝ շուրջ արեց բեմի ետևից և սուրբ խորհուրդը թափեց սեղանի վերայ։

—Անհաւատալի անցքեր ես պատմում, ծերունի, ասաց Ասքանազեանը, վալրենի քուրդը հալի քահանայ ինչպէս կարող է ներկայացնել:

—Եթէ դու իմանալիր, որ ալդ քրդերը, նոյնիսկ Ջալալադդինը շարունակ հայերի մէջ են իրանց կեանքն անցկացրել, շատ անգամ ոմանք լոկ հետաքրքրութեան համար, միւսները ջերմեռանդ սրտով ուխտադրութեան նպատակաւ՝ յաճախում են հայոց եկեղեցիները, ապա խօսքերիս ճշմարտութեան մասին կասկած չէիր տանիլ, պատասխանեց ծերը:

—Եթէ ալդպէս է, ներողութիւն եմ խնդրում, խօսքդ շարունակիր:

—Քրիստոնէական պաշտամունքը ծաղրելուց յետոյ՝ շէլիւր հրամայեց կողոպտել եկեղեցու բոլոր տնօթներն և ապա քանդել Աստուծոյ տաճարը:

Չըքաշեց կէս ժամ, հսկայական շէնքը խորտակուեցաւ, գիւղումը բահ, փայտատ, բրիչ չըմնաց՝ բոլորը կրուեց տնտեղ. քարերից շատերը նիզակների ծայրերով էին տեղահան լինում:

Եւ այս ամենայն աղէտներին ականատես էր Մուրատը: Նա գետնի վրայ վալը ընկած՝ լռիկ արտասունքներ էր թափում:

—Հիմա, քաջերս, ձայն տուեց շէլիւր, ժամանակ է գիւղը գեավուրներից մաքրել, սրի լառաջ արէք վերջին հային և Պէլթամից արտաքսեցէք, հակառակողին շների բաժին արէք:

Զուր նեղութիւն էր տալիս այս հրամանով Ջալալադդինն իւր նիզակակիցներին, ոչ միայն Պէթամեցիք էին թողել հեռացել, շրջակայ գիւղերումն ևս հայ չէր մնացել։ Ամէնքը թափած իրանց ունեցած չունեցածը՝ ընտանիքն յառաջ արած՝ տարագիր էին ընկել։

Մի տուն միայն փակ էր Պէթամումը։

Շէյխի հրամանով բոլոր քրդերը հաւաքուեցին այս տան առաջը. այստեղ բերուեց և տանտէրը։

Մուրատի տունն էր այն, որի դռներն ամուր կողպած էին։

Զուր անցկացաւ Ջալալադդինի սպառնալիքները. Մուրատն ինքն էլ չըգիտէր իւր ընտանիքի տեղը և դրան փակուելու պատճառը։

— Զարդել դռները, հրամայեց Ջալալադդինը։

Հաստ տախտակները չըդիմացան աւազակների կործանիչ ուժին. դուռը ճռւաց և շրջուեց։

— Շունչ կենդանի չըմնայ մէջը, գոչեց շէյխը, գեավուրի արիւնով լուանալ գեավուրի պղծութիւնը։

Մուրատի աղիքները փորումը գալարեցին, նա ընկճուեց և իրան կորցրեց, երբ ներսից լսուեց կանանց և մանուկների ճիչն ու սրտաճմլիկ աղաղակը։

Մուրատի աւագ որդին՝ անհեռատես և անձնավստահ Շահբազն իւր սրի և քաջութեան վերայ ապահով լիմարութիւն էր ունեցել փակուել տան ներսը և պաշտպանողական դիրք բռնել։

Շահբազն իւր հօրեղբայրների, եղբայրների և

Հօրեղբօր որդոց հետ միայն էր մնացել, իւրեանց հացով ապրող մերձաւորները, բարեկամներն և ծառաներն ամենքեան թողել հեռացել էին:

Տան քաջաբազուկ և կորովի արական սեռի հետ միասին՝ Շահբազը բաւական ժամանակ ճակատ առ ճակատ սուր սրի էր տալիս քրդերի հետ: Միայնակ ինքը մօտ քսան քուրդ սպանեց. մի քանի ըոպէ մինչև անգամ լետ մղեց թըշնամիներին, բայց զուր ջանք և անօգուտ վաստակ, վերջ ի վերջոյ՝ իւր անխոհեմութեամբը պատճառ դարձաւ իւրեանց բազմաքանակ գերդաստանի չլքանալուն:

Կենդանի մնացին միայն երկու հոգի՝ ինքը Շահբազն և իւր ամենակրտսեր վերջին տաշտակքերանք երեք ամսական դստրիկը:

Ամէնքն իւր աչքի առաջին ընկան:

Շահբազի քաջութիւնը տեսնելով՝ Զալալադդինը հրամայեց ափսոսալ կտրիճ աղամարդին և հօր նման կենդանի բռնել:

Բռնուել էր Շահբազը թիկունքի կողմից. քրդերը երբ տեսնում են, որ դժուար է լինում հերոսին ճանդը ձգել, տան արեւմտեան պատը քանդում են, ներս են թափուում և սրահի նեղ անցքումն ետևի կողմից երկու կուռը պրկում են պարանով: Սուրը մնում է Շահբազի ձեռքումը բաց. ձեռքերը չեն շարժուում, որ խաղացնէր. մի վերջին ոյժ է գործ դնում նա և սուրը շարտում է

իւր ուսագլխովը. թափն ի գուր չէ կորչում, ջուհար-
դար պողովատիկն երկու կէս է անում Եահրազի
ձեռքը կապող քրդի գանգը:

Այժմ ևս Եահրազը հանդարտ չէ մնում, գո-
չում, ճչում էր նա, հալհոյում, անիծում էր Զա-
լալադդինին, սպառնում և հրդուում էր, որ եթէ,
երբ և իցէ, ազատուի կապանքից, իւր կերածը քըր-
դերի միս է լինելու, մինչև վերջին շունչը փչելը՝
խմածը քրդի արիւն է լինելու և ծամած ծամոնը
քրդի սիրտ:

Մեծախօսութիւն և պարծենկոտութիւն չէին
Եահրազի ասածները. նա իւր ուխտը կըկատարէր,
եթէ հօր հրամանը չստիպէր նրան լռել և խօսքը
յետս կոչել:

Արդէն 75-ի չափ ընտանիք բրդած թափած
էին մեծ տան մէջ, արդէն Մուրատն և իւր որ-
դին շէլիսի առաջին կապուած ընկած էին, ամէն
ինչ վերջացած էր համարուում, երբ յանկարծ ա-
մէնքի ուշքը դէպի տուն հրաւիրեց մի մանկական
լացաձայն:

Զալալադդինը հրամայեց՝ իւր թիկնապահներին
լալկան մանուկին անվնաս իրան հասցնել: Մի կայ-
տառ, գեղատեսիլ հրեշտակ օրօրոցում ամբացրած՝
թափել էր իւր քաղցր քունը և սպասողական սի-
րունիկ աչիկներով պտուում էր մէկին, որ գայ և
իւր քաղցը լցնի:

Վայրենի գազանները կուշտ ժամանակ կարող

են մի ըուպէ մոռանալ իրանց գազանալին բնատուր լատկութիւնը: Նոյնը պատահեց և Ջալալադդինին:

Քուրդ ցեղապետներից մէկը՝ ձանձրացած գործի ձգձգութելուց՝ մօտեցաւ և առաջարկում էր շէյխին վերջ տալ գեաւուրների կեանքին և աւերը շարունակել, բայց Ջալալադդինը դիմադրեց:

— Այսպէս է պատուիրում Ալլահը, ասաց Ջալալադդինը, ես փրկում եմ Մուրադի, իւր որդու և այս անմեղ աղջկայ կեանքը, եթէ իսկոյն սրանք կառնեն երեխային և կըհեռանան ոչ միայն Պէյթամից, այլ և Խիզան դաւառից, ի հակառակ դէպքս՝ սրանք էլ թող մեռնին միւսների հետ:

— Առաւել լաւ է մեզ էլ մեր սիրելիներին ընկերացնես, ուզում էր ասել Շահբազը, բայց հայրը խօսքը նրա բերանումը թերի թողեց, իւր և որդու կողմից երդմամբ ուխտեց բարբարոսին՝ նոյն ըուպէին թողնել հեռանալ:

Կասկանքները քակուեցին, հայր ու որդի առան իւրեանց տան վերջին շառաւիղը և լաւիտեանս թողին Պէյթամը:

— Եւ ո՛ւր գնացին, հարցրեց ծերին Ասքանազեանը:

— Մուրադը ոտքով Պօլիս հասաւ՝ արդարութիւն որոնելու, և չիմացուեց, թէ ո՛ւր մնաց, Շահբազն առած իւր անդին գանձը՝ լեռներն ընկաւ:

Մայր չէր Շահբազը, բայց մօր պաշտօն էր

կատարում. մայրական ստինքներին փոխարինում էին լեռների արօտական հօտերը. ամէն մի հովիւ ուրախութեամբ այծի կամ ոչխարի պտուկը դնում էր երեխայի բերանը:

Շատ թափառեց Շահբազը, հայրենիքի սէրը գրաւում էր նրան դէպի Խիզան, բայց նա չէր ուզում ուխտադրուժ գտնուել, նա բաւականանում էր Խիզանի մերձակայ գաւառներից իւր սրտի պասուքը լցնել: Խեղճ մաւրդ, Բնչ էր մնացել Խիզանումը, որ ընչո՞վ մխիթարուէր:

Անիրաւ Ջալալադդինը միանգամ Խիզանը կիսաքանդ էր արել, այժմ էլ Պէյթամում իւր բոյնը հաստատելուց յետոյ՝ կրկնակի ոտնատակ տուեց և աւերեց բոլոր Խիզանը. հայաբնակութեան մեծագոյն մասը սրի քաշեց, շատերին փախցրեց և պահեց միայն նրանց, որոնք կարող էին քրդերին իբրեւ գործաւոր մշակներ պիտանի լինել: Եթէ դու շրջել ես Խիզանի թէկուզ մի քանի գիւղերը, դու վկայ ես ուրեմն Խիզանի ներկայ դրութեանը:

15 տարի յառաջ Խիզանի ութսունի չափ գիւղում կար մօտաւորապէս 2470 տուն հայ, իսկ այսօր հազիւ մնում են 550—600 տուն. այն օրուայ հայերը բոլորը հարուստ էին, ամէնքը լի էին, իսկ այսօրուայ եղածներից տասներորդ մասն ուտելու հաց չունի. 15 տարի յառաջ՝ շատ քիչ գիւղ կար, որ իւր սեպհական եկեղեցին չունենար, այսօր ընդամէնն ամբողջ Խիզանումը կայ ոչ աւելի քան 60

եկեղեցի: Ա՛յ, թէ ինչ էր մի օր Խիզանը և ինչ
այսօր:

— Ահա, հետաքրքիր երիտասարդ, պատմեցի
քեզ Համառօտիւ Խիզան գաւառի և Պէլթամցի
Մուրատի գլխով անցածները, ես լցրի քո ցանկու-
թիւնդ, կարող ես գոհ լինել այս չափով:

Գնաս բարև, տէր ընդքեզ:

— Բայց ներիր ինձ, եթէ ասեմ, որ գլխաւոր
դէպքը թերի է քո պատմածից, դու մոռացար,
կամ չուզեցիր լատնել, թէ ո՛ւր մնաց Շահբազն և
ո՛ւր իւր ծծկեր աղջիկը, հարցրեց Ռուբէնը:

— Բաւականացիր այսքանով, ես լոգնեցայ:

— Ես կոպտեմ մինչև հանգստանալդ:

— Տեսնում եմ, որ ձեռք չես քաշելու ուրեմն

լսիր:

— Շահբազն եթէ ուխտադրուժ չէր, ուխտա-
պահ էլ չըմնաց. նա մի քանի ժամանակ իւր դըս-
տեր հետ Արիֆ բէլին ծառայում էր իբրև հովիւ.
վիշտը նրան շատ շուտ ճկեց, անժամանակ ծերա-
ցաւ և ոյժը պակասեց: Այսօր նա տեսքով 70 տա-
րեկանի է նմանում, թէև 56 գարուն միայն տե-
սել է: Այդ դրութեան մէջ Շահբազը մի օր թողեց
Արիֆ բէլի տունն և աներևութացաւ:

Շահբազի սիրտը չըհամբերեց, նա եկաւ Խի-
զան գաւառը, սահմանագլխի քրդաբնակ գիւղերից
մէկում նա գտաւ մի տուն հայ:

Այդ հայն իրանց նախկին ծառաներից մէկն

էր, որ հիւրասիրեց իւր տիրոջ տան վերջին սերնդին:

Շահբազն իւր չորս տարեկան Լուսիկ աղջկանը թողեց հայի տանն ու ինքը՝ գիւղից ոչ հեռու՝ մի քարաժայռի մէջ՝ իրան բնակութիւն հաստատեց: Իւրեանց բազմաթիւ չորքոտանիներից մնացել է իրան մի հատիկ հաւատարիմ շուն, որ երեք ամիս որոնելուց յետոյ՝ գտել է իւր տիրոջն և այնօրից էլ չի բաժանուել նրանից:

Շունն և իւր տէրը կերակրուում են դստերը խնամք տանող հայի հացով: Չորս տարի յառաջ ուրիշներն էին նրանց հացով կերակրուում:

Ուժահատ ծերունին հացն ստանում է իւր հարազատ զաւակի ձեռքից:

Ապաբաղդ Շահբազն իւր մեռնելու վերայ չէ մտածում, նրան նեղում է իւր աչքի լոյս Լուսիկի ապագայ վիճակը, և թէպէտ ինքը ցանկանում է, որ իւր աչքերը փակողն իւր զաւակը լինի, բայց հայրը չի կամենում, որ իւր մահից յետոյ իւր որբը խիզանումը մնայ. նա ուզում է իւր աղջկանն ուղարկել իւր անդրանիկ քրոջ մօտ, և չրգիտէ՝ թէ ո՛ւմ ձեռքով տեղ հասցնի:

— Ո՛վ է Շաբազի քօլըն և ո՛ւր է բնակուում, հարցրեց Ռուբէնը:

Մուրատը բնական Պէյթամցի չէր, նա հեռաւոր տեղերից էր եկել Պէյթամ. նրա աւագ դուստրը Մարիամը Բ. քաղաքի մի հարուստ հայի՝ Սեդրոս

Գաւազեանի կինն է, Շահբազն ուզում է...

—Ի՞նչ... Ի՞նչ ասացիր... ընդհատեց կակազելով Ռուբէնը շփոթուած, դու ասում ես, որ Շահբազը կենդանի է... աղաչում եմ, ծերունի, ասա, ուր է նա, ուր է իմ քեռին, իմ մօր եղբայրը, որ ես շտապեմ գրկել նրան: Ես մօրիցս շատ անգամ եմ լսել Մուրատ սլապիս անունը, բայց...

—Ի՞նչ ասացիր... Ի՞նչ... շնչարգել լինելով արտասանեց ծերը, ասում ես՝ որ դու Ղունկիանոսն ես, իմ քրոջ որդի:

—Իսկ դու իմ մօրեղբայրս, իմ քեռի Շահբազը...

Երկուսի ձայնն էլ կտրուեց, ծերն ու երիտասարդը փարեցին միմեանց սլարանոցով և հեկեկում էին:

Գուցէ երկար տևէր ինքնամոռացութիւնը, եթէ շան հաչոցը նրանց չսթափեցնէր:

—Խելքի արի, Ռուբէն, դու կարող ես ծերունու մահուան սլատճառը դառնալ, չեմ տեսնում, որ դրա ոլժը սպառուում է:

Այս խօսքերն ասողը Գարեգին Մելքիսեդեկեանն էր: Շահբազի պատմութեան սկզբնաւորութեան ժամանակ՝ Գարեգինն նստած էր ալրի դրանը ընկած մեծ քարափի ետևը և դադանի վկայ էր քեռու և քեռորդու խօսակցութեանը:

Իէպէր չըբերեց Գարեգինն այս կողմը:

Նա մտաւ քրդի գիւղն և միակ հալից հարց-

ընց իւր ընկերի մասին:

Առաջին անգամից հայր ճանաչեց անճանօթին. նա սպասում էր Գարեգնի գալստեանը: Ռուբէնը նրան պատմել էր ընկերի մասին:

Հայր ցոյց տուեց Մելքիսեդեկեանին մերձակայ ձորի ճանապարհը, ուր կարող էր նա գտնել ընկերին:

Բարակ շաւիղը առաջնորդեց Գարեգնին և կանգնացրեց այրի մուտքի առաջին:

Մենք մոռացանք ասել, որ երբ Շահբազը նոր սկսել էր իւր պատմութիւնը՝ շունը պարկած տեղից գլուխը կրկին բարձրացրեց և հաչեց:

Շահբազը կարծեց, որ շունն իւր հրամանը մոռացաւ. այդ պատճառաւ նա բարկացաւ իւր հաւատարիմ ընկերի վերայ և փայտով զարկեց:

Ծերն անիրաւութիւն գործեց, այս անգամ շունը զգացել էր մի նոր անձնաւորութեան մօտենալը և ուզում էր իմաց տալ իւր տիրոջը, բայց նա լսել անգամ չուզեց:

Շունն ստիպուեց լռել:

Նոր անձնաւորութիւնը, Գարեգինն էր:

Շուտ արթնացաւ Ռուբէնը, բայց այնքան շուտ ուշքի չեկաւ Շահբազը: Խեղճն աչքերն ածելով՝ մօլորուել՝ մնացել էր:

— Վերջ տուր յուզմունքիդ, բարի ծերունի, միջամտեց Գարեգինը, զարմանալու ոչինչ չըկալ, Աստուծոյ ողորմածութիւնը հանդիպեցրեց քեզ քո

քրոջ որդուն, սա՛ ինքը խնամք կըտանի իւր քեռու աղջկանը, և ես սրա սիրելի ընկերը՝ իմ կողմից խոստանում եմ հարազատ քրոջս պէս պաշտպանել քո զաւակին:

Շահբազը ոչինչ չըխօսեց. նա աչքերն Երկինք ամբարձած՝ աղօթք էր մըմնջում:

— Պասլի, պապի, ահա և ես:

Այս խօսքերով տուն ընկաւ քարայրը մեզ ծանօթ փոքրիկ Լուսիկը. երեխան, ի հարկէ, չըգիտէր, թէ ո՛վ էր իրան խնամողը. Շահբազի պատուէրով՝ նա իւր հօրը պապի էր կանչում, մի կոչում՝ որ ծերին յատուկ է:

— Ես վաղուց ուզում էի քո տեղդ իմանալ, որ միշտ մօտդ լինեմ, բայց ինձ արգելում էին տանից հեռանալ. տեղդ էլ չըգիտէի. էս օր էլ չէի կարող քեզ գտնել, եթէ հայրիկը չըպատմէր այս էֆէնդուն քո տեղդ. ես թագուն սրա քամակից ընկած՝ դալիս էի, թոթովեց աղջիկը:

— Իսկ իմ հոգին դուրս եկաւ քեզ որոնելով, վերջը քրդերից իմացալ քո այս կողմը դալն և ետեւից վազեցի, բայց չըհասալ, այլը մտնելով՝ երեխայի խօսքերին պատասխանեց Շահբազին և իւր աղջկանը կերակրող հայը, որին Լուսիկը հայրիկ կոչում տուեց:

— Աստուած է իմ բոլոր բարեկամներին միասին ժողովել, վերջապէս խօսեց վաղաթառամ ծերունին: Դու, պատուական բարեկամ, դարձաւ նա

դէպի իրեն և աղջկանը խնամարկող վաղեմի ծառան, ընդունիր իմ առ ի սրտէ շնորհակալիքը. մեր պակասացրածը թող Աստուած ինքն աւելացնէ: Դու, իմ քրոջ որդի, իմ արենակից Առնկիանոս, տալիս եմ քեզ քո մօրեղբօր գաւակը՝ իւր հօրաքրոջ մայրական խնամքին յանձնելու, իսկ դու՝ սլատուական անծանօթ երիտասարդ, իմ քրոջ որդու ընկեր, դէմքիցդ և կրած գէնքերիցդ երևում է, որ օտարական և քաջասիրտ մէկն ես, խընդրում եմ քեզ՝ կատարես յօժարակամ արած խոստումդ:

— Քանի գլուխս պարանոցիս վերայ հաստատ է, քո աղջկանը վտանգ չի հասնիլ, պատասխանեց Մելքիսեդեկեանը:

— Մօտեցէք, բոլորիդ էլ համբուրեմ, սիրելիք, ասաց Շահբազը և նախ՝ գիրկն առաւ Լուսիկին, որի գլխին օրհնութեան հետ կաթ կաթ կաթում էին հօր արտասուենքի կաթիլները. յետոյ նա համբոյր տուեց իւր ասպանջական նախկին ծառային, ապա կրծքին սեղմեց Գարեգնին, վերջը փաթաթուեց Ռուբէնին և թուլացաւ մնաց նրա գրկումը:

— Մի վերջին խօսք ևս, ուշքի գալով՝ մեծ դժուարութեամբ դարձաւ Շահբազը Գարեգնին. երբ այս ալրի մէջ հողին կը յանձնէք իմ ցամաքած մարմինս, առանց լետաձգութեան թողէք, հեռացէք Խիզան գաւառից, թող Ջալալադդինի շնչած օդը չըծծէ իմ գաւակս:

Ծերունին այլ ևս չըխօսեց. նա լետ ընկաւ Ռուբէնի գրկից, թիկնեց քարաժայռին և աչքերը փակեց՝ յաւիտեանս չըբանալու նսլատակով. նա այլ ևս չըկար. նա մեռած էր:

Շահբազի հրամանը ճշտութեամբ կատարուեց:

Նա ամփոփուեց քարալրի մէջ:

Բոլորեքեան հեռացան այլից. չուզեցաւ բաժանուել միայն հաւատարիմ գամփուը. նա գլուխը դրեց տիրոջ գերեզմանաթմբին և մնաց:

Միւս օրը Ռուբէնը ոտքով ճանապարհ ընկաւ դէպի Սղերդ, իսկ Մելքիսեդեկեանը ձին հեծաւ և կրկին վերադարձաւ Վարագ:

Գարեգինը միայն չէր, եափնջու տակին նա գաւակին ունէր մի փոքրիկ աղջիկ: Լուսիկն էր դա:

Մելքիսեդեկեանը տարաւ աղջկանն և Խրիմեան հայրիկի խնամքին յանձնեց ու ինքը գնաց դէպի Սղերդ:

Հայրիկն երեխային ուղարկեց Վան՝ Ղրմցոնց տունը: Խրիմեանի հայրական օջաղն էր Լուսիկին հիւրասիրողը:

Աղջիկը մնալու էր այնտեղ՝ մինչև որ իւր հօրաքրոջ որդի Ղուսկիանոսը, կամ Ռուբէն Ասքանազեանը գային և իրան վերցնէին:

Սղերդի պանդոկներից մէկի մէջ երեք օր է իջևանած է մի երիտասարդ և դեռ երեք անգամ ոտքը հագիւ է դուրս գրել իւր սենեկից. օրն ի բուն դռնփակ նստած է նա յատակին փռուած հասարակ կապերտի վերայ և շարունակ գըրում է:

Երիտասարդը հանգիստ չէր. ինչպէս երևում է, նրա գրածները վրդովեցուցիչ բնաւորութիւն ունէին: Այս կարելի էր նկատել գրելու ժամանակ նրա դէմքի արտայայտութիւնից և բոլոր մարմնի շարժումներից:

Երբեմն սարսափահար էր գալիս օտարականը, վախտ աչքերից բարկութեան և կատաղութեան կըրակներ էր դուրս ցալտում, մի ժամանակ գրիչն էր շարտում և կրկին ձեռքն առնում, մէկ արտասուում էր, մէկ յուսահատ քրքիչներ էր արձակում և այլն: Այսպիսի բազմատեսակ շարժումներ յերկրելով՝ երիտասարդը գրում էր:

Նա գրում էր յուսաբացից՝ մինչև խորին կէս գիշեր. օրուան 24 ժամից դժուար թէ հինգ կամ վեցը նուիրում էր իւր խոնջացած անդամների հանգստութեանը: Եւ ինչ հանգիստ կարելի է կոչել այն քունը, որն անդադար ընդհատուում է անհանգիստ երազներից. անդադար կողքից կողք էր ընկնում նա, անդադար խռմփացնում էր, անդադար

խօսում էր և 40 աստիճան տաքութեան մէջ տըն-
քացող հիւանդի նման անդադար զառանցում էր:

Երրորդ օրը վերջապէս երիտասարդը աւարտ
տուեց իւր աշխատութեանը. մի հաստափոր տետ-
րակ լցրեց նրա երկասիրած գործը:

— Անշուշտ այս երկու օրս կերևի իմ սիրելի
ընկերս, քանի նա չէ եկել, կարդամ տեսնեմ ի՞նչ
դուրս եկաւ, ասաց անծանօթն և ձեռքն առաւ
իւր գործը:

Ոչ գրողն էր մեզ համար անծանօթ և ոչ իւր
լիշած ընկերը:

Եթէ ասենք, որ Սղերդի պանդոկի սենեկում
փակուած ինքնայօժար բանտարկեալը Ռուբէն Աս-
քանաղեանն էր, ընկերի մասին մտատանջութեան
մէջ չենք ընկնիլ, ինքներս կ'ասենք՝ որ Գարեգին
Մելքիսեդեկեանի մասին էր խօսքը:

Վերջացրել էր Սղերդի գաւառում Ռուբէնն
իւր ճանապարհորդութիւնը, և կարգի էր դնում
իւր լիշատակարանը:

Փամադրեալ հանդիպատեղին Սղերդն էր նշա-
նակած երկու ընկերների համար:

Մենք հնարաւորութիւն չունինք ունկնդիր
լինել Ռուբէնի կազմած ամբողջ լիշատակարանին.
մենք կը լսենք միայն այնքանը, ինչ որ նա բա-
րեհաճում էր բարձրաձայն կարդալ: Շատ մասը կամ
առանց կարդալու թերթում էր և կամ մտքումն
էր կարդում:

...Երեկոյ էր, երբ ես մտայ քարի տակի գիւղը և հարցրի տէրտէրի տունը, այսպէս սկըսեց Ռուբէնն իւր ընթերցումը, քահանան ինչ սիրով ընդունեց: Տէրտէրի հարսը ջուր բերեց և ոտքերս լուաց: Քահանայի սեղանը ճոխ էր, երեւում էր, որ ինքը հարուստ մարդ էր:

Տէրտէրի խօսակցութիւնից ես հասկացայ, որ գիւղն ապահով վիճակի մէջ էր. քահանայի իւր շնորհքն էր այդ: Նա մի կրթուած և հասկացող միջահասակ անձնաւորութիւն էր: Դիպուածով տէր Մարտիրոսն իւր կրթութիւնն ստացել էր Կ. Պօլսի սուրբ Փրկչեան դպրոցում: Վերադառնալով հայրենիք և քահանայանալով՝ տէր Մարտիրոսը կարողացել էր իւր ժողովրդին հանել տգիտութեան խաւարից և ներշնչել նրանց մէջ ինքնաճանաչութիւն:

Մինչև քահանայի գալը՝ այս գիւղը ոչնչով չի զանազանուել տաճկահայատակ միւս գիւղերից, իսկ տէր Մարտիրոսի օրով՝ շատ չի քաշել, աչքի է ընկել իւր տնտեսական ապահովութիւնովն և ժողովրդի գիտակցութիւնով:

Սիրտս լցուեց ուրախութիւնով՝ երբ միւս առաւօտը քահանայի հետ ժամ գնացի. եկեղեցու դասըլիքն էր ընթերցող մանուկ սերնդով, իսկ ժողովրդի տեղերը բռնած էին ժամաւորները:

Ժամերգութիւնից յետոյ՝ քահանան աւուր պատշաճի մի ոգևորիչ քարոզ խօսեց. քարոզը կարճ էր

և աղղու։ Թէև ամառն էր, ուսումից ազատ օրեր էին, բայց այդ օրն եկեղեցու բակում գտնուած դպրոց կոչուած սենեակը լցուած էր աշակերտներով, քահանան նրանց ժողովել էր ինձ ցոյց տալու։

Համառօտ էր վեր ի վերոյ արած հարցաքննութիւնը. բայց այդ չտիրոջն էլ ես կարողացայ կշռել քահանայի դործ դրած ջանքն և կատարած յառաջադիմութիւնը։

Թուրք իշխանութիւնն և քուրդ ցեղապետները գիւղիս հայերի հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ էին. ոչ բռնակալութիւն կար այստեղ և ոչ անկողորդ հարկապահանջութիւն, այսինքն այն՝ ինչ տեսել էի ուրիշ գիւղերում։ Այս նրանից էր, որ տաճկական օրէնքների գլխաւոր կէտերը քահանայի շնորհիւ գիւղացիներին անելի էր պարզուած՝ քան թէ նոյն իսկ օրինապահներին։

Ընդհանրապէս այս գիւղումը թագաւորում էր կարգ ու կանոն և տիրում էր մաքրութիւն, սէր և վիճակի ապահովութիւն։

Այս գիւղում ես երկու օրից անելի չը մնացի. ես գտայ, որ ինձ անելու ոչինչ չը կար այնտեղ։

Ես դոհ դուրս գնացի Քարի տակի գիւղից։

Այս կտորը կարդալուց լետոյ՝ Ռուբէնը շրջեց մի քանի թերթ և սկսեց հետևեալը։

.... Առաւօտ է, շատ բարեհամբոյր և զով առաւօտ, ես դուրս եմ եկել մի ճնշուած և հարըս-

տահարուած գիւղից և ուզում եմ իմ վերայ ազդած վատ տպաւորութիւնը փարատել ձորահովտում եղած մեծ գիւղում:

Գիւղի շրջակայքը խիստ բանաստեղծական են, ձորակում վազում է դիմացի լեռներից իջած կարկաչասահ գետակը և տարածուում է առաջս բացուած ընդարձակ դաշտի վերայ, տերեւալից ծառերը՝ փռած իւրեանց հովանին գետի երկայնութեամբ՝ հրաւիրել են քաղցրախօս թռչնիկներին օդը լցնել իրանց հազարերանգ երգասացութիւնով:

Գիւղը նստած լեռնաթմբի կրծքին՝ նմանում է մի թագուհու, որ պճնազարդուած զբօսանք է դուրս եկել իւր նաժշտների հետ:

Մի քանի ըոպէ ինքս ինձ մոռացել եմ և միայն բնութեան սքանչելիքներովն եմ զմայլուել:

Յանկարծ հետաքրքրութիւնս շարժեց գիւղի վերի կողմում տուած մի հատիկ վրանը:

Սկզբումն ես կարծեցի, թէ գիւղի հարուստներից մէկի ոչխարի փարախն է այն, մտադրուեցի գնացքս դէպի այն կողմն ուղղել, բայց վրանի շրջակայքում աչքիս ընկած մարդիկը ոտքերս կապեցին:

Նրանք մի քանի առճկի գալթիսներ (ոստիկան) էին՝ կեռ սուրը կողերիցը կախ, որոնք իրանց պահում էին շատ ծանր և խոհեմ:

Հեշտութեամբ կարելի էր գլխի ընկնել, որ վրանի մէջ կար մէկ ուրիշը՝ աւելի բարձր աստի-

ճանով, որի ներկայութիւնը զօպել է վայրագ մարդկանց կատաղութիւնը:

Ես շտապեցի փախչիլ անախորժ հանդիպմունքից: Ինձանից ոչ հեռու մի կիսախարխուլ մարագի դուռ բաց էր. այնտեղ մտայ ես և մութն անկիւնումը կուչ եկայ:

Շատ չը քաշեց, զգացի, որ արածս անխոհեմութիւն էր, բայց եղածն եղած էր, պինդ նստելու էր այնտեղ, փախչիլն աւելի վտանգաւոր էր:

Ստիպուեցի մթնումը նստել և անկոչ վկայ լինել կատարուած սրտամորմոք տեսադանին:

Մի փալասի վերայ վրանի մէջ փռուած է կիսամաշ մահիճ. նորա վերայ թինկնած է տաճիկ հարկահանը և բաց է թողնում նարգիլէից ծիրանի ծուխը. իշխանաւորը փքուն և գոռոզ կերպարանք է առել, նրա դաժան երեսի վերայ անհամբեր սպասողականութիւն է երևում:

— Ի՞նչ եղաւ զեաւուրը, գլուխը մի կողմը թեքելով՝ խրոխտում է իւր սպասաւորի վերայ տաճիկ մեծաւորը:

— Եֆէնդիմ, ուէյսի հետ երեք հոգի նրան որոնսւմ են և չեն գտնում, ամբողջ գիւղը տունէ տուն մտել, դուրս են եկել, իսկ նա չըկայ՝ որ չըկայ, համեստութիւնով պատասխանեց ստորին զարթիէն իւր իշխանաւորին:

— Փիբիբիհ... մէկ ուրիշին էլ թռցրո՛ւ, բարկացաւ Եֆէնդին:

— Ահա գալիս է ուէյսը, բայց դարձեալ միայն, շշնչաց սպասաւորը:

Արդարեւ, կորագլուխ, երկու զաբթիայի առաջըն ընկած՝ թույլ ոտքերով քարշ է գալիս, քան թէ յառաջում է մի յաղթանդամ հայ և շատ հեռուից երկրպագում է տաճիկ հարկահանին:

— Կրկէն միայն, գոչեց ամպրոպային ահարկու որոտումով տաճիկը:

— Եֆէնդիմ, չքկան գիւղումը ոչ հայրն և ոչ աղջիկը, ինչպէս խոնարհաբար յայտարարեցի, երկու օր է՝ ուրիշ գիւղ են գնացել:

— Չուրդիկ (մահակ), գոչեց հարկահանը՝ դէմքը կիսաթեք գէպի իւր մարդիկը:

Ես նկատած չէի, վրանի ետեւը մի մեծ տրցակ մահակներ կշտած՝ պատրաստ դրուած էին:

— Զարկեցէք ոտքերին, հրամայեց թուրքը:

Երկու զաբթիէ մի վայրկենում գետինը գլորեցին լեռնաչափ ամբարտակին և տրեխները կտրատեցին:

— Զարկում են և ի՞նչպէս. աչք չես թարթում՝ մահակների կապերը փշրտուում, գետնին կիտուում են. արիւնը դեռ կաթիլներով՝ ապա առուի նման շռչում է: Ռէյսը գոռում և գթութիւն է հայցում, իսկ բռնակալն անշարժ դիտում է և լուռ է:

— Եֆէնդիմ, ահա մեր միւս ընկերները բերում են նրան, մատով գէպի գիւղը ցոյց տուեց մի զաբթիէ:

— Զերիք է, սպասեցէք, եթէ գիւղումն եղած լինի, ես ուէյսի սև օրը վրայ կը բերեմ, հրամայեց հարկահանը և ծեծը դադարացրեց: Ուէյսը ձգուել է խոտի վրայ և չի կարողանում վեր ելնել. նա հեկեկում է, իսկ ամենքի աչքերը դէպի գիւղի կողմն են դարձած:

Երկու զարթիէ՝ բռնած մի մանկամարդ աղջկայ թևերից՝ բարձրացրել են և բերում են: Աղջկայ ոտքերն երբեմն բոլորովին օդի մէջ ճօճում են, որիորդի գլուխը թոյլ խոնարհած է և աջ ու ձախ տատանում է, և եթէ նրա մունջ հեկեկանքից երբեմն ապէս կցկտուր շնչառութիւն չըլսուէր, համարձակ կարելի էր ասել, թէ աղջիկը մեռած է:

Բերող զարթիաները ժամանակ տո ժամանակ գլխները թափ են տալիս և հայհոյանքներ տեղում իրանց ետեից գոռալով հետևող կնոջը, որ ուշադրութիւն չարած թուրքերի սպառնալիքներին՝ աշխատում է խլել լափշտակողների ճիրաններից իր զաւակին:

— Հասէք, բռնեցէք անալիտան կնոջը, հրաման տուեց հարկահանն իւր ծառահերին:

Զարթիաները վարժուած շների ճարպիկութեամբ յարձակուեցին և բռնեցին թշուառ մօրը:

Խեղճ կին, շատ չարչարուեց, շատ աշխատեց, բայց միանգամ միայն յաջողուեց դուրս պրծնել իրան կապողների ճանգերից. նրա ազատութիւնը շատ կարճատև եղաւ, երրորդ զարթիէն վեր թռցրեց

գետնից ձիու երասանակի պարանը և գրկեց ու կապեց ողորմելուն մերձակայ ծառի բնիցը:

Մինչ այս, մինչ այն, զաբթիաները մօտ բերին կիսամեռ օրիորդին:

Սպասեցէք, հրամայեց իշխանաւորն և տեղիցը վերկացաւ, մօտեցաւ աղջկանն ու երկու ձեռքով այտերից բռնեց, գլուխը բարձրացրեց ու երկար ժամանակ վաւաշոտ կրքով նայում էր նրա գունատ դէմքին:

Ոչ գունատութիւնն և ոչ անագորոյն զաբթիաների ազդած երկիւղը չէին կարողացել խլել չքնաղ աղջկայ երեսից աննման գեղեցկութիւնը, որ բնութիւնից հազարաւորների միջից մէկին հազիւ է պարգևուում: Քրքմային գեղնութիւնը, կարծես, նորա համար էր սփռուել օրիորդի նուրբ ու բարակ մորթի վերայ, որ չափաւորէ բնատուր վարդադոյն կարմրութիւնը և արևի ու անձրևի տակ մեծացած ռամիկ գիւղացի աղջկանից վերաստեղծի քաղաքակիրթ աշխարհների սալոններում շորորոզ մի դիցուհի: Թող անհամապատշաճ չը թուի համեմատութիւնը. ով դիտել և ուսումնասիրել է պարզօրակ աղբիւրակներում լողացող համեղաճաշակ կարմրախայտ ձկան ոսկեգոյն մորթի վերայ սփռուած կարմրիկ աստղիկները, նա կարող է գաղափար կազմել գեղջուկ գեղեցկուհու սարսափից ստացած ժամանակաւոր կենդանագրի մասին. այն զանազանութեամբ միայն, որ արիւնի բիծերն աւելի

խիտ էին շաղ անցած նրա դէմքի վերայ:

Անամօթ ու անզգամ տուփոտ տաճիկ, նա չը կարողացաւ զսպել իւր անասնական վատշուէր կիրքը, իւր պիղծ շրթունքներով բազմութեան ներկայութեամբ նա համբուրեց ուշագնաց հրեշտակին:

Սարսափը ցնցեց կիսամեռ գեղեցկուհու ամբողջ մարմինը. նա աչքերը բաց արեց և սուր ձայնով ճչաց. մարէ:

— Զանէ՛... Լուսիկս... մարէն մեռնի՛ արևուդ, հեռուից աղաղակում էր անբախտ մարէն, կամ մայրը:

Մօր ձայնը չը հասաւ աղջկայ ականջին, բլուռնակալի հրամանով զարթիէքը նրան ներս տարան վրանը:

— Այս սիրուն աղջանն եմ բաշխում քո աններելի յանդգնութիւնդ, դարձաւ հարկահանը դէպի ռէյսը, դու կամենում էիր սէրս խլել ու թագցնել ինձանից, որ վերջը շինէք մի կոպիտ գեամվորի կին: Գնա՛, իմ այս չորս ծառաների հետ մի ժամ չանցած՝ պէտք է բերես 2,000 ղուրուշ արքունի հարկի ապառեկը, հարիւրական ղուրուշ տաս իմ վեց սպասաւորներին՝ իւրեանց կրած նեղութիւնների փոխարէն, իսկ 1,000 ղուրուշ բերես ինձ հասնելիք պարգևը, ընդամէնը 3,600 ղուրուշ մինչև վրանից դուրս գալս պատրաստ լինի:

— Է՛յ, խոհարար, երեսը շրջեց նա դէպի իւր ծառան, քաղցրեղէնը շատ արա, կուգեմ իմ սիրելի

հիւրին, իմ սիրունին լաւ պատիւ տալ:

— Դէ, հայդէ, իմ ժիր ռէյսս, քեզ էլ մի պարգև կայ, եթէ մինչև մեր ճաշելը վերադարձած լինիս:

— Այն ձանձրալի կնոջ ձայնն էլ չը լսեմ:

Հարկահանն աչքով արեց իւր զարթիաներին և արենլուիկ ռէյսին թւերի տակը մտած՝ թռցրին մէջտեղից:

Երկու հոգի էլ մօրը տարան:

— Իսկ դուք շատ չը հեռանաք, խոհարարի մօտ սպասեցէք իմ հրամանին, ասաց նա աղջկանը ներս տանողներին, և ինքը նրանց դուրս գալուց լետոյ՝ մտաւ վրանի տակը և դրան վարագոյրն իջեցրեց:

Մի քանի վայրկեան ես ինձ կորցրի, ձայնը բարձրացնելով կարդում էր Ռուբէնը, աչքերս մթնեցին, կարծեցի, թէ մարագը գլխիս փչում է, բայց, երևի անգիտակցաբար, դուրս մղուեցի մի աներևոյթ ուժից և վազեցի դէպի վրանը:

Շատ հաւանական է, որ ներս կրնկնէի անմեղ զոհին փրկելու, եթէ վրանի մէջ կատարուած գէպքերը ոտքերս չըկաշկանդէին:

Վարագոյրը կիսածածկուիլ էր, գազանը կրքից կուրացած՝ մոռացել էր իսպառ ծածկելը:

Առաջինը՝ որ վարագուրի փեղկից աչքիս ընկաւ, մահճի վերայ անշունչ տարածուած աղջիկն էր: Տաճիկը չոքել էր նրա առջևը՝ շփում էր նրա փակուած աչքերը:

— Այս ուր եմ, յանկարծ ուշքի եկաւ օրիորդը։
Նա աչքերը բաց- արեց, սարսափելի հայեացք ձգեց
բռնաւորի երեսին, վեր կացաւ և ուզում էր դուրս
թռչել։

— Մի վախիլ, մի վախիլ, ես քեզ սիրում եմ,
քեզ իմ կինս կը շինեմ, շողոքորթ խօսքերով յառաջը
կտրեց տաճիկը, գրկեց աղջկանը, վալը ձգեց ան-
կողնի վերայ, կռացաւ և ուզում էր համբուրել։

— Ձեռ հասնիլ չար ցանկութեանդ, ճիչ ար-
ձակեց աղջիկն ու երկու ձեռքով ճանգոտելով բար-
բարօսի երեսը, վեր թռաւ և դուրս փախաւ վրանից։

— Բռնեցէք, ձայն տուեց հարկահանը ծառա-
ներին և ինքը ծռատած, արենկոլով երեսով, գլխա-
բաց վազեց իւր որսի ետեւից։

Կատարեալ գալլ էր նա, որ լափել էր ոչխա-
րի արիւննալից սիրտն ու փախուստ էր տուել հով-
ուի շների ձեռքից։

Հարկահանին հետեւեցին կրակի մօտից խոհա-
րարն ու երկու զարթիէքը։

Փախչում էր օրիորդը արագոտան եղջերուի նման
լեռնահովտի թմբով դէպի վեր։ Նրա քամակից
ընկել էին որսորդական շների պէժ ինքը որսկանն
իւր ծառաներով։

Այսքան ժամանակումն ես մտամոլոր մնացել
էի վրանի դրանը ապուշի պէս տնկուած՝ իբրեւ հե-
ռուից դիտող։

Հալածողները հասուէհաս էին, երկու քալլ՝

և նոքա յափշտակելու էին համեղ պատառը, բայց մի ըոպէ՝ և որսը աչքներին աներևոյթ եղաւ ու երեք գազանները մնացին կանգնած. ոչ լետ են կարողանում դառնալ և ոչ յառաջ գնալ:

Վերջապէս խոհարարը սիրտ արեց, մի քանի ոտք յառաջեց և գոչեց. ափսոս գիւզէլին (գեղեցկունի):

— Մեռա՛ւ, դողալով հարցրեց հարկահանը:

Սուր քարը ծակել է նրա գանգն և ուղեղը ցրուել է, թէ չէ, ընկած տեղը շատ բարձր չէր:

— Աստուած, ո՛վ Աստուած, և դու տեսնում ես ու տանում ես այս անօրէնութիւնները, տրտընջացի ես նախախնամութեան ստուերի դէմ ու կրկին մտայ մարագը:

Ես լսեցի հարկահանի հրամանը, որ տալիս էր իւր ծառաներին. այժմ թո՛ղ մնալ ապառիկներ ժողովելը, շտապեցէք գիւղը, կանչեցէք մեր մարդկանցը, բերէք ձիանքն և հեռանանք:

— Ճաշը պատրաստ է, յայտնեց խոհարարը:

— Այս արիւնոտ տեղումը ճաշ չի կուլ գնալ, թափիր կերակուրները, որ գեաւուրների բաժին չը լինի, ջուր տուր միայն՝ երեսս լուանամ:

Լուացուեց, բայց աչքը պինդ կապեց. ոչ միայն գէմքի վերայ ողջ տեղ չէր մնացել, աչքի սպիտակուցի վերայ ևս նահատակի եղունգի գծած ափսոս էր բացուել:

— Արժանի պատիժ անօրինին, մըմնջացի ես

մարազի անկիւնում: Կէս ժամից զաւթիէքն իրանց մեծաւորի հետ հեռացան:

Ես դուրս եկալ ապաստարանիցս, վազեցի գիւղն և դոյժը տուի:

Ես ինքս գրկեցի անմեղ զոհի ջարդուփշուր դիակն և ձորակիցը դուրս բերի:

Սուտ չէր խոհարար տաճկի խօսքը, եթէ ձորակում ընկած ցից ժալուը չը լինէր, դիակն այնպէս չէր ալլանդակուիլ. ուղեղը ցրիւ էր եկել: Պարզ երևաց, որ աղջիկը դիտմամբ գլխի վերայ էր գահալիժուել:

Անարատ կուսին թաղեցինք գիւղի եկեղեցու բակումը:

Յուզարկաւորողները բոլորեքեան թողին հեռացան, մինը միայն երկար ժամանակ եկեղեցու պատին լենուած՝ աչքը տնկել էր նոր կնքած դամբարանին և արտասուում:

Այդ մինը ես էի, ես՝ նշանածս Աստուծու յուսով տաճիկ զայմաղամի հաճոյքին թողած՝ նրա սիրոյն անարժան Ռուբէն Ասքանազեանս:

Այս գիւղսւմն ես գործել չը կարողացալ, նոյն օրը թողի և հեռացալ:

ԼԳ.

Ասքանազեանը չը վերջացրեց ընթերցումը.
նրա սենեակի դուռը դրսից բաղխեցին:

— Ո՞վ ես, տետրակը կապերտի տակ թագցնե-
լուց յետոյ՝ հարցրեց Ռուբէնը:

— Բաց արա՛, տէր իմ, մի պարոն ցանկանում
է քեզ տեսել, պատասխանեց պանդոկապանը դը-
րան քամակից:

Դուռը բացուեց. երկու ընկերները հարազատ,
կարօտակէզ եղբօր նման գրկախառնուեցին:

Սկզբնական հարց ու բարևներից յետոյ՝ Գա-
րեգինը փռեց ընկերի առաջ մի մեծ քարտէզ:

Խիզան գաւառի աշխարհացոյցն էր այն:

Վանից Մելքիսեդեկեանը կրկին վերադառնում
է Խիզան: Խիզանի աշխարհագրական դիրքը մեծ
նշանակութիւն է ունեցել իւր նպատակների համար:

Վանից դէպի հարաւ ուղևորութեան ամենա-
գլխաւոր պատճառն երկու ընկերների ծրագրի մէջ
չի եղել: Հայրիկի հետ Գարեգնի երկրորդ տեսակցու-
թեան հետևանքն այս նոր մտադրութիւնը յառաջ
բերեց:

Մի քանի օրով միայն Մելքիսեդեկեանն ուղե-
ւորուել էր ձուլամերիկ և տեսնուել Ասորիների
Մար-Շմոն կաթողիկոսի հետ:

Մար-Շմոնի և Գարեգնի մէջ երկար խօսակցու-
թիւն է տեղի ունեցել և համաձայնութիւն է կա-

ացել մի ուղղութեամբ գործելու՝ ինքնաճանաչութեան և ինքնապաշտպանութեան խնդրում:

Մար-Շմոնն ինքը վաղուց զգացած է եղել, որ Հայոց Հետ Համերաշխութիւնն իւր ազգի ինքնութեան ամենակենսական միջոցն է:

Նա խոստացել է ալդ մասին բանակցութիւններ սկսել՝ ում պէտք է:

— Իսկ դու ինչ ես գործել, իւր կողմից Համա-
տ Հաշիւ ներկայացնելուց յետոյ՝ Հարց տուեց
Կարեգինը Ռուբէնին:

Առանց մի խօսք արտասանելու՝ Ասքանազեանը
ընդ Մելքիսեդեկեանի առաջ իւր ընդարձակ տեղե-
ադիրը:

— Կարդա՛, որ լսեմ:

— Մինչև քո գալը՝ շարունակ կարդում էի, բե-
անս ցաւեց շատ բաց ու խուփ անելով, եթէ կա-
խ, այս անգամ կը շարունակեմ չը կարդացածս,
նացածը վաղուան թողնենք:

— Համաձայն եմ:

Եւ Ռուբէնը շարունակեց իւր ընդհատած տե-
ղից՝ այսպէս.

... Մելիք Ներսիսի գիւղացի տէր-Գասպարն իմ
երայ վատ տպաւորութիւն թողեց:

Արևը դեռ չէր մայր մտել, որ ես գիւղի ա-
նա առաջին հանդիպողից հարցրի տէրտէրի տունը:

— Եթէ մեծ տէրտէրի տունն ես ուզում, աջ

գնահ, ասաց մարդը, իսկ եթէ փոքր տէրտէրինը՝
ձախ ծռուէր:

Շատ ափսոսացի, որ մեծին գերադասեցի, բայց
վնաս չունէր, որքան շատ մարդ տեսնենք, այն-
քան շատ կը փորձուինք, թէեւ վերջն անփորձ կը
մեռնինք:

Տէրտէրը նստած էր կալուամբ. նա միայն չէր,
չորս ամեհի քրդերի հետ ընթրիք էին անում: Կե-
րածները թանկսպասու և ժաժիկով պանիր էր:

Ես մօտեցայ քահանային և աջն առայ:

— Ի՞նչ կուզես, առանց իմ օրհնեա-տէրին քա-
հանայապատշաճ Աստուած օրհնէ՝ -ով պատասխա-
նելու՝ կոշտ ու կոպիտ հարցրեց քահանան:

— Մի գիշեր սրբութեանդ մօտ Աստուծոյ
հիւր եմ:

— Որովհետեւ քահանայ եմ, ուրեմն և պար-
տական եմ ամէն թափառաշրջիկների տեղ տա-
լու և հաց ուտեցնելու:

— Վարագայ աշակերտ եմ, հայրենիք կեր-
թամ:

— Որտեղից կուզես՝ եղիւր, խաբեբաները շատ,
նրանցից մէկ էլ դու, գիւղերն ընկած՝ միամիտ
ժողովրդին մօլորեցնելով կը շրջիք:

— Ներեցէք, տէր հայր, դեռ չիմացած...

— Ե՛... Է... Է... կարճ կտրէ, երեսդ պնդել,
եկել ես, նստիր էդտեղ, քարը գլխիդ տակ դիր,
պառկիր, լուսադէմին գնահ գործիդ:

Ես մէկ մտածեցի թողնել Հեռանալ, մէկ էլ լաւ համարեցի վախճանական ելքին սպասել, սլա-յուսակս ցած դրի և Հեռումը նստեցի:

Քահանան իր առաջից մի ցամաք հաց վերց-րեց, ինձ մեկնեց՝ ասելով. եթէ քաղցած ես; ա՛ռ, կեր:

Առայ հացն և սկսեցի ծղծամ տալով ծամել:

Այլ ևս տէրտէրն ինձ մոռացաւ, նա սկսեց իւր հիւրերի հետ քաղցր զրոյց անել:

Ձարմանալի յանդգնութիւն, դժուար թէ քահանան երկմտէր իմ քրդերէն հասկանալու մասին. քրդաբնակ Հայաստանում շատ սակաւ մարդ կը ճարուի, որ քրդերէն չիմանալ, ինչպէս և քրդերից շատերը հայերէն գիտեն, բայց տէրտէրն այդ կէտի վերայ ուշադրութիւն չարտւ: Բոլոր ժամանակը նրա խօսածները հայերի մասին էր. նա խորհուրդ էր տալիս քրդերին յարձակուել այս և այն գիւղե-րի հարուստ հայերի տների վերայ և յափշտակու-թիւն գործել, սովորեցնում էր միջոցները, մատնա-ցոյց էր լինում զանազան տեղերում գտնուած գե-ղեցիկ աղջկաների վերայ՝ համեղ սլատառ անուանե-լով, ապահովացնում էր քրդերին, որ իրանց վնաս չի հանդիպիլ այդ կողմից. ի հակառակ դէպս՝ ինքը խոստանում էր միւղիւրի, ղայմաղամի, ղադու, մին-չև իսկ վալի փաշայի մօտ նրանց իրաւունքը սլաշտ-պանել, պարծենում էր, որ ինքը տաճիկ իշխանա-որներին սրտէ ի սիրտ բարեկամ է և այլն:

Քրդերն ևս իրանց կողմից խոստում էին անում աւարից տէրտէրի համար բաժին հանել։

Ապա քահանան սկսեց պարծենալ, թէ բոլոր գաւառի հայերն իւր անունից դողում են, թէ ինքը գաւառի առաջին մարդն է և թէ իւր հոգեւոր իշխանութիւնից անգամ մագաչափ երկիւղ չունի, ըստ որում Առաջնորդին ձեռքի թաշկինակի նման իւր գրպանումն ունի, կը պահի, թէ կը շարտի. իւր հաճութիւն է մնացել։

Քուրդը տէր Գասպարից հեռատես գտնուեց. նա իմ վերայ ակնարկելով՝ խորհուրդ տուեց քահանային զգուշ լինել. իսկ տէրտէրը քամահրանք միայն արտայայտեց՝ քիթը վեր քաշելով. — ոտքերս չը կրճէ, ասաց, մի այդպիսի չնչին մուկը։

Դորանից յետոյ էր, որ սառն արհամարհանքով ինձ նայեց և ասաց. ադա՛, դու քրդերէն հասկանում ես։

— Մանկութեան օրերս հասկանում էի, պատասխանեցի, բայց տասը տարի է Վարազումն եմ, այնտեղ չեն խօսում, բոլորը մոռացել եմ։

— Գլուխները մեծ քարովն են տալիս, որ չեն խօսում, գոչեց վրաս տէր Գասպարը, քրդի լեզուն հայերէնից ընչով է պակաս, որ բանի տեղ չեն դնում ձեր լիմար վարդապետները։

Ես լռեցի, բայց նա ոչ. էլ չըմնացին անարգական խօսքեր, որ չը թափէր Վարազայ միաբանութեան գլխին. մանաւանդ՝ Հայրիկի հասցէին,

անհաւատ, պահք խախտող, քրդի և օսմանցու թըշնամի, ժողովուրդ մոլորեցնող, իշխանութիւն չի ճանաչող, աղաներին հակառակօրդ: Ել ինչ ասես, որ չը շարեց, Խրիմեանի բաղդն էր, աւելացրեց քահանան, որ մեր վիճակումը չէ, ապա թէ ոչ, հիմիկ այս կտրիճ տղամարդկանց ձեռքով (քրդերին ցոյց տուեց), վաղուց միւս աշխարհը կուղարկէի:

— Մենք տմեն ժամանակ պատրաստ ենք, ինչ սիրտդ կը ցանկանայ, պատասխանեցին քրդերը հայերէն:

— Եթէ այս տղայի մասին ևս կասկած ունիս, պատրաստականութիւն լայտնեց քրդերից մէկը, մենք կարող ենք սրա արևը մթնացնել. ոչխարի նման յառաջ կանենք, գիւղից կը հեռացնենք և մի ձորում, կամ փոսում վիզը կը թուցնենք:

Լաւ էր, որ իսպառ մթնել էր, գազաններն իմ սարսափը չը նկատեցին, ապա թէ ոչ, ինձ փրկութիւն չը կար:

— Ե՛հ, կարժէ այդպիսի ճանճ ու մօեղի համար սուր արիւնոտել, պատասխանեց տէրտէրը, իմ դուռն է ընկել, իմ հացի ափը կտրել, թող վայր ընկնի, մնայ, վաղը վեր կենայ, կորչի, դրանից ինչ վնաս կարող է հասնել:

Ես Աստուծուն փառք տուի և մտքումս քահանայից շնորհակալ եղայ:

Այնուհետեւ խօսակցութիւնը փոխուեց քահանայի իւր գիւղի վերայ, Մելիք-Ներսոյի վերայ, փո-

քըր կոչուած տէր Սիմոնի վերայ, գիւղականների վերայ և այլն:

Ես միւս օրը հասկացայ, որ տէր Գասպարը սուտ չէր ասում, պարծենալով՝ թէ բոլոր գիւղն իւր ստրուկն են և թէ Մելիք-Ներսոն իր հրամանից չի դուրս գալիս: Բայց մի՞թէ միայն Մելիք Ներսոն էր իւր կաշին գնահատելով՝ տէր Գասպարին շողոքորթում. գիւղի մէջ մեծ ու փոքր նրանից վախենում էին, նոյն իսկ նորա ընկեր տէր Սիմոնն այնպէս էր տէր Գասպարի առաջին, ինչպէս մի հաւի ձագ ուրուրի առջևը. անգոր ձագուկի կեանքն իւր բռնաւորի կամքից կախում ունի:

Մի մասամբ գիւղացիք գոհ էին բռնակալից, այն ժամանակն երբ ուրիշ գիւղերում օր չէր անցնում, որ գողութիւն, սպանութիւն և աւարառութիւն չը կատարուէր, շաբաթ չէր լինում, որ միւս գիւղերում տաճիկ զաբթիաներն ու նիգամները ճընշումներ չը գործէին, կաշառառութիւններ և առևանգութիւններ տեղի չունենային, իսկ այս գիւղի մէջ ամիսներ կը գլորուէին և բացի արևից, անձ, բնից ու ձիւնից ոչ ոք չէր թոյլ տալ իրան չար նպատակով ներս գալ, կամ խէթ աչք դարձնել:

Գող, աւերիչ, իշխանաւոր, քուրդ ցեղապետներ եթէ երբեմնապէս այս գիւղը մտքներն էին բերում, այն լինում էր տէր Գասպարին այցելելու մտքով:

Այս վերջին գէպքերում գիւղը փոքր ինչ նե-

դուժիւն եթէ կրօւմ էր, բոլորովին տրտունջ չէր բարձրանում: Ասել հարկաւոր չէր լինում, ուէյսը պարտական էր տներից ժողովել գառը, հաւ, ձու, իւղ, պանիր և ամեն տեսակ պաշարեղէն և ուղարկել տէր Գասպարի տունը եկուորներին պատուելու:

Ինչպէս լետոյ իմացայ, իմ եկած օրս չորս քրդին հիւրասիրելու պատրուակաւ տէրտէրի գառների թիւը տասնով սուելացել էր, ըստ այնմ ևս հաշուիր միւս պիտոյքները:

— Աչքը կոխէ, երկու այսքան ևս եթէ տանք, էլի միւս գիւղերի տուածի տասներորդ մասը չի գուանալ, ասացին ինձ Մելիք-Ներսոն և տէր Սիմոնը:

Այս խօսքերն ինձ ասացին նրանք երկրորդ օրը:

Լուսնթազը բաւականին բարձրացել էր, երբ քրդերը հեռացան:

Ես վաղուց բաց երկնքի ներքոյ պարկած եմ կալումը, բայց չեմ քնած. սատանին քուն կար այս գիշերն, ինձ ոչ, թէև շարունակ յողնած մարդի նման խռմփացնում էի:

Բոլորովին ուշք չը դարձրեց վրաս տէր Գասպարը, իւր հիւրերին ճանապարհ դնելուց լետոյ՝ ինքը գնաց իւր տունը:

Լոյսը դեռ չէր բացուել, կոչնակը դեռ չէին դարկել, որ ես ժամի դրանն էի: Տէր Գասպարի քրդերին պատմելուց ես գիտէի, որ ինքը միայն կիւրակի օրերն է ժամ գնում, փոքր տէրտէրն է պաշտօն կատարում:

Ուղիղ էր տէր Գասպարի ասածը, առաջին
 «օրհնեա տէր» ասողը տէր Սիմոնին միւս օրն ես էի:
 Մենք միասին ժամ մտանք և ժամ ասացինք:

ԼԳ.

— Ժամից յետոյ փոքր տէր Սիմոնը հրաւիրեց
 ինձ իւր տունը, շարունակեց Ռուբէնը:

Դեռ եկեղեցումն ես հասկացայ քահանայի ինչ
 լինելը: Խեղճն անգրագէտ էր, մինը մեր այն քա-
 հանաներից, որոնց թիւը հարիւրներով կարելի
 է հաշուել:

Մեծ տէրութիւն, կամ մի տիրացուի մօտ տա-
 րիներով Ալբրեքտ արանն ու Սաղմոսը հեգելով՝ այդ-
 պիսիները եկեղեցում մոմ են բռնում, փոխն ու քա-
 ըողն են թուլթակի պէս կրկնում, Շարականի ութ
 ձայնն են սուտ ու սխալ գլխները լցնում, և վեր-
 ջացաւ իւրեանց ուսումը:

Եթէ իրանց բնատուր ընդունակութիւնով
 մասնաւոր գրավարժութեան շնորհք ունեցան, այն
 է՝ որ փիլիսոփայական գիտութիւնները կուլ են
 տուել:

Երեսներին մազը ծլեց թէ չէ, մի կճուճ հա-
 ըսայով գիւղի իշխանաւորների սիրտը շահում են,
 հանրագիր են կազմում, ստորագրել են տալիս և
 ծոցերը դրած՝ շտապում են վանքերը: Այնտեղ ի-
 րանցից ոչնչով աւելի մի եպիսկոպոսի առաջին չո-

բում են, փիլոն կրելու իրաւունք են ստանում և վերադառնում գիւղը:

Քառասունքի մէջ մեքենաբար նորընծան սկիհ բռնելում եւ «խաղաղութիւն» տալում՝ վարժուեց՝ այնուհետեւ տէրտէր է, որ կալ:

Բոլորը մի սանտրի կտաւ են, թէ իրանք, թէ իրանց հովուած՝ ժողովուրդը:

Դեռ շատ անգամ ժողովրդի մէջ պատահում են այնպիսի անձինք, որոնք մշակութեան համար տարիներով օտարութեան մէջ դեգերուած՝ օր ծերութեան վերադառնում են հայրենիք բաւականին կոկուած ու տաշուած, քիչ ու շատ քաղաքակիրթ՝ այնքան՝ որչափ կարելի էր զարգանալ մի էֆէնդու խոհանոցում պնակներ լուանալով, կամ ձիապանի օգնականի պաշտօն կատարելով:

Վերջիններս համեմատաբար իւրեանց գիւղի և գաւառի մէջ գիւղական առաջաւորի փառք են վայելում, քահանայից և հարուստներից յարգ ու պատիւ են ստանում և համայնական լուրջ խորհրդակցութիւնների ժամանակ՝ վերջին խօսքն ու ու վճիռն ասողն ու դնողն են միշտ:

Իրաւունք ունին, եթէ սրանք շարական ու փոխասացութիւն չը գիտեն, գոնէ շատերը հասարակ ընթերցումից զատ՝ իրանց անունը գրում են: Իսկ մեր ողորմելի տէր Սիմօնները, կամ հէնց նոյն ինքն ամենակուլ տէր Գասպարները, որոնց թիւը միաւորներով է և երբէք տասնաւորների չէ հասել,

այսպիսիներն ասում եմ, մինչև իրանց անունն ագ-
ռաւի ճանգերով կը խժբժեն, ժամեր կանցնին,
դեռ շատերը գրիչ երբէք ձեռք առած չունին:

Բայց այդ տգէտ տէր Սիմօնները, ինչպէս և
մեր միամիտ եղբայր տէր Սիմօնը, մի առաքինի,
մի աստուածավախ, մի բարի մարդ էր: Երբէք
բարձր չէր խօսիլ, երբէք գիւղական գործերին չէր
խառնուիլ, ագահ չէր, ընչաքաղց չէր, ստացածով
գոհ էր, ողորմած էր, հիւրասէր էր, ժողովրդի շա-
հերն իւր սեպհականից գերադասում էր և միշտ
իւր ժողովրդի բարեքի վերայ էր մտածում. մի խօս-
քով ժողովրդի հայրն էր:

Մեկիք Ներսոյի գիւղը թէև անբախտաբար ու-
նէր իւր մէջ տէր Գասպար, բայց այդ գիւղն եր-
ջանիկ էր իւր տէր Սիմօն հօրովը:

Միայն տէր Սիմօնը չէր այս գիւղի հայրը.
տէրտէրի նոյն և նմանն Աստուած պարգևել էր
այս գիւղին և Մեկիք Ներսոյին, այս գաւառի մե-
լիքին, որին նկարագրելով մենք ծանօթացած կը
լինինք հայաբնակ գաւառներում անուն ու տոհ-
մական յարգանք վայելող մէլիքների ցեղաբանու-
թեան և որակութեան հետ:

Քրքրելով մեր ազգային պատմութեան, կամ
աւանդութեան տարեգիրը, կարելի է գալ այն եզ-
րակացութեանը, որ այժմեան մէլիքները, կամ հին
հայկական իշխանական տների սերունդներն են և
կամ վերջին ժամանակներում իւրեանց խելքով, կամ

հարստութիւնով անուն ստացած մի անհատի ժառանգները:

Ներկայ երկու տեսակ մէլիքներից և ոչ մէկը չի կարող իւր տոհմագրութեան պատմութիւնը չորս սերնդից վեր բացատրել:

Ազգանունով, կամ տոհմանունով կոչուիլը, որ բարեբաղդ անցեալում ընդհանրացած էր մեր նախարարական և ազնուական տների մէջ, վերջերը քաղաքական լեյլեղով վիճակի հետ անհետացել է: Մոռացուել են Արշակունի, Ոստանիկ, Պահլաւունի, Բագրատունի, Մամիկոնեան, Արծրունի և այլն կոչումները, կարծես թէ, երբէք հայ աշխարհում բարձր դասակարգ, տիրող իշխանութիւն գոյութիւն ունեցած չէ:

Ի հարկէ, այդպէս կը լինէր, քանի որ հայակուլ բռնակալների սուր ու նիզակները սրուած են եղել գլխաւորապէս այդ դասակարգը ոչնչացնելու:

Իւրաքանչիւր լափշտակիչ օտար բռնակալ կաղամբացան հօր խրատը քաջ ուսած՝ աշխատել է իւր ճանգը ձգած խզարակի մեծամեծ կաղամբների գլուխները կտրատել:

Նենդամիտ յոյնը, խորամանկ և խարդախ պարսիկը, աշխարհաւեր թաթարները, գիշակեր Մոնղոլները Հագարացիք, Տաճիկ, Մար՝ Հայաստանը գերբել, գլխափելուց յետոյ՝ ամենայն ճիգը թափել են ազգի ազգի պատրուակներով, կամ հէնց բարբարոսական պարզութեամբ ջնջել, անհետացնել

Ժողովրդի միջից բարձրանուն և նշանակութիւն ունեցող իշխանական շառաւիղներին, յարքունիս գրաւել, կամ առանձնաշնորհումներով իրանց մեծամեծներին նուիրել մեր ազատների կալուածքները, այլեւ, մոխիր դարձնել բոլոր գրաւոր լիշատակները, որոնք երբ և իցէ կարող էին լոյս տիւեւել իրանց վարագուրած յուշարձանների վերայ:

Այսչափով բռնակալների քաղցը չի լցուել, նրանք աւար են տուել, կեղեքել հարուստ վաճառականի արծաթը, հացի կարօտ են թողել եօթը գութան լծող, աշխարհին հաց մատակարարող երկրագործին, դաւադրութիւնով մահու են տուել եօթը գոմշի ոյժ ունեցող քաջ հսկաներին, կամ ձիու պայտը մաստաքի պէս ծամող ու փշրող ըմբիշներին, ծուղակի մէջ փթեցրել են բնական խելքի ու հանճարի տէր անթիւ հայերին, ճնշել, ճզմել և կիսախեղդ են արել հայութեան մէջ այս և այն լաւ յատկութիւնով փայլող, ընդհանրութեան շարքից վեր կանգնածներին:

Այս անգթութիւնները քաղաքագիտութեան երկիւղն է բռնաւորներին գործել տուել, նրանք արել են, որպէսզի համարձակ ընկոյզ կոտրեն ճնշուած ու ստրկացած ազգի գլխին, որպէս զի արձակ արշաւեն և աներկիւղ վայելեն Վերին Տեսչութիւնից Հային պարգեւած լի ու առատ աշխարհի անթիւ բարիքները: Զոռ ու ցաւ լափեն, քթներին իջնի՛,

Թող կրկնի ինձ հետ ամէն մի սիրտն ալրուած, աղէխորով հայ մարդ:

Այսքան աւերածութիւններ կատարելուց լետոյ՝ բնական էր, որ կը մեռնէր Ժողովրդի մէջ գիտակցութեան նշույլը, կը ջնջուէր ազգային ինքնաճանաչութեան սլատիւը, հետզհետէ կ'ոչնչանային, կամ անձնապաշտպանութեան բնազդմամբ անյայտութեան մէջ ինքնովին կը գաղուէին, իւրովի մոռացման կը տային տոհմական կոչումն իշխանական սերնդներէ յաջորդները:

Նրանցից սակաւամասնութիւնն իւրեանց սեպհական հողի վերայ, շատերը տարագրուած օտար երկիրներում՝ կը խառնուէին Ժողովրդի ստորին դասակարգին, կը հաւասարուէին ընդհանրութեան հետ՝ միայն թէ՛ լաւ, վատ կեանք ունենային, լաւ, վատ ապրէին աշխարհիս վերայ:

Զը յուսահատուենք և չը վհատինք. վասնզի որչափ և բռնակալի նենգամտութիւնն այս աղէտները հասցրեց Հայաստանի գլխին, սակայն նա չը կարողացաւ մահացնել կենդանի ազգի արիւնի մէջ մակարդուած կենդանութեան սաղմը:

Մեր համար ամենքից աւելի աչքի ընկնող փաստերն այսօր գոյութիւն ունին հայութեան մէջ: Հայ աշխարհի ամէն անկիւնում, ամէն գաւառում տներ կան, որոնք հարուստ, թէ աղքատ՝ ընդհանուր հասարակութեան մէջ բարձր դիրք ունին, ամենքից յարգուած ու սիրուած են, վերջին աղ-

քատից մինչև փարթամ հարուստն այդ տների ժառանգների տոհմական արժանիքի առաջին խոնարհում են, նրանց մեծ ու փոքրից ակնածում են:

Ասացինք, որ ոչ մի գրաւոր արձանագրութիւն ի լոյս չի հանում այս երջանիկների նախնեաց փառքը, բայց և այնպէս ժողովուրդն ինքը յաջորդաբար պատուում է նրանց:

—Մէլիք Գեվօյի, Մէլիք Շէկօյի, Մէլիք Պօղսէի, Մէլիք Մինասի տղայ Մէլիք Վրթօն է եկողը, զաւակս,—մատով ցոյց է տալիս ծերունի պապն իւր թոռին,—եւ, կանգնի տեղէդ ու բարեւ տո՛ւր: Ասում է արեւարդ արևորն և դողդոջիւն ոտքերի վերայ կանգնում, դիմացից երևեցող պատանուն խոնարհօրէն ողջունում:

Զը զարմանաս, ընթերցող, և չը սրդողիս, ազգային պատուին նախանձախնդիր Մէլիքն իրաւունք է համարում ծերից յարգանք ստանալը, ազնիւ հպարտութեամբ նա ընդունում է ընդհանուրի ձօնած պատիւը:

Մելիքի սերնդի պատիւն իրանը համարելու, մէլիքի անունով պարծենալու փառքն իրան վերագրելուն չի ուշանում այն գիւղը, որ արժանացել է իւր կաթով սնուցանելու մէլիքի զաւակին...

Մէկէլ տեսար՝ մոռացուեց գիւղի անունն և կոչուեց Մէլիք Շէկօյի գիւղ, Մէլիք Մարգարի գիւղ, Մէլիք Վրթանէսի գիւղ և այլն:

—Ո՞րք են ուրեմն այս բախտաւոր դասակարգը:

— Պատասխանը մենք վերը տուինք. սրանցից ոմանք հին հայկական իշխանութեան շառաւիղներն են, որոնք թէև մի օր անձնապաշտպանութեան համար ինքեանք իրանց ինքնայօժար թաղել են անյայտութեան մէջ, բայց հէնց որ երկիրը փոքր ինչ խաղաղութիւն է գտել, ժողովուրդն ինքն է յիշել աւերակների մէջ բունած աղքատի տոհմական պատիւն և մոռանալով իսկական տոհմանունը՝ մէլիք անունն է տուել և նրա առաջին ծունկ չոքել:

Վերջերումը՝ շատ տեղ՝ տիրապետող իշխանութիւնն ստիպուած է եղել ճանաչել, հաստատել և արտօնութիւն շնորհել այսպիսիներին:

Ձենք կարող արդի բոլոր Մէլիքներին հին նախարարական կամ ռզատանեաց սերունդ համարել: Աւանդութիւնից երևում է, որ այլ և այլ ժամանակներում՝ ժողովրդի միջից ծնել են անհատներ, որոնք բնական խելքով կամ ստացական արտօնութիւնով մի ամբողջ գլխով վեր են կանգնել ժողովրդից և իւրացրել են մէլիք կոչումը:

Սրանք միանգամից չեն ստացել այդ պատուանունը: Վարելով հասարակութեան մէջ այս և այն պաշտօնը, գլխաւորապէս գիւղական տանուտէրութիւն անելով՝ նրանք բարձրացել են մէլիքութեան:

Մինչև այսօր էլ Հայաստանի մի քանի գաւառներում տանուտէրին ուղղակի մէլիք են անուանում: Ձեն ասում տանուտէր Գրիգոր, քեօխվայ, կամ քէհիա Խաչօ, ռէյս Մրտօ, այլ ասում են

Մէլիք Յովհաննէս, Մէլիք Համբարձում, Մէլիք Ասլան և արքն:

Ըստ ամենայն հաւանակութեան՝ մէլիք մակդիրով մականուն կրող ներկայ գերդաստուններից շատերն իրանց ազգանունն առել են իրանց տոհմի մէջ եղած մի տանուտէրից:

Իբրեւ ցաւալի ճշմարտութիւն, չենք կարող ծածկել, որ եղել են և այնպիսի մէլիքներ, որոնք այդ սլատուին անարժանութեամբ են հասել. շատերը մատնչութեան և ազգադաւութեան անարգ միջոցներին դիմելուց չեն ամաչել:

Այսպէս թէ այնպէս, մէլիքներից շատերի պատկերը մենք պէտք է տեսնենք մեր բարեկամ Մէլիք Ներսոյի մէջ, որի գիւղն իւր անունով կոչուելու փառքն էր վայելում:

Հետեւեալ գլուխը թող ասի՝ մեզ ո՞վ և ի՞նչ մարդ էր Մէլիք Ներսոն:

Լ.Ե.

Մեր առաջին կանգնած է մարդ ու կէս բարձրութիւնով մի լաղթանդամ եւ հաստաբազուկ հսկայ: Այդ Մէլիք Ներսոն է: Նրա իւրաքանչիւր մատի հաստութիւնն երկու տարեկան ծծաղար մնացած երեխայի կռան չափ է. նրա երեսի կաշին եթէ քերթես ու տրեխ գործես, տեսնողը կը կարծի, թէ լուծը չարած շիշակ արջառի թիկունքի շերտն է:

ներս քիթը մի սագի ձուկից մեծ է. նրա աչքերի բացուածքն իւր նստելու հրեղէն նոյզի աչքերի չափով է ձևած. նրա լոնքերից տրեխ չուան կարելի է հիւսել. նրա ճակատի լայնքն եթէ կրկնապատկես, տասնուհինգ օրական լուսին կը բոլորուի. նրա գլուխը կարող ես համեմատել կեանքիդ մէջ տեսած ամենամեծ ձմերուկին. նրա լանջի տրամագիծը հարիւրամեայ ընկուզենու տրամագծից ընդարձակ է. նրա ոտքի տրեխը հինգ տարեկան երեխայի դադաղի համար պէտք կըգայ. մի խօսքով, աստուածաշնչի բառերով ասենք՝ մի մսեայ բլուր, մի Գողիադ էր Մելիք Ներսոն:

Մերնկարագրութեամբը՝ Մելիք Ներսոն դուրս է գալիս անճաշակ, անճոռնի և ալլանդակ մի կազմուածք, ինչպէս ռամկօրէն ասում են՝ Աստուծոյ քնած ժամանակ ստեղծուած, այնպէս չէ:

— Ընդ հակառակն, այդ ամբարտաւին այնքան զուգաչափութիւն ունի իւր մէջ, նրա ընդհանուր կազմուածքի իւրաքանչիւր մասերը միմեանց հետ այնպէս համապատշաճ են դասաւորուած, որ նայողին ամենամեծ հաճոյք են պատճառում, կարելի է զարմանալ, բայց միաժամանակ և զմայլուել ու հիանալ՝ բնութեան Արարչի այս ճարտարարուեստ ձեռակերտի հոյակապ շինուածքը տեսնելով: Նայողը չի կշտանալ, կը ցանկայ մէկ էլ, հինգ էլ, հարիւր անգամ էլ նայել: Մանաւանդ գրաւիչ է Մելիք Ներսոն, երբ իւր խոժոռ կերպարանքի վերայ արտայայտուում է

ոչ թէ գտաճանալին վայրագ բնաւորութիւն, այլ բարեհամբոյր և սիրաշաղախ նայուածք՝ միացած գեղջկական պարզութեան հետ:

Այս այսպէս լինելուց յետոյ՝ մի՞թէ ասել հարկաւոր է, որ Մելիք Ներսոյի ջղերը գութանի ճոպանից ամուր լինելով՝ կրում են իւրեանց մէջ հարիւր մարդի ոյժ:

Մի լատկութիւն միայն՝ ցաւելով ասած՝ խանգարում էր ընդհանուր ներդաշնակութիւնը. այսպիսի քաջասիրտ դիւցազնը պէտք է խելքի հասունութեամբ էլ գերազանցուէր իւր նման և ոչ իւր չափով ստեղծուած արարածից, բայց որ չէ. թէ նրա հասկացողութիւնը, թէ վերջին նախորդի դատողութիւնը. զանազանութիւնը միայն վայելած պատուի և տոհմական ծագումի մէջ է. մէկին՝ փայտն են ձեռքը տալիս, անասուններն են առաջն անում, միւսին՝ սեղանի գլխին են բազմացնում, իւղալի կերակուրներն են ուտացնում:

Այդքանը չէր. գիւղական համայնական խորհուրդների ժամանակ էլ Մելիք Ներսոն պէտք է նախագահէր, առանց նրա հրամանին քարը քարի վերայ չէր գրուիլ, տղայ աղջիկ չէր նշանուիլ, առանց նրա կամքի ոչ նախարարած կը վարձուէր, ոչ ուէյս ու գզիր կը կարգուէին: Վայ այն գիւղին՝ ուրեմն, որի կառավարիչն այս խելքի տէր է:

Այո՛, վայ տալու էր Մելիք Ներսոյի գիւղը. ապա թէ ոչ՝ ընչո՛ւ պէտք է գաւառի մէջ արգաւան-

դուժեամբ և պատրաստ հողերով յայտնի գիւղը նիւթական ապահովութեան կողմից վերջինը համարուէր. ընչո՛ւ պէտք է մի դաւաճան տէրտէր բոլորին սարսափեցնէր:

Չը նախեցեալ՝ որ Մելիքն ու իւր գիւղացիք մեծ հօտերի ու նախրների տէր էին, որ Մելիքի գոմումը տասնաւոր թանգագին երիվարներ էին կսպուում, բայց մի օր էլ տեսնում էին, որ ալդ ամէնը գնացին, հէնց իմանաս՝ ուրիշներինն էին ու տէրէցտէր եղան:

Ձիանքը գնում էին թուրք զարմաղամների կամ քուրդ էլ ըէզինների (ցեղապետ) գոմերը, ոչխարը կշտացնում էր ստորին աստիճանաւորին ու գիւղը հիւր եկող քրդերին, եզներն ու կովերը քուրդ հրօսակների ձեռքով դաշտիցն էին քշուում:

Այնուհետև Մելիքի պարտքն էր ժողովրդի պակասը հոգալու, որտեղից կուզէ՝ թող ճարի, բերի իւր ժողովրդին պահի:

Չէ՛ որ Մելիք էր, իւր հասարակութեան հայրն էր. իսկ հայրն իւր որդւոց ապրուստի հոգը պէտքէ քաշի:

Ե՛ւ քաշում էր Մելիք ներսոն, և՛ քաշում են բոլոր մէլիքները:

Դու մէլիքի գիւղացին ես. ախօր վարուցանքիդ համար եղը պակասեց: Ի՞նչ հոգ: Մելիքի գոմումը, կամ արօտատեղումը եզները շատ՝ գնա քշիր, բեր, լծիր: Սերմնացու ցորենդ որոմնո՞ւ է — Մելիքի հորերումն ու ամբարում լիքը ընտրովի ցորենն

աղուէնած, մաքրած ու լցրած է. — գնա քեզ ու գլուխ
չափիր, տար ցանիր, նորը դուրս գալուս՝ եթէ ու-
նեցածդ քեզ կը բաւէ ուտելու, արքունի հարկը
տալու, քուրդ աղաների բռնի հասոյթը լրացնելու,
մօլլայի, զաբթիայի, ձրիակեր թուրք հարեաններիդ
փորը կշտացնելու, խաչի, վանքի, տէրտէրի բաժինն
ու տարեվարձը տալու, աղքատին ու տնանկին ողոր-
մելու, տանդ կարիքը հոգալու, և ո՞ր մէկը համարեմ.
ինչ ակնկալ և անակնկալ ծախքի դուներ ունիս առա-
ջիդ բաց, եթէ այսքանի համար նորին եկած հացա-
հատիկդ կը հերիքանայ՝ պաւորդից տար Մելիքին
պարտավճար եղիր: Իսկ եթէ տարին նահանջ է, պա-
կասաւոր է, ստացածդ հազիւ քո պէտքերը լրացնի,
դեռ ուրիշ հոգալիքդ հոգա, մելիքինը թող մնայ՝
մինչև միւս եկը, միւս հունձը: Այն ժամանակն էլ
ունեցար՝ կըտաս, չունեցար՝ պահանջող չը կայ. քոնն
ու մելիքինն ո՞վ է բաժանել:

Ահա այս յարաբերութեան մէջ են Մելիքներն
իրանց գիւղականաց հետ, այս էր պատճառը, որ
փոքր տէր Սիմոնը Ռուբէն Ասքանաղեանին եկեղե-
ցուց իւր տունը հրաւիրեց և իսկոյն ժամակոչին
էլ ուղարկեց Մելիքի ետեւից:

Այս արեց, ի հարկէ, տէր Սիմոնը, երբ իմացաւ
Ասքանաղեանի գալստեան պատճառը:

— Ի՞նչ կայ, տէրտէր, վաղ առաւօտահան ըն-
չու ես կանչել, նոր փորձանք հօ չի՞ պատահել.

տուն մտաւ Մէլիք-Ներսոն և չընկատած ինձ՝ հարց տուեց փոքր Տէր-Սիմոնին։

— Դու ողջ կենաս, Աստուած օրհնեսցէ, դու կըթողնես, որ նեղութիւն կրենք։— Ահա մեր Մէլիքը։ Այս խօսքերով Տէր-Սիմոնն իմ և մէլիքի փոխադարձ ուշադրութիւնը գրաւեց։

Ես վեր թռալ տեղիցս և խոր գլուխ իջեցրի գիւղի իշխանին, իսկ վերջինս իւր կողմից յարգանք տաճկական թաւմաննարով պատասխանեց և առաջարկեց օտարական անծանօթիս վերի կողմը տեղ բռնել։

— Ոչ, տէր իմ, մենք գիտենք պարտաճանաչ լինել, մեր քաջ նախնեաց արժանաւոր ժառանգին ըստ արժանոյն մեծարելը զանց չենք անիլ։ Հնումը մեր նախարարները թագաւորներին բարձակից էին, ժողովուրդը ձեռքը խաչած պատրաստ էր իւր ազատանեաց պատուէրները սրբութեամբ կատարածելու։

Մէլիք-Ներսոն առաջին անգամ իւր կեանքում լսում էր գրականական ոճ, երբէք էլ չէր հասկանում նախարարութեան կարգն և իւր կոչումն ու դիրքը, բայց բնազդով զգաց, որ այդ ներբողեանն իւր պատուոյն էր վերաբերում։ Նրա քմացը քաղցր եկաւ միօտարերիտասարդի գովաբանականը, և նստիւքնաբաւական ժպիտով մօտ գնաց, բազմեց վերին կողմն և հրաւիրեց ինձ իւր հաւասար ծունկէ ծունկ նստել։

— Ո՛չ, շեշտեցի ես, — քո բնատուր բարու-

Թիւնովդ դու այդ շնորհքին արժանացնում ես ծառաներիդ, իսկ մենք ի չարն չըպէտք է գործ դնենք քո բարութիւնը:

Ասացի ես Ասքանազեանս և որոշեալ հեռաւորութեան վերայ ծունկ չոքեցի:

Մինչ այս մինչ այն, քահանայի դուստրը ճաշը բերեց:

— Դեռ վայելենք՝ ինչ Աստուած պարգևել է, միջամտեց տէրտէրն և սեղանն օրհնեց:

Առաւօտեան ժամից նոր էինք դուրս եկել և ճաշի նստեցինք: Շատերին անհաւատալի կարող է թուել ասածս, բայց այս ճշմարտութիւն է. մինչև երեկոյ Հայաստանում սեղան է բացուում ու վեր քաղուում: Խօսքս սովորականի մասին է, իսկ օտար հիւրեր պատահած ժամանակ՝ էլ հաշիւ ու համար չըկայ: Իջաւ հիւրը, դեռ օրինաւոր բարև չըտուած՝ հացը քաշուում է:

Բոլորակ սեղան—տախտակը դրուում է, տաք տաք թոնրից նոր հանած լաւաշները, կամ բոքոն հացերը՝ մարդագլուխ հինգ վեց հատ դարսուում է: Նշանակութիւն չունի, եթէ տաք կերակուր էլ չըլինի. ուտիսին՝ մածունն է անպակաս, պահոց օրերը՝ թթուեղէնի բռնուածքը:

Ո՛ր աշխարհում, որ պետութեան մէջ կուգես, տարուան որ եղանակին կուգէ՝ թող լինի, մտիւ Հայի տունը, չքաւոր, թէ շէն՝ մի հարցնիր, նրա տանը պատերի տակ մեծ մեծ հողէ ծափեր, մաշ-

նակներ, բղուղներ, կճուճ—բժուլթներ են կարգով շարուած, այդ բոլորը լիքն են իւղով, պանրով, բազկաթանով, սերուցք, կամ դալմաղով, վարունգաթթուով, բոխով և ուրիշ աղի ու քացախի մէջ դրած բանջարեղէններով:

Վերջին Հայն իւր տարուան պաշարն ունի:

Այդ միւսնոյն ժամանակը շնորհ բեր Հայի հարեւան ալլազգու տունը, դատարկութիւն և չորութիւն է, շատ անգամ ցամաք հաց էլ չի ճարուում:

—Մեր բարեկամը Վարագիցն է գալիս: Այսպէս սկսաւ Տէր-Սիմոնն իւր լառաջաբանը:

—Մեր աչքի, մեր գլխի վրայ, բարով է եկել, հազար բարի, պատասխանեց մէլիքը:

—Մեր եղբայրը շատ քաղցր ձայն ունի, այսօր եկեղեցումը սիրտս փառաւորեց:

—Ցաւում եմ, որ ուշ մնացի, դու էլ մեղաւոր ես, ընչո՞ւ ետեւիցս չուղարկեցիր:

—Մի քանի օր դեռ կըլսենք սրա ձայնը, ասելիք ունի մեզ:

—Շատ աղէկ, ինչ հրամանք ունի, թող անի, մենք իր ղուլլուղը (հրամանը) կը կատարենք:

—Մեր գլխի տէրն ես, ընդհատեցի ես. պատահամբ մտայ ձեր գիւղը, և մի քանի բան ինձ զարմացրեց: Տէր-հօրիցը հարցրի, բայց սա չը կամեցաւ առանց գիւղի իշխանի ներկայութեան բերան բանալ:

—Աստ, որ լսենք:

—Առաջինն՝ ես կուզէի իմանալ, թէ Բնչալէս մարդ է այս գիւղի ծեր քահանան, որի տանն ես այս գիշեր հիւր էի:

—Մարդ է, Աստուծոյ ստեղծած է, Տէրն իւր հետ, մենք Բնչ կարող ենք քահանայի համար վատ ասիլ, ծամծմեց խօսքը մէլիքը:

—Այո՛, հասկանում եմ, միայն դուք չէք, կարծեմ բոլոր Հայերն էդպէս են, որովհետեւ քահանայ է, նրա վերայ վատ չի կարելի խօսել... Թշուառ ազգ, երբ պիտի աչքերդ բացուին, որ դուք միջի ցեցերին ոչնչացնես, բացականչեցի ինքս ինձ և սկսեցի մի առ մի պատմել իմ երէկ երեկոյեան տեսածները:

Տէր-Սիմոնին շատ չըդուր եկաւ իմ լանդգնութիւնը. նա մատը շարժեց՝ իմ երեսին և ասաց.

—Ամօթ է քեզ, որդի, դու վանքի աշակերտ ես, վանքի հաց ես կերել, հոգևորականի պակասութիւնները պարտական ես ծածկել և ոչ թէ կրակի վերայ ձէթ լցնել: Ընչքն է, գիտես, որ երբեմն հոգևորականներն իրանց պարտքը մոռանում են, այդ ժողովրդի մեղքն է, որ Աստուած իրանց երեսովն է տալիս:

—Մեղայ, մեղայ, գլուխը ծանր ծանր ճօճելով կրծքին խփեց մէլիքը և մրմնջաց. Սմենակալ Տէր, թող զմեզս իմ:

—Ի հարկէ, պնդեց Տէր-Սիմոնը, եթէ մեր

մեղքը չըլինէր, մենք էսքան աղքատ կըլինէինք, մեր գաւառի ոչ մի գիւղը մերինի չափ հողեր չունի, ոչ մի տեղ մեր չափ բերք չեն վերցնում, բայց քանի՞ դուրուշի կառնիմ մեր բաղդաւորութիւնը, որ վերջը մեր ընտանիքը քաղցած ու տկուր, դառն օրով են իրանց կեանքն անցկացնում, գոնէ մօրեխը փչացնէր, գոնէ կարկտահար լինէր՝ էլի կասէինք, թէ Աստուծոյ բարկութիւնն է մեր գլխին թափուել, բայց ախար Աստուած տալիս է, մենք չենք կարողանում օգտուիլ, ի հարկէ այս մեր անարժանութեան ու չար գործերի հետեանքն է:

— Ուրեմն ի՞նչ է լինում ձեր գետնի բերքը, ո՛ր է դնում, հարց տուի ես զարմացած:

— Ի՛նչ է նշանակում, եղբայր, որ մանկութիւնից վանքի չորս պատի ետեւն աղատ մեծացել ես, վանքի պարսպից օտքդ դուրս չես դրել ու գրսի ցաւերի մասին տեղեկութիւն չունիս, թէ չէ Օսմանցուի հողի վերայ ասլըող ծծկեր երեխան էլ գիտէ, թէ ինքն ի՞նչ աստղի տակ է աշխարհ եկել: Իմացիր, սիրելիս, էս սուտ ու փուչ աշխարհումս հալ-քրիստոնէին հանգստութիւն չըկայ, էս կեանքումը տանջանքը մերն է՝ մենք տանջանքինը, մերն այն տեղ է, այն տեղ, — մատն երկինք բարձրացրեց Տէր-Սիմոնը, — ո՛վ ասես՝ մեր աշխատանքը չի ուտում, վնաս չունի, թող ուտեն, մենք կը համբերենք...

— Դու կրկին իմ հարցմունքին չըսատասխա-

նեցիր, ընդհատեցի ես, այդ ինչ մարդիկ են, որ իրանք ձեռները ծալած բոլոր տարին նստում են միայն նրա համար, որ ուրիշների հաշուովն ապրին:

— Դրա պատասխանը մէլիքը լաւ կըտայ, թող դա ինքն ասի՝ ինչ որ լինում է:

— Հրամանք արա, ծառայ եմ աջիդ, քո ոտքը մեր գլխից աւելի գիտէ, մեղալ Աստուծոյ, քո խօսած ժամանակ մենք ինչ կըհամարձակենք բերան բանալ:

— Մենք նման ենք այն անբաղդ կնոջը, շարունակեց քահանան, որ տարին մի անգամ ծնում է, երբեմն էլ երկուորեակ է ունենում, բայց միշտ օրօրոցը դատարկ է տեսնում, նրա մի երեխէն միւսի երեսը չի տեսնում. մի քանի ամիս չի անցկենում, մէկ էլ տեսար՝ կամ ծաղիկը տարաւ, կամ փորացաւն սպանեց, կամ կոկորդացաւը խեղդեց:

— Ի՞նչպէս, հարցրի ես:

— Ա՛յ ինչպէս, ցանել ենք, մշակել ենք, հասցրել ենք, օրանը կալումը ժողովել ենք և շտապում ենք առաջին կալը շուտով հանել, ջրաղաց տանել, որ վաղը երեխայքը քաղցած չըման, էս օր վերջին ալիւրն է թխոււել: Թեղը հանել ենք, պարկը ձեռք ենք առնում, որ ցորենը մէջը լցնենք, յանկարծ աչքդ թեքում ես ու տեսնում որ գլխավերևդ կանգնեցին քրդի տկլոր լամուկները, Սոմանցուի քաղցած չինգեանէքը, թափառական մօլլէքն և մի մի պարկ դէմ արած՝ աներեսի պէս պահանջեցին, որ լցնես իրանց տաս:

—Այդ դեռ ոչինչ, տէր-հայր, ուրիշներ չհամար սլատմիր, միջամտեց մէլիքը, դրանց գոհացնելը հեշտ է, կէսը որ տանեն, կէսն էլ է կրմնալ. դու նրանց ցաւը քաշիր, որ փախը վրէդ կոտորում է, դլխիդ արիւնը թափում է ու աւելը դնում՝ կալդ որբում, քեզ էլ ստիպում է, որ լծած եզդ արձակես, կալդ փռուած թողաս ու քո երեխի բերանի սլատառը քո ոտքովդ տանես իր ամբարը լցնես:

—Աւելացրու՝ կամ ջրադաց տանես աղաս ու բերես իրանց տաշտը լցնես, որ շաղախեն ու լափեն:

—Ախար ի՞նչ մարդիկ են դրանք, սրան նրան նայելով՝ ուզեցալ իմանալ ես:

Առաջինները, պատուելի Ասքանազեան, շարունակեց Տէր-Սիմոնը, մեր պարտքատէրերն են: Իրանք այն մարդիկն են, որ իրանց քսակների մէջ դիւղացու քրտինքն է լցուած, ոչ ցանում են այդ մարդիկը, ոչ գործում են և ոչ քրտնում. ուրիշների կռները նրանց համար են գործում: Թէ ի՞նչ ճանապարհներով նրանք կարողութիւն են ձեռք բերել, մի հարցնիլ, այլ այս աստ, որ ունենոր են և իրանց հարստութիւնից օգտուում են: Բաւական է, որ դիւղացին նրանից հինգ դուրուշ պարտք առնի, կամ երկու կօտ ցորեն փոխ առնի. այնուհետև անբաղդ պարտապանը լաւիտենական իր վաշխառուի ստրուկն է. վերջին շապիկդ էլ ծախի, վրձարիւր, դարձեալ պարտքից չես ազատուիլ, դարձեալ ունեցածդ պէտք է տաս:

— Հայ են, թուրք են, քուրդ են, վերջապէս
քնչ ազգից են այդ տղրուկները, հարց տուի ես:

— Ո՞ր ազգից կամենաս՝ կըգտնես. քուրդը
թուրքիցն է անողորմ, թուրքը հայիցը բարբարոս,
հայը երկուսիցն առաւել անխնայ. հազար անգամ
լեզու հանիր, աղաչիր, որ առաջին կալդ քեզ թողնի,
երկրորդից իւր ստանալիքն առնի՝ անկարելի է, ան-
կոտրում է՝ մինչև որ վճարելիքդ կրկնապատկելով
հատուցանելու խօսք չըտաս:

— Իսկ ջրաղաց ուղարկող երկրորդներն ո՞րք են,
հետաքրքիր եղայ ես:

— Նրանք դամաղամների դրան ծառայող նի-
զամ, զաբթիէքն են, կամ միւղիւրների որք ու ձեռ-
ները:

— Եւ դուք անխօս կատարում էք նրանց ա-
պօրինի սլահանջները:

Տէր-Սիմոնի պատասխանը շրթունքներում
սառեց.

— Ոտքերիդ մատաղ, էֆէնդիմ, սպասեցէք,
հէնց հիմի ձեր բոլոր հրամանները կը կատարուին:
Մի աղիողորմ ձայն էր այս, որ լսուեց դրսևից՝
անգրելի հայհոյանքների և մտրակի հարուածների
հետ խառնուած:

— Լռեցէք, լռեցէք, ժամանակը չէ, մեր ուէյսի
ձայնն է, խեղճին մտրակաչոր անելով՝ զաբթիէքը
մեզ մօտ են բերում, ասաց մէլիքն ու վեր թռաւ
տեղիցը. դէպի դուռը շտապեց:

Դեռ չէր լառաջել մի քանի քալլ, որ ուշիսն աչքը բռնած, առանց գլխարկի ներս ընկաւ:

Ռէյսը չըկարաց բերանը բանալ, իւր ցաւն յայտնել: Հարաւ-հրոցով նրա ետեւից կրնկակոխ. հաւատ ու կրօն հալհոյելով, ներս ընկաւ մի զաբթիէ և օդի մէջ մտրակը ճօճեց:

— Համբերիր, էֆէնդիմ, աչքս էիր հանում, տան մէջ ենք, պատուաւոր մարդկանց մէջ ես, դաշտում հօ չեմ՝ անասուններն առաջիդ, թնչ ես հրամայել, որ անկատար է մնացել, ծանր և լրջօրէն խօսեց մէլիքը:

Նոր միայն զաբթիէն փոքր ինչ ինքն իւրեան ժողովեց և իւր շուրջը նայեց:

Յայտնի չէ, մէլիքի խօսքերը, թէ օտարական հիւրիս ներկայութիւնը նրա վերայ մեղմացուցիչ ազդեցութիւն գործեցին:

Ձաբթիէն հանդարտօրէն պատասխանեց. Վալի փաշան մի քանի օրից լետոյ պէտք է դուրս գալ իր վիլայէթը շրջելու, նրա հետի մարդկանցն ու ձիանցը կերակրուել է հարկաւոր, ամեն տեղից պաշար ու կեր ենք ժողովում, ձեր գիւղին բաժին է ընկել 30 պօրարտ ոչխար, 100 հաւ, 10 սալ խոտ, 5 բեռն ալիւր, 20 չափ գարի, 25 հօխա իւղ, այնքան էլ պանիր: Էս օր մինչև արևը ճաշուայ տեղը գալն այս բոլորը պէտք է բարձուին ու ճանապարհ ընկնին ղայմաղամի ամարաթը (պալատ):

— Մեր աչքի, մեր գլխի վերայ իշխանութեան

հրամանը, պատասխանեց մէլիքը, այդ բոլորը կը կատարուի, քո կրած նեղութիւնի վարձն էլ իւր կարգին կըլինի, բայց որովհետեւ դու ճանապարհից ես եկել, նեղացած ես, հրամմէ նստիր, հանգստացիր: Աւագունի հրամանները կատարելն ամէնքիս պարտքն է, իսկ մեր փորի հոգսն էլ չը պիտի մոռանանք, Աստուծոյ տուածից մի կտոր հաց վայելիր՝ մինչև ամէն ինչ կարգի դրուի:

—Որտեղ իշխանութեան հրաման կայ, մարդ իւր գլուխը պէտք է մոռանայ, շեշտեց զաբթիէն աչքը դէպի Ասքանաղեանը դարձրած:

—Ասածդ շատ ճշմարիտ է, բայց իշխանութեանն էլ հաճելի չի լինիլ, եթէ իւր հաւատարիմ ծառաները հանգիստ և կուշտ չըլինին: Այնպէս չէ, աղա՛ս, դարձաւ մէլիքն իւր ասածների պատասխանն ինձանից խնդրելու:

—Եթէ գործածներս օրէնքի զօրութեամբ և կանոնաւոր լինի, հալալ է կերած խմածներս, սառնութիւնով պատասխանեցի ես:

—Այս էֆէնդին կարդացող մարդ է, հեռու աշխարհից եկած ճանապարհորդ է, սրա խօսքերը շատ ղայմաղամների մօտ գին ու արժէք են ունեցել, մատնացոյց արեց մէլիքը վրաս:

—Իմ կոկորդովս հաց չի ներս գնալ, ոչ էլ կերածս հալալ կը լինի, մինչև իմ վերայ դրած պարտականութիւնը չը կատարեմ, դեռ իշխանութեան հրաման՝ լետոյ փորի հոգս, կրկնեց զաբթիէն:

Նա ռէյսի թիւը քաշեց ու դուռը ցոյց տուեց:

— Նս քեզ խնդրում եմ, դարձեալ միջամտեց մէլիքը, հրամանքդ շնորհ արա նստիր, մի ժամ չը քաշած՝ ամէն բան պատրաստ կըլինի:

— Ռէյս, հրամայեց մէլիքը, զաբթիէ էֆէնդու բոլոր պահանջը կը լրացնես մեր տանից, առանց այն էլ՝ գիւղը նեղութեան մէջ է, ոչ ոքի չընեղացնես, մեր սալլերն էլ լծել տուր և ճանապարհ դիր, դէհ, գնա և կարգադրիր՝ ինչ որ հարկն է: Ասա մեր տնեցոնցը, թող շուտով 50 դուրուշ փող ուղարկեն, զաբթիէ էֆէնդուն պատիւ է հարկաւոր: Չըմուռնաս տնօրինել, որ երկու ամենապատուական շիշուկ ոչխար ընտրեն մեր հօտից, ականջները կտրեն և առանձնապէս ուղարկեն մեր ողորմած Ղայմաղամ էֆէնդուն իմ կողմից ընծայ: Հայդէ, էլ մի կանգնիր:

— Բայց իմ աչքս ոչինչ չի տեսնում, առանց ձեռքը աչքի վրայից հեռացնելու՝ ասաց ռէյսը, մտրակի զարկից արիւնը լցուել է:

— Վնաս չունի, գնա՛ մեր գառներից մէկը մորթել տուր, միսը մեզ ուղարկիր մեր յարգելի հիւրերին պատուելու, իսկ դմակի աստառը դիր աչքիդ՝ արիւնը կը քարշի, տնօրինեց մէլիքը:

Տանուտէրը դուրս գնաց:

— Բայց, մէլիք, չըկարողանալով համբերել, մէջ մտայ ես, առաջինը՝ այս զաբթիէն իրաւունք չունի առանց իւր ձեռքի հրամանաթուղթը ցոյց տալու, ոչ մի խոտի ծղօտ պահանջելու, երկրորդ իրաւունք

չունի ոչ ոքի վերայ ճշալու կամ զարկելու:

— Իմ խօսքերի վերայ զաբթիէի գոյնը սփրթնեց, նա ուզում էր խօսք ասել, բայց կակազեց: Զաբթիէին օգնութիւն հասաւ մէլիքը:

— Վնաս չունի, տէր իմ, մենք պարտական ենք մեր բարեխնամ տէրութեան բոլոր պաշտօնեաներին յօժարութիւնով ծառայել, թէկուզ նրանց պահանջը մի փոքր խիստ լինի, թէ՛ կանի հրամանաթուղթը, թէ՛ քէնդին զաբթիէ է և բաւական է մեզ, և եթէ մեր զաբթիէն՝ բարկացած ժամանակը, մի ապտակ է տուել, թէ՛ փոյլթ, հաւկիթ հօ չենք, որ փխրինք ու թափուինք, եթէ իշխանաւորը չը զարկի, հապա ո՞վ պիտի գիւղացուն իւր պարտքն լիշեցնի:

Ես ալլալուեցայ և կամենում էի պատասխանել, բայց մէլիքն աչքով արեց ինձ և ականայից լռեցրեց:

Զաբթիէն ինձանից առաւել շփոթուեց. նա էլ, երևի խոհեմութիւն համարեց առ ժամանակ լռելն և նստաւ:

ԼԷ.

Գարեգինը խլեց Ռուբէնից լիշատակարանն և ծալեց: Հերիք է, ասաց նա, բերանդ ցաւեց կարդալով, այժմ իմ հարցերիս համառօտ պատասխաններ տալով գոհանանք. ի հարկէ, դու մէլիքին չըկարո-

դացար խօսք հասկացնել և զաբթիէն էլ իւր պահանջածները տարաւ. այնպէս չէ:

— Ճիշտ այդպէս, պատասխանեց Ասքանազեանը, սկզբումը զաբթիէն վերաւորուեց, որպէս թէ, իմ խօսքերից. տեղիցը վեր կացաւ, սպառնալիքներ կարգաց գիւղի գլխին, իմ վերայ իշխանութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելն իւր պարտականութիւնը լայտնեց...

— Յետոյ:

— Ես, ի հարկէ, անտարբերութեամբ նրա խօսքերին նշանակութիւն չէի տալիս, բայց մէլիքն ու տէրտէրը դուռը բռնեցին, զաբթիէին դուրս չլթողին, Տէր-Սիմոնի որդու ձեռքով 40-ի փոխարէն՝ մէլիքի կնոջից 50 ղուրուշ բերել տուին և զաբթիէի բուռը դրին: Ձեմ ու չում, նազ ծախել, երդում— հաւատ, որ ինքն եկած է իւր վերայ դրած պարտականութիւնը սրբութեամբ կատարելու, բայց հետեանքից երևեց, որ ղուրուշի համար հոգի տուողներէցն է: Երբ որ տէրտէրի ու մէլիքի խնդրանաց համաձայն ես էլ իմ կողմից մի երկու համոզիչ խօսքեր ուղղեցի իրան, իբր թէ, մեզ նման պատուելի մարդկանց խօսքը գետինը ձգելն իւր կողմից անբաղաճաւարութիւն համարեց և ի պատիւ մեր՝ մէլիք-Ներսիի գիւղից արքունի վճարքը բարեհաճեց հեռացնել:

— Ի՞նչ, իւր պահանջածներից ոչինչ չըտարաւ:

— Եւ ոչ մի խոտի ցօղուն:

— Ուրեմն նորա պահանջը բարձր իշխանութեան թուրքութիւնով չի եղել. քնչպէս կրլանգանէր մի ստորին ուստիկան ինքնագլուխ ալդքան մեծ պահանջներ անել. ամէն գիւղում հօ կաշառով չէր յաջողիլ գործին վերջ տալ, կը պատահէր այնպիսի գիւղ, որ առանց զաբթիէին բաւականութիւն տալու՝ ուղղակի բառացի կը կատարէր նրա պատուէրները. այն ժամանակն քնչ պատասխան պիտի տար զաբթիէն իւր մեծաւորին:

— Եթէ դու տաճկաստանցի լինէիր՝ կիմանալիր, որ ղայմաղամների ու միւղերների գիտութեամբն են այդ յափշտակութիւնները կատարուում:

— Նրանք առանց բարձրագոյն կարգադրութեան իրանցից են այդ տնօրէնութիւններն աւնում:

— Եւ անում են և մարսում են, երբ գաւառապետի պաշարը վերջանալուն մօտենում է, նա բացարձակ իրաւունք է տալիս իւր ստորագրեալներին՝ իւրեանց հնարագէտ միջոցներով լցնել իւր ամբարները: Ստորին զաբթիէքն, այնուհետեւ, ընկնում են գիւղերն և իրանց խելքի փչած հրամաններն արձակում. որքան պահանջածները շատ լինի, այնքան աւելի իրանց գրպանները տուգում է. նա հարիւր ոչխար պահանջեց, դու հինգը տուր, 95-ի փոխարէն էլ մի քանի դահեկան իւր բուռը դիր. ամէն գիւղից բաւականաչափ բան է հաւաքուում, որով տէրերն էլ են կշտանում, ծառայքն էլ:

— Ես կարծեմ, գիւղացիք ուրախ եղան, որ Հեշտ պրծան:

— Մի տեսնէիր, թէ ինչպէս ոտք ու ձեռքս կամենում էին լիզել, երբ՝ զաբթիէի Հեռանալուց յետոյ՝ հաւաքուեցին տէրտէրի տան առաջ:

— Ես հաւատացած եմ, որ դու այնտեղ մեծ գործ ես կատարել. առաքելութեանդ պարտականութիւնը բեղմնաւորելու համար՝ ամենայաջող ասպարէզն է բացուել առաջիդ:

— Այսքանով գոհ չեմ, եթէ ասեմ, որ մի ժամ խօսելով՝ ես յաջողեցի մի ուսումնարանի հիմք դնել:

— Կեցցեմ:

— Դեռ շարունակութիւնը լսիր. Մէլիք-Ներսոյի գիւղացիք իւրեանց մէլիքի հետ միասին ուխտել են բացի բարձրագոյն իշխանութիւնից օրինաւոր հրամանագրով տնօրինած տուրքերի՝ և ոչ մի բուռը հաւի կուտ անգամ չըտալ ապօրինի կերպիւ, ուխտել են ուժի դէմ ուժով կռուել, հարստահարիչ քուրդ ու թուրքերին իրանց գիւղը ներս չըթողնել, իրանց միջի օտարասէրների քիթն ու ռնգունքը փշրտել, եթէ իրանց չարութիւնը չեն թողիլ և հասարակութեան հետ համերաշխ լինիլ:

— Այնտեղ չէր ուրեմն Տէր-Գասպարը:

— Երեւակալիր, սիրելի Գարեգին, իւր անպիտանութիւններն և քրդերի հետ տեսակցութիւնն էի պատմում հասարակութեանը, երբ մեծ տէրտէրը Հեռուից երևեցաւ: Տէր-Սիմոնը թեւս քաշեց և հա-

մոզում էր լուել. ես չըհասկանալու տուի և շարունակեցի: Տէր-Գասպարը լսեց իմ պատմութիւնս և գաւազանը բարձրացրած՝ հայհոյելով՝ ինձ վերայ յարձակում գործեց: Կատաղի գայլի աչքերից աւելի սոսկալի էին նրա աչքերը, գազաններ զսպողներն անգամ չէին համարձակուիլ այդ ըռպէին սառը մընալ, բայց ես, իբր թէ, չեմ տեսնում, իմ քարոզս անտարբեր շարունակում էի:

— Լակոտ, գոչեց Տէր-Գասպարը, դու համարձակուում ես վայրահաչութիւնով գիւղի խաղաղութիւնը խռովել և տէրութեան հրամաններին հակառակել, ես քո գլուխդ այս ըռպէին կըփշրտեմ և վաղը կախաղան կըբարձրացնեմ:

— Կանէր անպատճառ, եզրակացրեց Գարեգինը:

— Ի՞նչպէս թէ կանէր, պատասխանեց Ռուբէնը, գաւազանի սուր երկաթն աչքս էր ցցուում, եթէ մէլիքը փախոր ձեռքիցը չըխլէր, ծերունի՝ բայց ջղոտ քահանայի կռուփը գլխիս էր իջնում, եթէ իմ խօսքերից ոգևորուած երիտասարդներն իրան չըբարձրացնէին: Չըգիտեմ՝ ինչ կըլինէր տէրտէրի դրութիւնը՝ եթէ ես չըմիջամտէի, շատերն արդէն վազում էին դէպի նրա տունը, որ քանդ ու քար անեն:

— Ասա՛ գիւղի մէջ մեծ երկպառակութիւն ես ձգել. ես համոզուած եմ, իմ անհեռատես եղբայր Ռուբէն, որ քո հեռանալուց յետոյ՝ Տէր-Գասպարն իւր համախոհներով գիւղին մեծ վնաս տուած կը լինի:

—Նախ քան քո ենթադրութիւններն անելդ, լաւ էր՝ ինձ թող տալիւ պատմութեանս ծալըը հասնել:

Երբ Գարեգինը համաձայնեց և լռեց, Ասքանազեանը շարունակեց. Տէր-Գասպարն երբ տեսաւ, որ իւր դրութիւնն արդարեւ վտանգաւոր է, հրապարակաւ ներողութիւն խնդրեց ինձանից և հասարակութեան ներկայութեամբ խոստացաւ իւր սենեակը յատկացնել դպրոցին, մինչև որ իւր ծախսով նոր ուսումնարան կը կառուցանէ:

—Որը երբէք չի կատարիլ, չըկարաց համբերել և չընդհատել Մելքիսեդեկեանը, ըստ որում ոչ մի ուսուցիչ իւր գլխիցը ձեռք չի քաշիլ. պարզ է, որ գիւղականաց կիրքն իջած ժամանակ՝ Տէր-Գասպարը խեղճ ուսուցչին իւր քրդերի ձեռքով հանդերձեալ կեանքը կուղարկի և կամ տաճկական բանտերում կըմաշի:

—Ձեմ հակառակում, կարող էր պատահել գուշակութիւնդ, եթէ մուկը կտրած առիւծին իւրկատուները չը խեղդէին:

—Այսինքն ի՞նչ:

—Այսինքն այն, որ հինգ օրից լետոյ՝ մի գիշեր, Տէր-Գասպարի տուած խոստման համաձայն, իւր բարեկամ քրդերը գալիս պահանջում են, որ նա առաջնորդի նրանց Մէլիք Ներսոյի տունն աւերելու և աւար տալու:

Երբ տէրտէրը մերժում է իւր խոստումն և

յորդորում է մի առ ժամանակ յետաձգել յարձակումը, քրդերն, երևի, հարուստ աւարի ախորժակով եկած, չեն ուզեցել ձեռնունայն վերադառնալ, տէր Գասպարին մի աթոճանակի գնդակի զոհ են անում և իւր տունն աւերում, բոլոր ունեցածը յափշտակում:

— Այնուհետեւ:

— Թէև տխրալի, բայց մի փառաւոր թաղում ունեցանք, մեծ հանդիսով Տէր-Գասպարին իւրնախնիքների մօտ ուղարկեցինք և իւր ժառանգների յօժարակամ հաճութեան համաձայն՝ դպրոցի սկզբնաւորութիւնն արինք. այդպիսով գիւղն ունեցաւ մի օրինակելի դպրոց, և ըստ բերման բաղդի՝ մի պատուական ուսուցիչ, որը թէպէտ Կ. Պոլսում Ծըրերների ուսումնարանումն է իւր կրթութիւնն առել, բայց եզուիտ *սլատերներ*ի խարդախութիւններից զգուած՝ յայտնի հակառակորդ է ազգային փարախը ներս սպրդող գառնազգեստ գալլերին. նա չի կարողանում առանց վրդովուելու լսել կամ խօսել կաթոլիկների մասին:

— Ապրիւս, Ռուբէնս, մեծ գործ ես կատարել:

— Մէլիք Ներսոյի գիւղի պարոն ուսուցիչն ամբողջ գիւղականներով, նա մանաւանդ՝ երիտասարդութիւնը սրտատրոփ սպասում են քեզ, որ գնաս և ինքնապաշտպանութեան տարրը մտցնես իրանց մէջ. խեղճերը զէնքի անուն լսել են, մի քանիսը մինչև անգամ տներումն ունին, բայց գործ ածել

չըգիտեն, իրանց միակ զէնքն իրանց մահակներն են: Գնա, սիրելի Գարեգին, և պարտքդ կատարիր. մեզ հարկաւոր է հոգալ և դասագրքերի մասին, այդ մի լուրջ մտածութեան խնդիր է, որ մեզ մեծ մտատանջութիւն է պատճառելու:

— Մեր կատարելիք պարտականութեան այդ մասը վերջացած համարիր, պալուսակս տես, բոլորը դասագրքեր են, ազգի ցաւերը քաշող հայր-Հայրիկն ինձ ու քեզանից լառաջ է մտածել այդ մասին, նա քեզ իւր հայրական օրհնութիւնն ուղարկելով՝ խոստանում է դասական պիտոյքներդ անպակաս անել, դու, որքան կարող ես, դպրոցներիդ թիւը շատացրու, ամեն տեղ ուսումնարանական պիտոյք կազմ ու պատրաստ կը գտնես:

— Կեցցէ՛ մեր Հայրիկը, ասացին երկու երիտասարդներն և վախճան դրին քաղցր զրոյցին:

ԼԸ.

Մի երկու օրից յետոյ Ասքանազեանն ու Մելքիսեդեկեանը բաժանուեցին իրարից. Գարեգինը գնաց դէպի Ռուբէնի շրջած գիւղերը, իսկ վերջինս իւր ուղղութիւնը բռնեց՝ նախանշանակեալ շրջանառութեան ծրագրին համաձայն:

Երկու բարեկամներն այդպիսով չէին կորցնում միմեանց հետքը, գրաւոր հաղորդակցութիւնը նրանց մէջ անընդհատ շարունակուում էր, երկու շաբաթը,

կամ երեք շաբաթը մի անգամ որոշեալ տեղերում տեսակցութիւն ունէին նշանակած:

Ամէն տեղ, ուր Ռուբէն Ասքանազեանի ոտը մտել էր, Մելքիսեդեկեանը գտաւ կազմ ու պատրաստ. Ռուբէնի առաքելութիւնը սկսել էր շատ տեղեր արմատաւորուել. մի քանի գիւղերում կրթութեան գործը պատուաստուել էր, փոքրիկ վարժոցներում մանուկները մի-մի քիչ ու շատ հասկացող տիրացուի ձեռքի տակ դաստիարակուում էին Ռուբէնի նոր մուծած հրահանգով, ոչ միայն քահանաներն էին ըմբռնել իրանց կոչման նշանակութիւնը, տեղական երիտասարդներն ևս ձգտում էին ինքնաճանաչ լինել, հրազէն՝ ամէն սիստեմի՝ ձեռք բերուած պատրաստ ունէին շատ տեղեր, գինավարժութիւնը հացի խնդրի չափ կարեւոր էր ճանաչուել:

Կարապետոյն իւր դերը լաւ էր ուսումնասիրել և կատարել, սպասած վարպետին մնում էր միայն գալ և վարժեցնել: Կարապետն էր Ռուբէնը, վարպետն էր Մելքիսեդեկեանը:

— Ի դուր ես աշխատում գլուխդ թագցնել, տէր, ուղղակի պատասխանում էին Գարեգինն շատ տեղերում, մենք քո ունեցած արտօնագրերին նշանակութիւն չենք տալիս, դու մեր սրտատրոփ և անհամբեր սպասած հիւրն ես, հրամայիր և կը կատարուի:

Մի օր, հինգ օր, ոչ շատ քան տասն օրուայ

մէջ վառօթի հոտից փախչողները քաջ որսորդներ էին, փոքրիկ սղոնձէ դրամը գնդակի ամենահեռաւոր նշանակէտից հրացանով թռցնում էին:

Յաջող էր և Գարեգնի վաճառաշահութիւնը, որսի մորթերի բեռները յաճախ բարձրում և ճանապարհ էին դրուում, նոցանից շատերն իւր նորընտել աշակերտների քաջամարզութեան արդիւնքն էին:

Հեշտ չէր Մելքիսեդեկեանին վերջին հրաժեշտը տալ իւր այցելած տեղերին, խնդրում էին, թախանձում էին մի քանի օր էլ մնալ:

Սրտազգած էր լինում նրա ուղեւորութիւնն և յաղթական. կարճաժամանակեայ աշակերտները ժամերով ուղեկցում էին իրանց ուսուցչին:

Մի անգամ Մելքիսեդեկեանն իւր յուղարկաւորողներին վերջին մնաս բարեն ասելուց յետոյ՝ հանեց ծոցատուփից Ասքանազեանի տուած ճանապարհորդական քարտէսը, նայեց ուշադրութեամբ և խիստ զարմացաւ:

Նրա քարտէսի վերայ նշանակած չէր ճանապարհից ոչ հեռի օջակողմն երևեցող մեծ գիւղը:

— Ի՞նչ է այս, մոռացել է մեր Ռուբէնն այս գիւղը, թէ սխալուել է, կամ գուցէ այլազգի գիւղ է, որ չի գծել, մտածեց նա:

— Բայց ոչ, ուսերը բարձրացրեց Գարեգինը, դաշտը մշակողները բոլոր հայեր են, իսկ թէ ընչո՞ւ չի գծել, չեմ հասկանում:

Մեւքիսեդեկեանը դուրս եկաւ ճանապարհից
և ձին քշեց դէպի մի ասպարէզաչափ վար անող
գութանաւորները:

— Տէր իմ, այդպէս չէ ճանապարհը, գոչեց
քամակից իւր բեռնակիրը, որը պարտաւորուած էր
հասցնել Գարեգինն որոշեալ հայ գիւղը:

— Քո համար աւելի ձեռնտու է այս, ծիծա-
ղելով պատասխանեց Մեւքիսեդեկեանը, դու աւելի
շուտով պարտքդ կատարած և վերադարձած կըլինիս:

— Ոչ, տէր իմ, մենք այդ գիւղը չենք գնալ,
մենք ո՞վ դրանք ո՞վ:

— Ի՞նչ է, հայեր չե՞ն:

— Ոչ:

— Ի՞նչպէս թէ ոչ, բոլոր գութանաւորները
հայ են և հայերէն են իրանց հոռոլոն երգում:

— Լեզուով, ճշմարիտ է, հայերէն են խօսում,
բայց իրանք հայի թշնամի են, հայ չեն:

— Հապա ի՞նչ ազգ են, զարմացմամբ աչքերը
շեշտեց Մեւքիսեդեկեանը բեռնակրի զգուանք ար-
տայայտող դէմքին:

— Ես ի՞նչ գիտեմ, իրանք էլ անիծուին, իրանց
ազգն էլ, անհաւատ փոթմներ են:

— Այժմ հասկացալ, թէ ընչք՝ Ռուբէնը չի
գծել, ծորեց Գարեգինը, հայ պրօտեստանդներ են
եղել: Ե՛հ, սիրելիս, տրտնջաց նա իւր մէջ Ռուբէ-
նի շուաքի դէմ, որքան էլ զարգանաս, այնուամե-
նայնիւ մէջդ միս ու արիւն դարձած նախապաշար-

մունքը քեզանից չի անհետանալ, վանքի հաց ես կերել, ներելի է քեզ:

—Վնաս չունի, սիրելիս, դարձաւ Մելքիսեդեկեանը դէպի իւր բեռնակիրը, սրանք թէպէտ փոօթ են, բայց էլի մեր ազգիցն են, էլի հայ են, դու ինձ տար սրանց գիւղումը թող ու գնա գործիդ, ես սրանց միջից բեռնակիր կը վերցնեմ:

—Ոչ, տէր իմ, ո՛չ, մենք դրանց հետ արեն-խում թշնամի ենք, դրանց հետ երթեալութիւն չենք անում, դրանք մեր սրբերին հայհոյում են, ափսոս է քո ոտքդ անհաւատների երեսին դնել:

Որքան և պնդեց ու համոզեց Գարեգինը, բեռնակիրը չըլսեց, նա իւր ձիու սանձը պինդ պահած՝ ճանապարհից չի շեղուում:

—Ուրեմն տուր իմ պալուստիս, հրամայեց Մելքիսեդեկեանն և վարձատրելով իւր հետևորդին՝ բեռն իւր ձիու գաւակին կապեց ու միայնակ մըտ-րակեց երիվարը դէպի գութանաւորները:

—Բարի աջողո՛ւմ ձեզ, եղբայրներ, կանգնեց և ողջունեց նա երկրագործներին:

Վարդոյներն առանց խօսք ասելու՝ խոր գլուխ իջեցրին:

—Սիրելիք, ասաց Գարեգինը, ես այսօր կամենում եմ հիւր լինել ձեր գիւղում, թող ձեզանից մէկն ինձ առաջնորդի, ես կըվճարեմ՝ ինչ հարկն է: Գութանաւորները կանգնացրին ինն լուծն և

օտարականի երեսին միաթ-միաթ (ապուշ) նայեցին,
ոչ ոք տեղից չըշարժուեց,

— Զէք կամենում քաղցրութեամբ կատարել
խնդիրքս, ես իրաւունք ունիմ բռնութեամբ տա-
նել ձեզ, սպառնաց Մելքիսեդեկեանը:

— Տէր իմ, ներողամիտ լերուք, ծանրութեամբ
խօսեց մաճկալը, մենք իշխանութեան հրամանը
ոտնահար անող չենք, բայց նախ՝ ասացէք մեզի,
ի՞նչ ազգ ես հրամանքդ:

— Ես հայ եմ, պարզութեամբ պատասխանեց
Գարեգինը:

— Մինչդեռ քովդ հրամանաթուղթ կայ, քո
իրաւունքն է մեզ ամէն կողմը տանել, բայց չեմ
հասկանար, թէ ի՞նչ գործ ունի հայը մեր մէջ:

— Սակայն միթէ դուք հայ չէք:

— Ոչ, Ասաուած չընէ, մենք լիռօթներ ենք,
15 տարուց աւել է, որ մենք բաժանուել ենք ա-
ղանդաւոր հայերից:

— Ի՞նչ էք խօսում, եղբայր, բաւական է, որ
հայ ազգ ես և դու իմ եղբայրն ես, ի՞նչ կրօնի
կուզես միացիր:

— Տէր իմ, չըսրամտիս, կ'աղաչեմ, կերևի որ հը-
րամանքդ ուսեալ մէկն ես, բայց ձեր հաւատը սխալ
է, դու չէ՝ բայց ձեր հայերն անասունի պէս պահք
կըպահեն, մարդիկներին սուրբ անուն կուտան և
կըպաշտեն, այդ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կռապաշտու-
թիւն, իսկ կուռքերը կործանել՝ Տէրին պատուէրն է:

Գարեգինը մինչև այդ օրն առաւել Համա-
կրում էր մի Հալ ամսադրի գաղափարներին, որի
թերթերում մոլեռանդութեան և խաւարամտութեան
անունով դատապարտուում էին անողորմաբար
նոքա ամենեքեան, որոնք իրանց Հալքենի կրօնի
նախանձախնդրութեամբ՝ սառնութեամբ էին վերա-
բերուում դէպի նորամոծութեան պաշտպանները,
նոյն թերթի և իւր նորահաս աշակերտների Համար
կրօնական խտրութիւններն ազգայնութեան շէնքին
վնասող տարրներ չէին. »Հալ եղիլ, ինչ դաւա-
նութեան կամենաս՝ լարիլ«, այսպէս էր քարոզ-
ուում լուսամիտների թերթի էջերում, այս Համոզ-
մանն էր և թերթը սիրող Գարեգինը, որը տգէտ
Հնձուորների բերանից իւր ըմբռման Հակառակը
լսելով՝ շփոթուեց ու գլխին սառը ջուր լցրած
մարդու նման՝ մնաց կանգնած:

Նա չըզիտէր՝ ի՞նչ անէր, իր ուղեկից բեռնաւորը
Հեռացել էր, մնացել էր միայնակ. մտածում էր՝
արդեօք մտնել բողոքականների գիւղը, թէ վերա-
դառնալ կրկին իրան Հիւրասիրողների մէջ:

— Ինչ կըլինի, թող լինի, էշը Հեծնելը մի ա-
մօթ, իջնելն՝ երկու, մտածեց Մելքիսեդեկեանն և
իւր արտօնագրերի իրաւունքը պաշտպանելով՝ պա-
Հանջեց գութանաւորներից առաջնորդել իրան դէ-
պի նրանց գիւղը:

Մաճկալի Հրամանաւ Հօտաղներից մէկն ի-

ջաւ լծան վրայից և Գարեգնին տարաւ լանձնեց իրանց գիւղապետին:

ԼԹ.

Տանուտէրը Գարեգնի հրամանաթերթը տեսնելով՝ պատշաճաւոր պատուով հիւրասիրեց նրան և խոստացաւ միւս օրը ներկայացնել իւր պահանջած երիտասարդներին:

Մեղքիսդեկեանի իրաւունքն էր՝ ցանկացած գիւղերից առաջնորդողներ վերցնել հետը դէպի տեղական որսատեղիքը:

— Առաւել լաւ է, տանուտէր, ասաց երկրորդ առաւօտ Գարեգինը՝ որսի գնալուց լաւաջ՝ ժողովես ինձ մօտ գիւղիդ առաջաւորներին, մի քանի խօսքեր ունիմ ձեզ ասելիք:

Շատ չըքաշեց, տանուտէրի տան առաջին մի համայնական ժողով կազմուեց:

Գարեգինը մի կարճ լաւաջաբանով մի երկար ատենախօսութիւն արեց. նա տաքացած հաստատում էր, որ կրօնը հակառակ չէ ազգայնութեան գաղափարին, որ իրանց *փռօթ* կամ բողոքական լինելն արգելք չէ իւրեանց հարազատ ազգի զաւտկը համարուելուն, որ սրանք էլ նոյնպիսի հայեր են, ինչպէս ընդհանուր հայ ազգը՝ ինչպէս ինքը, որ ազգաշինութիւնը ներքին համոզման հետ գործ չունի, որ այլ է եկեղեցի և այլ է ազգութիւն, որ

սրանք էլ պարտական են, ինչպէս հալ, ճանաչել իրանց ազգային պատիւն ու գիտակցութիւնն, և այլն:

Ոչ ոք չընդհատեց Մելքիսեդեկեանին, ուշադրութիւնը համատարած էր, որից նա ենթադրեց, թէ իւր ճառը ցանկալին տպաւորութիւնը գործել է:

— Ուրեմն, սիրելի հալ եղբայրներս, յարմար ժամանակ համարեց վերջաբանով հարց տալ Գարեգինը, ես յօս ունենամ, որ կրօնական խտրութիւնը չի կարող մեռցնել ձեր մէջ արեւակցական և ազգային ինքնաճանաչութիւնն և ինքնապաշտպանութիւնը:

Համայնքի միջից մինը, որ ամենքից մօտ էր նստած Գարեգինին և ըստ երևութին վայելում էր ընդհանուր յարգանք, տեղիցը կանգնեց և այսպէս խօսեց. — Տէր իմ, այսօր հրամանքդ մեր գիւղի հիւրն ես և մեր գլխի վերայ տեղ ունիս, որովհետեւ մեր օրհնեալ տէրութեան կողմէն ուղարկուած անձն ես. եթէ պատուոյ արժանի մէկը չըլինէիր, այդպիսի մի բացարձակ ըոյսուրուլթի (հրամանագիր) ձեռքիդ չէիր ունենալ:

— Դրանով Բնչ ես կամենում հասկացնել, պատասխանեց Գարեգինը:

— Հասկացնելու Բնչ կայ, ես սլարդ ու կարճ խօսեցայ, շեշտելով պատասխանեց մարդը, ես ասում եմ, որ հրամանքդ առաւել լաւ կանէիր, եթէ ձեր եկած գործի մասին խօսէիք, քան թէ լուսոյ ճանապարհը ճանաչած ժողովրդին կրկին դէպի մոլո-

ըութեան խաւարը տանելու նանիր աշխատութիւնը յանձն առնէիք: Իմացիր, յարգելի, որ ես այս գիւղի պատուելին, կամ ըստ ձեր՝ քահանան եմ, ես թոյլ չեմ տալ, որ մի որսորդ գայ և Առաքեալին պատուէրը կատարող մարմնաւոր տիրոջ հնազանդ և հաւատարիմ հպատակներին ապստամբութիւն և հոգւոյ կորուստ քարոզէ, այն էլ՝ պատկերապաշտ մոլորեալ խոտաճարակ հայի համար:

Յայտնում եմ քեզ, աղա՛ս, ձայնը բարձրացրեց սլաստօրը, որ հրամանքդ շատ սխալած ես, դու խաբուած ես մեր լեզուից, հայերէն խօսելով՝ մենք հայ չենք լինիլ, իրենք Առաքեալները վերնատան մէջ Հոգին Սուրբն ընդունելուց յետոյ՝ սկսան խօսիլ զանազան լեզուներով, մի՞թէ այդպիսով նրանք դարձան պարթեացի և մեդացի, եղիմացի և միջերկրացի, գամիրացի, պոնտացի, փռիւզիացի, եգիպտացի և այլն...

Գարեգինը չըհասկանալ ձեռնհար լսաց. շատ լալ, պատուելի, մի՞թէ դուք հայ չէք:

— Ո՛չ, կարճ կտրեց պատօրը, մենք ճշմարիտ քրիստոնեայ ենք և հայի աղանդի հետ ոչինչ առնչութիւն չունինք:

— Ուրեմն ի՞նչ ազգի զաւակներ էք:

— Մենք, Առաքեալի խօսքովն ասեմ, Տիրոջը զաւակներն ենք:

— Յոյժ բարի, բայց ձեր նախնիքն ո՞վ էին, ի՞նչ արիւն է շարժուում ձեր երակներէ մէջ:

— Առաջին անգամ Աստուծոյ սիրելի ազգը երբայցիքն էին, մնացածները բոլորեքեան կռապաշտ էին:

— Զեր համոզմամբ, ուրեմն, հայերն էլ կռապաշտ են:

— Մենք ինչ կապ ունինք անտէր հայերի հետ:

— Իսկ դուք տէր ունիք:

— Գոհութիւն Տէրին, մենք մեզի համար պաշտպաններ ունինք համայն երկրագնդին վերայ. այսօր բոլոր հակոտնեայ Ամերիկան լուսամիտ փռօթ է, ոսկեշատ Անգլիան մեզ ամուր պատնէշ է, նոցա կողմանէ եկած քարոզիչները չեն թող տար, որ տաճիկը մեզ նեղէ, և իւրացնէ, մենք այնպէս տառապանքներ չենք կրեր, ինչպէս մոլորութեան մէջ մնացած հայ ազգն է. մեր բարերար միստրները փողով և քաղցր խօսքերով օսմանցուն բարկութիւնը մեզնէ կը հեռացնեն, հայի գլխին կը թափեն, այլևս ինչ ընդհանուր շահ կարող է լինել սուտ և ճշմարիտ քրիստոնեաներուն մէջ:

— Վերջապէս քանի տարի է, որ մոլորութիւնից դարձել էք, այդ կըցանկայի իմանալ, լուսահատ հարց տուեց անպատկառ պատուօրին Մելքիսեդեկեանը:

— Դրա պատասխանը կըստանաս: Ամբողջ գիւղը ինքնաբերական աստուածգիտութեան ճանապարհը. 20—30 տարի լառաջ՝ անհատներ կըլու-

սաւորուէին, բայց մօտ թուականներին մէջ սլա-
տահած սովը փութացրեց ամէնքիս փրկութիւնը:
Քաղցածների համար բոլոր հայերից ժողոված նը-
պաստի մեծագոյն բաժինը՝ միստր Ք.-ի շնորհիւ՝
մեր գիւղը մտաւ. նոյն պատուելիին ձեռքով Ամե-
րիկայէն եկած օգնութենէն ևս անբաժին չըմնա-
ցինք:

— Ի՞նչպէս:

— Մենք յայտնի տեսանք, որ աշխարհը սովի
ձեռքէն կրկնորուէր, իսկ միստր Ք.-ի փոքրածիւ-
հաստացեալ հօտը լիութեան մէջ կըծփար: Գիւղի
առաջաւորներս ժողովեցանք՝ սուրբ Հոգւոյ ազդե-
մամբ՝ դիմեցինք միստրի ոտքը, խնդրեցինք խառ-
նել մեզ իւր քրիստոնեայ հօտի մէջ և իւր հայրա-
կան խնամքը մեր վերայ հովանի անելով, մեզ ևս
ապրուստ մատակարարել: Գոհութիւն Տիրոջը, իրեն
ընտրեալ քարոզիչը գրկաբաց մեզ ընդունեց, տեղէն
վեր ելաւ, ձեռքերը երկինք ամբարձած՝ աղօթեց,
գոհացաւ Տիրոջ անբաւ շնորհաց և անհուն ողոր-
մութեան համար, որ վերջասլէս մոլորեալ ոչխար-
ներս ուղղութեան եկանք:

Միստրը ամէնքիս մէկ մէկ համբուրեց և ասի
օրից գիւղովի քաղցից ազատուեցինք և մեր հոգւոյ
փրկութեան ճանապարհը գտանք:

— Բայց, պատուելի, այսքան երկար խօսելուց
յետոյ՝ դարձեալ չասացիր, թէ Լինչ ազգի մոլորեալ
զաւակներն էիք դուք:

—Աւելորդ կը համարիմ, եթէ հասկացող մարդ էք, լեզուէս պէտք է հասկանալիք, մեր շուրջ— բոլոր գիւղերի բնակիչների մեծագոյն մասն այսօր մեր ազգականներն են, որոնց մոլորութեան վերայ կը խղճանք, կը ցաւինք, բայց ձեռքերնէս ոչինչ չի գալ, որովհետեւ յամառ են և ճշմարտութիւնը ճանաչելուն միանգամայն անընդունակ:

—Ուրեմն դուք հայ էք և ինչպէս երևում է, կտրուած էք ազգի մեծամասնութիւնից ու նրանց հետ չէք ել խօսում, այնպէս չէ:

—Թէեւ տհաճութեամբ, բայց կը խօսինք և իրենց հետ հեռի ծանօթութիւն կանենք, որպէս զի՝ եթէ ոչ ամէնը միանգամից, գէթ մէկիկ մէկիկ Տիրոջ փարախը քաշենք՝ յուրախութիւն հրեշտակաց: Տէրն ինքնին 100 ոչխարին առակով մէկ մոլորեալին դարձը կը ջատագովէ:

—Դուք, ուրեմն, ասում էք, որ ձեր վիճակից քիչ էք, և մտադիր չէք ազգային ընդհանուր ինքնաճանաչութեան խնդրի մէջ մասն ունենալ, կամ անքնապաշտպանութեան միջոցների համար հայ ազգի հետ համերաշխ լինիլ:

—Ըսած բառերդ այնքան առաձգական են, որքան իմ, ասաց պատօրը, որ իսպառ մեզի համար անհասկանալի են. եթէ դուք կուզէք, որ մենք եղի հայ համարենք, ի դուր է ջանքդ, մենք աւելի ուտ օտարներուն հետ կը համաձայնինք, քան թէ յայերուն. իսկ եթէ ձեր մտքէն կանցնի կասկած-

ներ ծնեցնել մեր մէջ մեր երկրաւոր տէրերուն վերայ, մեր համար միւսնոյն է, ով կուգէ, թող լինի մեր տիրապետը, ըստ որում աշխարհիս մէջ մենք ժամանակաւոր ենք, մեր Տէրը երկնքումն է:

— Բայց եթէ կարեւոր դատուէր մի փոքրիկ պահանջ անել՝ ազգային ինքնուրոյնութիւնն ապահովելու և քրդերի ու հարստահարիչների ձեռքից ազատուելու համար՝ դուք ի՞նչ դիրք կը բռնէիք:

— Մենք չէինք խառնուիլ և կաշխատէինք այդպիսի լիմարական ցնորքներին խափանառիթ լինել: Ծառադ սկզբումը քեզ զգուշացրի և քրիստոնէական պարտականութիւնս լցուցանելով՝ խորհուրդ տուի քո սեպհական գործով պարապել, թուչուններ որսալ, գազաններ սպանել, եթէ չես ցանկանար՝ օր առաջ հայրենիքդ տեսնել:

Գարեգինը տեսնելով՝ որ գործը սուր կերպարանքի է փոխուում, խորամանկութեան դիմեց: Նա ոտքի կանգնեց և բոլորին հրամայեց իրեն հետեւել:

— Գո՛հ եմ քեզանից, ո՛վ Տէր, բազկատարած աչքերը վեր սևեռեց Մելքիսեդեկեանը, որ Դու քո փոքրածիւ հօտդ սիրելով՝ ամրացրել և հաստատուն ես արել ճշմարտութեան ճանապարհում: Խուր, Տէր, որ սրանց օրինակին հետեւին ոչ միայն մոլորեալ հայերը, այլ և տաճիկները, այլ և քրդերը, այլ և բոլոր հեթանոսներն՝ ամէն:

— Նստեցէք, սիրելիք, ժպտաց Գարեգինը բոլորի երեսին, և ես յայտնի խոստովանիմ ձեզ իմ

յանցանքս: Ես ինքս մեր պատուելու գործակից պաշտօնեալ եմ. (այս ասելով նա ցոյց տուեց պաստօրին). Ինքս Պ. ընկերութիւնից հասոյթ եմ ստանում, իմ պաշտօնս թափառական քարոզչութիւնն է և պէտք է աւետեմ ձեզ, որ բաւականաչափ գործ կատարել եմ, որքան Տէրը նախաստճմանել է օժանդակել՝ Ռուսաստանում, Պարսկաստանում և Տաճկաստանում. հարիւրաւոր անհաւատներ իմ ձեռքով Տիրոջ հօտին են խառնուել, և եթէ չէք հաւատում, ահաւասիկ նրանց անուանական ցուցակը:

Գարեգինը հանեց ծոցից անուանական ցանկով լիքը մի տետրակ՝ և մեկնեց պաստօրին:

Պաստօրը գրավարժ էր, նա փառաւորուեց, երբ կարդաց հետեւեալ վերնագիրը. Յուցակ ճշմարիտ քրիստոնեաների, որոնք պատուելի Կիրակոսի օճոքով դարձ են եկել իրանց մոլորութիւնից:

Պաստօրն էլ չըշարունակեց, նա թուահամարներն աչքի անցրեց, այլ ու կին 1125 հոգի էին:

Մեկքիսեդեկեանը սուտ չէր ասում. Գրիգոր, Մկրտիչ, Յովհաննէս, Աննա, Հռիփսիմէ անունների թուում կային՝ Մահմատ, Ալի, Փաթմա, Գիւզալ և այլն:

Յուցակը վաւերացրած էր մի անգլիերէն ստորագրութեամբ. երկու անգլիական տառ կնիքի նշանակներն էին:

— Խոնարհաբար թողութիւն խնդրելով հրա-

մանքդ վերաւորելու համար, պատկառանք տալ
պատուօրը Գարեգինն, կըվստահանամ հարցնել ձեր
պատրուակուելու պատճառը:

— Ուրիշ կերպ էլ չէի կարող վարուիլ, պա-
տասխանեց Մելքիսեդեկեանը, ես մի անփորձ և
տեղական պալմաններին անծանօթ ոմն եմ, ինչպէս
կարող էի նախատեսել, թէ ինչպիսի ժողովրդի մէջ
եմ, վերջապէս ինչ կարիք կար չնչին ծառայու-
թիւնս լիշել, դուք ինձանից քաջ զիտէք Սուրբ
Գրքի խօսքը, թէ՛ անպիտան ծառաներ ենք, ինչ
պէտք էր կատարել՝ կատարեցինք:

— Այդ ամէնը շատ աղէկ, տէր իմ. ասաց պա-
տուօրը, բայց սա ինչ ազգայնութեան գաղափար է,
որ կըքարոզէք:

— Այո՛, գլուխը դրականապէս շարժեց Գարեգի-
նը, թէև Առաքեալը ծառաներին հնազանդութիւն
է պատուիրում, ինչպէս հրամանքդ լիշեցիր,
Բայց Ինքը Տէրն ազգասիրութիւնն անձամբ մեզ օ-
րինակ տուեց. նա ուղղակի եկաւ իւրայինների մէջ,
Հրէաստանից ոտք դուրս չըդրեց, լաւ համարեց իւր
հայրենիքում չարչարանք և՛ մահ յանձն առնել,
քան թէ Արքար Հայ թագաւորի հրաւերն ընդու-
նել և գնալ Հրէաստանից դուրս անվտանգ ապ-
րելու: Պօղոս առաքեալն էլ ջերմ ազգասէր էր. նա
ինքն ասում է. «Ես իմ եղբայրների և արիւնակից-
ների սիրոյ համար ուրախութեամբ կըցանկայի նզով-
ուիլ Քրիստոսից»:

Ահա այդ գաղափարն է, պատուելի եղբայր, և դուք Քրիստոսի ճշմարիտ հաւատացեալ եղբայրներ, որ մեր ամէնքիս համար սուրբ պէտք է լինի, այդ է, որ մեզ թելադրում է սիրել մեր հայ եղբայրներին, նրանց բարին ցանկանալ, որովհետեւ նոյն բարին մեզ ևս պատկանում է, այդ սուրբ գաղափարն է, որ մեզ ստիպում է տալ Աստծունը Աստծուն, և ազգինը՝ ազգին:

Գարեգնի և պատօրի մէջ այդ խնդրի մասին երկար վիճաբանութիւններ եղաւ, պատուելի պատօրը Հայի անունը լսել չէր ցանկանում: Վերջապէս Մելքիսեդեկեանին լաջողեց գիւղականաց բազմութեան հաւանութիւնը շահուիլ. այս բանին գլխաւորապէս օգնեց դարձի եկած մոլորեալների ցուցակի տակ դրած անգլիերէն կնիքն և ստորագրութիւնը: Ո՛չ ապաքէն այսչափ անհաւատներին ուղղութեան վերածողը հայասէր պատուելի Կիրակոսն էր, որը վայելում էր, Պ. Ընկերութեան լիուլի վարկը:

Պատօրը թէև տրտունջը դէմքին, բայց իր կողմից ևս կիսաբերան խոստացաւ բազմութեան հետ համակերպուել:

Երեք օր մնաց Մելքիսեդեկեանը բողոքականների գիւղում, մի երկու երիտասարդների մէջ հաղիւ կարող եղաւ զինավարժութեան աշխույժը զարթնացնել, մնացեալները Քրիստոսի „որ սուր առցէ, սրով մեռցի“, խօսքերը լաճախ կրկնելով՝ փախսէին տալիս:

—Վայն այն օրն եկաւ մեր գլխին, մտածում էր չորրորդ օրը ճանապարհ գնալուս Գարեգինը, երբ շահասէր մարդորսների թակարդները լարուեցին մեր դէմ, երբ տգիտութեան շնորհիւ՝ պառակտումն տեղի ունեցաւ Քրիստոսի անդրանիկ եկեղեցու զաւակների մէջ։ Չորս օր փրփրակալած բերանով ոչինչ չըշինեցի, մինչև որ մի սուտ կազմած ցուցակ նրանց առաջը չըդրի։

Իմ բաղդէց՝ գիւղն և իւր մօլեռանդ քարոզիչը հայազգի էին. այս լաջող հանգամանքին եմ պարտական ես, եթէ փոքր ի շատէ գործ կատարեցի և այս լիմարների ուղեղի մէջ գիտակցութեան առաջին խմորը մտցրի. ո՛ր գիտէ, վաղը մի Փանատիկ օտարազգի շահամու պաստօր իմ խմորեցրած ցորենի շաղախն անպէտքացնի փթած գարու, հոտած կորեկի և մքլած (նեխած) հաճարի զանգուածով։

Խ.

Բողոքականներն առիթ տուին Գարեգին Մելքիսեդեկեանին մի կաթուղիկ գիւղ ևս մուտք ունենալու։

Առաջին անձնաւորութիւնը, որ գիւղի ափին նրան հանդիպեցաւ, մի պապական պատեր էր։

Այստեղ Մելքիսեդեկեանը պահեց իւր ճանապարհի արտօնագիրը, և ինչպէս սովորական պանդուխտ անցուորական, խնդրեց «վերապատուելի հօրից» մի իջևան, ուր ինքը մի երկու ժամաչափ

Հանգստանալուց լետոյ՝ կրկին կուղևորուի:

Պատերը սառնութեամբ գլուխը շարժելով Գա-
րեգնի խոր բարևի փոխարէն՝ այնքան էլ շուտով
դրական կամ բացասական պատասխան չըտուեց,
այլ ոտից գլուխ խորամուկ աչքերով դեռ զննու-
թեան ենթարկեց օտարականին, և ապա թէ՛ հարց-
րեց. — Հրամանքդ ի՞նչ մարդ ես, կամ ի՞նչ ես
գալիս, ո՛ւր ես գնում:

— Ռուսաստանցի եմ, չըխաբեց Մելքիսեդե-
կեանը, Վանից գալիս եմ անձնական գործով և Մա-
րաշի կողմերը պիտի անցնեմ:

— Անցաթուղթ ունի՞ս:

— Միթէ Տաճկաստանում կարելի է օրով ցո-
րեկով ինձ նման մի ալլատարազ օտարականին ա-
ռանց անցաթղթի քալ անել. իմ կողմից կասեմ,
որ մեր աշխարհում այդպիսի անխոհեմութիւնը գըլ-
խից ձեռք քաշելուն է հաւասար:

— Զեղծումներ ամէն տեղ կարող են պատահել,
սառնութեամբ պատասխանեց պատերը:

— Զեր կասկածը փարատելու համար՝ ահա ա-
սիկ իմ օրինաւոր անցաթուղթս, ասաց Գարեգինն և
ծոցիցը հանեց ռուսական դրօշանշանով անցագիրը՝
վաւերացրած մի երկու տաճկական քաղաքներում:

— Այդ կողմէն ապահովացանք, այժմ նեղու-
թիւն կրեցէք յայտնել ձեր ազգն ու անունը:

— Վրթանէս Սողոմոնեան:

—Այդ չեմ հարցներ, կուգեմ իմանալ, թէ ինչ ազգի անդամ էք:

—Հայ եմ:

—Որպիսի՞ հայ:

—Հայ, ինչպէս որ հային է սեպհական, որի երակներումը հայի արիւն է վազում:

—Այդքանը հասկացայ, բայց այն է ինձ հետաքրքիր, թէ դուք որ կարգի հայերից էք, ուղղափառ, թէ անուղղափառ:

—Ներեցէք, հայր, ես ձեզ չեմ հասկանում, թէպէտ ուղղափառ բառը սեպհականութիւն է ընդհանուր քրիստոնէութեան, բայց մեր աշխարհում այդ բառը վերագրուած է օրթոդոքս եկեղեցւոյն, այդ անունով Ռուսաստանում ընդունուած է կոչել տիրապետող եկեղեցին:

—Ուրեմն Ռուսիայի մէջ բացի օրթոդոքս եկեղեցին՝ ուրիշ քրիստոնեայ ժողովուրդ չըկան:

—Շատ, ընչո՞ւ չէ. օրինակի համար, ինչպէս ասացի, հայ, գերմանացի, լեհացի...

—Հա... ա... ա... այդտեղ էլ սպասեցէք. լեհացի ասացիք, դրանք ինչ կրօն են պաշտում:

—Լեհացիք ազգովին քրիստոնեայ են:

—Նոքա կաթոլիկէ եկեղեցւոյն հաւատացեալներ չեն:

—Բոլոր քրիստոնեայք կաթոլիկէ եկեղեցւոյն են պատկանում:

—Սրբազան պապի նախամեծար իրաւասութիւնը չեն ճանաչեր:

—Հո՛ւ, այժմ ես ձեզ հասկանում եմ, հայր, երևի, դուք հարցնում էք՝ թէ ես կաթոլիկ եմ, լուսաւորչական եմ, թէ բողոքական, այդպէս չէ:

—Հազիւ հազ ըմբռնեցիք:

—Սակայն ներեցէք, վերապատուելի հայր, մի համեստ հարցմունք առաջարկել սրբութեանդ. ձեր հազուստը ձեզ մատնում է, որ դուք կաթոլիկ քահանայ էք, իսկ այս գիւղացիք ի՞նչ ազգ են և ի՞նչ կրօնի են պատկանում:

—Սոքա ուղղափառ հայ են:

—Ի՞նչ էք հրամայում, զարմացական շարժում արեց Մելքեսեդեկեանը, մի՞թէ Տաճկաստանի հայերի մէջ ուղղափառութիւնը ներս է սպրդել. ես այդ բանն երբէք լսած չէի. ինչ յայտնի է, որ Թուրքիայում բողոքական հայեր կան, կաթոլիկներ նոյնպէս, բայց ուղղափառ հայեր՝ առաջին անգամն եմ լսում:

—Այլ սակայն դուք կը մոռանաք, որ այժմ դուք տաճկի և ոչ ռուսի հողի վերայ էք, ընդհանուր Եւրոպան, համակ Ասիան, ամբողջ Ամերիկան, սեւամորթ Ափրիկան, մինչև անգամ վայրենի Աւստրալիան ուղղափառ կը ճանաչէ մէն միայն կաթոլիկ եկեղեցին, որի գլուխը Հռովմի սրբազան և անսխալական պապն է:

—Ուրեմն այս գիւղն էլ կաթոլիկ է:

— Այո՛, սոքա ուղղափառ են, ապա թէ ոչ, Տաճկաստանի մի լեռնեալ գիւղի մէջ դուք ինչի նման եւրոպացու չէիք հանդիպիր:

— Երևի սրանց հոգևոր հովիւն էք:

— Զը սխալուեցար:

— Եւ ի՞նչ ազգի զաւակ էք:

— Վատիկանի զաւակ:

— Այդ գիտեմ, բայց ի՞նչ ազգից էք:

— Կաթողիկէ ուղղափառ սուրբ եկեղեցւոյ համար ազգութիւն չըկայ, կայ ուղղափառ քրիստոնէութիւն:

— Այդ բոլորը լա՛ւ, բայց դուք Փրանսիացի էք, լեհացի էք, իտալացի էք, իսպանացի էք...

— Դոքա ամէնքն ևս ուղղափառ կաթողիկ են:

— Վերջապէս ո՞րտեղ է ձեր հայրենիքը:

— Համատարած աշխարհը, ուր Վատիկանի սուրբ կրօնի լոյսը դեռ ներս չէ թափանցեր:

— Նշանակում է քարոզիչ էք:

— Մարգարէացաք:

— Խիստ բարի, հայր, տակաւն ես և իմ երիվարը յոյժ քաղցած և յոգնած ենք, մի տեղ ցոյց տուէք, իջեանեմ, ապա թէ՛ երկար ու բարակ հետաքրքիր խօսակցութիւններ կունենանք, իսկ եթէ ընդունիք՝ գիշերել ևս պատրաստ եմ, որովհետեւ, իրաւն ասեմ, տաղտկալի ճանապարհորդութիւնից ձանձրացել եմ:

— Ո՛ր... ո՛ր ... ո՛չ... սիրելիս, ցանկութիւնդ չի

կատարուիր, մինչև չասես քո եկեղեցին:

— Հայ-Լուսաւորչական, կամ սովորաբար ասած՝
Հայ քրիստոնեայ եմ:

— Այսինքն՝ Եջմիածնական:

— Հէնց Թէկուզ Եջմիածնական:

— Ե՛հ, ուրեմն, բարի ճանապարհ, այս գիւղի
մէջ ձեզ իջեալն չըկալ, ծռուեցէք դէպի արեւմուտք,
մի երկու ժամէն ձեր առջևը կելլէ ձեր ազգակից-
ների և կրօնակիցների մի գիւղ, ուր դուք կարող
էք հանգստանալ:

— Ի սէր Աստուծոյ, վերապատուելի հայր, կէս
ժամն ևս շատ է իմ և գրաստիս համար. մինչև
չըկազդուրուինք, մենք քալլ չենք կարող անել:

— Իմ մեղը չէ:

— Շատ լա՛ւ, բայց հրամանքդ իբրեւ աւետա-
րանի քարոզիչ, պարտական էք ամէն մարդու սի-
րով ընդունել և ճշմարտութիւնը ճանաչացնելու
համար՝ ամենայն միջոց չըխնայել:

— Ե՛... Է՛... Է՛... ներեցէք, լիմար չես գտել,
որ խաբես, ուտես ու ելնես փախչիս, մենք գիտենք
մեր հունձն ո՛ր անելու ենք:

— Խօսք եմ տալիս կաթոլիկութիւն ընդունել:

— Խորամանկ քաղաքագէտ ես եղած, սիրելիս,
ստամոքսիդ ժամանակաւոր սլահանջը լցուցանելու
դիտմամբ՝ կրօնը մուշտակի նման կռնակէդ լաճախ
հանել հագնելու չես խղճահարուիր:

— Ո՛չ, ոչ, հաստատ խօսք եմ տալիս, որ կա-

ԹողիկուԹիւն կընդունենմ եւ այսուհետեւ դաւանու-
Թիւնս երբէք չեմ փոխիլ:

— Հը՛մ, քթածակերը կուչ ածելով՝ շունչ արձա-
կեց պատերն եւ գլխով ճանապարհը ցոյց տուեց:

— Ո՛հ, որքան քաջափորձ էք, վերապատուելի
սուրբ հայր, դուք անդրդուելի քաջ զինուոր էք
մեր ուղղափառ կրօնին, դուք կաթողիկական եկե-
ղեցւոյ գլուխ եւ հաւատոյ վէմն՝ սրբազան Պետրոսի
արժանաւոր աշակերտն էք, այն Պետրոսի՝ որի վե-
րայ Յիսուս Քրիստոս խոստացաւ շինել իւր եկեղե-
ցին եւ որին չըպէտք է լաղթահարեն դրունք դժո-
խոց:

— Աֆէրիմ, զարմացած աչքերը Գարեգնի վե-
րայ շեշտեց պատերը, կեցցես, տղաս, աւետարանի
ամենէն էական խօսքերը գիտես եղեր:

— Որովհետեւ նուաստ ծառայդ բարեբաղդու-
Թիւն ունի բուն ուղղափառ կաթողիկէ եկեղեցւոյ
հարազատ զաւակներից մինը լինել, խոնարհութեամբ
ասաց Մելքիսեդեկեանը: Այսքան երկարատեւ վիճա-
բանութիւնը՝ հրամանոցդ հաւատը փորձելու նպա-
տակաւ արի, որի համար կանխօրէն ներողամտու-
Թիւն եմ հայցում եւ պատրաստ եմ խոստովանու-
Թեան մէջ դրածդ ապաշխարանքը սիրով կատարել:
Այո՛, վերապատուելի հայր, կրկնեց Գարեգինը, ես
իրաւունք ունէի փոքր ինչ Թերահաւատ գտնուիլ
դէպի ուղղափառ քահանան, տարաբաղդաբար՝ ձեր
նման անյողդողդն եւ մեր սուրբ հաւատի ջերմ նա-

խանձախնդիրները շատ սակաւներն եմ տեսել:

— Եթէ այդպէս է, հետեւիը ինձ, ասաց *պատերն* և գիւղապետի տունն առաջնորդեց Մելքիսեդեկեանին:

ԽԱ.

Կատարեալ հաւատ ընծայելով իւր անծանօթ զաւակի անկեղծութեանը, *պատերն* ուրախ սրտով իջեցրեց Գարեգնին տանուտէրի տան մօտ գլտնուած պարտիզում:

Այնտեղ կանգնած բարձրահասակ երիտասարդը *պատերի* հրամանով ձին գոմը քաշեց:

— Ցանկալի կը լինէր իմ ձին աչքիս առաջից չը հեռացնել, ուզում էր խնդրել Գարեգինը, բայց *պատերը* մերժեց նրա պահանջը:

— Միամիտ եղիր, սիրելիս, ապահովացրեց նա, քո ձիդ կը դարմանուի տիրոջը վայել խնամքով, դու այս գիշեր սոյն տան համար աստուածառաք հիւր ես, խիստ ախորժելի էր երկար խօսակցութիւններ անել հետդ. սուրբ աւետարանէն առած քո մի հատիկ վկայութենէն ես ճանաչեցի քո մեծ արժէքդ, սակայն կը ցաւիմ, որ ձեզ միայնակ թողնելու ստիպուած եմ, այս գիշեր ես մեր գերապայծառին մօտ անցնելու շնորհքն ընդունած եմ:

— Ռէյս Մաղաքիա՛, ձայն տուեց *պատերը* ձին դարմանող և վերադարձող երիտասարդին, մեր ուղղափառ անծանօթ ճանապարհորդ եղբայրը նախ՝ իւր գրաստին, ապա՝ ստամոքսին և ասլա՝ անձին յա-

գեցումն և հանգիստ տալու կարօտ է, մի ուշանար պարտ ու պատշաճ տնօրէնութիւնն անել: Հարկ կը համարիմ կանխաւ ծանօթացնել ձեզ, սիրելի, ը... ը... ը... ներեցէք, հրամանքիդ անուանը մոռացայ, կմկմաց նորից պատերը Գարեգինն՝ սպասողական դիրքով նայելով նրան:

—Վրթանէս:

—Այո՛, սիրելի Վրթանէս, մեր լարգելի եղբայրը՝ տանս տէրը՝ գիւղի տանուտէրը, կամ գիւղապետն ևս է, տեղական բարբառով սորան *ռէյս* կը կոչեն:

Խիստ ջերմեռանդ հաւատացեալ ուղղափառ քրիստոնեայ է, աստուածային անբաւ բարիքներով տուն ու դուրսը լի է, հոգեւոր կողմանէ մխիթարուած է, քաւարանին մէջ անմեղ մտնելու, անմեղ ելնելու է, իսկ մարմնաւոր կենաց մէջ ևս ոչնչի պակասութիւն չունի. առաքինի, բարեպաշտ ամուսնով, աստուածավախ զաւակներով, և հնազանդ եղբայրներով բարեբաղդ և օրհնեալ է: Այս բոլէիս մենք երկոքինս մեր աստուածապաշտ *ռէյս* Մաղաքիայի հիւրն ենք: Ես ևս տեղացի չեմ, ինչպէս հրամանքդ գուշակեցիր, ուղղափառ կրօնի ստորին պաշտօնեայ և քարոզիչ լինելով՝ «աղուեսուց որջք գոն և թռչնոց երկնից բոյնք»...

—Իսկ որդւոյ մարդոյ ոչ գոյ տեղի, ուր դիցէ զգլուխ իւր, պատերի բերանից աւետարանի խօսքը խլեց Գարեգինը:

—Այո, մեր հանգիստը մեր սիրելի զաւակնե-

րուն գիրկն է, տարին քանի մ'անգամ կուգամ
այս գիւղն, և թէպէտ ամէնքէն յարգուած և ըն-
դունուած եմ, այլ իմ օթեանը մեր սիրելի ռէյս
Մաղաքիայի հիւրասէր յարկի ներքոյ է: Թէ ինքն
և թէ իւր ջերմեռանդ ամուսինն իմ խոստովանոր-
դիքս են, ինքը քան կինը հնազանդ՝ կինը քան
ինքը կամակատար: Այս ամէնին դու անձամբ հա-
սոյւ կը լինիս, մենք շուտով կը վայելենք սրտով և
պատկերով գեղեցիկ և առուգահասակ տանտիրու-
հու քնքոյշ մատներով պատրաստուած անուշահամ
կերակուրները: Օ՛ն, ուրեմն, իմա Մաղաքիա՛, այլ
ևս մի դանդաղիր, ողջագուրիր մեր թանկագին
հիւրը և փութա կերակրեղինաց պատրաստութիւնը
տեսնել, ես կարող եմ ուշ մնալ:

Ռէյսը մի ոտքն յառաջ դրեց, խոնարհ թա-
մաննար արեց Մելքիսեդեկեանին և գնաց պատերի
հրտմանը կատարելու:

ԽԲ

Վերապատուելի հայր, մի փոքր տարակուսա-
կան մտմտութից յետոյ՝ խօսեցաւ Գարեգինը, ինչ
շատ հետաքրքրում են Տաճկաստանի աղանդաւոր
էջմիածնական հայերը, ես կը կամենայի նրանց մա-
սին ձեր կարծիքը լսելու:

— Ի՛նչ կողմանէ:

— Զեզ քաջ յայտնի է, որ փոքր Ասիայի քրիս-

տոնէից մէջ հայերը մեծամասնութիւն են կազմում. մի կողմը թողնենք իրանց յամառութիւնը, որ չեն ուզում Հռովմէական սուրբ եկեղեցւոյ գիրկը մտնել, (թէն զուր գիմադրութիւն է իրանց կողմից, մի օր Պետրոս առաքեալի եկեղեցին պէտք է յաղթահարէ), բայց և այնպէս ներկայիս խնդիրն այդ մասին չէ. ես կը ցանկալի իմանալ, թէ ընչո՞ւ համար պէտք է հայերն իրանց հայրենի հողի վերայ այդ աստիճան հալածանքների ենթարկուած լինէին: Տաճկաստանում ազգեր շատ կան. քուրդը, եզդիին, չաչաններն, ինչպէս իսլամական կամ իսլամութեան յարելու համահաճ ազգեր, հասկանալի է, որ մահմետականութեան տարրի մէջ պաշտպանութիւն կը գտնեն: Բայց ախար Յոյներ կան, Ասորիք կան, որոնք նոյնպէս քրիստոնեայ են. այսինքն՝ մեր կաթողիկոսութեան համար նրանք հերձուածող են, բայց Օսմանցուի համար կրօնի խտրութիւնը նշանակութիւն չունի, իսլամի աչքում ոչ-իսլամն անհաւատ է, ընչո՞ւ, ուրեմն, ամենքից աւելի ճնշումը հայերին է բաժին ընկել:

—Ո՛չ, սիրելի Վրթանէս, Եջմիածնականներին դու ուղափառ և բողոքական հայերի հետ մի խառնե՞ր, վերջինները համեմատաբար առաւել ազատութիւն կը վայելեն, և իրաւամբ: Մերայնոց վերայ կը հսկեն Եւրոպայի առաջնակարգ պետութիւնքը, բողոքական հայերուն Անգլիան է զօրավիգն, անօգնական կը մնան միայն Եջմիածնականներն:

— Ինձ զարմացք պատճառողն էլ այդ խնդիրն է. ինձ համար անհաւատալի է, որ եւրոպական լուսաւոր տէրութիւնները մարդկութեան պաշտպանութեան գործումն երկրորդական նպատակներ ունենան: Քաղաքական աշխարհում փոքր շահերը կուլ են գնում վեհ և վսեմ գաղափարների առաջ և միթէ մարդասիրութիւնը չէ ամենից բարձր առաքինութիւնը:

— Բուն ազնուութեան գաղափարի վերաբերմամբ՝ քո կարծիքդ ուղիղ է, բայց ո՞չ ապաքէն շատ վսեմ առաքինութիւններ կը զոհուի մասնաւոր շահերին. նոյն իսկ Քրիստոսի սուրբ Աւետարանը շատ անգամ կը ծառայէ քաղաքականութեանն իբրև կոյր գործիք. յանուն աւետարանի շատ անգամ թնջ չարութիւններ չեն կատարուել և չեն կատարուիր:

— Եւ այդ ծուռը միջոցը դուք արդարացնո՞ւմ էք:

— Եթէ ես ալ չարդարացնեմ, հանճարներն արդարացրած են:

— Օրինակի համար:

— Օրինակի կարօտութիւն չը կայ. դիցուք մեզ հարկաւոր է հեթանոսական աշխարհներին մէջ մեր հոգեւոր որսն անել, միթէ յանցանք է մեր կողմանէ եւրոպական դիւանագիտութեանը դիմել: Եթէ քաղաքականութիւնը չը բռնադատէ, կարծե՞ս որ տաճիկ կառավարութիւնը մեզ իրաւունք կուտայ ազատ համարձակ իւր երկրի սրտերը մտնել: Տաճիկը շատ լաւ

գիտէ իւր դիրքն եւրոպական պետութեանց շարքին մէջ, ուստի և կը հովանաւորէ այն տէրութեան հպատակներուն, որմէ աւելի ակնկալութիւն ունի:

— Իսկ իւր հպատակների հետ ինչպէս է վարուում:

— Ինչպէս իւր օրէնքը կը թելագորէ: Բայց ի հարկէ այստեղ ևս ընտրութիւն կանեն, օրինակի համար՝ նոյն իսկ հայերու մասին խօսինք. Տաճիկը գիտէ, որ ուղղափառ և բողոքական հայերն Եւրոպայի պաշտպանութեան տակ են, ուստի նոցա հետ առաւել ակնածութեամբ կը վարուի, քան թէ անօրնական էջմիածականներուն:

— Ընդունում եմ, սակայն մի՞թէ առաւել մարդասիրական չէր լինիլ, եթէ արտօնութիւն վայելող եւրոպացի հոգեւորականները, ասենք՝ մէկն էլ դուք՝ ձեր հովանաւորութիւնը միապէս տարածէիք ուղղափառների եւ ծուափառների վերայ, որոնք թէև մոլորեալ են, բայց մեծամասնութիւն են ներկայացնում:

— Եւ այդ մենք անենք ամէն ժամանակ:

— Այո՛, անշուշտ:

— Ուրեմն մենք տգէտներ պիտի լինէինք իսպառ, իսկ տգէտին առաքելութեան պաշտօն տալն առաւել քան յիմարութիւն է:

— Ինչ համար մութն են ասածներդ, վերապատուելի հայր:

— Ի՞նչ կասես, միամիտ և ազնիւ եղբայրս Վըր-

թանէս, եթէ մենք ելնենք և անխտիր բոլոր հա-
լութիւնը հովանաւորենք. ալլ ևս ինչպէս կարող
ենք մեր հաւատացեալներու թիւն աւելացնել: Այդ
կամակոր էջմիածականները կը նեղուին, կը կեղեք-
ուին, կը տանջուին, կըսպանուին ու կը խոշտանգ-
ուին, բայց դարձեալ իւրեանց մոլորեալ աղանդին
հաստատ կը մնան:

—Այդ բանը շատ ճշմարիտ է:

—Մեր քարոզիչներին էական շահերը կը պա-
հանջեն, որ իսկապէս ճնշումներ չեղած տեղն ալ ար-
հեստական ճանապարհաւ յառաջ բերենք:

—Ընչո՞ւ համար:

—Որպէսզի հովանաւորի դեր յանձն առնելով՝
մեր հօտն ստուարացնենք: Եւ ի՞նչ կը կարծես, չենք
ըներ:

—Ձը գիտեմ:

—Գիտցած եղիր և ինքդ նորանով հրահան-
գուիր, թողունք բողոքական քարոզչաց ծածկագոր-
ծութիւններն և մերն ասենք. կաթոլիկ հոգևո-
րականքս հրահանգութիւն ունինք Կ. Պօլիս նստած
Հասունեան սրբազանէն, որ մտերմական և բարեկա-
մական յարաբերութիւն պահենք Տաճկահայաստանի
բոլոր պաշտօնակալներուն հետ և նորանց ձեռքով
մեր ուռկանը լցուցանենք:

—Շարունակեցէք:

—Կաշառելով նահանգապետին, մենք կը շա-
հինք նորա համակրանքը, իսկ այդչափը կը բաւէ

մեր ձեռքին ունելու նահանգի միւս պաշտօնեաները: Այնուհետև մեր հլու կամակատարները կը դառնան նոքա ամենեքեան, որոնց ապրուստն այլոց քրտինքն է: Տաճիկ էֆէնդին, քրդի ցեղապետն եթէ մի օր ձրի ուտելիք չունենան, քաղցէն կը մարին. տաճիկ պաշտօնեայք՝ անձնատուր եղած ծուլութեան՝ նարգիլէ ծխելէն և դառը սուրճը որովայնը լցուցանելէն զատ՝ ուրիշ ոչինչ չը գիտեն. քրդի ազգապետն ևս յափշտակութեամբ միայն կապրի: Բնական է ուրեմն, որ սիրելի են նոցա համար իւրեանց հաճոյքը լցուցանող ամենատեսակ միջոցները, իսկ այդ միջոցները հայթայթելն ընդ միշտ շահաւէտ են մեզ համար:

— Բացատրեցէք խնդրեմ:

— Ցանկութիւն ունելով մի որևէ աղանդաւոր հայ հասարակութեան փարախը պատառել և մոլորեալին ճշմարտութիւնն ուսուցանել, երբ ամեն ճիգըն ի գործ դնելէն վերջը ձեռնուռնայն կը մնամ, ես կը դիմեմ ամենէն ուղիղ միջոցին:

— Որ լինի...

— Որ լինի այս. ես կը գրգռեմ տաճիկ պաշտօնէի կամ քրդապետի մոլեռանդութիւնը, իմ կողմանէ, որպէս թէ, նախանձախնդիր լինելով նոցա ինձ ցոյց տուած բարեկամութեանը՝ չեմ կարող համբերել, երբ, իբրև թէ, կը լսեմ տրտունջներ և հայհոյական խօսքեր իմ բարեկամաց ստուերներու գէմ:

— Շատ ճիշտ միջոց:

—Այդչափը դեռ լրիւ չէ. ես կը քաղցրացնեմ բարձրաստիճան պաշտօնէից քիմքը՝ ներբողելով նոյն հասարակութենէն ելլելիք առատ աւարնեքը և գեղեցիկ սեռի հրապուրները:

—Այնուհետև:

—Այնուհետև հաստատ համոզուած եմ, որ եթէ ոչ բոլոր հասարակութիւնը, գէթ մի քանի գերդաստանի լամառութիւնն ընկճեցի և կաթողիկէ եկեղեցւոյ զաւակ արի նոցա:

—Սակայն դարձեալ լաւ հասու չեմ լինում, մատը քներակին տալով՝ մտածութեան մէջ ընկնել պատրուակեց Մելքիսեդեկեանը:

—Միւս օրը նոյն հասարակութեան առաջաւորները բանտի խորքը կը վարուին, կամ համայնքը քրդերի աւերածութեան կենթարկուի: Ի՞նչ պիտի անեն այնուհետև աղանդաւոր Էջմիածականները. ճարահատեալ՝ մեր հովանաւորութիւնը կը խնդրեն: Մենք ևս իբրև քրիստոնեայ, արտաքուստ կարեկցական ձեռք կը կառկառենք և երկրորդ օրը մեր ձեռքով յարուցած հալածանքը կը դադարեցնենք:

Մեր այդ ակնյայտնի ազդեցութիւնն իւր արդիւնաւոր հետեանքը միշտ ունեցած է և կունենայ. աղանդաւոր հայերու մի մասը մեր փարախը լը մտնէ, միւս մասին ևս ճանապարհ կը պատաստէ:

—Այժմ ձեզ հասկացայ, հայր, բայց ըստ իս, սուսաւել շուտ կը հասնէիք ձեր նպատակին, եթէ

փոխանակ ոլոր մոլոր ճանապարհների՝ անխտիր ձեր հովանաւորութիւնը տարածէիք բոլոր հայ ազգի վերայ, մտցնէիք նրանց մէջ գրագիտութիւն և ինքնաճանաչութեան ու ինքնապաշտպանութեան սկզբունքը, այն ժամանակը նրանց աչքերը կը բացուէին, իւրեանց ընդհանուր ուժովն և եւրոպական տէրութիւնների միջամտութեան յուսովը՝ նրանք կարող կը լինէին վերջ տալ իւրեանց նեղութիւններին։ Այսպիսով՝ բարոյապէս ու տնտեսապէս ապահովուած՝ գուցէ մի օր մի փոքրիկ ինքնավարութիւն ձեռք բերէին։ Այն ժամանակը նրանք ազգովին կը ճանաչէին ուղղափառ եկեղեցու գերակշռութիւնը միւս եկեղեցիների վերայ, ըստ որում այնուհետեւ առաւել գիտակցաբար կը մտածէին իւրեանց հոգւոյ փրկութեան համար, քան թէ բռնութեամբ։ Մէթէ ձեզ յայտնի չէ, որ ճնշումը յամառութիւն է ստեղծում։

— Դեռ անփորձ ես, սիրելի Վրթանէս, ժըպտաց պատերը, դու ինքդ հայ ես և քաղաքին բնաորոշ յատկութիւնը չես ճանաչեր. վերացրու հայի մէջէն հերձուածն և բաժան-բաժնութիւնը, ներշնչէ սակաւ ինչ ինքնաճանաչութիւն և ձեռքերդ լուս իրանէ. այսօր Հայն այսչափ տանջանաց ներքոյ գոլով իւր ձեռքի մէջ պահած ունի իրեն տիրապետող ազգը, Տաճկաստանի բոլոր քրիստոնեաներուն մէջ ամենքին առաւել արտօնութիւններ կը վայելէ հայը, Բարձրագոյն դռնէն մինչև վերջին միւղիւրը

ամենուրեք ընդունուած է, ամենէն ապահով նիւթական վիճակն ունի, և գոյով ամենքէն չարքաշը, ամենքէն ալ տոկուն ազգն է:

— Հապա ընչո՞ւ է այսքան նեղութիւնները կըրում:

— Գուցէ սակաւ կը կրէր, եթէ կողմնակի դըրդումներն և նոյն իսկ իւրաքինների դաւադրութիւնքը չը լինէին. ազգայնութեան հաւատարիմներուն թուոյն մէջ անպակաս են և ազգադաւ հացկատակ ստորաքարշներ: Շատ անգամ վերջիններն են իրենց ազգի դէմ հալածանքներ յարուցանողքը, քնչ է՝ թէ իրենց դիրքը ամրապնդեն Տաճկի առաջ:

— Ձեր պարտքն է ամբողջութեան զայրուիթը գրգռել փոքրութիւ դաւաճանների դէմ:

— Կուգես ասել՝ ձեռք լուանք հայերը շահելու միտումներէն և մեր ձեռքով Եջմիածնականութեան խարխուլ հիմնաքարն ևս առաւել խոր թաղենք:

— Ոչ, հայր, ես անձնական փորձերիս վերայ յենուած՝ այս առաջարկութիւնն անում եմ. քանի ինքս գրագէտ չեի, թունդ Եջմիածնական էի. առաջին երդումս լինում էր՝ Իջման տեղը, Մեռոնն ու Լուսաւորիչը: Բայց երբ դիպուածով, Շամախու բողոքականների շնորհիւ, գրաճանաչ լուտերական եղայ, հետզհետէ սկսեցի ինքնակրթութեամբ զարգանալ և քննողական հայեացք ձգել ընդհանուր քրիստոնէութեան վերայ. և քնչէք կարծում, կա-

Թուլիկութիւնը միայն ճանաչեցի կրօններէն ամենէն ուղղափառն և հոգւոյ փրկութիւնը միայնակ հռովմայ եկեղեցւոյ մէջ տեսայ. և հէնց միւս օրը ճանապարհ ընկայ դէպի Թիֆլիս ու տեղական ուլաւոնը հայր Օ... սկու արժանաւոր օրհնութեամբն՝ լուսաւորեցի միտքս ու հոգիս:

— Փառք Արարչին, որ հրաշքով իմն մի կորած մեղաւորի դարձ է բերեր, բայց դու չը կարծես, թէ բոլորեքեան նոյն շնորհացը կարժանանան. ըստ իս, Հայք առաւել կըլամառին իւրեանց մոլորութեան մէջ, եթէ տաճկի բռնութեան լուծընոցա պարանոցէն բարձուի:

Գալով ձեզ՝ այսչափս կասեմ. ո՛վ ոք ջատագով և նախանձախնդիր է կաթոլիկական սուրբ կրօնին, պարտաւոր է լսել իր հոգւոր պետերուն և նոցանէ իւր ապագայ գործառնութեանց հրահանգն ստանալ:

— Ես պատրաստ եմ հոգւով և մտքով սրբութեանդ քարոզած ճշմարտութիւններով ղեկավարուիլ, և շնորհակալ եմ, որ փակ աչքս բաց արիք, ապա թէ ոչ, այսուհետև նոյն վտանգաւոր գաղափարը պիտի քարոզէի ամէն տեղ, ինչ որ պարզութեամբ ձեզ խոստովանուեցի: Մեղքս ինչ թագցնեմ, մինչև ցայսօր ամենուրեք քարոզածս այն է եղել, ինչ ձեզ ասացի, այս աններելի սխալանքների համար մաղթում եմ ձեր հայրական ներողամտութիւնը:

Այս խօսքերից լետով՝ Մելքիսեդեկեանը մօտեցաւ և պատերի աջը համբուրեց:

— Պարտքս լինի երկրորդ հանդիպմանս ընձեռել քեզ, սիրելի Վրթանէս, առանց դրամական վարձու՝ սրբազան պապի ինդուլգենցիան (թողութեան կոնդակ), այժմ մօտս չունիմ, սպառուած են, կրսպասեմ մօտ օրերս Պօլսէն առնելու:

— Որի համար, հայր, անշուշտ դուք տուժելու էք, խոնարհ ծառայդ չունի այնքան կարողութիւն, որ սուրբ ինդուլգենցիայի արժէքը վճարէ, իսկ ձեզ, կարծեմ, հաշուով ու համարով է տրուում՝ արժանաւորաց միայն մատակարարելու:

— Մենք գիտենք մեր անելիքը, մէկի պակասորդը միւսէն կըլրացնենք, գիցուք քեզնէ 100 ղուրուշ պակաս առի, մի ուրիշ անգլաակ և հարուստ բարեպաշտի վերայ եռապատիկ կը բարդեմ: Սուրբ եկեղեցւոյ առատաձեռն զաւակունք ամէն տեղ և ամէն հասարակութեանց մէջ լարածամ կըդտնուին:

— Օրհնեալ է Աստուած, օրհնեալ է Հռովմայ սուրբ գահը: Վրթանէսը երկրորդեց իւր երկրպագութիւնը, իսկ պատերն աջակնքեց նրան:

Այդ ժամանակն էր, որ Ռէյս Մաղաքիան ճաշը բերեց:

ԽԳ.

Ճաշի ժամանակ Գարեգինը տեղեկացաւ, որ պատերը Փրանսիացի է և եզուիտական կարգից,

որ նա քաջ խօսում է հայերէն, տաճկերէն, քրդերէն, յունարէն և ասորերէն, որ գիւղումը մի ուրիշ հայ կաթողիկ քահանայ կալ, բայց *պատենրի* վկայութեամբ՝ տգէտների մէկն է, այնպէս որ *պատենրը* խորհուրդ չի տեսնում «իւր սիրելի Վրթանէսին» նորա հետ տեսնուիլ։ Այլ եթէ նա ցանկանում է հոգեշահ քարոզներ լսել, կարող է առաջիկայ կիւրակէին վերադառնալ այս գիւղը՝ բաց-պատարագի ներկայ լինելու։ Ինքը *պատենրը* պէտք է՝ պատարագէ և քարոզ խօսի, և գուցէ մինչև այն օրը կըստացուի ինդուլգենցիական թերթը։

Գարեգինն, ի հարկէ, սրտանց շատ ուրախ եղաւ եզուիդ *պատենրի* շուտով հեռանալու մասին, բայց արտաքուստ ցաւակցութիւն յայտնեց և խոստացաւ, որպէս և իցէ, միջոց ճարել սուրբ շնորհացն արժանանալու։

Սեղանի վերայ եւրոպացի *պատենրը* միանգամայն ապշեցրեց Մելքիսեդեկեանին իւր շատակերութեամբը։

Տանտիկինը վաղուց ճանաչած է եղել իւրեանց մշտական հիւրի ախորժակը, երկու հոգու համար տասը մարդի բաժին էր պատրաստել և այն՝ համեղ քաղցրեղէններ։

Անշուշտ հոգեւոր հօր ախորժակը բանալու համար էր, որ գեղեցիկ տանտիկինը պարտք էր համարել իւր տօն օրերի համար *ըռխշամիջի* պահած հագուստով պճնազարդուիլ։ Նա իւր բնական շա-

գանակագործ խոշոր և սիգահայեաց աչքերին թուխ սուրմա ներկ էր տուել և եկել երկու ձեռքը կըրծքին՝ սպասաւորում էր սուրբ հօրը:

Ռէյս Մաղաթիան սեղանից բացակայ էր: Դեռ նոր հացը քաշել էին, որ պատենը ստիպեց ռէյսին շուտով ճաշել և իւր համար գրաստի պատրաստութիւն տեսնել՝ մինչ ուշ չէր: Շատ կարելի է խեղճ ռէյսը մտադիր էր իւր կնոջ պատրաստած քաղցրեղէններով իւր քիմքը պարարել, բայց նա քաղաքավարութեամբ իւրեան կշտացած ցոյց տուեց, ճաշից վերկացաւ ու գնաց իւր տանուտէրական պաշտօնը կատարելու:

— Շատ լաւ եղաւ, որ հեռացաւ, ժպիտն արտերին աչքի պոչով նշանացի արեց պատենը Մելքիսեդեկեանին, եթէ ռէյսն այստեղ մնար, մենք զրկուելու էինք անուշեղէններս պատրաստող տիկնոջ առաւել անուշ հայեացքէն:

Այդ ժամանակը տանտիրուհին բացակայ էր, իսկ ծառի տակից անուշեղէնների հոտից հրապուրուած՝ գող կատուի աչքերով նայում էր միմանկիկ:

— Զաւակս, ձայն տուեց պատենին երեխային, գնա՛, ասա մայրիկիդ՝ թող մեզ ջուր բերէ խմելու, ասա իրեն, որ հայրիկդ գնաց գործի, իսկ այստեղ մեզ սպասաւորող չըկալ:

Արդարեւ շատ չանցաւ, տիկինը պղնձեայ գաւաթը ջրով լիքն՝ եկաւ և խոնարհութեամբ մօտեցաւ նոր հիւրի ձեռքը համբուրելու: Այդպէս էր

պահանջում տեղական սովորութիւնը:

— Ահա սա է մեր բարեպաշտ խոստովանադուստրը, որուն գովանի վարուց և գեղանի տեսքին նկարագիրը կարճօրէն արի հրամանքիդ, ծանօթացրեց պատերը Գարեգնին. ահա աչքովդ տես և հրճուիր. հոգւոյ ներքին գեղեցկութեան հետ՝ արտաքին գեղն ալ մի մեծ երկնային շնորհ է, որուն Աստուած արժան է տեսած մեր սիրելի Մարիամ խաթունին. այնպէս չէ, Մարիամիկս, այս ճշմարտութիւնն ես յաճախ չեմ կրկնած քեզի:

— Այնքան գովել ես իմ գեղեցկութիւնը, որ հիմա օրական մի քանի անգամ քո ընծայ բերած հայելու մէջ ինքս ինձ նայելով՝ ուրախանում եմ, համարձակուեց ատամները բաց անել և անհամեստ ժպիտով պատասխանել տանտիրուհին:

Գարեգնի նեարդները ցնցուեցան, առաջին անգամն էր նա այսպիսի անպարկեշտ հայ կին տեսնում, այն էլ՝ Տաճկաստանի գիւղերում. բայց և այնպէս նա խոհեմութիւն համարեց աննշան ժպիտով իւր հաւանութիւնը տալ անպատկառ խօսքերին:

Սեղանը ժողովում էին, որ ուէյսն եկաւ և *պատերի* համար մի թամբած ձի բերեց:

Պատերն առաջինը համբուրեց և բարե մնայ ասաց Գարեգնին, յետոյ Մաղաքիային, ամենից վերջը իւր համեստ խոստովանադատեր լայն ճակատին իւր հայրական սուրբ համբոյրն երեք անգամ դրոշմեց:

— Շուտ կը վերադառնաս, չամաչեց հարցնել տիկինը:

— Խոստովանքի պէտք ունիս, քաղցրագէմ հարցրեց իւր կողմից պատերը:

— Այո՛, քեզի լալտնի է, որ անարժան մեղաւորին մէկն եմ:

— Հոգ մ'ըներ, այդմեղքերուն կէսը մեր պատուական ուէյսին բաժին կը հասնի, հատուածական քրքիչներ արձակելով պատասխանեց պատերը. հետն էլ աչքով անելով Գարեգնին՝ այս աւելացրեց. «պատուական է ամուսնութիւն և սուրբ են անկողինք նորա», առաքելոյն խօսքերն են. այս կիւրակէ կուգամ և քո անցեալ, ներկայ և ապագայ մեղաց համար կըբերեմ մեր սրբազան սլապին ինդուլգենցիան. տեսնենք, հապա, դու այն ժամանակն քնչ բանով վճարելու ես այն մեծ շնորհացը քեզի արժանացնողին արժանի վարձատրութիւնը:

— Հոգւով ու մարմնովս քեզի անձնատուր եմ, դարձեալ կըլինիմ, տուփոտ աչքերը պատերի երեսին խաղացնելով ասաց տիկինը:

— Շատ շնորհակալ եմ, դատրիկս:

— Վերապատուելի, խոնարհ ծառայիդ ևս չեմ կարող նոյն բաղդին արժան անել, խնդրեց Մաղաքիան:

— Կինն արձակել, այլը կապելը չարամիտներուն գործն է, սիրելի ուէյսս, իսկ ես միշտ եղեր եմ և կը մնամ բարեմիտ դէպի քո բոլոր գերդաստունը:

—Ուրեմն յուսամ, որ ինձ համար ևս թողութեան հրովարտակ կը բերես:

—Պարտքս լինի:

Ռէյսը կրկին մօտեցաւ պատերին և երկու ձեռքով ամուր բռնեց նրա հայրական աջ ու ջեմաջեմ համբուրեց:

Ռէյսը տարաւ ճանապարհ դրեց պատերին ու դարձաւ Գարեգնի մօտ, իսկ տանտիրուհին երկար ժամանակ պատի տակից աչքը տնկած՝ նայում էր և մինչ կաթուղիկ քահանան անտեսանելի չեղաւ, նա իւր կացած տեղը չըթողեց:

Վերջին անգամը տիկին Մարիամը թւով սրբեց իւր գեղաղէշ աչքերից ցօղած արտասուքն և ներս պրծաւ տուն:

Մելքիսեդեկեանը տեսաւ այս ամէնն և արտաքուստ միայն գլուխը շարժեց, իսկ ներքուստ աւտամները կրճտեց:

ԽԴ.

Միւս առաւօտը Գարեգնի հրամանով Ռէյսը մի գիւղական ժողով կազմեց իւր կալումը:

Ամէնքն արդէն լսել էին օտարական որսորդի անունն ու համբաւը և սիրով շտապեցին անձամբ ստուգել աւելորդներով պատմուածները:

Գիւղական ժողովին ներկայ էր և տեղական հայ վարդապետը, որի մասին այնչափ աննսլաստ

տեղեկութիւններ էր տուել Եզովիդ սլատերը:

Հայ վարդապետի հետ Մելքիսեդեկեանի տեսակցութիւնն այսօր առաջինը չէր. երէկ երեկոյ նրանք երկար զրուցատրութիւն էին ունեցել միմեանց հետ:

Հէնց սկզբիցը հասկացաւ Գարեգինը պատերի գծտութեան պատճառը տեղական քահանայի դէմ:

Հայր Տաճատը (այսպէս էր երիտասարդ վարդապետի անուանը) մի զարգացած հոգևորական էր: Նա իւր ուսումն ստացել էր Կ. Պօլսումը՝ Մխիթարեան ակադեմիոյ մի հայագէտ վարդապետի մօտ, որի սկզբումը՝ ծառան, ապա՝ ձեռնասուն աշակերտն է եղել:

Հայր Տաճատի աշխարհահայեցողութիւնը միանգամայն զանազանուում էր իւր կարգակիցներից:

Նրա հայեացքով՝ հայ ազգի կրօնական խտրութիւնները ցաւալի երևոյթներ են, բայց կատարուած փաստն այնքան էլ լուսահատական չըլլէտք է համարել:

Նա ասում էր. կարելի է լինիլ կաթոլիկ և բողոքական, և չանջատուելով ազգի մեծամասնութիւնից՝ մնալ հայ և ծառայել ազգայնութեան գաղափարին՝ եթէ միայն տգէտ ժողովրդի մոլեռանդութիւնը չըզրգուեն օտարազգի շահամուլ քարոզիչներն ու միսիոնարները:

Սոսկալի փաստեր էր լառաջ բերում հայր Տաճատը՝ Տաճկաստանի մէջ մըջիմներէ նման տարած-

ուած՝ Եւրոպայից փախած, կամ վռնդուած կաթո-
լիկ քարոզիչների մասին, որոնք բուն դնելով հայ
աշխարհի հեռաւոր և միջին խորշերում, ըստ ամե-
նայնի մոլորութեան և տգիտութեան մէջ են պա-
հում դէպի իրանք կուրօրէն մեծ համարմունք ու-
նեցող խուժանին:

Հայր Տաճատի պատմելով՝ գիւղ ու քաղաք չի
մնացել, որ Եւրոպայի անուանն անարժան զաւակ-
ներն իրանց անբարոյական գործերով չըպղծեն ու
չապականեն:

Հայր Տաճատն անուանեց մի երկու Վենետի-
կեան հայրերի, որոնք հալածուած են իրանց ծննդա-
վայրից:

Կրթուած և դաստիարակուած լինելով ազգա-
լին ուղղութեամբ՝ այդ թարմ ուսումնականները
բարւոք են դատել բաժանուել իրանց միաբանա-
կիցներից և շտապել հայրենիք՝ իրանց եղբայրա-
կիցների հոգեւոր և մտաւոր ցաւերին դարման ա-
նելու, բայց հէնց առաջին քալափոխում արգելքի
են հանդիպել:

Հայր Տաճատը պատմեց, որ ինքն էլ վաղուց
իւր նմաններին վիճակակից պիտի լինէր և կը հա-
լածուէր, եթէ խոհականութիւնն իրեն ղեկավարող
չունենար:

Նոր ստանձնելով իւր հայրենի գիւղի քահա-
նայութիւնը՝ հայր Տաճատը լաջողում է 30—35
երեխայից բաղկացած մի փոքրիկ դպրոց հիմնել:

շատ սակաւ ժամանակամիջոցում նա գրադիտութիւն է մտցրել:

Ձաւակներէ հետ հայր Տաճատը դաստիարակել է և նրանց ծնողներին ու երէց եղբայրներին, ամէն կիւրակէ և տօն օրեր նա եկեղեցու ամբիոնից ներշնչել է ազգային դադափար:

Ոգևորութիւնը տեղական չի եղել. մի օր հ. Տաճատն ստանում է Պօլսի իւր բարեկամից մի նամակ, որով խորհուրդ է արուում իրեն փակել դըպրոցը, դադար տալ քարոզներին, եթէ չի ուզում իւրովի անձին կորստեանը պատճառ դառնալ:

Բանից դուրս է դալիս, որ մեր բարեկամ նզուիդ սլատերը, որի անուան հետ մենք հայր Տաճատի շնորհիւ ենք ծանօթանում՝ հ. Ալֆօնսը հասու լինելով եղելութեանը, փութացել է եռասլատկած տեղեկութիւն հաղորդել Հասուն Գերապայծառին:

Հասունը սաստիկ հրաման է արձակել՝ ստուգել իրողութիւն՝ և ճշտելուն պէս՝ կարգադրել, որ վրտանդաւոր վարդապետը քարոզչութեան պատրուակով աքսորուի Նզիպտոսի տաք կողմերը:

Առանց ժամավաճառ լինելու՝ հայր Տաճատն անձնական տկարութիւն պատճառաբանելով աւերել զպրոցը, դադարել է քարոզելուց և շտապել է սուանձնապէս տեսակցել նզուիդ Ալֆօնսին, զղջումն յայտնել իւր անփորձութեան մասին և մի քանի սկի մէջիտիէի աջհամբուրով հազիւ կարողացել է

իջեցնել վերապատուելի *սլատերի* արդար բարկութիւնը:

Մի ուրիշ նամակով հ. Տաճատը տեղեկացել է իւր բարեկամից, որ արդարեւ հ. Ալֆօնսի երկրորդ նամակն է անհետևանք թողել Գերապայծառի խիստ տնօրէնութիւնը:

Այն օրից ախօր է, պատմում է հ. Տաճատը, որ ինքը մի կողմը քաշուած՝ լեզուն փակել է և պարապում է լոկ քահանայութեամբ. իսկ *սլատեր* Ալֆօնսն՝ ընդհակառակն՝ ընդարձակ ասպարէզ է գտել միամիտ ժողովրդին իւր ցանցի մէջ խճճելու:

Հ. Տաճատի բառախաղութիւններից Գարեգինը հասկացաւ, որ ուշիս Մաղաքիայի կնոջ և հ. Ալֆօնսի յարաբերութիւններն վարդապետին անծանօթ չեն և թէ նման օրինակ զգուելի դէպքեր սովորական են հայր Ալֆօնսի և իւր նմանների համար՝ Տաճկաստանի հայ կաթողիկակտն բոլոր համայնքներում:

Գարեգինը մի երկու ժամաչափ խօսեց ժողովրդի հետ. նա իրան ներկայացրեց իբրեւ ջերմեռանդ կաթողիկ:

Այդ կերպարանափոխութիւնն օգնեց նրան արծածել ժողովրդի մէջ ինքնաճանաչութեան սկզբունքը: Մելքիսեդեկեանը քարոզում էր նրանց սէր և միաբանութիւն հաստատել իրանց արենակից «էջմիածնական» և «բողոքական» հայ եղբայրների հետ և օտարազգի կաթողիկ *սլատերներից* առաւել՝

Հաւատ ընծայել իրանց Հարազատ Համազգի Հայ կաթողիկ հոգեւորականներին:

Մեկքիսեղեկեանի խօսքերն ընդհանուր Համակրութիւն գտան և արձագանգ տուին շատ սրտերում:

Երկու օր մնաց նա այդ գիւղում, երկու անգամ որսի ելաւ և երկու աշակերտ ունեցաւ զինավարժութեան արհեստի մէջ: Մէկն էր ինքը Հ. Տաճատն և միւսն՝ իւր տնային գաղտնի աշակերտը:

Այս գիւղի և գաւառի տեղադրական քարտէսը նկարելու կարիք չունեցաւ Գարեգինը:

Հ. Տաճատը տուեց նրան իւր ձեռացաջուրը՝ մի պատուական գործ՝ մանրամասն նկարած և գծած:

Հ. Տաճատը խրախուսուած Գարեգինից՝ ուխտեց զգուշութեան մէջ պարտաճանաչ լինել:

Նա խոստացաւ շարունակ տեղեկութիւններ Հաղորդել Մեկքիսեղեկեանին իւր գաւառի Հայերի մասին, խորութիւն չըզնելով նրանց կրօնների մէջ:

Գարեգինն ուրախ տրամադրութեամբ Հրաժեշտ տուեց Հ. Տաճատին:

— Եթէ ամէն տեղ այսպիսի հոգեւորականներ ունենայինք, որոճում էր իւր մէջ ձիու վերայ հեծած Գարեգինը, մեր առաջին խմորած շաղախը շատ շուտով կըհասնի, կըգայ և հեռու չի լինիլ այդ խմորով թթուեցրած պատուական հացը վայելելու օրը. եթէ մեր ձեռնարկութիւնն այսպէս յաջող ընթանայ, Համարձակ կարելի է ենթադրել, որ սկիզբն է երկանց:

Մելքիսեդեկեանն իւր գործառնութեանց հաշիւը պատրաստեց Սաքանագեանին ուղարկելու, որն իւր գրած նամակի համաձայն՝ Մշի կողմերումն էր։

Մշու կողմերում մի լեռան առատ որսի համարն է.

բաւն իսկապէս գրգռեց Մելքիսեդեկեանի որսորդական եռանդը, Արցախեցու արիւնն եռաց նրա երակներին մէջ և նա կամեցաւ մի քանի օր բացառապէս իւր արհեստով պարսալել։

Բայց ոչ հայ գիւղական տանուտէրը, որի տանն իջած էր, ոչ տէրտէրն ու գիւղի առաջաւորները խորհուրդ տուին նրան այդ վտանգաւոր և յանդուգն քայլն անել։ Քահանան մինչև անգամ զգուշացրեց ռէյսին անփորձ «աղային» ուղեկիցներ տալուց։

— Ընչո՞ւ համար, հարցրեց Քարեգինը։

— Որովհետեւ լեռան պարարտ արօտի սէրը քաշել է դէպի իւր հովիտները մարդակեր քրդերի անչափ բազմութիւն, ասացին ամէնքը միաբերան։

— Եթէ այդպէս է, թող ձեր տղայքն ինձ առաջնորդեն մինչև լեռան ստորոտն. այնուհետեւ ես ինձ համար ուղեցոյցներ կը գտնեմ, քրդերն իրանք իմ առաջնորդողներս կըլինին։

— Ի՞նչ ես ասում, տէր, ձայն ձայնի տուին ամէն կողմից, դու քուրդ ասուած միլլէթը (ցեղ) չես ճանաչում, նրանք արիւնռուշտ գազաններ են, նրանք սարսափ ու ահ են հային, ասորուհ և նոյն իսկ տաճկին. նրանց համար խտրութիւն չըկայ։

— Տաճիկն ինչ ունի վախենալու, երկրի տէրն է՝ քուրդը պէտք է նրանից ակնածի:

— Սխալ ես, տէր, ասաց ուէյսը, էլի մենք, վա՛ռք Աստուծոյ, ինքներս հովիւ ժողովուրդ ենք, եթէ սուր չունինք, քո հաւանած հաստագլուխ հովուական ցուպ դործածելու մէջ վարժ ենք. մեր մէջ այնպէս լաջողաձեւն մահակ խաղացնողներ կան, որոնց մէկն երեք քրդի թրի ու վահանի դէմ մի տնդամից է կռուում և լաղթում: Տաճիկն իսպառ ողորմելի է. քրդերը տարին բոլոր հաւի ձագի նման կոտորում են նրանց:

— Ի՞նչպէս, տաճիկն քո՛ւրդն է լաղթում:

— Լաւ. օրը ցորեկով երեք քուրդ մտնում են տաճկական գիւղն և սւերում, քանդում, լափշտակում, աղջիկները փախցնում:

— Եւ տէրութիւնը քրդերին չի պատժում:

— Հը՛... ծիծաղեց ուէյսը, տէրութիւնն ո՛վ է. եթէ դու տէրութիւն Սուլթանին ես ասում, նա հեռու է, ոչ տեսնում է և ոչ գիտէ, թէ ընչե՛ր են գործուում իւր կարգած դատաւորների ձեռքով: Երկրիս գլխաւոր աւագակը, գողը, մարդակերները մեզ կառավարողներն են. նրանց շատ հոգսն է, թէ քուրդ Մստօ աղէն էսօր հինգ հալ, վաղը՝ տասը տաճիկ կըսպանի, կամ սպանել է. բաւական է միայն, որ Մստօի կողմից իրանց բաժինը գնալ:

Շատ անգամ տաճիկ իշխանաւորներն են քրդին գրգռում. անօրէնները բոլորէքեան կաշառքի

վերայ են հաստատուած, ոչ ոք տեղ չի ստանալ, մինչև կաշառ չըտայ. վերջին տասնապետից՝ մինչև փաշան՝ միմեանցից կապուած են. եթէ նրանք չը քանդեն, չըլափեն, չըկողոպտեն, ինչ կարող են արդար ճանապարհով կառավարուել, կամ տէրութեան տուրքը հասցնել. նրանցից ամէն մէկը հազար ծակ ունին փակելու, որ մէկը ցխեն. ուստի ստիպուած՝ յոյսները քրդերի վերայ են դնում և աչքները ճանապարհին սպասում են նրանց ուղարկելիք աւարին:

— Եթէ այդպէս է, թող հայ և տաճիկ հարստահարեալ գիւղացիքն իրանք կշտացնեն անկուշտ մեծաւորների աչքերն և քրդերի ձեռքից ազատ լինին:

— Այն ժամանակն աւելի լաւ չէր՝ փոխանակ երկչոտ ու պարծենկոտ տաճիկ պաշտօնէի գրպանը հաստացնելու՝ քրդի աչքը լի պահէինք, մինչդեռ թուրք իշխանաւորներն իրանց կաշու ապահովութիւնը քրդից են սպասում: Քուրդն եթէ չըլինի, ոչ մի միւղիւր կամ ղայմաղաւմ տեղը չի կարող հաստատ մնալ, հէնց իրանց դրան մարդիկը նրանց կսպանեն:

— Ի՞նչ էք ասում, հայեր, բարկացաւ Գարեգինը, այդ կառավարիչները զէնք չունին, կանոնաւոր զօրք չունին: Զէնքով ու զօրքով են պետութիւնները հպատակների իշխում, տէրութիւն պահպանում:

— Ո՛վ է տուել մեր աշխարհում կանոնաւոր զօրք,
եթէ այստեղ այնտեղ, զօրանոցներում գտնուած
սակաւաթիւ զինուորներն ես ասում, նրանք մերկ
ու քաղցած՝ գիւղերը քարշ գալով՝ գլուխ են պահում:

— Ուրեմն, ձեր խօսքով, եթէ կամենաք՝ կա-
րո՞ղ էք գոնէ առերեսս քրդի հետ սերտ բարեկա-
մութիւն պահել և ապահով ապրել:

— Անշուշտ. քուրդն այնքան էլ վտանգաւոր
և սարսափելի հակառակորդ չէ՝ եթէ հետը սիրով
վարուինք: Տարեկան մի երկու անգամ իւրաքան-
չիւր ցեղապետի մի քանի ոչխար և մի հատ գեղե-
ցիկ ձի ուղարկելով՝ կարելի է իրանց իշխանութեան
ներքոյ գտնուած բոլոր քրդերի հետ մի տան պէս
ապրել:

— Ապրում էլ ենք, միջամտեց մի ծերունի, մի
անգամ մեր դրացի Աւդօ-բէգը մի քանի ձիաւորով
մեր գիւղի գլխովն անց էր կենում. մենք խորհուրդ
արինք, գնացինք, խնդրեցինք, մեզ հիւր բերինք,
պատուեցինք, մեծարեցինք և չորս եզն և մի գե-
ղեցիկ վրանի թաղիք ընծայեցինք:

— Յետո՞յ:

— Հինգ տարի է անցել այն օրից և Աւդօ-բէգի
քրդերը մեզ հետ հարազատ եղբօր պէս են, իսկ
նրանց ահից՝ ուրիշ քրդեր չեն համարձակուում մեր
գիւղը ոտք դնել. ըստ որում միւս օրն Աւդօ-բէգի և
մեզ վնասող ցեղի մէջ մեր պատճառաւ արիւնա-
հեղութիւն կը պատահի:

—Այլ ևս ի՞նչ էք ուզում, հէնց այսօրուանից ձեզ համար սուրբ պարտականութիւն համարեցէք քրդերի սիրտը գրաւել և գլուխներն եղել. դուք կը տեսնէք, որ ձեր վտանգաւոր թշնամիներից մէկը ձեր բռնումը կը լինի, ասաց Մելիքսեդեկեանը՝ մանրամասնաբար բացատրելով հայերին իրանց ներկայ կացութեան վտանգաւորութիւնը:

—Աղան լաւ է ասում, վճռեցին միաբան: Միայն քահանան էր, որ երկար ժամանակ դիմադրում էր. վերջը նա էլ համաձայնեց՝ երբ Գարեգինը բերեց լալտնի առածը. շան հետ եղբայրացիր, փայտը ձեռքիցդ մի վայր դնիր:

Միւս օրը Ռէյսն ինքն անձամբ առաջնորդեց Մելիքսեդեկեանին դէպի լեռնաբնակ քրդերը:

ԽԶ.

Լեռան երկայնութեամբ տարածուած էին քրդերի վրանների խմբերը; որոնց մէջ մի մի վրան իւրեանց մեծութեամբն ու գեղեցկութեամբը հեռուից նկատելի էին լինում:

Ռէյսը մի առ մի բացատրում էր Գարեգինին իւրաքանչիւր ցեղերի և ցեղապետների բնաւորութիւնները, թիւը, տնտեսական դրութիւնն և այլն:

Աջակողմում՝ մի դարատափի վերայ երևում էր, Ռէյսի յսելով, ամենադաժան և հային սարսափեցնող քրդերի վրանախումբն իրանց գլխաւորի հետ:

Ռէյսը խորհուրդ էր տալիս Գարեգնին, որ չալցելէ վերջիններս:

Մեկքիսեդեկեանն, ընդհակառակը, պնդեց և իւր հետ դէպի Կոնստանտնուպոլս քարշ տուեց սարսափահար եկած ռէյսին:

Վրանների հովուական շները վաղուց զգացին օտարոտի և անծանօթ հոտն և ամէն կողմից գրոհ տուած յարձակում գործեցին:

Գարեգինը հանեց իւր դաշույնը:

— Ի սէր Աստուծոյ, չըլինի՛ թէ մէկն ու մէկին վիրաւորես, զգուշացրեց ռէյսը, եթէ շները մեզ չըծուատեն, իմացիր, որ իւրեանց արենկեր տէրերը կըբերեն:

— Դու մի՛ մօտ գալ, թող ինձ վերայ յարձակուին, ես գիտեմ պաշտպանուելն, ասաց Մեկքիսեդեկեանն և մտրակեց ձիուն:

Արգարե, 15—20 շուն, որոնց ես շուն ասեմ՝ դու գալլ, շուրջ բոլորեցին Գարեգնին:

Այստեղ երևաց, որ ոչ միայն արցախեցի քաջասիրտ կտրճի՝ այլև իւր սանձակոտոր երիվարի մէջ շնորհք է եղել: Այնքան արագ և այն աստիճան ճարպիկ պտույտներ էր անում քաջավարժ նրժոյգն՝ և այնպիսի յաջողութեամբ առաջին ու յետին ոտքերով ոստոստիւններ էր կատարում, որ ամէհի գամփռները չէին վստահանում մօտ գալ: Մէկն ու մէկն եթէ յանդգնում էր ծլունդ լինել հեծեալին ձիաթափ կործանելու նպատակով՝ քաջ

տղամարդի դաշոյնի հարուածից կրկին վայր էր ընկնում: Զարմանալին այս է, որ ոչ մի շան արիւնը չէր հոսում: Սրի տափարակ կողմն էր գործում:

Շատ ուշ գազանները մտածեցին ձեռք քաշել վտանգաւոր հակառակորդից և մօտենալ ուէյսին: Այդ լուսաւոր միտքը ծագեցաւ նրանց գլխումն՝ երբ հովիւներն արդէն մահակներով օգնութիւն էին հասել:

— Անպիտաններ, գոչեց Մելքիսեդեկեանը, տա՛րէք մեզ ձեր ցեղապետի վրանն. այնտեղ ես ձեզ ցոյց կըտամ, թէ ի՞նչ կընշանակէ Աստուծոյ հիւրերին գիտութեամբ շների հաճոյքին թողնելը:

Ցեղապետն, երևի, հագուստից՝ եկաւորի մէջ մի մեծ անձնաւորութիւն նկատեց: Նա հրամայեց ծառաներին նոր վրան կանգնացնել, իսկ ինքը յառաջ վազեց դիմաւորելու:

Այս և այն կողմից մօտ եկան և Գարեգնին ձիուց իջեցրին:

Քրդապետի յաղթանդամ կազմուածքը, վայրագ դէմքն և սովորականից դուրս բարձր հասակն ամենուրեք երկիւղ էր ազդել: Քուրդն ինքը գիտէր իւր այդ ահուելի յատկութիւնն և դրանից միշտ օգտուում էր: Այս անգամ նա, կարծես, կծկուեց և իւր աչքումը փոքրացաւ, երբ հիւրը սառնութեամբ ընդունեց իւր ողջոյնն և ասաց. իմ ձին չըկապէք, սանձը գլխից հանեցէք և թողէք արածել այս կանաչ մարգագետնի վերայ:

Նա էլ չըսպասեց տուած հրամանի կատարուելուն, իւր ձեռքով սանձը հանեց, մի կողմը շարտեց, ձիուն մատով կանաչը ցոյց տուեց ու գնաց տանտիրոջ ետեւից։

Պատուելի հիւրերի համար խնամքով սլահուած գեղեցիկ վրանը տնկուեց կանաչ տափարակի վերայ՝ մի արծաթափայլ կրկնան աղբւրակի գլխին։

Տանտիրոջ հրաւիրանօք Մելքիսեդեկեանը բազմեց թանկագին դորգերի վերայ տարածած կերպասեայ փափուկ մահճին և հրամայեց իւր ճանապարհորդակից ուէյսին նոյնպէս նստել։

— Վնաս չունի, տէր իմ, խոնարհ ծառայդ կը կանգնի, համեստ պատասխանեց ուէյսը, քայց Գարեգինը հրամայեց։

— Նստիր, դու այսօր այս տան հիւրն ես, այդպիսով դու կարող ես տանտիրոջն անպատուել. մեր երկրումն ասում են. հիւրը տանտիրոջ վարդի փունջն է. նա եթէ ուզում է վարդի անուշ հոտով զուարճանալ, պարտական է վարդն աչքի լուսի նման պահպանել։

— Այնպէս չէ, Նադօ բէգ, դարձաւ Գարեգինը դէպի քրդապետը։

— Աստուծոյ բերանովն ես խօսում, տէր իմ, խոնարհաբար համաձայնեց քրդապետը։

— Նստիր ուրեմն և դու, փոքր ինչ սէր ու սոհրաթ անենք, իսկ այս կտրիճներին պատուիրի մեզ համար համեղ սեր ու կարագով նախա-

ճաշիկ պատրաստել, մենք քաղցած ենք:

— Ամէն բան կարգադրուած է, տէր իմ, քիչ ժամանակ սպասելու է, մինչև գառը հասնի:

— Ո՛չ, գառը մորթել տալու նեղութիւն մի կրիր, մենք շուտ պէտք է գնանք:

— Արդէն քերթուած է, էլ իմ հրամանս չի ազդիլ:

— Անշուշտ հետաքրքիր ես իմանալու անժամանակ եկած հիւրիդ ո՞վ լինելը, սկսեց Գարեգինը, իմ բարի ընկերս լեռան ստորոտում գտնուած հայ գիւղերից մէկի ուէյսն է...

— Ռէյսին մենք ճանաչում ենք, ժպտաց քրդապետը, մենք զրկիցներ ենք, շուտ, շուտ ենք տեսնուում:

— Իսկ ես մի գժատուտ, կամ ձեր խօսքով ասեմ, շաշխուն ուսաստանցի հայ եմ, որ բան ու գործից աւարայ եղած՝ խեղճ ձիուս և շատ մարդկանց նեղութիւն տալով՝ շօլէ շօլ եմ ընկել՝ երկիրներ տեսնելու և լաւ մարդկանց հետ ծանօթանալու:

— Շատ լաւ ես արել, երկրատեսութիւնը ցանկալի բան է, հաւանութիւն տուեց Նադօ-բէգը:

— Պատուական մարդկանց հետ ծանօթանալն էլ խիստ լաւ բան է, կրկնեց Մելքիսեդեկեանը:

— Ի հօրկէ, վաւերացրեց քօւրդ ցեղապետը:

— Հէնց այդ պատճառաւ իսկ պարտականութիւն եմ համարել հիւր լինել այն պատուական

աղ ու հացով մարդին, որի առատ հացի պռուռնզն այսօր պէտք է կտրենք, շողոքորթեց Գարեգինը:

— Մեր գլխի՝ մեր աչքի վերայ տեղ ունիս:

— Երկիրներ շատ եմ տեսել, շատ ազգերի հացն եմ կերել, շատ մարդկանց հանդիսել եմ, շարունակեց Գարեգինը, շատերի կարօտն այսօր քաշում եմ և ցանկանում եմ մէկ էլ, երկու էլ տեսնել, իսկ շատերի համար աչքերիս ափսոսացել եմ: Գալով քեզ՝ ասեմ անկեղծօրէն՝ ինչ որ քո մասին լսել եմ. ծակ բերանը՝ հալ, թուրք, քուրդ, ասորի քեզ հայհոյում են: Ես եկայ, որ քո մէջ գտնեմ մի ամենաանպիտան, Աստուծոյ ատելի արարած: Քեզ պարզն ասեմ, հեռուից կարծեցի, որ գտել եմ, քո արտաքին դէմքդ այն էր ցոյց տալի: Ձէ, այդպէս չէ. քո թշնամին քո երեսի գծազրուծիւնն է, քո աչքերդ նոյնը չեն ասում: Մինչև էսօր քո մասին կարծիք կազմողները դէմքիդ գծերն են չափել և ոչ մէկը չի մտածել աչքերիդ վերայ ուշք դարձնել: Աչքը մարդիս հոգու հայելին է. քո հոգու մաքուր պատկերն ես տեսնում եմ քո աչքերի մէջ. այսուհետև եթէ դու ինքդ էլ քեզ համար վատ վկայես, ես չեմ հաւատալ. աչքերդ ասում են, որ մէջդ մի ամենաապրտուական հոգի կայ թազցրած:

Մելքիսեդեկեանի պարսկական հաճոյախօսութիւնը մինչև քրդապետի հոգին թափանցեց և նա մի քանի անգամ կրկնեց իւր թամաննահներով գոհութիւնը:

Հետզհետէ խօսակցութիւնն անցաւ քրդապետի կենցաղավարութեան վերայ, նորա ցեղակիցների հետ ունեցած բարեկամական և թշնամական կապերի վերայ, նրանց դաշտաբնակ հայ հարեաանների վերայ, տիրող պետութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց վերայ և այլն:

Քրդապետն իւր կողմից վարժ էր տաճկական քաղաքակրթութեանը, բոլորեցունց համար նա նըպաստաւոր կարծիք էր արտայայտում:

— Ոչ, ասաց Գարեգինը, մի կէտում ճշմարիտ չես խօսում, սրտանց դու անգոհ ես տաճիկ կառավարիչներից:

Քուրդն երգմամբ պնդում էր սոսաճները:

— Ես հաւատում եմ, Նազօ աղայ, որ այսօր դու բոլոր տաճիկ իշխանաւորներից պատիւ և յարգանք ես վայելում, բայց դու ինքդ ուրախ կըլինէիր՝ որ ո՛չ նրանց երեսը տեսնէիր և ո՛չ նրանց շողոքորթ խօսքերը լսէիր. ուրախ կըլինէիր, որ երբէք նրանց մօտ չըգնայիր, սակայն ստիպուած ես, պէտք է հեռաները տեսութիւն անես:

— Ընչո՞ւ համար ես այդպէս կարծում, հարցրեց քրդապետը:

— Որովհետեւ այցելութիւններդ քեզ էժան չեն նստում:

Քուրդը ժպտաց:

— Հասկանում եմ, վրայ բերեց Մելքիսեդեկեանը, դու քո մէջ ծաղրում ես իմ միամտութիւնը:

քո կարծեօք, ես չեմ հասկանում, որ քո տարած
ընծաներն ու դանձերը քո դառը քրտնքի պտուղը
չեն, այլ անտէր հալ ու թուրք գիւղացւոց արեան
գինը. դորա համար էլ զգալի չէ քեզ նուէրներիդ
կորուստը, որովհետեւ ձեզանից ոչինչ չէ պակասում,
օտարի ապրանքն է քո անուշով տաճկաց սլաշտո-
նեաների փորը մտնում: Ո՛չ, Նադօ բէգ, ոչ, ինք-
նախաբէութիւն է քո կողմից. թուրք կառավարիչ-
ներից ստացած պատիւը՝ մի դատարկ նարգիլէն, մի
գաւաթ դառը սուրճը, հաւատացած եմ, որ քթե-
րիցդ են իջնում:

— Ներեցէք, ձեզ չեմ հասկանում, ուսերը վեր
քաշեց քուրդը:

— Որքան էլ անգութ սիրտ ունենաս, շարու-
նակեց Գարեգինը, որչափ էլ խիղճդ մեռած լինի,
բայց և այնպէս, իբրեւ մարդ, իբրեւ որդւոց ու ըն-
տանեաց հայր, չես կարող, գոնէ միանգամ, կեան-
քիդ մէջ՝ չըմտածել քո արած աւերմունքների և
կոտորուածքների մասին, չես կարող չըլիշել օսման-
ցուի կառավարիչների անկուշտ փորը յագեցնելու
համար թափածդ անմեղ արիւնները:

Գործողութիւնը կատարելու ժամանակ, այ՛ո՛,
դու քարասրտանում ես. աչքերդ արիւնոտուում են,
գազանսկան բնաւորութիւն ես ստանում, բայց երբ
գազանային կիրքդ յագեցաւ, երբ հարուստ աւարով
տեղական իշխանաւորների աչքերը կուրացրիր և
տուն վերադարձար, իմ կարծեօք, դու իսկոյն ուրիշ

մարդ կըդառնաս: Նեմքիդ վերայ ուրախ ուրախ քեզ կը դիմաւորեն սիրելի զաւակներդ և ամենասիրելի ամուսինդ. խոստովանիր, Նադօ-բէգ, այս ժամանակուս եթէ ոչ արտաքուստ՝ անշուշտ սրտումդ մի սարսուռ կըզդաս, երեսիդ ժպիտը կեղծ կըլինի: Դու կըմտածես, որ մի ժամ լառաջ քո ձեռքովդ, կամ հրամանովդ քո երեսիւնների նմաններից մի քանիսի կեանքն ես կարճել, քո ուրախ կնոջ քոյրերից մի քանիսին զրկել ես իրանց փայփայող ամուսիններից և սիրասուն զաւակներից, հարիւրաւորների անէծքին և նզովքին ես ենթարկել սրտիդ սիրելիներին: Են էլ՝ ի՞նչ պատճառաւ, ումնից դըդուլած:—Որպէս զի քաղցած պաշտօնակալների փորը լցնես, որ կեղծաւոր ժպիտով երեսիդ իրանց գազանային ժանիքը ցոյց տան, իսկ ետեւիցդ ծաղրելով ասեն. լիմար քուրդը մեր կթի էշն է: Քրդապետի դէմքը մռայլուեց:

—Մի բարկանար, Նադօ-բէգ, անկեղծ խոստովանիր, այսպէս է, թէ ոչ, սխալուած հօ չեմ, երդուեցնում եմ քեզ քո լոյս հաւատովդ, այո՛, լոյս հաւատովդ:

Նադօ-բէգը լեզուն ծամծմոտեց և իրաւունք տուեց իւր հիւրին, —բայց ներիւր ինձ, ասաց, —ինքդ ի՞նչ հաւատի տէր ես:

—Գիտեմ, պատասխանեց Մելքիսեդեկեանը, դու զարմացար, որ մի խաչապաշտ հայ մարդ քրդի հաւատը լոյս է անուանում, այնպէս չէ:

—Շատ ճիշտ հասկացար, մեղքս ի՞նչ ծածկեմ, մենք մեր աշխարհում խաչապաշտին զեւսվոր (անհաւատ) ենք կոչում. նրանք էլ, թէպէտ, երեսներին չեն վստահանում պատասխանել, բայց ետեւներիցս իրանք էլ մեզ են „զեւսվոր“ անուանում: Իսկ հիմա դու՝ մի խաչապաշտ հայ՝ իմ հաւատս լոյս կոչեցիր, ցանկանում եմ իմանալ՝ լոկ քաղաքավարութիւն էր այդ, թէ հաստատ խոստովանութիւն:

—Ո՛չ, կեղծաւոր շողոքորդութիւն չէր, Նադօ բէգ, այլ ճշմարիտ համոզմունք:

—Խնդրում եմ բացատրես:

Հազիւ քրդապետն արտասանել էր այս խօսքը, որ ամբողջ վրանախմբերի մէջ մի իրարանցում տեղի ունեցաւ. բոլոր վրաններից դուրս թափուեցին մեծ ու փոքր և խռնուած՝ դէպի մերձակայ թումբը վազեցին: Այդ միջոցումը մի քիւրդ շտապաւ ներս ընկաւ և ցեղապետի ականջումը փսփսաց:

—Ներեցէք, խօսքդ չըմուռնաս, ասաց Նադօ բէգը Գարեգնին, այսպիսի յարմար ըոպէին Աստուած է ուղարկել մեր մեծ Շէյխին. նա մեզ հիւր է գալիս և դու նրա մօտ կըբացատրես մեր հաւատի լոյս լինելը, ես գնում եմ նրան ընդառաջ:

Մեկքիսեդեկեանը ժամանակ չունեցաւ պատասխանելու, ցեղապետն արդէն հեռացել էր:

—Շատ վատ բան եղաւ, տէր իմ, ասաց ռէյսը, մեր կեանքն այժմ մի մազից է կախուած, եկող Շէյխը հայի հաւատին թշնամի մի գազան է:

— Ընդհակառակն, շատ յաջող դէպք է, դու միայն լռիր և հետեւիր իմ օրինակին... բայց արդէն ժամանակ է, ահա նա երևեցաւ, մեզ ևս հարկաւոր է դիմաւորել:

Խէ.

Ահա երևեցան լեռան միւս երեսից հարիւրի չափ ձիաւորներ և հանդարտ քայլերով մօտենում են Նադօ բէգի վրանին: Ամենից յառաջ՝ միւսներից երեսուն ոտնաչափ հեռաւորութեամբ՝ ձիու վերայ նստած գալիս էր մի անձնաւորութիւն: Դժուար էր որոշել՝ կին է նա, թէ այլ մարդ: Ծանր քալուածքից, երկար հագուստից և երեսին ծածկած դեղնագոյն նուրբ և թափանցիկ քողից կարելի էր հաւանակօրէն կնոջ նմանացնել տարօրինակ հեծեալին, եթէ ալեգարդ մօրուքը շղարշի տակից չըմատնէր նրան: Միայն երեսի քողը չէր դեղին, գլխի փաթաթանները, մինչև սրունքը փռուած ջուբբէն, կօշիկները, բոլորը դեղնածաղկով ներկուած կտորից էին:

Նա ինքն էր շէյխը՝ մահմետական քրդերի մեծ հոգեւոր պետը, որի ձիու ծնկները համբուրում էին ընդառաջ եկող բոլոր քրդերը:

Նադօ բէգի վրանից բաւական հեռու շէյխը կանգնեց և աչքերը շուրջ ածեց: Նրա տեսանելիքը դադարեցին խոնարհութեամբ իրան երկրպագութիւն տուող այլատարազ երիտասարդի վերայ:

— Եֆէնդին մեզ հիւր է, ներկայացրեց քրդապետը Գարեգնին:

Վերջինս երկրորդեց իւր երկրպագութիւնը։
Շէյխը բաւական դատեց գլխի աննշան շարժումով
ընդունել Մելքիսեդեկեանի բարեւը։

Վրանի առաջին Նադօ բէգն ինքը բռնեց
շէյխի ձիու ասպանդակը, օգնեց նրան ձիուց իջնել
և տարաւ գէպի վրանը։

Մինչև որ շէյխը վրանի առաջին կանգնած՝
աջ էր տալիս ջերմեռանդ քրդերի բազմութեանը,
Գարեգինը խորամուխ հետազօտութեամբ ուսում-
նասիրում էր շէյխի անձնաւորութեան արտաքինը։

Ի՞նչ ունէր ուսանելու. մի կմախք էր քրդերի
կրօնապետը՝ պատած չորացած ուսկացած մորթով.
կատարեալ մահուան պատկերն էր նա, որի փայ-
տացած մատոների մէջ եթէ սև թազբեհի փոխարէն
գերանդի տալինք, մահուան հրեշտակի դեր կարող
էր կատարել։

Շէյխի սեպհական սպասաւորները, որոնք նոյն-
պէս հագնուած էին դեղնագոյն հանդերձ, ներս
տարան վրանը մի դեղին թաղիք և փռեցին կա-
նաչ խոտի վերայ։

Շէյխն աջ տալը վերջացրեց, ներս մտաւ վրանն
և իւր համար պատրաստած տեղը բազմեց։

Բացի քրդապետից՝ բոլորեքեան մնացին դուր-
սը վրանի առաջին՝ ըստ աւագութեան շարուած։

— Ներս հրաւիրիւ հիւրիդ, հրամայեց շէյխը
քրդապետին։

Գարեգինը ներս եկաւ և շէյխի աջը համբու-

րեց: Նէլիսը ձեռքով ցոյց տուեց Մելքիսեդեկեանին իւր նախկին տեղը:

— Շատ բարեբաղդ եմ, ասաց Գարեգինը թուրքերէն, որ իմ ցանկութիւնս օր յառաջ կատարուեց. այս լեռը բարձրանալուս գլխաւոր պատճառը սրբութեանդ տեսքին արժանատեանն էր. ես պէտք է անպատճառ ոտքդ գալի, բայց Աստուծոյ կամեցողութիւնն այսպէս է եղած: Սրբութեանդ բարի համբաւը տարածուած է արեւելից արեւմուտ, բայց ամէնքի խնդրուածքն Աստուած այնպէս շուտ չի կատարում, ինչպէս անարժան մեղաւորինս. մըտքումս դրել էի քո սուրբ աջը համբուրել և արժանացալ:

— Հրամանքդ որ աշխարհքից ես, ի՞նչ ազգ ես և ի՞նչ գործի տէր ես, երկու խօսքով հարցրեց շէլիսը:

— Խոնարհ ծառայդ ռուսաստանցի է, ինքս հայ եմ. մի փոքրիկ յանձնարարութեամբ մեր տէրութիւնից ուղարկուած եմ Երզրումի փաշայի մօտ, իսկ այնտեղից, ինչպէս յայտնեցի, ինձ այս կողմը քարշեց քո արժանաւոր աջը համբուրելու ջերմ փափագը. ես կարօտ եմ քո օրհնութեանը. խնդրեմ չըխնայես:

— Աստուծոյ և իւր սուրբ մարգարէի օրհնութիւնը լինի բոլոր հաւատացեալների վերայ, ասաց շէլիսն՝ երեսը դարձրած դէպի վրանի դուռը:

— Մեր էֆէնդին շատ ջերմեռանդ և հաւա-

տով մարդ է, մէջ մտաւ-քրդապետը, ես կը խնդրէի, որ իրան հրամայէիր շարունակել այն խօսակցութիւնը, որի թելը կտրուեց քո գալստեան համբաւն ստանալով:

— Թող շարունակէ, կարճ հաճութիւն յայտնեց շէյխը:

— Ամենահասարակ և պարզ ճշմարտութիւն էին իմ խօսքերս, սուրբ հայր, սկսեց Գարեգինը. մեր պատուական և հիւրասէր Նադօ բէգին ես մի գործի համար երդում տուի իր լոյս հաւատովը, իսկ սա զարմացաւ, որ խաչապաշտն իսլամի հաւատը լոյս է կոչում: Նադօ բէգը խնդրեց այս մասին իմ բացատրութիւնը, իսկ սրբութեանդ գալուստն արգելք եղաւ մեր խօսակցութեանը:

— Եւ ես ցանկանում եմ, որ ասածներդ, եթէ կեղծաւորութիւն չեն, հաստատես, խօսեց շէյխը: Մենք ինքներս գիտենք և համոզուած ենք, որ իսլամական հաւատը լոյս է, իսկ այդ ճշմարտութիւնը խաչապաշտի բերանից լսելն ուրախալի է:

— Քեզ յայտնի է, հայր, որ ամէնքիս ստեղծող ու խնամարկող անտեսանելի Արարիչը մէկ է, պատասխանեց Մելքիսեդեկեանը:

— Այո:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն ձեր հաւատն էլ լոյս է՝ մերն էլ. մենք, դուք և ամէն ոք հաւատում ենք միակ Աստուծուն, որին ոչ ոք մեզանից չի տեսել: Մեր ամէնքի լոյսը դէպի երկնքի ու

երկրի արարիչն է, որին ամէնքս ցանկանում ենք հասնել, դէպի երկնային դրախտն է, ուր ձգտում ենք մտնել: Մեր և ձեր կրօնի մէջ եղած զանազանութիւնը դրախտի ճանապարհի մասին է: Մէկս աջ կողմիցն ենք գալիս՝ միւսս ձախ. մեզանից ումանք լեռան վրայովն ենք անցնում, կարճ կտրում, ուրիշները լեռը շուրջ են բոլորում, դաշտային երկար ճանապարհով են հանգիստ տեղ հասնում: Թէ շուտ տեղ հասնողը, թէ ուշացողը, թէ հանգիստ եկողը, թէ նեղութիւն քաշողը վերջն իրանց փափագին հասան, միւսնոյն Աստուծոյ տեսութեանն արժանացան: Իսկ այդ երջանկութիւնից զրկուում են միայն նրանք, որ ճանապարհին աւազակների, կամ գազանների ճանգն են ընկնում, կամ թէ լիմարութեամբ ճանապարհից շեղուելով՝ գլորուում են անտակ անդունդի մէջ և շնսատակ լինում:

Վերև լիշաժս բաղդաւորներն արդարներն են, որ ճանապարհաւ որ եկած լինին. իսկ վերջին լիմարները մեղաւորներն են, որոնք չարի ձեռքով մոլորուած՝ մոռանում են իրանց ստեղծողին և յաւիտենական դժոխքի կրակումն այրուում են:

— Շատ ճշմարիտ ես խօսում, գլուխը տմբացնելով հաստատեց շէլիս:

— Եթէ այդպէս է, եթէ ամէն մի ճանապարհից եկող վաստակածները հանգիստ պէտք է գտնեն միւսնոյն ստեղծող Աստուծոյ գրկումը, այն ժամանակն ես ինձ իրաւունք չեմ տալ՝ միայն իմ հա-

ւատը լոյս ճանաչել, իսկ ուրիշինը՝ խաւար: Եւ միատեսակ երկիւղածութեամբ համբուրում եմ ամէն ազգի ու կրօնի աւանդապահ սուրբ հոգեւորականների ձեռքը՝ մէկինն աւելի ջերմեռանդութիւնով, քան թէ միւսինը, մանաւանդ՝ եթէ այս վերջինը սրբութեանդ չափ արժանաւորութիւն ունենայ: Ինչ միաս, թէ իմ սեպհականը չէ:

Շէյխը գլխով հաւանութիւն էր արտայայտում:

— Այդ իսկ է պատճառը, կրկնում եմ, ձայնը բարձրացրեց Գարեգինը, որ ես աղ լիզած, ջրի կարօտով պապակուած ոչխարի նման՝ գործս թողել եմ, լեռներն ընկել և շտապում եմ այն մարդի օրհնութիւնը խնդրել, որի սրբութիւնը թե ու թիկունք է այս լեռների վերայ բնակուած ժողովրդին, որոնց մէջ մեր պատուարժան տանտիրոջ նման կտրիճ, քաջ և հիւրասէր տղամարդիկ կան: Այո՛, հայր սուրբ, բարեբաղդ են քրդերը, որոնց հայրը քեզ նման Աստուծոյ սիրելին է: Այսպէս եմ լսել քո մասին ամէն մէկից:

— Աֆէրի՛մ, զաւակս, Աստուծոյ և իւր մեծ մարգարէի օրհնութիւնը լինի քո և քեզ նման հաւատացեալների գլխին:

Այս անգամ շէյխի խօսքերը Գարեգինն էին ուղղում:

Մեղքիսեղեկեանը վերկացաւ տեղից և երկրորդ անգամ համբուրեց շէյխի ձեռքը:

— Բայց ընչի՛ մասին բացուեց ձեր մէջ այդ

զրոյցը, հետաքրքիր եղաւ շէլխը:

Գարեգինը մանրամասնօրէն պատմեց իւր և քրդապետի մէջ եղած բոլոր խօսակցութիւնները, չըմոռացաւ կրկնել Նադօ բէգի տնիրաւութիւններն և տաճկի պաշտօնեաների հետ ունեցած յարաբերութիւնները:

— Լեւն Ալլա, իւ Ալլահ, վա Մօհամմէտ ուսու Ալլա, մօրուքն երեք անգամ շփելով, ծորում էր շէլխը:

Մի քանի ըոպէ խորին լռութիւն էր, ոչ մի շշուկ չէր խանգարում մեռեալ անշարժութիւնը: Խօսքը պատկանում էր շէլխին, իսկ նա մտածմանց մէջ խորասուզուած՝ նուրբ շղարշեայ երեսքաշի ծակոտէններով իւր խոր գնացած աչքերի դիւրաշարժ ու մանր բիւբերը սևեռել էր անծանօթի երեսին և կարծես, կամենում էր երկու գործողութիւն մի անգամից կատարած լինիլ. այն է՝ նախ՝ թափանցել Գարեգինի սրտի խորքը, կշռել նրա խօսքերի անկեղծութեան սահմանը, և երկրորդ՝ իւր աչքերի ելեքտրական հոսանքով փշրել, խորտակել անձնապատան հալի յանդգնութիւնն ու վստահութիւնը:

Պարզ էր, որ կրօնապետը մոլեռանդութեան կատաղի բարկութիւնով եռում, բորբոքուում էր և իւր ներքին հնոցում խանձել, խորովել, մոխիր դարձնել էր ուզում «ալշաք գետավոր էրմէնիին» որ իւր սուտ հաւատը համարձակուում է իսլամութեան հետ հաւասարացնել, բայց շէլխը խոհեմու-

Թեամբ, կամ ապագայի անատասխանատուութեան երկիւղով՝ զսպում է իւր զայրույթը:

Բարեբաղդաբար, թէ քրդապետն և թէ բոլոր քրդերն իրաւունք չունենալով ուղղակի նայել սուրբ շէլիսի դէմքին՝ գլխակոր նրա ոտքի տակ փռուած թաղիքին միայն անվստահ աչք էին ձգել: Եւ ապա թէ ոչ, դժուար թէ Մելքիսեդեկեանին էժան նըստէր իւր լանդգնութիւնը: Մելքիսեդեկեանը մեծ մարգարէի լաջորդի աչքերում կարդում էր նրա ներքին դիտաւորութիւնը և չըհասկանալ էր ձեռնոյնում. նա միապաղաղ հայեացքով, սպասողական դրութեամբ՝ ուրիշների հետ միասին՝ մնում էր սուրբ մարդի պատասխանին և վճռին:

— Շատ և շատ ուղիղ և խելացի են ասածներդ, էֆէնդիմ, ի վերջոյ հանդարտօրէն գլուխը շարժեց շէլիսը, Աստուած առաքինութիւնն անվարձ չի թողնիլ, ամէն ազգի իր հաւատովն ու գործովն իրան պատշաճ տեղը կըլատկացնէ: Ջէննէթի (դրախտ) մէջ տարածութիւնը մեծ է և ըստ աստիճանի կարգաւորուած. հարիւրաւոր մարդիկ կարող են կանաչ դաշտի վերայ միասին սեղան նստել, բայց վերին և ստորին կողմերում նստողների պատիւը միատեսակ չի լինիլ. վերեւ բազմածների վայելած անուշեղէնների հոտովը միշտ կշտանում են վերջերումը նստողած, թանէ սպաս խփշտող, անկիւններից ժողովուած ամբոխը: Այդպէս էլ արքայութիւնն է. իսլամն իւր արժանին պատիւն ունի,

մնացածներն էլ քաղցած չեն մնալ:

—Աւելի էլ աչքսածակ չենք գտնուիլ, սուրբ հայր, գլուխ իջեցրեց Գարեգինը, թող մենք սրբութեանդ արժանաւոր աղօթքով ջէննէթը մտնենք և մեզ բաւական է ձեզ նման արժանաւորների վայելած անուշեղէնների հոտովը կշտանալ:

—Ապրիս, ապրիս, զաւակս, քիչ ուզիր, որ շատ ստանաս, մեծ մարգարէն թող բանայ տմէն մարդի աչքերն, ինչպէս որ քո պայծառ միտքդ է լուսաւորել:

—Իսկ ի՞նչ կը հրամայես, տէր իմ, ծառայիդ վերջին կարծիքին, գոհաբանական երկրպագութիւնով հարցրեց Գարեգինը շէյխին. արդարացի չեն ասածներս՝ տաճիկ մեծաւորներին տանելիք պարգևների մասին. ես պնդում եմ, որ մի բաժակ դառը սուրճի համար մեղք է հարիւրաւորների անմեղ արիւն թափելը:

Ռոպէն յաջող էր, շէյխը Գարեգնի բոլոր ասածներն ընդունեց:

Նա այն ևս խոստացաւ, որ ինքը կը պատուիրէ բոլոր քրդերին այսուհետեւ հայերի հետ սէր միաբան լինել և կրօնական խտրութիւնները մի կողմը թողած՝ հայերին իրանց կրօնով տարբեր եղբայրն ընդունել:

Գարեգինը գիշերեց քրդերի մէջ և միւս օրն ուրախ տրամադրութեամբ վերադարձաւ լեռներից: Նոյն օրը նա երկու նամակ ուղարկեց՝ մինը Ռուբէն Ասքանաղեանին և միւսը Վարագ:

Միայն երկու ընկերների մէջ չէր, որ թղթակցութիւնները շարունակուում էին. չորս հոգի էին, որոնք ուխտել էին առ առաւելն երեք շաբաթը մի անգամ իրար հետ գրաւոր խօսել:

Սև էին անցնում Արփիկի համար մէկ մէկ կարգալ հասցէներ և գտնել իւր անուանն ուղղածները, կամ մտածել, թէ ո՞րն իւր հասցէին ուղղածներից յառաջ և ո՞րը վերջը կարգայ:

Արփիկը գիտէր, որ չորս նամակից երկուսն իւրն և երկուսն եղբօրն են: Սբտի նախազգացութեամբ՝ աչքը ջուր կտրած աղջկայ մատներն իւրովի լափըշտակում էին իրան պատկանած նամակներից դեռ մինը՝ լետույ միւսը:

Այդ մինը Ռուբէն Ասքանազեանի գրածն էր, այդ մինն էր, որ զգալի չէր անում Արփիկի սրտին իւր հօր կողմից օր օրի վերայ աւելացող, անտանելի և կոպիտ վարմունքներն ու գործ գրած բռնութիւնները:

Արփիկի գազան ու դաժան հայրը՝ ազգի դաւաճան Չէլէբեան Սարգիս աղան՝ լոյսը բացուելիս, մութը մթնելիս՝ ամենակոպիտ հայհոյանքներով լիջեցնում էր աղջկանն իւր խոտուումը, որ առւել էր Ղայմաղամին:

Եթէ չենք մոռացել, Ղայմաղամը կամեցել էր Սարգիս աղայի տան բիւլբիւլին ոսկէ վանդակում երգել տալ իւր հարեմում:

Հեռու չէր ժամանակը. հոյակապ մզկիթը բարձրացրել էր իւր գմբէթը մինչև երկինք, նրա մինարէյի ոսկի կիսալուսնի փայլը ցերեկն անց. ու դարձ անող հայերի սիրտն էր խոցոտում, գիշերն իւր համանուն գիշերալին լուսաւորի լոյսի հետ էր մրցում:

Մզկիթի արտաքինը բոլորովին պատրաստ էր. մինչև մի ամիս՝ ներսի մաքրութեան և կահաւորութեան գործն ևս կաւարտուի և միւս լուսնի 15-ին՝ տաճկական մի հանդիսաւոր բայրամի օր՝ մեծ մուֆթին մեծ մարգարէի տաճարի մէջ կառնի Չէլեբեան Սարգիս աղայի ձեռքից նրա դստեր ձեռքը և կրլանձնէ Բ. քաղաքի Ղայմաղամին:

Տաճկական քէլինի (պսակակատարութիւն) սովորական ծէսից տարբերուելու է Ղայմաղամ Օսման էֆէնդու և Արփիկի ամուսնական ծիսակատարութիւնը:

Օսման էֆէնդու փառամոլութեան հաճոյքը լրիւ կրլինի, երբ հայ քահանան՝ իսլամի հոգևոր պետի հետ՝ հայի ձեռքով շինուած մզկիթի մէջ հայ-քրիստոնէական պսակի արարողութիւն կատարէ:

Ջարմանալին այս է, որ Մահմէտի մոլեռանդաւանդապահ մեծ միւֆթին՝ հակառակ իւր մէջ արմատացած համոզման՝ լոժարութիւն էր յայտնել մզկիթի-մէջ խաչը ներս տանել:

Բ. քաղաքի բոլոր հայերն և տեղական քահանայքը վաղուց լսել են և սգի մէջ են. քահա-

նալքն իրանց առաջնորդի ներկայութեամբ որոշել են նահատակուիլ և տաճկական մզկիթ չըմտնել, իսկ Սարգիս աղան ընչացքի տակ միայն ժպտում է և սառն արհամարհանք արտայայտում:

— Երբ իրանց ոտքը գնամ, թող չըգան և չը պսակեն իմ աղջկանս, ասում էր նա. ես ունիմ իմ քահանան:

— Այսօր քեզ վերջին անգամն եմ հրամայում, ցուցամատը թափահարեց մի առաւօտ Սարգիս աղան՝ դուրս գնալու՝ Արփիկի վերայ: Այս օրուանից դու պատրաստութիւնդ տես, մօրդ հետ գնացէք Միտհաթ աղայի կնոջ մօտ, նրա հետ խորհրդակցեցէք, Տաճկի նորահարսին անհրաժեշտ արդու-զարդն իմացէք և պատրաստութիւն տեսէք: Մի ամսից Օսման էֆէնդու կինն ես լինելու:

— Կրկնում եմ, թող կամակորութիւնդ, եթէ չես ուզում մագերիցդ քարշէ քարշ գալով՝ մզկիթը մտնել. պատասխանեց Սարգիս աղան իւր աղջկայ բացասաբար գլուխը շարժելուն և դուրս գնաց:

Ձուգադիպաբար՝ հօր սպառնալիքն այն օրն էր, երբ Աւետիքը տուն եկաւ և վերը լիշաճ չորս նամակը գրեց քրոջ առաջը:

— Թող վերջինը լինին սրանք, լալով ասաց Արփիկը՝ նամակների միջից Ռուբէնի գրածը վերցնելով, հերիք է, էլ տանել չեմ կարող, մարմնական ոլթս ձեռք է վերցնում այսուհետեւ ինձ օգնելուց, գրենք Ռուբէնին, թող շտապի գալ:

—Ահա հէնց ինքն ևս իւր կողմից լիշում է, որ իմ սև պսակի օրերը մօտեցել են, նա սպասում է իմ կամքին, որ բաւական համարի թափառականութիւնը, աւելացրեց աղջիկը՝ Ասքանազեանի նամակը կարդալուց լետոյ։

—Ինչ ևս գրում է, որ մտադիր է շուտով գալ, այդպէս են վճռել Ռուբէնն ու իւր ընկեր Գարեգինը՝ վերջին տեսութեան ժամանակ, պատասխանեց Աւետիքն՝ իւր հասցէին եղած նամակը կարդալով։

Վերն ասացինք, որ չորս նամակից երկուքը Արփիկի և երկուքը Աւետիքի հասցէին էին, այժմ պէտք է աւելացրած, որ գրողներն էին Ասքանազեանն և Մելքիսեդեկեանը։

Գարեգինը թէպէտ անծանօթ էր Չէլէբեան քոյր ու եղբօրը, բայց Ռուբէնի միջնորդութեամբ՝ բարեկամական և մտերմական կապն ամենամօտ հարազատների յարաբերութիւն էր հաստատել քոյր ու եղբօր և երկու ճանապարհորդ ընկերների մէջ. նրանք փոխադարձ խոստումն էին արել՝ իրար հետ թղթակցել։

Որոշեալ կեդրոնատեղիք էին նշանակուած, ուր տեսնուում էին Գարեգինն ու Ռուբէնը. այդ տեղերում ստացուում և նոյն տեղերից գրուում էին նամակները։

—Տեսնենք՝ ինչ է գրում Գարեգինը, մի անգամից խօսեցան Արփիկն ու Աւետիքն և պատա-

ուեցին Մեղիսեդեկեանի գրած ծրարները:

Գարեգինը տալիս էր վերջերումս իւր կատարած ճանապարհորդութիւնների և գործերի հաշիւը: Նա լիշում էր նույնպէս, որ շատ չի քաշիլ, ինքը կը զրկուի իւր սիրելի բարեկամների հետ քաղցր գրաւոր զրոյցներ անելու բաղդաւորութիւնից: Ռուբէնի հեռանալուց յետոյ՝ աւելացնում էր Գարեգինը՝ ինքը կըմնայ ինչպէս մի ընկերը կորցրած լծան եզը, որ չի կարող միտնակ քարշել արօրը. մասնաւանդ, որ իւր անցածը ժամանակը լրանալուն մօտ է ու մասնաւոր գործերը հրաւիրում են նրան հայրենիք:

— Ափսոս և հազար ափսոս, չարժանացանք մեր պատուական բարեկամի տեսութեանը, միաժամանակ ցաւ յայտնեցին Արփիկն ու Աւետիքը:

Քոյր ու եղբայր նոյն օրը ստացած նամակներից պատասխանեցին:

— Պատասխանիդ չենք սպասում, քո ներկայութիւնն է անհրաժեշտ, շեշտեցին Արփիկն ու Աւետիքը Ռուբէնին, եթէ հնար է, հետդ բերես մեր պատուական, խնտես, անծանօթ եղբայր Գարեգինին, թող մեզ չըտեսած՝ չըհեռանայ Տաճկահայաստանից:

— Նախագգուշացնում եմ քեզ, Ռուբիկոս, աւելացրեց Արփիկը, էլ ոյժ չունիմ տանելու և դիմադրելու, մինչև օրս քո անունն է ինձ զօրավիգն եղել, իսկ այսուհետև ներկայութիւնդ է փրկելու:

Ոչ տրտմի և ոչ վախեցի, տղամարդ ես ամուսնական իրաւունքով, արի և գործիւ՝ ինչ սիրտդ և կամքդ քեզ կը թելադրեն՝ ապագայ կենակցիդ վիճակը որոշելու:

Քեզ անհամբեր սպասող Արփիկը:

Չորս օրից վերջը՝ մի ուրիշ նամակ Արփիկի կողմից առանձին սուրհանդակի ձեռքով հասաւ Ռուբէնին:

Ահա ինչ է գրում աղջիկը. — Մի ուշանար: Այս առաւօտ հայրս ներս մտաւ և վճռապէս լայտնեց, որ այս լուսնի 15-ին, այսինքն ուղիղ ութ օրից յետոյ՝ երբ գիշերալին լուսատուն կը բոլորի և մարդկանց երեսին ուղղահայեաց կը նայի, կատարուելու է իւր նորաշէն մզկիթի բացման հանդէսը: Նոյն օրը պիտի ես սեապսակ հարս գնամ Ղայմաղամին: Երկու հանդէսը միացած՝ լցնելու են հօրս ուրախութեան չափը:

Աւետիքի և մօրս հետ, խորհրդակցեցինք և եկանք այն եզրակացութեանը, որ Տաճկաստանում մեզ կենալն անհնար է. Բաղդադից ու Մուսուլից կը վերադարձնէ մեզ Օսման էֆէնդին. միակ ելքն էջմիածին փախչելն է: Այս ևս կասեմ, որ եթէ Հոգևոր Տէրը մեզ չը պաշտպանէ, Օսման էֆէնդին այնտեղից էլ յետ կըբերէ, փաշան իւր կողմն է:

Ուրեմն արա, ինչ կարող ես. այս գործում

մեր ամենամեծ օգնականը կըլինի քո և իմ հոգե-
կից եղբայր Գարեգինը:

Լուսնի 15-ին՝ ամենից յարմար օրն է՝ մեր փա-
խուստը գլուխ բերելու, տաճիկները բոլորեքեան
օրուան հանդիսով և հօրս առատ ճաշկերոյթով
յղփացած կըլինին:

Իմ կողմից միանգամայն ապահով կաց, այսօր-
ուանից անկողին եմ մտնելու, հաւատացած եմ, որ
իմ պատճառաւ մզկիթի բացումը չեն լեռնաձգիլ,
այն օրը տաճկական մեծ ըսյրամ է, Վալի փաշան
հաճութիւն է յայտնել անձամբ բայրամը տօնել
հօրս շինած մզկիթում և արդէն այսօր եկել է.
ինչպէս լսուում է, պաշտօնական գործեր ևս ունի
կատարելու:

Անկարծիք, Ղայմաղամի հետ իմ ամուսնու-
թիւնը կը մնայ մի ուրիշ անգամի, կիսամեռ դիա-
կին պսակի չեն տանիլ. այս այնքան ուղիղ է, որ-
չափ և այն, որ մինչդեռ սրտերակս զարկում է,
հազարաւոր զայմաղամների վահմակներ չեն կարող
ինձ խել թող գրկից, այդ միայն մահուան հրեշտա-
կի անբռնաբարելի իրաւունքն է:

Մեր Աւետիքը նոյնպէս որոշել է հիւանդ ձեռ-
նալ, տօնի օրը մեր տունը մեծ հացկերոյթ է լինե-
լու, փաշան ինքը ներկայութեան խօսք է տուել.
հօրս սրտի փափաղն է, որ փաշային սպասաւորէ
մեր Աւետիքը, հայրս ուզում է պարծենալ իւր խե-
լացի և գեղեցիկ որդւովը. իսկ Աւետիքն այդ չի

կամենում. ուրեմն հօրս երկու ցանկութիւնից և ոչ մինը չի կատարուիլ:

Տօնի օրը մեր տան կանացի բաժնի դուռը շարունակ փակ կը մնայ, կը բացուի միայն նրա տոջէր, ով երեք անգամ դուռը բաղխելուց յետոյ՝ կարտասանի հեռեւեալ պայմանաւոր խօսքը. «Քո ծեռքով պատրիարարած կարկանդակ կուզեմ, Սալվիքը—աջի»:

Աւերջին անգամ զգուշացնում եմ, չըվախենաս ոչ գունատութիւնիցս և ոչ ալըմարդու տարազիցս: Ինչ որ անելիքն է՝ պէտք է անել:

Արիւն

ԽԹ.

Տաճկաստանի Բ. քաղաքում մեծ հանդէս է խանութները բոլորը փակուած են, քաղաքի գլխաւոր հրապարակը բռնուած է ժողովրդով:

Այս ալն հրապարակն է, ուր երեք տարի յառաջ տեղական հայ հասարակութիւնը որոշել էր եկեղեցի շինել, իսկ այսօր մի վառապան՝ մզկիթիւր սրածայր մինարէով հրապարակի վերայ տընկուած՝ դարաւոր, բարձրաթռիչ բարդի ծառերի կատարներն իւր բարձրութեան կիսումն է թողել: Հրապարակի ճակատը՝ ուր մզկիթն է՝ բռնած են հարիւրաւոր ուլէմներ, ղազի-ղազիներ և այլ տաճկական հոգևորականներ և պաշտօնականներ: Նա-

Հանգի ամենից մեծ միւթին վալի փաշայի Հետմե-
տաքսէ գորգի վերայ առաջին տեղումն են կանգնած:

Տաճիկ մեծաւորներից լետոյ՝ բազմաթիւ քրդի
ցեղապետներ ու աղաներ իրանց Հսկայ և առնա-
կան կազմուածքովն աչքի են ընկնում:

Ուղղափառ մուսուլմաններին բաժանել են
քրիստոնեաներից մի գօւնդ ասկեար (զօրք), որոնք
առանց աչք ու ճակատ Հարցնելու՝ անխնայ հրա-
ցանների կոթերով զարկում են իրանց ետեւը կու-
տակուած Հայերին և ուրիշ քրիստոնեաներին: Զին-
ուորներից աւելի՝ վայրագօրէն ոստիկաններն են մա-
հակներով, մտրակով և սրի բուժ կողմով դէմքեր
ալլանգակում. ընդունուած զեաւիւրը անարգական
բառի հետ՝ շատ ու շատ անգրեյի Հայհոյանքներ
դուրս են թափուում կարգապահների բերանից: Եւ
ոչ մեծ է օրոշուում, ոչ փոքր, ոչ հարուստ և ոչ
աղքատ, դասակարգի խտրութիւն չըկայ, սլառժա-
կան գործիքները շարունակ գործողութեան մէջ են՝
քրիստոնեաներին կարգի բերելու. պաշտպանուում
են միայն նրանք, որոնք փողը չեն խնայել և մի
ոստիկանի բուռը կոթելով՝ նրա քամակին հովանա-
ւորուել են:

— Վա՛յ գլուխս, կսկծում է մինը, վա՛յ աչքս,
լալիս է երկրորդը, աւանդ ճիւղւեցի, թողէ՛ք, թողէ՛ք,
ի սէ՛ր Աստուծոյ, հեռանամ, կորչեմ, իրանց տա-
ճարն էլ գլխներին փլչի, շինողն էլ Լուսաւորչի
լուսիցը զրկուի...

Այսպիսի բացականչութեան վայնասուններ ամէն կողմից լսուում են, բայց ազատուել անկարելի է. խռնուած ամբօրի միջից ոչ յետ կարելի է գնալ և ոչ յառաջ, երկու կողմից խուժանը զօրքով շրջապատուած է, հեռանալ գնալ ոչ ոք իրաւունք չունի, ներկայ լինելն էլ կամաւոր չի եղել, քաղաքի ամբողջ արական սեռը պարտական էր մասնակից լինել հանդիսին՝ տօնակատարութիւնն առաւել շքեղ անելու և իսլամի յաղթանակի տուածին խոնարհելու:

Ահա լսուում է մինարէյի ծալքից ուլէմի միապաղաղ ձայնը. ահա ընդհանրացաւ ուղղափառ մուսուլմանների շրթունքների իսլամական դաւանաբանական փառատրութիւնը. «Եւա Ալլահ իւ Ալլահ, վա Մահամմադ ռուսուլ Ալլահ»:

Վալի փաշայի և մեծ միւֆթու կարգումը թանգազին գորգերով և գոյնզգոյն կերպասներով կահաւորուած մի պատշգամբանման ժամանակաւոր բազմոց է բարձրացած: Շինուած է այն մի անձնաւորութեան համար:

Գերերջանիկ պատուարժանն ամէն կողմից նըկատուում է. նա ուղղափառ մուսուլմանների հետ չէ աղօթում, այլ միայն լուռ վկայ է իսլամականների ջերմ աստուածպաշտութեանը:

Արտաքին տեսքով, տարազով, մօրուքի խուզուածքով և ուրիշ նշաններով լիջեալ անձնաւորութիւնը թէպէտ չէր զանազանուում Օսմանցի

Թուրքի հարուստ վաճառականից, բայց սովոր աչքը
և մտղաբանական գիտութեան քաջահմուտ մաս-
նագէտն առաջին իսկ հայեացքից մեր պատուելի
անձնաւորութեանը հայ անուն կրտային:

Եւ սխալուած չէին լինիլ. միակ հայ-քրիս-
տոնեան էր երջանիկ Սարգիս աղան, որ այսօր տաճ-
կից աւելի պատուի էր արժանացել և տաճկական
նորակառոյց տաճարի առաջին՝ փաշայի և մեծ
միւֆթու հետ մի կարգում կանգնել էր:

Ահա բարձրացաւ նախապատրաստած ամբիոնն
ինքը մեծ միւֆթին և երեք անգամ հազաց ու կո-
կորդը մաքրեց:

Մի կարճ յառաջաբանով մի մեծ օրհնութիւն
կարդաց միւֆթին և յետոյ սկսեց աղբրի նման
դուրս թափել բերանից հետեւեալ երևելի ատենա-
բանութիւնը.

— Ուղղափառ Իսլամի օրհեալ զաւակներ, գո-
չեց միւֆթին, արևելքից արևմուտք, հարաւից հիւսիս
Ալլահի անունն է փառաբանուում, 72 միլլէթ (ազգ)
Աստուած է կանչում, բայց Ալլահն ամէնքից աւելի
Իսլամի ձայնն է լսում, որովհետև կրօնների ճշ-
մարիտներից ամենաճշմարիտ ճշմարտութիւնները
զուրանի էջերն են բռնած, Աստուծոյ ճշմարիտ
մարգարէն մեր մեծ մարգարէն էր, որ Ղուրանի
լուսը համատարած արեց, Մահմեդի երկրասասան
բուրն էր, որ դողացրեց աշխարհքն և Աստուծոյ խօս-
քը շատ անհաւատների ճանաչացրեց:

Տեսէք, թէ որքան գերազանց է մեր կրօնը, որքան հզօր է մեծ մարգարէն, որ այս քաղաքում, որի բնակիչները կիսից աւելին զնաւորը են, զնաւորի ձեռքով իւր համար աղօթարան է կանգնացնում: Այո՛, մեծ մարգարէն բարի միտք տուեց քաղաքիս ամենից պատուելի հարուստ հայ իշխանին՝ մեր սիրելի Սարգիս Էֆէնդուն, որին գուք ամէնքդ տեսնում էք. սա այսօր արժանացել է մուսուլմանների հետ մի կարգում, բայց ամենից բարձր տեղը կանգնելու և մարգարէին աղօթելու:

Աշխատասէր մշակն իւր վարձը կըստանայ. մի տարուց աւելի է, որ մեր Սարգիս Էֆէնդին արեգակի տակ տապակուելով՝ իր հսկողութիւնով շինել էր տալիս այս փառաշէն տաճարը. Սարգիս Էֆէնդին 2000 լիւրայ ոսկի է ծախսել և շինել մի այնպիսի հոյակապ մզկիթ, որի նմանը դժուար թէ համայն Անատոլիայումը գտնուի, միայն Ստամբուլում կարող է այսպէսը լինել:

Մենք, ուրեմն, ուղղափառ Իսլամներ, օրհնենք Ալլահին, գովենք նրա մեծ մարգարէին և կեանք ու արեւշատութիւն խնդրենք Սարգիս Էֆէնդուն:

Ասեմ ձեզ, թէ ինչ բարի և առաքինի գործ կատարեց Սարգիս Էֆէնդին.

Հինգ տարի սրանից յառաջ՝ մեր ուլէմներից մէկն երազ է տեսել. նրան աւետիք է տուել ինքը փէյղամբարների փէյղամբարը, որ երբ այս քա-

զաքումը գեավուրի ձեռքով իւր համար մի մզկիթ շինուի, քաղաքիս և շրջակայ գետալուր ազգերից շատերը կարճ ժամանակի մէջ գեավուրի շինած մզկիթում ուղղափառ մուսուլմաններ կը դառնան։

Հապա տեսա՞ք, որ բարեպաշտ Սարգիս էֆէնդին իր աստուածահաճոյ առաքինական գործովն այս քաղաքում իսլամութեան դռները լայն բաց արեց։

Աղաչեցէք, սիրելիք, Ալլահին, որ մեր Սարգիս էֆէնդու փակ աչքերը մի օր բանայ, որ իւր շինած տաճարի մէջ արժանանայ լոյս հաւատին։

Ասացէք՝ Ամէն։

— Ամէն։ շշնչոցը տարածուեց օդի մէջ։

— Շատ ապրի՛ Սարգիս էֆէնդին, թնդաց ամէն կողմից։

Սարգիս աղան յետ դարձաւ և մի քանի անգամ գլուխ իջեցրեց մուսուլմաններին։

— Մի ուրիշ աւետիք էլ տամ ձեզ, սիրելիք, ձայնը բարձրացրեց ամբիոնից մեծ միւֆթին, մեր Սարգիս էֆէնդին ուխտել էր, որ իւր սքանչելի ձեռակերտի մէջ իւր մի հատիկ նազելի դուստրը պարգև տայ մեր բարերար զայմաղամ Օսման էֆէնդուին։ Մեր պատուական Օսման էֆէնդին սիրով յօժարացել էր Սարգիս էֆէնդուն այդ շնորհքին արժանացնել։ Եւսօր՝ տաճարիս բացման օրը հանդիսի հետ միասին՝ մենք պէտք է կատարէինք մի փառաւոր հարսանիք, իմ ձեռքով և ձեր ներկայութեամբ պէտք է այսօր քեաքինը կտրուէր, մեր

ողորմած վալի փաշան մարդասիրական շնորհք
էր արել ինքը դառնալ հանդիսակատարն և հէնց
այդ պատճառաւ այսօր իւր քաղցր տեսութեանը
մեզ արժանացրել է։ Բայց մի աննշան անյաջողու-
թիւն մեր ուրախութեան մի մասն անկատար թո-
ղեց։ Մեր համեստ հարսնացուն չը կարողանալով
տանել իրան վիճակուած մեծ բաղդաւորութիւնը,
ուրախութիւնից այս գիշեր յանկարծ հիւանդացել է։
Եւ որովհետեւ հարսանիքի ամէն պատրաստու-
թիւնն և մեծարանքը տեսնուած էր, մեր ողորմած
վալի փաշան էլ պատուել էր մեր քաղաքն իւր
այցելութիւնովը, մենք բարւոք դատեցինք մէկ ան-
գամի հանդէօն երկու դարձնել։ Այսօր կատարում
ենք մզկիթի բացման տօնը, այսօր կը վայելենք տա-
ճարի բացման ճաշը, իսկ մի քանիօրից՝ երբ հարս-
նացուն՝ մարգարէի ողորմութեամբ՝ անկողինը կը
թողնի, մի այսպիսի ուրախութիւն էլ ձեզ հետ
միասին այն ժամանակը կունենանք։ Սարգիս է-
ֆէնդին ինքն իմ բերանով ձեզ բոլորիդ խնդրում
է մասնակից լինել իւր ընտանեկան երջանկութեա-
նը։ Թէ այսօրուայ ճաշը և թէ մօտիկ ատագայում
հարսանիքի ծախքերը Սարգիս էֆէնդով առաքու-
նուածութեան արդիւնքն են։ Մի դժ յմեացաւօյ իսկ
Մեծ միւֆթին իջաւ ամբիոնից և մօտեցաւ մա-
մենից յառաջ համբուրեց վալի փաշային։ ապա
թեքուեց դէպի Սարգիս ազան և իւր ձեռքը ձգեց
դէպի նա։ յոյժ զմիջոցաց դօտմ զ զոյժս զնամակալ

Հայիշխանը համբուրեց իրեն գովաբանող միւլթ-
թու ձեռքը և 200 ոսկի մէջիտիէ դրեց նրա բռնուր-
նահանգապետը դարձաւ գէպի Սարգիս Էֆէն-
դին և թամսանաբուլ շնորհակալութիւն յայտնեց։
Փաշային հետեւեցին բոլոր մեծամեծները։ Կա-
նուհետեւ կէս ժամի չափ թողութիւն գոհութեան
աղաղակն էր լսուում։ Այդչափ ժամանակը Սարգիս
Էֆէնդու գլուխն անդադար ամբամբում էր. ճան-
շնորհակալութեան ողջուն էր տալիս ուրախ մու-
սուլմաներին։

Յաւելով պէտք է ասած, որ բազմաթիւ հայեր
նորնպէս ձայնակցեցին իսլամներին։ Հայ ճառաջա-
ւորներից շատերը տաճիկների օրինակին հետեւելով
բարձրացան Սարգիս աղայի բազմաբանն և շնոր-
հակալութիւն յայտնեցին։
Նրանցից ոմանց զերախութիւնը սրտանց էր,
օտարասէրների յատկութիւնն է այդ իսկ շատերն
ակամայից էին կատարում արտաքին քաղաքավա-
րութիւնը։

Չանել չէին կարող, իշխանութեան տնօրէնու-
թիւնն էր։

Դեռ այդքանը չէր ինքը դարմադամն իւր տե-
ղից գիտում էր հայերի տրամադրութիւնը. վնայ էր,
եթէ մեկի երեսը տխուր տեսնէր։

— Հը՛, հը՛, հը՛, հը՛... հը՛... հը՛... հէ՛ հէ՛ հէ՛,
Այս երկար ու բարակ հատուածական ծիծաղը
մեր հին ծանօթ Փալէիկճեան նշան պատուելի ծե-

րունունն էր՝ Ռուբէն Ասքանազեանի բազմավաս-
տակ ուսուցչինը։ Պատուելի նշանը գալազանի վերայ յենուած՝
մօտեցաւ Սարգիս աղային և շողոքորթ ծիծաղով
պսաց. — վարձքդ Երուսաղէմ, ողորմած Սարգիս ա-
ղայ, արածդ բարեգործութիւնն Աստուած ի փառս
իւրում ընկալցի, հրամանքնիդ ժամանակին էն
մեծ ջերմեռանդ հաւատաւորն ես։ Մզկիթ է, ե-
կեղեցի է՝ միւսնոյն է, երկուքն ևս Աստուծոյ աղօ-
թատաճարն են։ Շատ և շատ ուրախ եմ, որ հայուն
շատուկ խոհեմութեամբ հաւատարմութեան պարտքդ
կատարած ես։ Հեռատես ես վարուած՝ մանաւանդ
երբ դստրիկդ կնութեան ես տուեր հանուրց բա-
րերօր դարմաղամ էֆէնդիին։ անշուշտ ազգասիրա-
կան հոգիդ քեզ թելադրած է, որպէս զի ազգային
նախանձախնդրութեամբ մեր անտէր ազգին յարգն
բարեխնամ տէրութեան առջև ի վեր հանես։

— Շատ լաւ ըմբռնել ես գիտաւորութիւնս,
պատուելի, պարծեցաւ Չալաբեան Սարգիս աղան,
ես գիտեմ, որ մեր հայերից շատերը միտքս չըհաս-
կանալով ինձ դատապարտում են, ինքդ, ինչպէս
մեր քաղաքի ամենից գիտնական պատուելին, խօսք
հասկացրու այդ տխմարներին։

— Այո՛, այո՛, տխմար են, տխմար, մանաւանդ
քան զամենեսին տխմարագոյն՝ մեծութեանդ պատ-
հոյն անարժան Սեղբոս աղան, ես քովը կե-
ցած էի, կըբամբաւէր զհրամանքդ. հայհօյեց ևս,

երբ շնորհափալլ մեծ միւլթիին բերանէն լսեց իւր տգէտ զուակէն բարձրապատիւ զայմաղամը գերագաս ընելու խոհականութիւնդ։

Խնդրեմ, Նշան պատուելի, մեզ հետ սեղանակցելու շնորհքն անես, իւր երկար ներքողեանի պատասխանն ստացաւ Փալչիկճեանը Սարգիս աղալից։

— Կու գամ, անզուգական բարերար, կուգամ և տաճկերէն լեզուով աւուրն պատշաճաւոր ճառ մ'ի ալ կը շարահիւսեմ, թող գերաստիճան վալի փաշան և սրբակիօն մեծ միւլթիին լսեն և զարմանան Բ. քաղաքի հայ մանկանց նուապտ դաստիարակչի դաստիարակութեան զգալի արդիւնքն։

Փալչիկճեանը բաժանուեց ու մօտեցաւ մզկիթի դուռը համբուրեց։

— Համբերիր, ես քո ճաշդ կեփեմ, անպիտան Սեղբոս, այս օրին էի սպասում, դեռ քիչ ժամանակ էլ կարող ես լոյս աշխարհ տեսնել, թող իմ կամակոր աղջիկս առողջանայ ու զայմաղամի կինը դառնայ՝ նոյն օրը քո վերջին ազատութեան օրը կըլինի։ Այո՛, սուտ չէ ասում Նշան պատուելին, վաղուց է, որ նախանձից տրուքուում ես, բայց չես լանդդնում լոյս ընկնել, կաց, մի շտապիր, շատ չի քաշի՛ կրտսերս։

Այս սպառնալիքն էր իւր մտքումը որոճում Սարգիս աղան, երբ Ռուբէնի հալը Սեղբոս աղան՝ դուռիւր կախ՝ մօտեցաւ և երկու խօսքով շնորհա-

ւորեց Սարգիս աղայի բաղդաւորութիւնը:

— Շատ շնորհակալ եմ, գոռոզութեամբ և հեգնաբար պատասխանեց Սարգիս աղան, այսօր և հարսանիքի օրը, կը խնդրեմ, շնորհ տնես մեզ մօտ, շատ կը պարտաւորես:

Սեղբոս աղան լուութեամբ գլուխ իջեցրեց և հեռացաւ:

Փալչիկճեան Նշանը մզկիթի դուռը համբուրելուց լետոյ՝ վերադարձին հեռուից խոր գլուխ իջեցրեց փաշային, միւֆթուն, ղայմաղամին և շատ տաճիկ ու քուրդ մեծամեծների և գնաց կանգնեց կրկին Սեղբոս աղայի կողքին, որը նոր էր յետ եկել Սարգիս աղայի մօտից:

Սեղբոս աղայի տխրութիւնը դէմքի վերայ պարզ երևում էր:

— Այո՛, այո՛, կըզգամ, կըզգամ և կը վշտանամ, յարգոյապատիւ Սեղբոս աղայ, ասաց Գաւազեանին Նշան պատուելին, սիրտս կտոր կտոր կըլլայ, երբ մեր ազգին դաւաճանները կըտեսնեմ, որոց ամէնին գլխաւորին և՛ դու և՛ ես և՛ շատեր ստիպեալ ենք կեղծել ու շողոքորթել: Քաղաքիս միակ եկեղեցին կիսաւեր՝ վաղը միւս օրը կըփլչի և անհամար բազմութիւն իւր աւերակաց ներքոյ կը թաղէ, իսկ ազգակործան Ձէլէպեան Սարգիսը տաճկի մզկիթ կրկանդնէ: Ուղիղ չեմ ըսիր, ողորմած Սեղբոս աղայ, հարցրեց պատուելին:

Սեղբոսը չը պատասխանեց:

— Ո՛հ և վա՛շ ինձ, կըզգամ և չեմ մեղադրեր, տէր իմ, հրամանքիդ կսկիծ ի վեր է քան մեր ամենուն ցաւը, հոգւոյս սիրելի Ղուենկիանոս կըզրկուի իւր խօսեցեալ հարսնացուէն, ծնողական սրտին համար առաւել մեծ վիշտ չի կարող ըլլալ. ես ևս, իբրեւ որդւոյդ հոգւոր ծնողը, ցաւակից եմ քեզի, ցաւակից և վշտակից:

Փալլիկճեանը թւքով աչքերը սրբեց:

— Շնորհակալ եմ, քաղաքավարութիւնից ստիպուած՝ կարճ պատասխանեց Սեղրոս աղան:

Ա՛խ, ինչո՛ւ չը լռեցիր ծառայիդ, տէր իմ, երբ ոտքդ եկայ և թախանձանօք խնդրեցի Խրիմեանին թակարդէն հեռու պահել զաւակդ. եթէ Ղուենկիանոսս վարագ գնացած չըլլար, այսօր անարժան հօր արժանաւոր դուստրը Ղուենկիանոսիս կողակիցը կըլլար, և ըստ ամենայն հաւանականութեան Սարգիս աղան կորստեան գրէն տգատ կըմնար:

Ա՛հ Խրիմեան, ա՛հ, ատածս ամենէն ատելի հայ հոգւորականը, տե՛ս թնչպէս հայ ազգութեան և հայ եկեղեցւոյն ջնջուելուն պատճառ կըլլայ, մինչև անգամ տղայից աւագանի անուներ կը փոխէ. որ աստիճան արհամարհանք առ մեր սուրբ եկեղեցին. Յիսուսի խաչելութեանը հաւատացող Ղուենկիանոսի անունը որ և է Ռուբէն հայ իշխանի անունը կը վերածէ, Գաւազեան դիւրահնչիւն մականունն երեւակայական Ասքանազեանի կը դարձուցանէ: Նորադանդ հերետիկոս:

Հանգէսը վերջացաւ, հայերը գլխներն ազատեցին և ցրուեցին իրանց տները, իսկ տաճիկները մնացին: Այդ օրը Սարգիս աղան մեծ հացկերոյթ ունէր. հրապարակի վերայ գետնին սեղան էր պատրաստած ստորին դասակարգի համար, իսկ մեծամեծները բազմելու էին Սարգիս աղայի փառաշէն սենեակներում:

Ծ.

Հրապարակի խնճուքը վաղուց վերջացել է, բայց Սարգիս աղայի տանը հիւրերն ամենատուրտի տրամադրութեան մէջ են. թմբկահարներ, լարախաղացներ, ռամկական խեղկատակ խաղեր նեղ փողոցների անց ու դարձը դժուարացնում են: Հազարէից մի հայ՝ իւր տանիքի վրայից, կամ խուլ անկիւնից՝ համարձակուում է գլուխ դուրս հանել և մուկերօն տաճիկների խառնիճադանճ ամբոխի վայրենի խրախճանը տեսնել: Հայ կանանց հոտը կրտուրուել է, մկան ծակը հազար զուրուշի են առել:

Ո՞վ կը լանդզնի հրապարակ գալ. այսօր Իսլամի փառաց յաղթանակն է Քրիստոսի խաչի դէմ, հայերիւր գնաւորի արիւն էլ թափուի, այսօր դիւան գատաստան չըկայ:

Ճաշն էլ վերջացաւ, մութն էլ գետինն առաւ, բայց Սարգիս աղայի թանգազին հիւրերից և ոչ մինը տեղից չի շարժուում. փողոցային խալտառակ

խաղերից ոչ պակասն այստեղ է կատարուում, կիսամերկ, պագշոտ գնչուհիների արբշիւ պարերգներ, փափաքորբոք աշուղական առաստելներ և սրաթօսութիւններ, գեամվուրի կրօնի հասցէին անվայել հեգնութիւններ և երգիծանքներ՝ ոգելից խմիչքների շնորհիւ՝ զգալագուրկ իսլամ աղաների ու էֆէնդիների վատշուէր տուփական նետարդերն են կիսաթմբիք գրգռելունչ վնաս, թէ մահմետական կրօնը գրգռուիչ խմիչքներն արգելում է, սլարզ, գոյնզգոյն, քաղցրախում մնաստիքաները, էշխ տուող ռօմը, ֆրանգների աշխարհից եկած փրփրուն և համեղ ըմպելիքներն ասիական շէրքէթից ընչով են զանազանուում, այդ ըմպելիքները օղի հօջեն, սատանային է լայանի, թէ ինչ խառնուրդներից են բաղկացած, Վերջապէս ո՞վ է քննում, թէ խոր լաթճապակեայ պնակների մէջ անդադար լցուող ու դադարեալող գունաւոր հեղուկները գինի և օղի են, թէ օշարակ, գինի կամ արաղ եթէ լինէին, շշերի մէջ լցուած կըլինէին:

Մեծ միւֆթին՝ ի պատիւ համիսլամեան կրօնական հանդիսաւոր տօնի՝ իրաւունք է տուել բացի գինուց և արաղից՝ ամէն ուրախացուցիչ խմիչք գործածել. նա ինքն անձամբ ճաշակել է Սարգիս աղայի սեղանի վերայ մատուցակուող բոլոր հեղանիւթերը:

Այսպէս էին արդարանում իրար առաջ մահմետի զաւակները, հետն էլ ընկերի կողմ հրելով

ծածկախօսում էին. եթէ մեծ միւֆթին, արդարեւ, ճաշակել է այս պատգուական խմիչքն ու շէկ կարողացել հասկանալ, թէ սա ոչ այլ է, քան եթէ ոչ գեավուրի ոտներով արորած խաղողի ջուր, ասվումիւֆթու ճաշակի թելերը փշացած են:

Ոչ ոք չընկատեց, որ խնճովի ամենաուրախ ժամանակը մութը գետինն առնելու՝ մի օտարակոյն հայերի տասարդ յանդգնութիւն ունեցաւ պատառել խողուն խուժանն և մտնել Սարգիս աղայի բազըղի լոյս տալիս վէճ, զգմանցիկ սան և օտար ձայներ անսարգի հազուադէպ տեղական հայերի տարազից փոքր ինչ տարբերութիւններով մզմզջի միջև Աներկմիտ, անծանօթին յայտնի էին Սարգիս աղայի տան յամեն քունջ ու պուճախը. տղան ծրուանց տուեց դէպի կանանց բաժինն և երեք անգամ բաղխեց կանանցի մուտքը:

— Ո՛վ ես, լսուեց ներսից մի կանացի ձայն:

— Ըո՛ ճեղքով սլանող աշտուած կարկանդակ կուզեմ՝ Սալվի-բաջի:

— Տուած պատասխանից իմացանք, որ եկաւորը Ռուբէն Ասքանազեանն էր:

— Մեռնի՛ Սալվին՝ զանգակի սուր ձայնիդ, բացականչեց Արփիկի դայեակն և զուռն զգուշութեամբ բաց արեց, Ասքանազեանին ներս առաւ յառաջ:

— Շատ շո՛ւտ, զարմացք յայտնեց Աւետիքն յառաջ գալով և գրկախառնուեց Ռուբէնի հետ:

— Աւելի շո՛ւտ եմ եկել, քան թէ դու կրմտա-

ծէիր, մեծ միւֆթու քարոզը բառէ-բառ արտագրած՝ ունիմ, ամբոխի բազմութիւնից խոհեմութիւն համարեցի իմ հայրենի քաղաքի հեռու կողմերը մի վերջին անգամ աչքից անցկացնել:

Բայց, ասա խնդրեմ, Աւետիք, լաւելացրեց Ռուբէնը, այս ինչ կընշանակէ, բոպէն ամենայաջողն է, խաւարն աշխարհը պատում է, ռամիկը ցրուում է, քաղաքիս հսկող մեծամեծներն արբած ընկած են ձեր տանը, իսկ Արփիկս չըկալ և պատրաստ չէ. միթէ արդարև տկարութիւնը շինծու չէ:

—Ա՛ռ, որդի, քո պահ տուած աւանդը, Աստուած ձեզ հետ, դնացէք ձեր գլուխն ազատեցէք, ինչ գալու է՝ թող իմ պառաւ գլխին գայ:

Արփիկի կռնից բռնած՝ դուրս եկաւ միւս սենեկից Փամբուխ խաթունն և վերոգրեալ խօսքերով դատեր ձեռքը միացրեց նշանածի ձեռքին:

Գրչի ուժից վեր է նկարագրել այն խոր տըպաւորութիւնը, երբ երկու սիրահարների մարմնի մորթերը շփուեցան իրար հետ. թէ ինչ հոգեգրգիռ յուզում ինքնայեռի ներսի նման քլթում—քլքլթում էր խօսեալների սրտում, մենք գուշակել չենք կարող, սակայն այս կայ, որ Աւետիքի և մօր աչքերից աւելի սուր գտնուեցին պառաւ Սալվի-բաջու տեսանելիքը:

—Բռնիր, Աւետիք ջան, Ղունկիիս, չես տեսնում, որ ուշագնաց մարում է, հիմի գետինը կըընկնի, գոչեց Սալվին: Բայց արի տես, որ միւս

կողմումն էլ Արփիկն է իրանից գնում: Ել չընայեց Սալվին, նա ինքն իւր կողմից գրկեց Ռուբէնիցն աւելի անզգայացած Արփիկին, տարաւ զգուշութեամբ փռուածքի վրայ պարկացրեց և վազեց դէպի ջրի սափորը:

— Խելքի արի, Ռուբէն, ինչ կանացի քնքշութիւնների ժամանակ է, հէնց հիմի հայրս կարող է իւր սենեկի դռնովը ներս մտնել և այն ժամանակն ամէն ջանք կորած է, շեշտեց Աւետիքը:

Ռուբէնի գլխին, ինչպէս թէ մի կուժ սառը ջուր դատարկես, նա սթափուեց, զգաստացաւ և ասաց. — Ես պատրաստ եմ:

— Իսկ ո՛ւր է մեր ազնիւ եղբայր Գարեգինը, Սալվու տուած ջուրը խմեց ու ուշքի գալով՝ հարցրեց Արփիկը:

— Նա քաղաքից դուրս Մեծ քարափի ետեւը ձիանքն արածոցնում է. նա մեզ է սպասում:

— Դէհ, ուրեմն, համբուրեցէք ծնողիս մայրական քաղցր ստինքն և տէր ընդ ձեզ, կարգադրեց Աւետիքը:

— Եթէ գիտենամ, որ իսկոյն կըբռնուիմ և կը գլխատուիմ, ասաց Ռուբէնը, մինչև մեր տունը չը գնամ և մօրս օրհնութիւնը հետս սլաշար չըվերցնեմ, քայլ անողը չեմ:

— Տուն գալու ժամանակ չէ, անուշիկ զաւակս, քո ծնողաց մէջ այնքան բարոյական ոյժ կայ, որ

իրանց որդու և Հարսի ոտքը կըգան և օրհնելով՝
հանապարհ կըդնեն:

Խօսողը Ռուբէնի մայր Մարիամ խաթունն էր:
Սալվի-բաջին Արփիկին ուշքի բերելուց լետով՝ ինք-
նաբերաբար մտածել էր մօր ու որդու տեսակցու-
թիւնը գլուխ բերել:

Բարեբաղդաբար, այդ իսկ վայրկենին Ռուբէնի
Հայր Սեղբոս աղան մի Հնարքով աննկատելի կերպիւ
գլուխն ազատել էր Սարգիս աղալի կոչունքից և
տուն էր եկել:

Սալվին երկու խօսքով ամէն ինչ պարզեց Գա-
ւաղեան ամուսիններին և իւր Հետ պարտիզի միջ-
նադռնովը քարշ տուեց իրանց տունը:

Սրբաւանդ կրօնական պսակադրութեան ծէսին
դէմ չենք լինիլ, եթէ վստահութիւն ունենանք
պնդելու, որ եկեղեցական պսակալատարութեան
չափ ընդունելի էր Բարձրելոյ Աթոռի առաջ երեք
ծնողների բերանով կատարուած Հակիրճ պսակը:
Ի՛նչ օրհնութիւն և բարեմաղթութիւններ որ կա-
րելի էր թափել մի քանի վայրկենի մէջ, չըխնայե-
ցին Գաւաղեան Հայր ու մայրն և Ձէլէբեան տի-
կինն իրանց սիրասնունդ զաւակներին:

Արտասուքք խօսքերի շարունակութիւնը խլեց
նրանց բերանից և սրտի լեզուով խօսեցրեց:

— Այսքանս կըբաւէ, ասաց Սալվին և դուրս
կորդեց Արփիկին և Ռուբէնին ծնողական գրկերից:

Մի ըոսկէաչափ Սալվի-բաջին ներս տարաւ Ար-

փիկին միւս սենեակը և նրա փոխարէն հետը դուրս բերեց մի խոժոռագէմ պատանու և լանձնեց Ռուբէնին:

Եթէ Ռուբէնի հոգին չզգար և տարօրինակ կերպարանափոխութեան մասին կանխօրէն տեղեկութիւն չունենար, նա սրտաճաք կը լինէր՝ անծանօթ տղային նշանածի փոխարինելովը:

Փամբուխ խաթունն և Աւետիքը մի րոպէ իրանք էլ շփոթուեցան օտար պատանու ներկայութիւնից, թէև ալլակերպութեան գաղտնիքն իրանց տնօրէնութեամբն էր կատարուել:

Առնական հագուստը կանացի շրջազգեստից և ջուբբալից ոչ պակաս յարմարում էր ծալտեալ Արփիկին:

Ձոքեց աղջիկն իւր սկեսրայրի և սկեսրոջ առաջին, համբուրեց նրանց ոտքերն և ձեռքը տուեց սրտի սիրեկանին:

Մի մի վերջին համբուր ևս տուին ամուսնեը դրան շեմքումը բազմաշխատ Սալվի-բաջուն և դուրս եկան փողոց:

Մուծը գետինն առել էր, ամբոխը նօսրացել էր, փողոցները դատարկ էին և ոչինչ չարգելեց փախստականներին շտապելու դէպի Մեծ քարափը:

Շատ խնդրեցին երջանիկ գոյգերն Աւետիքին, որ չըհետևի իրանց, բայց նա պնդեց, որ մինչև իւր փեսայի անձնուէր ընկեր Գարեգին Մելքիսեդեկեանի հետ չըհամբուրուի, իւր սիրտը չի հանգըստանալ:

—Լաւ է, որ մինչև վերադարձդ հայրդ տուն
չըմտնի, իսկ եթէ դալ և քեզ ու քրոջդ անկողնում
չըզտնէ, այն ժամանակ ինչպէս կարդարանաս, չէ
որ այս առաւօտ հայրդ, կարծես, չէր ուզում հա-
ւատ ընծայել քո հիւանդութեանդ, ասաց Աւետի-
քին Փամբուխ խաթունը:

—Վնաս չունի, մայրիկ, քանի հայրս շուտ հասկանալ իմ և Արփիկի պատրուակեալ հիւանդու-ւթիւնը, այնքան զգալի կըլինի սրտին իւր մոլորու-թիւնը. նա շատ ու շատ անգամ է լսել քրոջս դի-մադրոււթիւնները. ես մեծապէս զարմացալ, որ հայրս առաջին իսկ օրը չը կարողացաւ հասկանալ մեր կեղծ տկարութիւնը:

Այս խօսքերով դուռը մօր երեսին ծածկեց Ա.
ւետիքն և հետևեց արագալիաց զոյղին:

ԱԾ.
Հարազատ եղբոր և քրոջ նման գրկախառնուեցին Մեծ քարի ետևը Աւետիքն և Արփիկը Մելքիսեդեկեանի հետ, բայց վերջին հրաժեշտի համբույրը մեր կարծածի չափ շուտ չեղաւ:

Պնդում և ստիպում էր Սւետիքը Գարեգնին
և Ռուբէնին՝ իւրեանց գործառնութիւնների ընդ-
հանուր սլաոկերը ներկայացնել իրեն, բայց թէ ընչի՞

Համար՝ այդ մի կտորը չէր ուզում բացատրել:

Ոչ հետապնդութեան երկիւղն և ոչ մի շտապեցուցիչ հանգամանք չը կարողա ցան համոզել Աւետիքին՝ իր անժամանակապահանջն անելուց յետեւնալու:

Շատ իրաւացի էին Աւետիքի գիմադրական պատճառաբանութիւնները. իւր ասութեամբ՝ հայրը ոչ միայն այս գիշեր տուն չի մտնիլ, վաղը մինչև ճաշ էլ չի զարթնիլ: Հետեւաբար՝ ամենաքիչը՝ 15 ժամ ազատ միջոց ունին անվախ ճանապարհ կըտրելու:

— Եթէ այդպէս է, ես խոստանում եմ 15 ժամի մէջ ձեզ ռուսական սահմանազուխը հասցնել, միջամտեց լուռ կանգնած հինգերորդ անձնաւորութիւնը:

Նա քաջահմուտ և յայտնի ղլաւուզ, կամ ուղեցոյց Կարապետն էր, որին Գարեգինը կրկնակի գնով վարձել էր:

— Եթէ մեր նամակներով շարունակ հաղորդած տեղեկութիւնները քո հետաքրքրութիւնդ չեն լրացրել, ասաց Գարեգինն Աւետիքին, ես համառօտապէս կըպատմեմ քեզ մի՛ գիւղում կատարած փոքրիկ գործս, որով դու կարող ես ընդհանուր գաղափար կազմել իմ գործակատարութեանց մասին:

— Քեզանից յետոյ էլ ես կանեմ մի համառօտ նկարագիր, աւելացրեց Ասքանազեանը:

Սիւ ձորամէջ էր, ուր իմ ուղեկիցներէ ասու-

Թեամբ՝ որսեր շատ կային։ Այսպէս սկսաւ Մելքիսեդեկեանը։

Ես նստեցի դալար խոտի՝ վրայ՝ աղբիւրի ական մօտ։ Հինգ հոգի էին գիւղից վերցրած սերիտասարդները, հինգն էլ ունէին հասարակ հրացաններ։

Գիւղականաց վկայութեամբ՝ այս հինգ տղայքն էին ամբողջ գիւղումը գէնք դործածողներ։

— Զորի միւս թմբի ցից քարի վրայ կանգնած գիշակեր հսկայ անգղ թռչունին զարկողը թող վերցնի ընծալ այս ատրճանակն, ասացի ես նստած տեղիցս և կողքիցս մի վեցհարուածեան ընկնողներ խոտի վրայ վայր դրի։

— Նախ՝ այսքան հեռաւորութեան մէջ զարկել անհնար է, պնդեցին միաբերան տղայքը, և երկրորդ՝ հրացանների ձայնը կըխրտնացնէ միւս որսերին։

— Այս աւուր որսը չուզեցի, պատասխանեցի ես և ստիպեցի բոլորին այլ և այլ կէտերից նշան դնել։

Մինը մի քարի վրայից, միւսները թմբերից և ուրիշ բարձրութիւններից ուղղեցին հրացանները։

Պարզուեց, որ հինգ հոգուց և ոչ մինը հրացան բռնել չըգիտէր, ամբողջ մարմնով դողում էին խեղճերը։

— Այժմ նայեցէք, աչքին եմ խփում, ասացի ես և կանգնած տեղիցս ուղղեցի հրացանս ու արձակեցի։

Պատրաստ որսկանի նման տղայքը վազեցին ընկած անգղի ետևից և զարմացմամբ լետ եկան։

Գնդակը հանել էր թռչունի երկու աչքը՝ առանց գլուխը փշրելու:

— Եթէ կը կամենաք, երկու ժամի մէջ բոլորիդ ինձ նման որսկաններ կը շինեմ, միայն այն պայմանաւ, որ դուք էլ ձեր գիւղական բոլոր երիտասարդներին վարժեցնէք:

Տղայքը խոստացան:

Փորձառու ուսուցչի հմտութեամբ՝ կարճ միջոցում իմ աշակերտներէս քաջ նշան զարկող որսորդներ և անահ հրացանազարկներ պատրաստեցի:

Ինչպէս ալդ օրը՝ նմանապէս և ուրիշ տեղեր՝ իմ նոր աշակերտներս էին ինձ համար որս անողները:

— Այսուհետև հինգ քուրդ, նոյնքան էլ արենարբու աւազակներ չեն համարձակուիլ մեր գիւղին, մեր ստացուածքին մօտենալ, ինքնապաշտպանութեան գաղափարը նրանց մէջ սերմանելուցս յետոյ՝ աւետում էին ինձ աշակերտներս:

— Եթէ իմ ձեզ աւանդած դտսը դուք կըտաք ձեր եղբայրներին, ոչ թէ հինգը, տասն անգամ հինգն էլ չեն վստահանալ ձեր գիւղին մօտ գալ:

Տղայքն անսուտ խոստումն էին անում վարժեցնել ուրիշներին:

Շատերը պահպանում էին իրանց ուխտը: Պատահում էր, որ դիտմամբ՝ մի ամսից վերադառնում էի այցելածս գիւղերը:

Ոչ միայն զէնքն էի շատացած գտնում, այլ և քաջ զինավարժներ տասնեակներով խմբուում էին:

չորս կողմս և առաջարկում իրանց ծառայութիւնը։
Ես, ի հարկէ, բաւականանում էի ըաննց փոր-
ձելով և շտապում էի հեռանալ՝ կասկածանաց տե-
ղիք չը տալու համար։

— Ես վերջացրի, Ռուբէն, ասաց Մելքիսեդեկեա-
նը, այժմ դու սկսիր։

Ռուբէնն այսպէս սկսաւ.

— Բացի տէրտէրից և իւր որդուց՝ գիւղումը ոչ
ոք կարդալ չըգիտէր. քահանայի և իւր որդու ուս-
մունքը հասարակաց ընթերցանութիւնից և ժամեր-
գութիւնից այն կողմը չէր անցնում։

Հաւաքուած են մօտս գիւղի առաջաւորները.
Այնտեղ է և քահանան։

Ես կարդում եմ նրանց համար մօտս եղած հե-
տաքրքրաշարժ գրքոյկներից մի փոքրիկ կտոր։

Ամենեքեան զարմանում են, որ հասկանում
են կարդացածս։

— Ուսում տուէք ձեր երեխաներին և ամէն
օր կրլսէք նրանցից այդպիսի պատմութիւններ, ա-
ռաջարկում եմ ես։

— Ո՛ւր է ժամանակ և ո՛ւր է ուսուցիչ, գոչում
են ամէն տեղից. ամառը երեխայքը մեզ պէտք են
դաշտային գործերում, իսկ ձմեռն էլ վարժապետ չըկալ։

— Ամառը ձեզ ուսումնարան հարկաւոր չէ,
պատասխանում եմ ես, իսկ ձմեռները միշտ կարելի է
դալրոց և ուսուցիչ ունենալ, եթէ ամէն մի ծնող
չըխնայէր իւր մանուկի կրթութեան համար մի

քանի հօխայ ունեցած բարիքից ուսուցչի աշխատանաց փոխարէն հատուցանել:

— Տուր մեզ ուսուցիչ և կեանքներս չենք խնայիլ, ձայն ձայնի են տալիս ամէն կողմից:

— Մեր Տէր Հայրը, կամ իւր որդին ձեզ ուսուցիչ, եթէ ուրիշը չը ճարուի, շեշտում եմ ես:

— Երանի չէր, օրհնեալ լինիս, ես կամ իմ որդին կարողանայինք քեզ պէս կարդալ, կամ սովորեցնել, մեզ ուրիշ վարձատրութիւն հարկաւոր չէր, Աստուած շէն պահէ իմ ժողովուրդը, ոչինչ պակասութիւն չունիմ, ցաւալին այս է, որ մեր սովորեցրածով շատ հեռու չենք գնալ:

— Երկու շաբաթուայ մէջ, տէր Հայր, ես խոտանում եմ քո որդուն և քեզ պատրաստել ուսուցչութեան համար, եթէ միայն հետս ճանապարհորդէք. ես ժամանակ չունիմ երկար մնալու ձեր գիւղում:

Բաւական էր քահանայի կամ որդու պատրաստականութիւնը. նոյն օրը բազմականաց ներկայութեամբ սկսում էի իմ փորձնական դասերու:

Ես կանխապէս ինձ համար կենդրոնատեղի որոշած ունենում էի:

Մինչև իմ այնտեղ գնալս, վարժապետացու աշակերտներս հինգ տասը հոգի հաւաքուած՝ սպասում էին ինձ:

Ամենաշատը՝ երկու շաբաթ էր քաշում. եթէ ոչ բոլորեքեան՝ գոնէ կէսը նրանցից այդ կարճ ժա-

մանակամիջոցում ծանօթանում էր հնչական մե-
տոդին, կրօնի սկզբունքին և թուաբանական ու գե-
ղագրական տարերքին:

Այնուհետև նուիրական պարտականութիւն էի
գնում լաւաջադէմներին՝ օգնելու իրանց ընկերա-
կիցներին և գնում էի իմ ճանապարհս:

Ես հասնում էի նպատակիս:

Վերադարձիս՝ գտնում էի մի փոքրիկ վարժոց՝ իմ
սկստրաստած ուսուցչիս աշխատութեամբ հիմնւած:

Նա արդէն պարապում էր իմ ուղարկած դա-
սագրքերով: Իմ ուրախութեանը չափ չըկար՝ եթէ
նկատում էի ուսուցչի մէջ իմ ցանած ինքնաճա-
նաչութեան երկանց սկիզբը սաղմնաւորուած:

— Այդքանով միանգամայն գոհ եմ, ասաց Ա-
ւետիքը, ժամանակ է վերջին հրաժեշտի ողջոյնը
տալու և բաժանուելու: Տէ՛րը ձեզ հետ:

Նրա վերջին գրկախառնութիւնն եղաւ Ար-
փիկի հետ:

Քոյրը փաթաթուել էր եղբօր պարանոցովն և
հեծկտում:

Մի քանի ըուպէից Աւետիքը գոչեց. օգնեցէք,
սա ուշագնաց է լինում:

Գարեգինը վազեց, խլեց օրիորդին եղբօր գրկից
և լանձնեց Ռուբէնին:

Բռնիր, ասաց, մինչև ես ձիս հեծնեմ:

Նա հեծաւ ձին և իւր գաւակն առաւ արդէն
ուշքի եկած Արփիկին:

— Դէպի աջ, գոչեց զլաւուզ Կարապետն և մըտ-
րակեց իւր երիվարին:

Փախստականները հետևեցին նրան:

Բաւական ժամանակ էր անցել և Աւետիքը
դեռ անշարժ կանգնած էր մթութեան մէջ:

ԾԲ

Անատօլիայի նահանգական դիւաններէ քննիւ-
նելով (գրագիր) միւսնոյն օրուայ մէջ միատեսակ բո-
վանդակութեամբ հրամաններ են յօրինում, սուր-
հանդակներն ու հեռագիրները քաղաքից քաղաք
խստապահանջ պատուէրներ են թռցնում, քաջափորձ
և յայտնի խուզարկուներ, ձիավարժ ուստիկաններ,
քուրդ էլքէզիներ, գլխից ձեռք առած աւազակա-
պետներ ճաճկահայքի լեռ ու ձորերն են ճանապար-
հում: Վերջնական տնօրէնութիւնը Մեծ Եպարքո-
սից հեռագրով է սպասուում, որպէսզի փոքր Ա-
սիայի զինուորական զօրութիւնն ի գործ մղուի և
երկիրը պատերազմական դրութեան մէջ յայտարար-
ուի. բայց Բարձրագոյն Դրան տնօրէնութիւնն ու-
շանում է:

Ի՞նչ շփոթ է այս:

Բ. քաղաքի հայաշէն մզկիթի բացման գիշերը
Սարգիս Զէլէբեանի սլատուամեծար հիւրերը շատ
ուշ ցրուեցին. այն օրը վալի փաշան մի այլ իմն
տրամադրութեան մէջ էր. մեծ միւլթիին փաշայիցն
անբաժան՝ կրօնական նախանձախնդրութեամբ՝ բոր-

բոքուած դրութիւնը շարունակ սլահալանում էր
փաշայի մէջ:

Աննշան եղելութիւն չէր. իսլամականութիւնն
այն օրը խախտել, խարխալել է քրիստոնէութեան
հիմունքը, հայ մարդը հայ եկեղեցւոյն լուսկացրած
տեղում իր ծախքով Մահմէտի տաճար է բարձրա-
ցնում:

Ինչ փառաւոր լաղթանակ:

Եւ ո՞վ է այս մեծագործութեան սկզբնապատ-
ճառը:— Բաղաքի տառջաւոր հայ եկեղեցական Սար-
գիս Էֆէնտին: Ո՞ւմ շնորհիւ և յորդորանօք մոլոր-
եալ հայը դարձ է եկել:

— Կրօնասէր մեծ միւֆթու և իւր հաւատա-
րիմ աշակերտ բարեպաշտօն զալմադամ Օսման
Էֆէնդու շնորհիւ:

— Ո՞ւմ հովանաւորութեամբ է պաշտպանուած
գործը:

— Գերաստիճան և իմաստուն նահանգապետ
փաշայի:

Վերոգրեալ բովանդակութեամբ՝ արևելեան
պերճախօսութեան կանոններով շտրահիւտած՝ մի
համառօտ նկարագրութիւն Բ. քաղաքի մզկիթի
հիմնադիրների անուններն լաւիտենականութեան
տարեգրի մէջ անմահացրեց:

Մի մեծ ոսկեկազմ շրջանակ հաստ մագաղա-
թանման թղթի վրայ ոսկէ տառերով դրոշմեց իւր
մէջ վերոյիշեալ մեծագործների սխրագործութիւնը:

Շրջանակը զարդարեց Սարգիս Էֆէնդու սենեկի պատը:

Մի աննշան ձախողակ հանգամանք հանդէսի փայլի վրայ մի աղօտ գծի հետք սփռեց, բայց վաղի փաշայի հանճարը գիծը ոչնչացնելու հնարը գտաւ:

Սարգիս Էֆէնդու նազելի դստեր անակնկալ տկարութիւնն էր այն սև բիծը, յաղթութեան դաբնին մի քանի օրով ուշ պէտք է պսակէր Օսման Էֆէնդու ճակատը:

Խաչապաշտութեան համար կրկնակի պարտութիւն, բացականչեց և խրախուսեց վալին, կրկնակի հանդիսակատարութիւնով երկրորդ յաղթանակը տարած կը լինինք. աղջկայ առողջանալու հետևեալ օրն ես իմ ձեռքով քաղում եմ մեր սիրելի Սարգիս Էֆէնդու պարտիզի հոտաւէտ վարդն և Օսման Էֆէնդու հարէմի զարդն անում:

Ի նշան խորին երախտագիտական հաւաստեաց՝ Սարգիս Էֆէնդին ու զայմաղամը մօտեցան և համբուրեցին փաշայի վերնազգեստի քղանցը:

Զարմանալի չէր ուրեմն, որ նոյն գիշերը Սարգիս աղան հիւրերին ճանապարհ դնելուց յետոյ՝ աւելորդ գլխացաւանք համարեց իւր ընտանիքին այցելելը: Նա մի կողքի վայր ընկաւ և մինչև երկրորդ օրուան ճաշ թեքուելը խռմփացնում էր:

Վերջապէս զարթնեց Սարգիս աղան և յոգնած ու ջարդուած՝ յօրանջելով մտաւ իւր կնոջ սենեակը:

Փամբուխ խաթունի աչքերը շատ լալուց ու-

ուել էին, ոչ պակաս կարմրել էին և Սալվի-բաջու աչքերը: Աւետիքն իւր անկողնում պարկած՝ տնքում էր:

Այս դրութեան մէջ գտաւ Սարգիս աղան իւր գերդաստանը:

— Ի՞նչ կայ, աղջիկը ծանրացել է, ցաւը սաստկացել է, որ անքուն էք մնացել, հարցրեց Սարգիս աղան կնոջից:

— Ի՛նչ աղջիկ, ո՛ւր է աղջիկ, մըմուտց Պամբուխ խաթունը:

— Ինչպէս թէ ո՛ւր է, մեռել հօ չէ, երեկ չէր որ քոյր ու եղբայր հիւանդ սատկում էին. երանի՜ ոչ ծնուէին և ոչ իմ բարեկամների առաջ ինչ խայտառակէին:

— Սրտովդ եղաւ, էլ ի՛նչ ես ուզում, այդքան անէծքին ու հայհոյանքին ես եմ, որ դիմանում եմ, ասլառած քարը կը պատռուէր ու չէր տանիլ:

— Ձեմ հասկանում, ի՛նչ ես դուրս տալիս, ո՛ւր է աղջիկդ:

— Ես ի՛նչ իմանամ, ես էլ քեզ պէս. երեկ երեկոյին դադրած, առանց շորահան լինելու, կողքին գլորուեցի չոր գետնի վրայ, քունս տարել էր, լոյսը բացուեց, վեր կացայ՝ որ չը կայ:

— Ի՞նչ կը նշանակէ չը կայ:

— Ոչ մօտիկ հարեւանների, ոչ հեռու բարեկամների տներ մնաց, ոտքիս կաշին մաշուեց՝ էն-

քան քորշ եկայ. կերևի՝ քո սիրական փեսացու տա-
ճիկն է փախցնել տուել: Ի ու էլ, ճար կտրածի մարդ,
երբեմն աքաղաղների հետ զարթնում՝ ամենքին
դիւադադար ես անում, վախտ էլ մի կողքի ընկ-
նում ես ու ճաշքուն տալիս: Չը գիտեմ՝ ումնից
էիր վախենում, որ սենեկիդ երկու դուռն էլ պինդ
փակում էիր. ի հարկէ, վնաս չունէր, եթէ հիւրե-
րի դուռը կողպէիր, զդուշութիւն պէտք էր, խառ-
նուած օր էր. մեր կողմի դրան փականքն ընչու
էիր ամրացրել, կինդ ու որդիքդ հօ քեզ կողոպտե-
լու չէին: Հարկւր անգամ բաղխել ու ձայն եմ
տուել, մտքումս սև սև օձեր էին գալար գալար
դալիս, կարծեցի, թէ քո սիրելի տաճիկները գոգու-
մըդ նստել՝ մօրուքդ փետտել են, տաճկին ու քրդի
շանը հաւատալ չի կարելի:

— Հապա ձեզանից ոչ ոք չը նկատեց, թէ որ
կողմը կորաւ, կոյր էիք, ինչ է:

— Քնածն ու մեռածը մին է, խեղճ երեխէքս
քո ազգաթքանք խրախճաններից ու աղմուկներից
մինչև կէս գիշեր չը կարողացան աչք կպցնել. այ-
նուհետև սատանայ չենք, մարդ ենք, քնով ենք
ընկել:

Սկզբումը Սարգիս աղան մեծ նշանակութիւն
չը տուեց կնոջ տուած բօթին, նրա համար ցաւ
չէր, եթէ Սւետիքն էլ քրոջ հետ միասին կորչէր.
Բայց վերջը՝ երբ միտքն եկաւ, որ հետևանքն իւր
համար կորստաբեր է, ոչ ոք չի հաւատալ, թէ

շինծու խորամանկութիւն չէ, սկսեց աղաղակել, գոչել ու տունը գլուխն առնել:

— Իմ ճչալու փոխարէն դո՛ւ ես գողգողում, ձայնը բարձրացրեց Փամբուխ խաթունը, իմ երեխան ես քեզանից եմ պահանջում. եթէ Սեղբոս աղալի տղալին չէիր հաւանում, ուրիշ հայ—քրիստոնեան գլխիցդ կտրուէլ էր, որ աղջկանս անհաւատի հարէմն էիր ձգում. ես ի՞նչ դիտեմ, կարելի է չեն փախցրել, կարելի է ինքը գլուխ է առել, մի կողմով հեռացել. կարծում էիր թէ երեկուան երեխան է, տեսա՛ր, քո աչքն էլ հանեց, իմն էլ, ո՞վ դիտէ՝ ջուրն ընկաւ, քարափից գլորուեց, թէ փէշը թափ տուեց, մի կողմով քաշուեց, իւր պատիւը պահեց, իւր հոգին դժոխքից փրկեց, անհաւատի կին լինեցուց ազատուեց:

Սարգիս աղան կնոջ տրտունջը չէր լսում, նա տան միջի բոլոր կահ—կարասիքը ցաք ու ցրիւ էր տալիս, կարծես՝ ասեղ էր կորցրել:

Եւ արդարեւ, Արփիկի գորգի տակից մի նամակ լոյս ընկաւ:

Սարգիս աղան յափշտակեց ու բաց արեց, բայց ոչինչ չը հասկացաւ. անգրագէտ էր:

— Ա.ռ., կարգա՛, տես, ի՞նչ է գրած, կոպտաբար հրամայեց նա Աւետիքին:

— Ի՞նչ կարդամ, ինձ հայերէն սովորեցրել ես, որ կարդամ, հեւալով պատասխանեց որդին, թուրքերէն գիր տուր՝ կարդամ:

—Ե՛լ, ո՞վ կալ ալդ տեղ, գոչեց դուռը բանալով Սարգիս աղան դէպի ծառաները:

Ծառան ներս եկաւ:

—Շո՛ւտ, այս ըտպէիս գնա Նշան պատուելուն՝ մեր քաղաքի ծեր վարժապետին էստեղ կանչիր. շտապիր, անպիտան, գոչեց Սարգիս աղան, դեռ կանգնած ես, գետնին թքում եմ, եթէ մինչև ցամաքելը ալևորին առջևս չես կանգնեցնիլ, փայտի տակին քեզ կըմահացնեմ:

Սարգիս աղայի ցանկութիւնն իր կարծածից շուտ գլուխ եկաւ, պատահաբար՝ նոյն վայրկենին Փալչիկճեանը գալիս է եղել Չէլէբեանի մօտ, որ երեկուան ստացած պատուասիրութեան համար շնորհակալութիւն յայտնէ:

—Հ՛ը, Հ՛ը, Հ՛ը, հէ հէ հէ, հի, հի, հի... ակնոցներն աչքին՝ նամակն երկար միջոց տնտղելուց յետոյ՝ հռհռում էր Փալչիկճեան պատուելին: Հէ, հէ, հէ... ես քաջ գիտէի, թէ նա թնչ սլտուղ ըլլալու էր... հի, հի, հի...

—Չո՛ւ, չո՛ւ, չո՛ւ, ցա՛ւ, ցա՛ւ, ցա՛ւ, ծաղրեց Սարգիս աղան նմանեցնելով Փալչիկճեանին իւր հընչիւնը, բան ես ասում՝ բան ասա, որ ես էլ հասկանամ, թնչ ես ձայնը կտրած գազարակեր իշի նման զկուտում ու զռզռում:

—Այո՛, կը տեսնամ, աղա՛ս, որ սիրասուն դրստերդ անյայտանալու հոգսով վշտացած ես, ծառաներնիդ կը գուշակէի, Խրիմեանի նման անձանց

դաստիարակած սաներէն աւելին սպասելիք չէր լուսացուիր:

— Պարզ խօսիր, ասում եմ, թէ չէ գլուխդ փշուր փշուր կանեմ:

— Սարգիս աղան ձեռքը բարձրացրեց, որ Նշան պատուելուն զարկի, բայց չը խփեց, այլ ձեռքն օդումը վեր բռնած՝ սլահեց:

— Ի՞նչ խօսիմ, ազգային բարերար, դուստրդ փախուցեր է իւր նախկին խօսեալ ամուսնացու Ղուկիանոսը, որ Խրիմեանին խարդաւանութեան շնորհիւ՝ Ռուբէնի է վերածուեր: Նամակիս մէջ որոշ օր է ժամադիր եղած և այդ օրն՝ երեկուան քո փառաց օրն էր: Այո՛, այո՛, խելացի նախատեսութիւն, մութն աշխարհը պատելուն պէս, կըգրէ Ղուկիանոսը քո դստերդ, սպառնաստ եղիր, ես կուգամ և կերթանք: Օ՛հ անդր, դաւաճանութիւն բարեխնամ Կառավարութեան դէմ, շարունակելով նամակը կարդալ, գոչեց Փալչիկճեանը: Շո՛ւտ, շո՛ւտ, Սարգիս էֆէնդի, կորանք հալքս. իբրև տիրադաւ՝ վաղն ազգովին սրի կը քաշուինք, փութացէք՝ մինչ ուշ չէ, փրկեցէք հայ ազգը, յանցաւորք դեռ հեռի չեն, մատնեցէք արդարութեան ատենին, թող անհատներ կորսուին, քան թէ ազգն գլխովին տուժէ, ո՛հ ոճիր ...

— Վերջապէս խօսիր, մենք էլ հասկանանք, պատուելի:

— Ի՞նչ խօսիմ, երկնային արդար պատուհաս

իջած է նախ՝ քո, ապա՝ մեր ազգին գլխուն և այդ ամենի պատճառը քո անհեռատեսութիւնն է։ Իռւստրըդ կեղծ է հիւանդ ձեւացած, նա անկողնին մէջ կսպասէ եղեր իւր փեսացուն։ Իեռ այսքանը չէ. փեսացուդ՝ Գաւազեանին տպիրատ գաւակը՝ ամիսներէ հետէ գաւազորութեան ղեկավարի պաշտօն կատարած է Տաճկա-Հայաստանի գաւառներուն մէջ՝ իրան գործակից և մեղսակից ունելով ռուսահայ մի ստահակ երիտասարդ, որ երեկ դուստրդ փախցնողներէն մէկն է եղած։

Ո՛հ, ո՛հ և վա՛շ... բացականչեց Փալչիկճեանը ընթերցանութիւնը շարունակելով, նամակ չէ այս, սա մի լիակատար տեղեկագիր է, որ առանց ժամ և ժամանակ կորսնցնելու՝ յանձնարարելու է օրհնաբանեալ տէրութեան, որոյ արիտուրը, հարկաւ, կըստանաք։ Կատաղիք դժոխոց, փրփրում էր Նշան ծերունին, ընչէր կըլսեմ, փեսայացուդ և Մելքիսեդեկեան Գարեգին կոչուած ռուսաստանցին իրանց շրջանառութեան միջոց յաջողած են անասունի նման թշուառ հայերուն մոլորութեան բաւիղը գլորելու. ընթերցանութիւն և զինավարժութիւն են ուսուցած՝ հրահանգներ են տուած, և այժմ, ըստ իւրեանց գրութեան, իբրև թէ, ամենուրեք հայք քաջ զինավարժ են, զէնքեր ձեռք կը բերեն, վառօթի հետ կը խաղան և իրանց բարին ու չարը կը ճանաչեն։

Այս մենախօսութեան ժամանակ Փալչիկճեա-

նի մտքում մի նոր լույս ծագեցաւ։ Ահա թէ ինչ Գան թէ Սարգիս աղան վախելէ տաճիկ մեծամեծներէ շնորհակալիքը, ինքը Զէլէբեանից ընչով սլահաս հսլատակ է ու հաւատարիմ։

Նա փայտը քարշ տալով՝ նամակը գրականը դրեց և լայտնեց, որ գնում է արգարութեան ատենին լանձնելու։

Պիտուար է գուշակել, թէ ինչ ենթադրութեամբ առիւծ Սարգիս աղան իշի լիմարութեան եկած՝ լուռ հետեւում էր Փալչիկճեանին։

Ահա այս նամակն էր, որ Ասիական Տաճկաստանի քաղաքագիտական շրջաններում մեծ շփոթ և իրարանցում լառաջացրեց։ Կարգադրուած էր երեքին ևս կենդանի բռնել. ի հակառակ դէպս, գոնէ նրանց թղթերն և գծած քարտէսները ձեռք բերել. վարձատրութիւնը նրանց գլխի քաշով ոսկի էր որոշած։

Ամբողջ շաբաթներ բոլոր անցքերը, ճանապարհները, բոլոր ծերպ ու խոխոմները ոտնատակ տրուեցին, բայց փախստականներին ոչ մի տեղ չը հանդիպեցին։

Ամենից ռաշխո քաջամարդիկ տղամարդը համարուում էր մեծ տէր Գասպարի նախկին բարեկամ, վերջը նրա կեանքը կարճող քուրդ աւազակապետը։

Նա փաշայի հրամանը լսելուն պէս՝ հասկացաւ, որ որոնուող անձնաւորութիւններից մինը տէր Գասպարի տանն իւր տեսած երիտասարդն է։ Նա խոս-

տացաւ ողջ կամ մեռած՝ գետնի տակից հանել և ներկայացնել:

Աւագակների խօսքերը մնացին լոկ խոստումն, որ այնպէս օդը ցնդեց ու ոչնչացաւ, ինչպէս քրդի իւր կարճատև կեանքը:

Բալագիդից այս կողմը, սահմանագլխին մօտ՝ Մասեաց լեռնաշղթայի կատարներից մէկի վերայ քուրդ աւագակապիտը հասաւ փախստականներին և գնդակի բռնուեց նրանց հետ: Քրդի օրերը համարած էին. Գարեգնի գնդակը շեշտակի ծակեց պարծենկոտ քաջի կրծատախտակը:

Միակ մարդն էր, որ Մելքիսեդեկեանն սպանեց իւր ճանապարհորդութեան մէջ:

Մի օր լետոյ՝ ընկերներն իրանց անձը ասպահով համարեցին: Սուրբ Էջմիածնի Հոսաւորչի կոչուած դրան առաջին՝ ընկերները տուին իրար վերջին հրաժեշտի համբոյրը:

Հայրենիքի և ծնողաց սէրը ձգտեց Գարեգնին դէպի Արցախ, իսկ Արփիկն ու Ռուբէնը, ինչպէս տաճկաստանցի ուխտաւոր «քոյր-եղբայր», գիշերեցին Ղազարապատի սենեակներից՝ մէկում:

ԾԳ.

Սուրբ Էջմիածինն ամբողջ հայ ազգի սեպհականութիւնն է, աշխարհի մի ծայրից մինչև միւսը տարագրուած բոլոր հայերն իրաւունք ունին հիւրասի-

բուժելու իրանց մայր Աթոռումը, իրաւունք ունին գեր-
երջանիկ Ղազար կաթողիկոսի կառուցած «Ղազա-
րապատ» հիւրատանը փոփուկ անկողին և տաք
բնակարան ստանալու:

Ուխտաւոր ես՝ ուխտդ կուզես կատարել, ճանա-
պարհորդ ես՝ յոգնած անդամներիդ հանգիստ ես
կամենում տալ, աղէտալից վշտացեալ ես՝ պատսպար-
ուելու պէտք ունիս, խնդրարկու ես՝ խնդրիդ կա-
տարմանն ես սպասում, ինչ կուզես՝ եղիք՝ սուրբ Եջ-
միածնի և Եջմիածնականների թանգագին հիւրն ես:

Մի օր, հինգ օր, տասն օր կաց ու մեծարուիւր,
ոչ ոքից մի թթու խօսք չես լսիլ. բայց որովհետև
քեզ, ինձ և ամէնքին յայտնի է, որ Եջմիածնի
կարօտը միայն ես ու դու չենք քաշում, գիտենք,
որ ամէն մի հայ ջերմ փափագ ունի կեանքի մէջ
գոնէ առնուազն մի անգամ սուրբ Իջման տեղի
շեմքը համբուրելուն արժանանալու, յայտնի է մեզ,
որ տարին 12 ամիս մայր Աթոռի դռները հիւրերի
համար կրնի վերայ բաց են և տարին բոլոր եր-
թեւեկն անսլակաս է, այդ պատճառաւ մեզանից իւրա-
քանչիւրն զգում է անհրաժեշտութիւն՝ ինքնակամ
իւր իջևանն ուրիշ Եջմիածնակարօտ ուխտաւորի
համար դատարկել:

Ուխտաւորն ուխտը կատարում է և մի քանի
օրից վերադառնում, իսկ երկար մնալու ցանկութիւն
ունեցողը Վաղարշապատ գիւղումն է բնակարան
վարձում:

Նաո բացառութիւններէց մի բացառութիւնն եղան Տաճկահայքից եկած «քոյր ու եղբայր» Ասքանազեան Ռուբէն Էֆէնդին և իւր գեղսհրաշքոյր օրիորդ Արփիկը:

Թող սուրբ Էջմիածնի ճգնազգեսաց հայրերը՝ վարդապետական համեստութեամբ՝ օրիորդ Արփիկն անցնելուս՝ նրա երեսին չընայեն, այդ իրանց կամքն է և արածները պատշաճավայել է. բայց ոչ ոք իրաւունք չունի դրսի ժամաւորներին արգելելու, որ սովորականից աւելի ժամասէր լինին:

Զարմանալին այս է, որ ժամասէրների մէջ վաղարշապատաւնակ ճաշակի տէր երիտասարդների համեմատական գերակշռութիւնը զգալապէս աչքի է ընկնում:

Քանի «քոյր ու եղբայրն» Էջմիածնումն էին, առաւօտեան ժամին, ճաշուայ պատարագին, երեկոյեան ժամերգութեանը վանքը ժամաւորներով լիքն էր:

Այս դէպքի համար՝ ամէնից շատ ուրախ է Վաղարշապատցի բոլորից յարգուած, ժիր և զուարճախօս ծերունին, Վեհափառի, սրբազանների ու հայրսուրբների սիրելի Աբրահամ աղան, կամ ինչպէս տեղացիք ասում են՝ Բօյաղչոնց Ապրօն:

Իրաւունք ունի Աբրահամ պապն ուրախանալու՝ նա ինքը, թէ և աշխարհական է, բայց Վեհափառի բարեհաճութեամբ՝ երկար տարի է Էջմիածնայ վանքի մոմավաճառն է, որքան շատ մոմ ծախուի, որ-

քան մոմավաճառութեան արդիւնքն աւելանայ,
այնքան նա իւր Վեհափառի օրհնութիւնը շատ
կը վալելի, այնքան նրա պատիւը կաւելանայ:

Այս արդարացի պատճառներով՝ Աբրահամ ա-
ղան թանգ էր դնահատում «քոյր ու եղբօր» ժա-
մասիրութիւնը:

Փորձուած ու հեռատես էր Աբրահամ աղան,
նա դիտէր, որ ոչ այնքան ժամասիրութիւնը, որ-
չափ օրիորդ Արփիկի դէղեցկութիւնն ու աչքերի
մագնիսն էին երիտասարդներին քարշում դէպի մո-
մավաճառութեան սեղանը, ուր Աբրահամ աղայի հետ
մի կարգով կանգնած էին «քոյր ու եղբայրը»: Վայ
էդպիսի երիտասարդների հոգուն:

Ոչ մի օր Արփիկն ու Ռուբէնը ժամից չեն
լետ մնում, գանգակի ձայնին մտնում՝ «Օրհնեալք
եղերուքին» դուրս էին գալիս:

Չարաճճի վաղարշապատցի՝ ջահէլները կարապի
նման պարանոցները բարձր բռնած՝ աչքերը սիրուն
օրիորդի վերայ սւեռած՝ մօտենում էին Աբրահամ
աղային, արծաթ դրամը դնում էին մոմավաճառի
սեղանի վերայ և հաստ մոմերը վերցնում ու ծանր
քայլերով դէպի աշտանակներն էին գնում:

— Ի՛նչ անենք, որ օրիորդը համեստութիւնից
և ամօթխածութիւնից աչքերը շարունակ գետնին
ունի ձգած, մտածում էին երիտասարդները, չէ՛ որ
աչքի պոչով անշուշտ մեզ դիտում է և իւր սրտում
համեմատութիւն և ընտրութիւն է անում:

Յամենայն դէպս, Վաղարշապատումն առաջին խօսակցութեան առարկան օրիորդ Արփիկն էր։ Սուրբ սէր, դատապարտելի սէր, լոկ հետաքրքրական սէր, նախանձալուզական խանդալից սէր, բորբոքուել էր ընդհանուրի սրտում։ Վերջին կիրքը կրճում էր Վաղարշապատցի ամուսնացած և նշանուելու գեղեցկուհիների սիրտը. բազմաթիւ պագշոտ ամուսինների և հարսնախնդիր ամուրիների սրտերըն իրանցից սառչելը պարզ նկատում էին Եւայի աղջիկները։

Ահա, թէ ինչո՞ւ համար շատ գեղեցկուհիք նոյնպէս յաճախում էին այն քանի օրը վանքը։ Նրանք գալիս էին իրանց ատելի ախոյեանին աչքով ուտելու և նրա մէջ հազար ու մի պակասութիւններ գտնելու։ Օ՛, օ, օ... խեղճ Արփիկը ձեռքերն ընկնէր՝ կը քրքրէին, հաւի ճուտի պէս փետրահան կանէին։

Բայց արի տես, որ այդ համեղ որսը ոչ ոքի ճանգը չէ ընկնում, եկած օրից՝ «քոյր ու եղբայր» Վաղարապետի հիւրատանից դուրս չէին գնացել, ներսէս Աշտարակեցու գեղածիծաղ լիճը՝ քթներին կպած էր չէին տեսել, օրն ի բուն սենեակի դուռն երեսներին փակուած մնացել է և միայն ժամ գնալիս է բացուել։

Շատ շատերը ցանկանում էին ծանօթանալ «քոյր ու եղբոր» հետ, բայց նրանք անմատչելի

էին, ոչ ոքի երեսի անդամ չէին նախում, ոչ ոքի՝ հետ չէին խօսում:

Միայն Աբրահամ աղան է, որ իւր բնաորոշ հաճոյախօսական ձիրքովը, իւր հայրական մշտածպիտ դէմքովը, «դսողէդ կառնեմ» (ցաւդ տանեմ) ասելով՝ կարողացել է օրական երեք անգամ վանքի մէջ պարկեշտ ժպիտի հետ մի մի խոնարհ երկրպագութիւն խլել տաճկաստանցի «քոյր ու եղբօրից»:

Աբրահամ աղայի յաղթանակն այդքանը չէր, նա մեր ուխտաւորների սենեակը մտնելու հնարքն էլ դտել է: Ինքը չի ձգտել, Ռուբէնն է անձամբ այդ շնորհը խնդրել:

— Մի ելք խրատ տուր մեզ, պատուելի՛ եկեղեցական, հայր Աբրահամ, դիմում է Ռուբէնն Աբրահամ աղային:

— Ի՞նչ կարիք ունիք, զադէդ կառնեմ:

— Մենք էլ կզգանք, որ մեր ուխտաւորութեան օրերը վաղուց լցուած են, կուզենք մեր սենեակը թողնելու, բայց ստիպուած ենք տեղս մը նախու և այս տեղից դուրս չըգալու:

— Եթէ դրամի կարեւորութիւն ունիք, զադէդ կառնեմ, ես կըհողամ:

— Ա՛խ, շնորհակալ եմ, հայր, մենք...

— Ո՛չ ոչ, զադէդ կառնեմ, ես ձեզ նուէր չեմ տալիս, դուք միջոց ունիք ինձ վերադարձնելու, ես բան գիտեմ, որ ասում եմ:

Եւ Աբրահամ աղան յայտնեց, որ Վաղարշապա-

տում ծառայող աստիճանաւորներից և վաճառականներից շատերը դիմել են իւր միջնորդութեանը և խնդրում են օրիորդ Արփիկի հարսնութիւնը. նորանցից շատերն իրանց արժանաւորութեամբ՝ ընտիր փեսացուներ են, նրանք ամէն օր վանքը ժամ են գալիս, թող օրիորդ Արփիկը նշանացի մատնացոյց անի որ և է մէկի վեճայ, Աբրահամ աղայի վրդին լինի գործը գլուխ բերելը. այն ժամանակ Ռուբէնն էլ կարօտութիւն չի ունենալ:

Արփիկի սիրտը թունդ ելաւ, արտասուներն աչքերը լցուեց, բայց նա օրիորդական համեստութեամբ իրան զսպեց, լաց չեղաւ, միայն վարդանման կարմրութիւնը եօթն եղքօր կռան արիւն ծաղկի պէս կարմիր լալազարի փոխուեց:

— Դադէդ կառնեմ, օրիորդ ջան, նկատեց և սիրախօսեց Աբրահամ աղան, ամաչելն էլ օրէնք է, մարդի գնալն էլ, վնաս չունի, էսօր կամաչես, կըտխրես, էգուց կը ծիծաղես, կուրախանաս, քեզ համար մի այնպիսի փեսացու գտնեմ, որ քո հաւան կացած. էնպէս ընկեր ճարեմ, որ մեռած տեղըս էլ հինգ նաւակատիկին գաս, գերեզմանս օրհնել տաս. դու շատ ապրի՛, բալա ջան, ես ծեր պապ եմ, պապերը ջահէլների ցաւը տանեն:

— Այդ չէ ասածս, Աբրահամ աղայ, միջամտեց Ռուբէնը, մենք Վեհափառին ոտքը գնալու պէտք ունինք և կասեն՝ հիւանդ է, մարդ չէ ընդունում:

— Դուք ինձ լսեցէք, թող այս երկու օրս օրի-

որդը մեր երիտասարդներէից մէկին՝ ում սիրտը կը ցանկանայ՝ հաւանի, կամ թողնի իմ ընտրութեանը, ես իր համար մի լաւ փեսացու ճարեմ, այնուհետեւ խօսք եմ տալիս՝ ձեզ Վեհափառին ներկայացնել և եթէ կը կամենաս, պարոն Ռուբէն, քեզ համար մի լաւ հարսնացու էլ կը ճարեմ:

— Ինչ և քրոջս ամուսնացնելու հայրական հոգսդ առ ալժմ լետ թող, Վեհափառին ներկայութիւնը փութացրու և երախտապարտ կը մնանք հայրութեանդ:

— Խօսք տալիս ես, որ սրտիդ փափագը կատարելուց լետով՝ քրոջդ իմ հաւանած տղային տաս:

— Թո՛ղ ալդսլէս լինի:

Ռուբէնի վերջին խօսքի վրայ Արփիկի կատաղութիւնն եկաւ, նա դլուխը վեր բռնեց և ուզում էր սլատառխանել, բայց Ասքանազեանը նրա ծունկը սեղմեց և հասկացրեց լռել:

— Միայն դու ես ուզում Վեհափառին ներկայանալ, թէ քոյրդ էլ ցանկութիւն ունի:

— Երկուսս էլ կարօտ ենք ալդ շնորհացը:

— Շատ բարի, այսօր և եթ դուք ձեր նպատակին կը հասնէք, իսկոյն ես Վեհափառին կերթամ և ձեզ կանչել կը տամ, Վեհափառն իմ խօսքը կըլարգի. ինքս էլ այն տեղ կը նստեմ և կըլսեմ, թէ ինչ է ձեր սրտի խորհուրդը:

— Կաղաչեմ, հայր Աբրահամ, վերջին ցանկու-

Թիւններդ մի կատարէք, մեր մտնելուն՝ դուք դուրս եկէք:

— Ինձանից մի քաշուիք, որդիք, զադէդ կառնեմ. էս իմ փորս անտակ ծով է, հազար ճարաւորի ու անճարի խորհուրդներ մի կտոր աղի պէս էս փորի մէջ հալուել են, մէկ ես կիմանամ, մէկ էլ վերեն Աստուած:

— Ս.յո՛, բայց այս անգամ շնորհ արէք մեզ միայնակ թողնել:

— Խօսք տալիս ես, որ գործդ յաջողելուց յետոյ՝ գաղտնիքդ ինձ յայտնես: Զեր համար եմ ասում, զադէդ կառնեմ, կարելի է Վեհափառի գործը չլիւնի ձեր խնդիրը կատարելը, այն ժամանակն՝ իմ աչքի վրայ, ես կը կատարեմ. էսպէս մի տ'սնէք այս գզգզուած ալևորիս, մէջս շնորհք կայ:

— Թող այդպէս լինի, խօսք եմ տալիս արածդ շնորհաց փոխարէն՝ Վեհափառին ներկայանալու երկրորդ օրը՝ մեր գաղտնիքին հրամանքդ մասնակից անելու:

Աբրահամ աղան իւր խոստումը կատարեց:

Զղջաց Աբրահամ աղան, իւր ասուլթեամբ՝ առաջին անգամն էր՝ որ խաբուեց:

Միւս օրը „քոյր ու եղբայրն“ առաւօտեան ժամ չեկան: Աբրահամ աղան կարծեց, թէ ճաշին կը գան. ճաշին էլ չեկան: Կարծեց՝ երեկոյեան կը գան, երեկոյեան էլ չեկան: Կարծեց, թէ իւր նոր բարեկամների մէկն ու մէկը տկարացած կը լինի,

սլարտականութիւն համարեց սլանդուխտ օտարականներին ալցելելու, զնաց Ղազարասլատ և «քոյր ու եղբօր» սենեակի դուռը՝ բաց՝ ու ներսը դատարկ գտաւ:

— Երէկ երեկոյեան, մթնով, փօշտի՝ սալլակն եկաւ և նրանց տարաւ, սլատասխան ստացաւ Աբրահամ աղան Ղազարասլատի սենեակասլահ սպասաւորներէց:

— Կարծեմ, Վեհափառի հրամանով զնացին, շաթիրը մի մեծ ծրար՝ Կաթողիկոսի կնքով փակուած՝ բերեց և իրանց տուեց, աւելացրեց ծառաներից մինը. աղջիկն ու տղան ծրարն ստացան և համբուրեցին, ինչպէս երևում էր, շատ ուրախացան:

Սուտ չէր ասում Ղազարասլատի սպասաւորը. «քոյր ու եղբայրը» զնացին կաթողիկոսական կոնդակով:

Ահա եղելութիւնը:

Վեհափառ Հայրապետն Աբրահամ աղայի միջնորդութեամբ՝ սիրով ընկալաւ օտարականներին:

Ռուբէնը ծնկան վրայ եկած՝ ամէն իրողութիւնը ճշդութեամբ պատմեց Ազգի Հօրը և խընդրեց Նորա զթառատ տնօրէնութիւնը:

Ռուբէնը չլթագցրեց իւր արած ճանապարհորդութիւնն և յանձնեց Կաթողիկոսին իւր կազմած տեղեկագրի երկրորդ պատճէնը: Զրծածկեց նոյնպէս, որ այս տեղեկագրի մի օրինակը հասել է Խրիմեան Հայրիկի ձեռքը:

Վեհափառն Ասքանազեանին սիրով լսելուց յետոյ՝ երեք տողով մի հրաման ուղարկեց Երևանի Առաջնորդին:

Բովանդակութիւնն էր. գրաբեր զոյգին մի գիւղի քահանայի ձեռքով պսակել տալ և մի ապահով գիւղում բնակեցնել:

Ե. գիւղի տէրտէրն՝ Առաջնորդ սրբազանի հրամանով՝ «Լուսատու սուրբ Նշան» եկեղեցում կատարեց Ռուբէնի և Արփիկի պսակը:

Նորապսակները հիւրասիրուեցին քահանայի սենեակում:

Երկու շաբաթ էր անցել և ոչինչ չէր խանգարում նրանց երջանկութիւնը:

Մի գիշեր միայն հանգստութիւնը փախաւ տէրտէրի սենեակից:

Ռուբէնը թուղթը ծնկան վրայ, ձեռքը դողդողալով՝ արագ արագ նամակ էր գրում Գարեգին Մելքիսեդեկեանին:

Գրեց, կնքեց, տուեց տէրտէրին և խնդրեց ուղարկել Երևան՝ փոստին յանձնելու:

Ահա ի՞նչ էր գրել.

Մենք պսակուած ենք, կարծում էինք, թէ Ռուսիայի մէջ վերջ կլլինի մեր հալածանքին, աւանդ, սխալուած ենք եղել: Այսօր մի անծանօթ ձիաւոր մի նամակ բերեց իմ անունով: Նամակն Եղմիածնի վանքի մոմավաճառ բարեսիրտ Աբրահամ աղայիցն էր: Նա հաստատ աղբիւրից իմացել է, որ տաճկա-

տուեցուց փախուստ տուինք, բայց ներողամիտ սըր-
տով խորհուրդ է տալիս մեզ՝ առանց ժամավա-
ճառութեան անցնել պարսկական սահմանը: Ա-
մենից մօտ անցքը, ասում են՝ Շարուր գաւա-
ռինն է:

Ռուբէնը մի առ մի տեղեկազրում է Գարե-
ղին իւրեանց բաժանուելու օրից մինչև ներկայ
րոպէն գլխներովն անցած դէպքերը:

Մնաս բարեւ, սիրելիս, վերջաբան է անում
Ասքանազեանը, մենք վաղը, կամ երրորդ օրն Ա-
րաքսի հոսանքը կը պատառենք և Պարսկաստան
կանցնենք: Որտեղ մեր անփորձ ոտքերին մի տեղ
սրինք, այնտեղից քեզ նամակ կը գրենք, իսկ մինչև
այն ժամանակը՝ գրկում ենք քեզ երկուքս միասին:

Յման քո Արփիկն եւ Ռուբէնը:

ԾԴ.

Վերոգրեալ դէպքերից հինգ տարի լետոյ՝ Ա-
րեւելեան պատերազմն էր:

Ձեմ լիշում նախ, թէ լետ քան պատերազմը
անգլիական «Կապոյտ» անուանած զրքի մէջ հրատա-
րակուեց Տաճկահայերին վերաբերեալ մի ընդար-
ձակ տեղեկագիր: Մեծամեծ հարստահարութիւն-
ների, անդուծ ճնշումների և բռնակալական ոճի-
ների նկարագիրներ կուտակուած էին «Կապոյտ»

գրքի էջերում, կային և մխիթարական կէտեր:

Պատերազմի հետեւանքը Բերլինի դաշնագիրն էր, որից Հայաստանին բաժին հասաւ 61 յայտնի յօդուածը:

Խրիմեան Հայրիկը դաշնադրաց խորհրդարանի դռնից չէր հեռանում: Հայրիկը մաշեց նոյնպէս եւրոպական մեծ տէրութեանց Ծերակոյտների շեմքերը: Ասում են, որ Հայրիկն ամէն տեղ „Կապոյտ“ գիրքը փռում էր քաղաքագէտների սեղանների վերայ:

— Արդեօք «Կապոյտ» գրքի տեղեկագիրը մեր աշխատասիրութեանց քաղուածքը չէր, գրում է պատերազմից մի քանի տարի յետոյ՝ Պարսկաստանի Հայաբնակ քաղաքներից մէկի վարժապետ Ասքանաղեան Ռուբէնն՝ իւր հոգեկից Գարեգին Մելքիսեդեկեանին:

Վերջինս քաշուած իւր գործերից, իւր անձը նուիրել է հայ գրականութեան և պատմութեան բարգաւաճման գործին:

Տեսնողներն ասում են, որ Գարեգնի երկասիրութիւնը ապագայում մեծ լոյս է սփռելու հայութեան տարագրի վերայ:

Ահա Գարեգնի պատասխանը Ռուբէնին:

Ձեմ հաւանում Հարցասիրական ձգտմանդ. ես, դու, թէ ուրիշ բանասէրներ են կողմել „Կապոյտ“ գրքի տեղեկագիրը՝ մեզ ինչ փոյթ, մենք մեր պարտքն ենք կատարել, ուրիշ ոչինչ:

ԾԵ.
Բաւականին տարիներ են գլորուել և մեր սըր-
տակից հոգեհարազատ բարեկամների՝ Գարեգնի, Ար-
փիկի և Ռուբէնի հետքերն իսպառ անլայտացել
են:

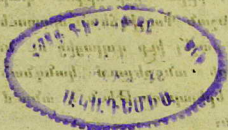
Մօտիկ անցեալում սուրբ Էջմիածին ուխտ ե-
կած մի Բ. քաղաքացի պատմել է, որ, իբր թէ, Սար-
գիս աղայ Չէլէբեանը տաճկական բերդերից մէկում
մեռել է, թէ նրա տունը, տեղը, կայք ու կալ-
ուածքը Ղայմաղսոմ Օսման էֆէնդու մատնութեամբ
յարքունիս է գրաւուած, թէ Աւետիքը՝ մօրը թա-
ղելուց յետոյ՝ հեռացել է Բ. քաղաքից և ինքն է
այժմ շարունակում տաճկահայ գաւառներում իւր
փեսայ Ռուբէնի և նրա ընկեր Մելքիսեդեկեանի գոր-
ծը, թէ Սեղբոս աղայ Գաւաղեանը մինչև հիմա
բանտարկուած է, իբրև իւր որդու փախստեանը
մասնակից, թէ Նշան Փալչիկճեան պատուելին ցալ-
սօր էլ ձեռք չի քաշել իւր դպրոցից ու նարգիլէից
և թէ փողոցների անցքերում կանգնած՝ մինչև
ծունկը խոնարհ երկրպագութիւն է անում տաճիկ
և հայ աղաներին:

Սուրբ Աթոռի ուխտաւորն ավելացրել է, որ
մեծ Միւլթիում մարգարէութիւնը կատարուել է և
միշտ կատարման տեղականութեան մէջ է. տարի
չլինի, որ չարալիշատակ Սարգիս աղայ Չէլէբեանի

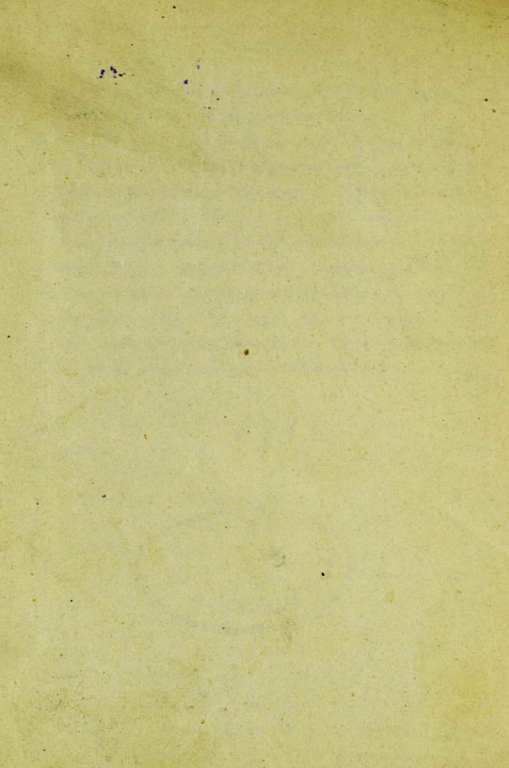
շինած մզկիթի մէջ մի քանի թուլամիտ հայեր չընդունեն իսլամական ուղղափառ կրօնը:

Մի բան էլ պատմել է ուխտաւորը, ասել է, որ Ռուբէնի և Գարեգնի ցանած սերմն այսօր բուսում և աճում է Տաճկահայերի մէջ և ամենուրեք գրադիտութիւնը սկսել է սլահանջ դառնալ հայաբնակ տեղերում: Իսկ եթէ ժամանակ առ ժամանակ քուրդ ցեղապետների կողմից այս և այն գաւառներում բարբարոսութիւններ ու զեղծումներ կատարուում են, այդ, իբր թէ, առաւելապէս արտաքին քաղաքագիտութեանց արգասիք, քան թէ տեղական պաշմանների հետեւանքներ են:

Լ Ե Ր Զ

~20 րոպե ~

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0041586

1
5910